

P. J. BLOK,

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

V.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

DOOR

P. J. B L O K.

VIJFDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1902.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

VOORREDE.

De geschiedschrijver onzer „Gouden Eeuw” heeft een dankbare taak te vervullen, want de glorie van het nageslacht is nooit hooger gestegen dan in dien tijd, met name in de tweede helft dier eeuw, het tijdperk, waarover dit deel dezer Geschiedenis loopt. Maar die taak is tevens zwaar, want groot is het aantal der over dezen aantrekkelijken tijd verschenen geschriften en moeilijk het vasthouden van den draad van het verhaal te midden van de vele belangrijke gebeurtenissen, die op elk gebied van het volksleven voorgevallen zijn. De schrijver hoopt dit bezwaar te hebben overwonnen zonder daarbij aan eenig deel der volksgeschiedenis een te groote plaats in te ruimen, zooveel mogelijk zonder daarbij zijne persoonlijke voorliefde voor personen en stelsels te laten gelden.

Het zou hem intusschen niet buitengemeen verwonderen of de kritiek zal, zooals trouwens reeds vroeger gebeurd is, ook nu weder het bezwaar aanvoeren, dat ook in dit deel der geschiedenis van het nederlandsche *volk* misschien te veel plaats is ingeruimd aan de *staatkundige* geschiedenis van het volk. Die arme staatkundige geschiedenis! Vroeger was zij alles, de alom erkende heerscheresse; thans wordt zij in den ban gedaan en geworpen in den hoek, waarnaar men weinig omziet. Ten onrechte. Het valt niet te ontkennen, dat de belangstelling van het publiek tegenwoordig meer gericht is op andere uitingen van het volksleven, maar dit wil volstrekt niet zeggen, dat die andere uitingen juist in het volksleven zelf, in de dagelijksche gedachten der natie eertijds eene zooveel aanzienlijker plaats hebben ingenomen. Wie geen vreemdeling is in de meest gelezen pamfletten der zeventiende eeuw, zal niet licht ontkennen, dat de staatkundige gebeurtenissen binnen- en buitenslands in het leven en denken des volks eene zeer aanzienlijke plaats hebben ingenomen,

in nauw verband, maar niet meer dat, met de hoop en vrees, met de meeningsverschillen op godsdienstig gebied en met de wisselingen op het terrein der stoffelijke welvaart. Het zou dan ook verkeerd zijn aan een tijdelijk verschijnsel, ten dezen aan de belangstelling in vragen van stoffelijken aard, een te grooten invloed te geven bij de behandeling der volksgeschiedenis in het algemeen, gelijk het verkeerd gezien zou zijn daarbij vooral te letten op de lotgevallen van den werkmansstand, die zich thans in zoo groote belangstelling mag verheugen. De schrijver van dit werk meent volkomen getrouw te blijven aan het door hem in de Inleiding op zijn voor 10 jaren verschenen eerste deel ontwikkelde program van beginselen, waarbij hij aan de staatkundige geschiedenis de voorname plaats laat, die haar in het volksleven toekomt, zonder daarbij te vergeten, dat niet zij alleen het gebied der volksgeschiedenis vult maar dat daarbij ook aan andere uitingen van het volksleven eene ruimere plaats dient te worden toegekend dan vroeger in historische geschriften van algemeenen aard het geval was. Over de vraag, hoe ruim die plaats moet zijn, kan men verschillen van gevoelen: het meer of minder der eischen op dit gebied hangt dikwijls af van persoonlijke staatkundige meeningen; over de zaak zelve kan eigenlijk geen verschil van gevoelen bestaan, als men zich alleen laat leiden door hetgeen een zuiver wetenschappelijke beschouwing, niet de politieke of sociale meening van den dag, eischt.

In dezen zin hoopt de schrijver nog enkele jaren te kunnen voortwerken aan de taak, die hij zich heeft gesteld en die hij in nog twee verdere deelen hoopt te volbrengen, gesteund door de groote belangstelling en medewerking, waarop hij met groote erkentelijkheid totnogtoe heeft mogen wijzen.

LEIDEN, 26 Sept. 1901.

P. J. B.

I N H O U D.

BOEK VII.

DE REPUBLIEK TIJDENS JOHAN DE WITT.

	Blz.
HOOFDSTUK I. DE EERSTE JAREN VAN VREDE	3—50
HOOFDSTUK II. DE EERSTE ENGELSCH E OORLOG	50—91
HOOFDSTUK III. DE RAADPENSIONARIS AAN HET HOOFD VAN DEN STAAT	91—127
HOOFDSTUK IV. LAND EN VOLK OMSTREEKS 1660	127—167
HOOFDSTUK V. DE JAREN VAN VREDE	167—202
HOOFDSTUK VI. DE TWEEDE ENGELSCH E OORLOG	202—228
HOOFDSTUK VII. HET TOPPUNT VAN DE MACHT DER REPUBLIEK	228—260
HOOFDSTUK VIII. DE VAL VAN DE WITT	260—293

BOEK VIII.

WILLEM III.

HOOFDSTUK I. DE GROOTE OORLOG	297—350
HOOFDSTUK II. DE VOORBEREIDING DER GROOTE COALITIE BINNEN- EN BUITENSLANDS	350—389
HOOFDSTUK III. DE COALITIE-OORLOG	390—417
HOOFDSTUK IV. DE LAATSTE JAREN VAN WILLEM III	418—433
HOOFDSTUK V. DE NEDERLANDEN OP HET EINDE DER ZEVEN- TIENDE EEUW	434—468
BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS 1648—1702	471—480
BIJ DE KAARTEN	481—482
REGISTER	483—494
KAARTEN.	

BOEK VII.

DE REPUBLIEK TIJDENS JOHAN DE WITT.

HOOFDSTUK I.

DE EERSTE JAREN VAN VREDE.

In vollen luister trad de jonge Republiek der Vereenigde Nederlanden na den vrede van Munster op te midden van Europa's staten. Haar grondgebied, onaanzienlijk vergeleken bij dat der groote mogendheden ook van dien tijd, geringer in omvang dan dat van toenmalige staten van den tweeden of derden rang, zou haar nauwelijks aanspraak gegeven hebben op een bescheiden plaats in Europa's raadzaal, maar de roemrijke geschiedenis van haar ontstaan, de energie harer betrekkelijk talrijke bevolking, hare machtsontwikkeling niet het minst gaf haar stem in het kapittel, eene beslissende stem dikwijls. Dat dit zoo was, dankte zij evenwel niet alleen aan zichzelf, hoe groot hare in den langen oorlog gesterkte volkskracht, hoe aanzienlijk hare militaire macht — en deze beslist vooralsnog over de beteekenis van een staat in de wereld — hoe geëerd haar naam mocht wezen. Zij had het ook te danken aan de politieke omstandigheden, die andere staten, grooter in omvang en talrijker in bevolking dan zij, voor het oogenblik beletten hun volle kracht te ontwikkelen.

Frankrijk, sedert den slag bij Rocroy, die Spanje's militairen roem deed dalen, meer en meer als de eerste mogendheid in Europa optredend, zag zich te midden van den buitenlandschen krijg, die zijne beste krachten eischte, verzwakt door binnenlandsche beroeringen: den opkomenden strijd der Fronde tegen den almachtigen Mazarin en het door hem beheerschte Hof der regeerende Koningin-Moeder. De hoofdstad zelve, het schitterende Parijs van Hendrik IV en Richelieu, was het tooneel van burgeroorlog en barricadenstrijd; jaren lang heerschte daar zoowel als in de provincie een onrust en woeling, die op Frankrijk's aanzien naar buiten een noodlottigen invloed hadden. Wee het land, waar de Koning een kind is, al heet

dit kind Lodewijk XIV. De oude landsvijand, Spanje, lag uitgeput ter neder en zocht thans meer in handige diplomatie dan in krijgsondernemingen het middel om zijne beteekenis in Europa, nog altijd groot door zijn uitgestrekt grondgebied in Italië en zijn bezit der Zuidelijke Nederlanden, niet geheel te verliezen. Engeland, sedert Elizabeth met groote pretensiën ter zee, grooter evenwel nog dan zijne werkelijke zeemacht, en thans, in Cromwell's dagen, beschikend over een geoeffend landleger onder een der grootste veldoversten, die het ooit heeft gekend, werd ten eenenmale verlamd door den heftigen burgeroorlog, die in 1649 koning Karel I op het schavot bracht. Het duitsche Rijk, na een woesten krijg van dertig jaren, die geen deel van den duitschen grond ongerept had gelaten, den lang gewenschten vrede genietend, had in dien oorlog den toch reeds lossen band, die zijne staten vereenigde, nog zien verslappen: noch de Keizer, zelf in zijne erflanden voortdurend door de Turken bedreigd, noch Brandenburg, Keulen, Beieren, Saksen, Hessen en wie er meer onder de machtigste duitsche staten konden gerekend worden, konden zich in macht en aanzien met de Republiek meten. De Oostzeemogendheden gevoelden zich niet tegen haar opgewassen: Denemarken zocht hare gunst om het omhoog strevende Zweden in toom te kunnen houden; Zweden zelf, hoewel prat op zijne zegepralen ter zee en te land, aarzelde de Staten, zijn oude bondgenooten, te bemoeilijken; Polen, nauwelijks meer eene Oostzeemogendheid, volgde schoorvoetend het deensche voorbeeld. Het nog aziatische Moscovië ontzag den machtigen handelsstaat van het Westen meer dan eenigen anderen in Europa. De Turken zagen nog altijd in de Republiek hunnen bondgenoot tegen Spanje in de Middellandsche Zee. De zeerooversstaten van Afrika's noordkust schroomden hun bedrijf al te openlijk ten koste der staatsche handelsschepen uit te oefenen, gedachtig aan de gevoelige lessen, den zeeroovers door bevelhebbers als de Trompen, Evertsens, De Ruyter en Van Galen zoo voor Salé als voor Algiers en Tunis toegediend. Italië's verouderde staten en staatjes, grootendeels aan Spanje geketend, beteekenden weinig meer in Europa's statenkring; Venetië zocht den steun der Staten in zijn moeilijken strijd tegen de Turken. Het kleine Portugal alleen verstoutte zich de Republiek te dwarsboomen. Of eigenlijk niet de Republiek maar de West-Indische Compagnie, het handelslichaam, waarmede het streed over de heerschappij in Brazilië, er op reke-

nende, dat de Staten zelf te zeer den pas gesloten vrede genoten om zich opnieuw in een oorlog te steken.

Welk een trotsch gevoel moet onze vaders bezield hebben bij de gedachte aan de plaats, die hun vrijgevochten staat in de wereld innam! Wij vinden er den weerklank van in het proza zoowel als in de poëzie dier dagen. De geschiedschrijver Wicquefort, op last der Staten van Holland de geschiedenis dezer periode beschrijvend, herinnert zijnen lezers in den aanvang van zijn geschrift „que cette histoire pourra estre mise en parallèle avec les plus belles histoires des siècles passés”¹⁾, en vermeldt met gewettigen trots van de Republiek „qu’il n’y a point de Puissance dans l’Europe, qui n’ait recherché son amitié et qui n’ait trouvé de l’avantage en son alliance”²⁾. Vondel zingt in zijn Vredezing het „hol en hongorig Europe” toe:

„Neerlands vrede schrijft nu wetten
Allen vorstendommen voor,
Licht ze veur op ’t heilzaam spoor,
Met lantaarnen en trompetten.”

En hij vergelijkt zijn „Bataviers” met den „Staat der moedige Latijnen”, in vergelijking met wie ook zij „in ’t einde ontzagbaar schijnen”. En wie geen vreemdeling is in de pamfletten dier dagen weet, hoe fier de eenvoudige burger der Hollandsche steden zich uitliet over de vorsten en landen der wereld, hoe vrijuit hij zijne meening zeide over de gebeurtenissen elders, die allereerst hier te lande met eenige juistheid bekend en beoordeeld werden in oorzaken en gevolgen met het oog op het alom werkzame handelsbelang. Bij het bier, in de schuit, op den wagen, in den boekwinkel worden de politieke gebeurtenissen zonder schroom en met merkwaardige kennis van zaken besproken; burger en boer oordeelen en veroordeelen Karel I en Cromwell, Mazarin en de fransche Grooten met gelijke vrijmoedigheid en denken er aan, hoe het zwaard van „den Staat” op dat alles orde zou kunnen stellen, wanneer het in de schaal werd geworpen. Met trots loopt de eerbare Amsterdammer des morgens Dam, Vijgendam en Beurs langs om de nieuwste nieuwtjes uit verre landen te gaan vernemen, er zijne meening over te vormen, er zijn voordeel mede te doen. „Dus schijnt de wereld heel om Amsterdam gebouwd.”

1) Histoire des Provinces Unies, I, p. 2.

2) p. 42.

Het voordeel, het „profijt” van den koopman werd meer en meer het beginsel, waardoor de politiek der Staten, met name der Staten van Holland zich liet leiden. En in Holland was het Amsterdam, dat den toon aangaf, zooals voldoende gebleken was, toen het aan het hoofd der vredespartij den vrede van Munster in weerwil van allen tegenstand had doorgezet. Het handelsbelang zou de staatkunde der Republiek beheerschen zoolang Amsterdam zijn wil zou weten door te drijven, gesteund als het werd door de vele regenten in Holland, wier steden feitelijk dezelfde handelsbelangen hadden als de machtige stad of van haar afhankelijk waren of wel het handelsbelang als het levensbelang der Republiek erkenden.

Maar daartegenover stond nog altijd eene evenzeer machtige partij, die gansch andere belangen in het oog vatte, waar het binnen- en buitenlandsche politiek gold: de oude oranjegezinde oorlogspartij. Nog steeds kon zij rekenen op de predikanten, wier haat tegen Spanje en Rome, welker heerschappij zij geleerd hadden te vereenzelvigen, gepaard ging met een sterken afkeer van het onheilige handelsbelang, dat zij verafschuwden als strijdig met de ware beginselen der religie. En zij vond krachtige leiding in den jongen Prins van Oranje, die zijn afkeer van „ces coquins qui ont fait la paix” die hij wenschte te kunnen „rompre le col”¹⁾, niet verborg en reeds spoedig na het sluiten van den vrede, zich verheffende uit zijn leven van „débauche et plaisirs”²⁾, naar eene hernieuwing van den krijg uitzag³⁾. Zij vond steun bij het leger en zijne officieren, wier aanzien en inkomsten in een tijd van vrede moesten dalen, afgezien nog van hunne natuurlijke neiging tot den krijg, bij Zeeland, dat zijn nederlaag van 1648 niet verkroppen kon en noode de rijke inkomsten miste uit de kaperij, in den oorlog een voorname bron van het kommerlijk bestaan op zijne verspreide eilanden.

In de zaken van buitenlandsche staatkunde kwam de tegenstelling tusschen de beide partijen reeds dadelijk krachtig uit. Amsterdam en de Prins stonden weldra in allerlei dingen vlak tegenover elkander en werkten elkander heimelijk en openlijk tegen.

Dit bleek uit de houding der Republiek tegenover Spanje, als welks

1) Archives IV, p. 314.

2) Ibid. p. 260.

3) Ibid. p. 279 suiv.

vaste vertegenwoordiger de ambassadeur Antoine Brun in Juni 1649 hier te lande verscheen¹⁾. Brun meer dan iemand aan de spaansche zijde was overtuigd, dat alleen de vrede met de Republiek de tusschen twee vuren gestelde Zuidelijke Nederlanden voor Spanje had gered uit het gevaar eener verdeeling tusschen Frankrijk en de Staten. Hij kwam dan ook met het doel om dien vrede zoo lang mogelijk te handhaven, de goede verstandhouding tusschen de Republiek en haren voormaligen ervvijand, zij het dan ook met groote kosten, te bewaren, ja, zoo mogelijk een nauw verbond tot stand te brengen, waarin ook de aangrenzende duitsche staten, zelfs Denemarken, zouden kunnen worden opgenomen. In den beginne waren er natuurlijk tal van zaken, die tot wrijving tusschen de beide landen aanleiding gaven, vooral met betrekking tot allerlei betwist gebied, met name tot de kommanderij van Gemert, die aan de Duitsche Orde behoorde, tot het bezit van Opper-Gelder en rechten in het Brabantsche en Limburgsche, tot de regeling der verkeers- en handelsbelangen, het bezit der kerkelijke goederen enz. Maar Brun slaagde er in dit alles op kalme wijze te ontwikkelen, gesteund door de oprechte neiging van den landvoogd der Zuidelijke Nederlanden, aartshertog Leopold Wilhelm, die evenzeer den vrede begeerde te bewaren, om alle moeilijkheden te vermijden. De „Chambre-Mipartie”, die had moeten ingesteld worden om al dergelijke zaken uit te maken, bleef wegens den tegenstand der oorlogspartij in de Republiek nog geruimen tijd achterwege, zoodat telkens bijzondere commissiën moesten worden ingesteld om een en ander tot een goed einde te brengen. De bekwame spaansche diplomaat onderhield met de Prinses-Moeder, de nog altijd invloedrijke weduwe van Frederik Hendrik, en hare omgeving zorgvuldig betrekkingen; met name haar gunsteling De Knuyt, hem uit Munster welbekend, werd door hem zeer ontzien evenals graaf Willem Frederik van Nassau, die Friesland voor den vrede had gestemd. Door haar en hen trachtte hij ook den jongen Prins te winnen, hem voorspiegelende, dat Spanje dezen en zijn Huis groote voordeelen kon verzekeren bij de nog slepende onderhandelingen over het markiezaat van Bergen op Zoom en over de oude bezittingen der Oranjes in het Zuiden. Maar spoedig bemerkte hij, dat de Prins, vol afkeer van

1) P. L. Muller, Spanje en de partijen in Nederland, in Nijhoff's Bijdr. N. R. VII, blz. 136 vgl.; Waddington, La République des Provinces Unies II, p. 270 suiv.

Spanje, den ervvijand van zijn Huis, door geen hooge jaargelden of voorgespiegelde inkomsten te winnen was ¹⁾: Brun's hoop bleef sedert op Holland gevestigd en met de hollandsche staatslieden trachtte hij samen te werken ten einde den Prins te weerhouden zich opnieuw met Frankrijk samen in den oorlog te werpen. De beleefdheden, waarmede hij de Staten overlaadde, de pompeuse bewoordingen, waarin hij bij elke gelegenheid hunne volkomen onafhankelijkheid erkende, moesten de goede en loyale gezindheid van Spanje tegenover dergelijke plannen bewijzen.

Frankrijk, de leidende staatsman Mazarin zoowel als zijne tegenstanders van de Fronde, begeerden niets liever dan zulk een hernieuwden krijg en de Prins zelf brandde van ongeduld om den ouden strijd zijner vaders te hernieuwen ²⁾, niet maar, zooals de tegenpartij beweerde, om zich ijdele krijgslauweren te verwerven, hoewel hij daarvoor verre van onverschillig was, maar vooral omdat ook hij, evenals zijn neef Willem Frederik van Nassau en zijn vertrouweling Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk, in zijn ziel overtuigd was, dat Spanje in 1648 alleen door den vrede van den ondergang was gered en onvermijdelijk de Zuidelijke Nederlanden prijs had moeten geven, wanneer de oorlog was voortgezet. Het geleden nadeel te vergoeden door een nieuw verbond met Frankrijk, Spanje voorgoed te beletten zich op een gunstiger tijdstip weder op de Republiek te werpen door de gezamenlijke verovering van de Zuidelijke Nederlanden en de verwezenlijking daarmede van de schitterende plannen zijns vaders, van het oude droombeeld zijns grootvaders, die zoo schandelijk door Spanje's huurling was vermoord — dat was 's Prinsen ideaal. Reeds in Augustus 1649 ³⁾ vinden wij hem in geheime betrekking met d'Estrades, die ook onder Frederik Hendrik herhaaldelijk de tusschenpersoon was geweest bij de betrekkingen tusschen de Oranjes en de Kroon van Frankrijk. De in 1650 te Parijs aangekomen staatsche gezant Willem Boreel was met deze dingen verre van ingenomen en bleef er geheel buiten; de fransche gezant Brasset in Den Haag echter, die er meer van wist, werkte ook van zijne zijde reeds sedert het najaar van 1648 ijverig mede in deze richting, evenals

1) Archives IV, p. 284.

2) Ib., p. 279 suiv.

3) Ib., p. 314, vgl. p. 298, mijne Archivalia te Parijs, blz. 35, en Waddington, l. l. p. 305 suiv.

Willem Frederik en Sommelsdijk, die met Brasset en door dezen met Mazarin in betrekking stonden ¹⁾. Maar 's Prinsen ideaal was de bekommring van Holland zooals wij weten, van Amsterdam vooral, niet alleen uit afkeer van den oorlog, uit vrees voor de concurrentie van Antwerpen, voor den grooteren invloed van den Prins van Oranje in tijd van oorlog, maar ook, sedert de laatste jaren, omdat het het machtige Frankrijk niet tot buurman wenschte en de toch reeds dreigende suprematie van Frankrijk in Europa niet door de verovering van een deel der Zuidelijke Nederlanden wilde versterken ²⁾. Bij deze verhoudingen behoeft de buitengewone belangstelling hier te lande in de fransche zaken, blijkende ook uit het zeer groote aantal „Mazarinades”, in de fransche zoowel als in de hollandsche taal hier te lande verspreid, geen verbazing te wekken: schimpdichten en kroniekmatige berichten, spot- en lofverzen betreffende Mazarin verschenen hier in menigte en vonden gretige lezers.

Ook ten opzichte van de verhouding tot Engeland stonden de Prins en Holland scherp tegenover elkander. Zoowel de Prins als de hollandsche heeren verafschuwden het vonnis, waarvan koning Karel I het slachtoffer was geweest, maar de Prins, bij wien de Prins van Wales, thans koning Karel II, sedert Juli verblijf hield, wilde niets liever dan wraak voor den dood zijns schoonvaders en afdoende hulp der Staten voor zijn zwager, dien hij reeds lang met goeden raad en, uit zijn eigen vermogen, met geld en wapenen steunde. Hij stond door zijne dynastieke belangen vijandig tegenover Cromwell en het Parlement, ja wenschte, zelfs vóór een oorlog met Spanje, een gezamenlijken oorlog, mèt Frankrijk weder, tegen het revolutionaire Engeland ten einde de Stuarts te herstellen. Holland begeerde zulk een oorlog, die voor de Republiek allereerst een zee-oorlog zou zijn en dus in de eerste plaats zijn handel en visscherij zou treffen, volstrekt niet. Het had eene poging om het Parlement, waarmede het totnogtoe op goeden voet stond, door een buitengewoon gezantschap ter elfder ure van de uitvoering van het vonnis tegen Karel I te weerhouden gaarne gesteund. De invloedrijke Pauw zelf was met Joachimi daartoe naar Engeland gegaan. Maar toen dit vonnis eenmaal voltrokken was, wenschte Holland, hoezeer het gebeurde afkeurend,

1) Archives, p. 279, 286, 288, 294 suiv.; 302 suiv.

2) Ib. p. 280.

tusschen het Parlement en den nieuwen Koning, dien men alleen als „koning Karel II” zonder bijvoeging van „van Groot-Brittannië” begroette¹⁾, zooveel mogelijk neutraal te blijven. Holland belette de Staten-Generaal gehoor te geven aan de aanzoeken van Karel II om steun in geld, schepen of ammunitie²⁾. Het legde zich berustend neder bij het „*Victrix causa placet Deo*”, in een pamflet vertaald: „de wettelyckheydt van den oorlogh werdt altydt gedecideerd deur de victorie”, en verlangde, dat „soo langh de Macht is in handen van onse neutrale naghebuyren, die ons onlydelycke en onoverwinnelycke schade kunnen aendoen”³⁾, de neutraliteit zoo goed mogelijk zou bewaard worden. Dit gaf intusschen vele bezwaren. Toen in het najaar van 1648 twee gezanten van het Parlement in Den Haag waren verschenen, dr. Isaëc Doreslaer, een Hollander van geboorte, en Walter Strickland, om eene ambassade van het Parlement aan te kondigen en aan te dringen op het niet ontvangen van de koninklijke vloot in de Maashavens, waarheen deze uit vrees voor de haar tot bij Goeree vervolgende aanzienlijke vloot van het Parlement de wijk had genomen, erkende Holland de rechtmatigheid van dit verlangen en de Prins moest toegeven, al bleef hij de koninklijke familie steunen met raad en geld. Daarentegen kon Holland niet doorzetten, dat de beide Parlementsgezanten, die het met alle eerbewijs had begroet als afgezanten eener bevriende mogendheid, in de Staten-Generaal als zoodanig werden ontvangen, terwijl de koninklijke engelsche resident Boswell als zoodanig erkend bleef. De gruwelijke moord, den 12^{den} Mei door eenige verbitterde schotsche aanhangers⁴⁾ van den jongen Karel II in Den Haag op Doreslaer gepleegd, bleef tot ergernis van het Parlement ongestraft onder voorwendsel, dat men de schuldigen onder de talrijke menigte der engelsche uitgewekenen in de hofstad niet had kunnen ontdekken; de moordenaars vluchtten naar de Zuidelijke Nederlanden en men bepaalde zich tot het beschermen van Strickland, die bleef om de intrigues der Royalisten in het oog te houden. Maar de Staten-Generaal weigerden steeds hem te ontvangen, zoodat hij, bitter klagende over de behandeling hem en zijn ongelukkigen ambtgenoot aangedaan, terwijl men Karel II

1) Aitzema, III, blz. 324.

2) Gardiner, *History of the Commonwealth and Protectorate*, I, p. 68.

3) Pamfl. Thys. n°. 5425. Vgl. Archives IV, p. 267.

4) Gardiner, l. l. p. 73.

en de zijnen onverhinderd in het land toeliet, in den zomer van 1650 Den Haag verliet. Het Parlement zond na deze behandeling van zijne afgezanten den staatschen gezant te Londen, den ouden Joachimi, ongevraagd zijn paspoort, maar stemde om Holland te believeu toch toe in de zending van den Amsterdammer Gerard Schaep als „commissaris” of consul voor de belangen der staatsche onderdanen, ja bewees dezen de eer van een werkelijk gezant. Zoo bleef de verhouding tusschen de Republiek en hare nieuwe engelsche zuster van zeer teederen aard en behoefde er niet veel te gebeuren om een conflict te doen ontstaan, vooral doordat de Royalisten van hier uit allerlei plannen en ondernemingen op touw zetten, o. a. bij de uitrusting van schepen en troepen bestemd voor Schotland, waar Karel II als koning erkend was en van waar uit hij Engeland hoopte te herwinnen. De talrijke pamfletten hier te lande gedrukt betreffende de gebeurtenissen in Engeland getuigden van de levendige belangstelling der ingezetenen ook in deze verwickelingen en voerden dikwijls een heftigen toon tegen de ook door vele voorstanders der parlementaire regeering hier te lande verafschuwde „koningsmoorders”, hun medelijden toonende met de in kommervolle omstandigheden verkeerende engelsche koningsfamilie en het boheemsche Hof, dat thans ook in zeer groote ongelegenheid geraakte 1).

Minder scherp was de tegenstelling ten opzichte van de Oostzeestaten. De bezwaren, waarmede men hier had te kampen, waren in den grond der zaak ook sterk met belangrijke politieke kwestieën vermengd maar voor het oogenblik toch meer van commercieelen aard. Denemarken had ingezien, dat het Zweden alleen dan kon weerstaan, wanneer het rekenen kon op de hulp der Staten-Generaal en bij de groote handelsbelangen der Nederlanders in de Sont was het lokaas voor die hulp natuurlijk eene vermindering der lasten van den Sonttol. Die tol, een last van een kwart millioen guldens 's jaars 2),

1) De Koningin van Boheme bedelde zelfs bij de Staten om onderstand, daar zij bakker en slager niet meer kon betalen: Aitzema III, blz. 324.

2) Vgl. de tollijst in pamflet Thys. n°. 5618, waaruit blijkt, dat Amsterdam $\frac{9}{10}$ daarvan betaalde, het Noorderkwartier $\frac{1}{20}$, Rotterdam en Friesland ieder ongeveer $\frac{1}{50}$, Zeeland $\frac{1}{250}$. Aan convooien naar de Sont werd bovendien hier te lande 350000 betaald, waarvan op Amsterdam's admiraliteit weder $\frac{6}{7}$, op die van het Noorderkwartier ongeveer $\frac{1}{12}$, op die van Rotterdam $\frac{1}{32}$, op die van Friesland $\frac{1}{70}$, op Zeeland $\frac{1}{350}$ viel. Men houde hierbij in het oog, dat ook uit de andere admiraliteitshavens wel amsterdamsche schepen wegzeilden.

werd thans geheven volgens de bepalingen van het verdrag van Christianopol¹⁾, in verband met een nader in 1647 gesloten verdrag ten opzichte van de tollën in Noorwegen. De invloedrijke deensche staatsman Corfitz Ulefeld verscheen nu in 1649 namens koning Frederik III, die Christiaan IV was opgevolgd, in Den Haag om de Republiek tot eene defensieve alliantie over te halen tegen afkoop (redemptie) van den Sonttol voor 200000 rijksdaalders (= 1/2 miljoen gulden) per jaar. Deze afkoop was voor onze handelaars van veel belang, ook omdat Zweden zich bij den vrede van Brömsebro van den tol had ontslagen, waarom zelfs vele Hollanders zweedsch burgerrecht hadden gekocht of onder zweedsche firma handelden. Maar de provinciën, die geen of weinig handel op de Oostzee dreven, wilden, zelfs tegen het voorgestelde handelsvoordeel, geen zoo nauwe alliantie met Denemarken uit vrees voor de ontevredenheid der Zweden, onzen ouden bondgenoot, en de Prins stond aan deze zijde. Toch werd het „redemptie-tractaat” in 1649 door Amsterdam, dat bij den Oostzeehandel zooveel belang had, doorgedreven, te zamen met de defensieve alliantie, beide voor 36 jaren. Maar de wijze, waarop het geschiedde, was zeer zonderling: het verdrag werd eigenlijk slechts gesloten door de drie gewesten Holland, Friesland en Gelderland, terwijl de afgevaardigden ook van deze gewesten niet eens door hunne committenten daartoe gemachtigd waren. De afkoopsom was ten slotte op *f* 350000 's jaars bepaald, waarvan dadelijk *f* 750000 op afrekening zou worden gegeven tegen korting van *f* 50000 's jaars; Denemarken nam op zich de vuren, tonnen en bakens behoorlijk te onderhouden²⁾. De schippers bleven echter ook na het tractaat klagen over de moeilijkheden hun in de Sont door de deensche ambtenaren berokkend en over het daarmee gepaard gaande oponthoud, daar zij verplicht waren hunne papieren aan die ambtenaren te laten zien en dezen zich voor het maken van eenigen spoed met de behandeling der zaken ruim lieten betalen, zoodat de klachten welhaast de tevredenheid over den afkoop zeer deden verminderen. Zweden deed dan ook zijn best om de ratificatie der verdragen nog tegen te houden en de Hanzesteden protesteerden eveneens, maar anderhalf jaar later

1) Zie deel IV, blz. 361 vlg.

2) Aitzema III, blz. 332 vlg.; Waddington, La République des Provinces Unies, II, p. 261.

werden zij toch bekrachtigd op het gevaar af Zweden voorgoed tegen onzen Staat te verbitteren: de toen onbetwiste oppermacht van Holland in de Republiek liet geen langer uitstel toe en de Oostzeehandel verkoos ten slotte toch de moeilijkheden met de deensche ambtenaren boven de zware en onzekere tolheffing van vroeger.

In verband met deze handelszaken in de Oostzee stond de groote kwestie met Portugal over Brazilië. De West-Indische Compagnie, in 1647 weder voor 25 jaren hernieuwd, welker aandeelhouders vooral in Zeeland en slechts voor een deel te Amsterdam gevestigd waren, trachtte bij haar verval — hare aandeelen stonden in 1647 op 30 0/0¹⁾ — en den hollenden achteruitgang harer zaken in Brazilië en in Afrika op alle manieren zoowel geldelijke als stoffelijke hulp van den Staat te verkrijgen tegenover het in Brazilië voortdurend veldwinnende Portugal, dat door zijn gezant in Den Haag, Francisco de Sousa Coutinho, die hulp door aanhoudende protesten en handige diplomatie trachtte te verhinderen. Afwisselend brutaal en deemoedig speelde Portugal, rekenende op Holland's begeerte naar vrede, hoog spel in deze trouwens voor dit land, dat zijne nog overgebleven koloniale macht hier verdedigde, hoogst belangrijke zaak. Herhaaldelijk was er sprake van een oorlog om het weerspannige Portugal te dwingen de West-Indische Compagnie met rust te laten, welker aandeelhouders hemel en aarde bewogen om steun voor hunne belangen te verwerven, ja zelfs herhaaldelijk opstootjes in Den Haag tegen den gezant en zijne woning verwekten. In October 1649 eindelijk werd op herhaald verzoek van Zeeland en de Compagnie besloten de Compagnie, die in Afrika Angola en Loando reeds lang verloren had en in Brazilië niet meer dan een paar punten vasthield, met een vloot te helpen, maar, voordat het hiertoe kwam, waren hare zaken reeds zoodanig verloopen, dat alle hulp overbodig scheen.

Witte Cornelisz. de With²⁾ was met zijne zwakke macht niet in staat gebleken het na het vertrek van graaf Johan Maurits ras zinkende hollandsche gezag in Brazilië weder op te richten. Hij trok zich in 1648 naar het Recife terug en vroeg om versterking, maar men liet hem op den „Hongerberg” aan zijn lot over tot zijn diepe ergernis, die hij niet naliet in talrijke brieven te luchten, klagende

1) Netscher, *Les Hollandais au Brésil*, p. 155.

2) Vgl. deel IV, blz. 353.

over deerlijk gebrek aan leeftocht, touwen, zeilen enz., zoodat hij zeide „liever den Turk als de Compagnie” te dienen. Eindelijk werd zijn toestand zoo wanhopig, dat hij in het voorjaar van 1650 met een paar schepen op eigen gezag naar het vaderland terugkeerde. Hij kwam er in Mei aan maar werd wegens het eigenmachtig verlaten van zijn post op bevel van den Prins na overleg met de Staten-Generaal onmiddellijk gevangen gezet op de Gevangenpoort in Den Haag; ook zijne kapiteins werden door de Admiraliteit te Amsterdam opgesloten in afwachting van een proces wegens lafhartig verlaten van den toevertrouwd post. Hevig was de ergernis van Holland over deze beweerde schending zijner soevereine rechten door den Prins, de Staten-Generaal en de Admiraliteit; de kapiteins werden spoedig met geweld uit de gevangenis verlost maar De With bleef nog eenige dagen gevangen onder protest van Holland, dat 's Prinsen recht en dat der Staten-Generaal ten ernstigste betwistte, daar de Staten-Generaal zonder verlof der gewestelijke Staten geen jurisdictie hadden in een der provinciën, De With hollandsch onderdaan was en dus alleen voor zijn hollandschen rechter mocht terecht staan. De Prins, niet zonder reden vrezende, dat Holland ook den admiraal op eigen gezag zou doen slaken, liet hem daarop naar zijn logement terugvoeren, terwijl eerst in het najaar de geopende rechtszaak werd voortgezet. Intusschen was het portugeesche gezag in Brazilië ten koste der Compagnie ten volle hersteld, zonder dat de oorlog met Portugal uitbrak. Men begeerde niet zich ter wille van eene zieltogende Compagnie, die haar ongeluk, naar men niet ten onrechte beweerde, grootendeels aan wanbestuur en verwaarloozing harer militaire krachten te wijten had¹⁾, in een nieuwen oorlog te werpen, hoe luide de aandeelhouders ook kreten. Het feit, dat die aandeelhouders slechts voor een deel in Holland te zoeken waren, had op die houding der Republiek tegenover Portugal een beslissenden invloed — wederom een bewijs van Holland's macht in den lande.

Met de kleinere staten aan de oostergrens stond men op een betrekkelijk goeden voet, het best met den bevrienden en thans aan het Huis van Nassau verwanten keurvorst van Brandenburg, die gaarne eene nauwe alliantie — nog nauwer dan de bestaande van 1613 —

1) Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde, II, blz. 211.

en eene geldleening had gesloten en daartoe reeds in het voorjaar van 1648 zijne ambassadeurs zond. De Staten echter hadden voorloopig geene behoefte aan eene dergelijke alliantie met eene landmogendheid, ook al stelde deze de deelneming van andere duitsche vorsten in uitzicht, en toonden zich evenmin geneigd om de vroegere leeningen aan Brandenburg nog met nieuwe bedragen te vergrooten, zelfs niet onder de in uitzicht gestelde verpanding van de te Pillau in Pruisen gegeven rechten. De verhouding tot den „Grooten keurvorst”, een van de „considerabelste” duitsche vorsten zijner dagen, die in dezen tijd te Kleef verblijf hield en er later graaf Johan Maurits den Braziliaan stadhouder maakte, bleef intusschen vriendschappelijk, ofschoon de Staten zijne vestingen Emmerik, Gennep, Wezel, Rees, Orsoy enz. bleven bezetten. Goed was ook die tot de energieke landgravin van Hessen, die hare garnizoenen tot verre over hare grenzen naar den Rijn en tot in Oostfriesland had uitgebreid en zich had veroorloofd allerlei imposten in de bezette plaatsen in te voeren. Deze hessische aanmatigheden deden de vorsten aan den Rijn, met name den keurvorst van Keulen, die tevens bisschop van Munster en Luik was, en den hertog van Gulik-Neuburg herhaaldelijk de hulp der Staten inroepen om er zich van te ontslaan, maar de Staten, die zelf het keulsche Rijnberk en het guliksche Ravestein¹⁾ bleven bezetten, wilden zich daarvoor geen moeite geven, ook omdat zij de Hessen liever in het bezit dier vestingen lieten dan de katholieke eigenaars. Zij hielden verder in Oostfriesland Emden en Leeroord bezet als belangrijke strategische punten aan hunne oostgrens zoowel als wegens de nog altijd voortdurende verschillen in het graafschap en in het belang hunner financieele eischen op den graaf en zijn land, dagteekenende uit vroeger jaren. Oostfriesland had bovendien evenals Bremen en andere Hanzesteden den steun der Staten noodig tegen Oldenburg, dat met keizerlijke toestemming een tol op de Wezer had gevestigd en daarover met de Staten zoowel als met de naburige duitsche regeeringen ernstige moeilijkheden kreeg. Een oorlog wilden de Staten daarvoor evenwel niet beginnen, zelfs niet tegen het kleine Oldenburg, en schikten zich ten slotte in de zaak, ook omdat de machtige keurvorst van Keulen zich op de zijde van Oldenburg plaatste en een gewapend optreden in deze streken, zelfs slechts door de zending van eenige

1) Dit behoorde sedert de deeling der Gulik-Kleefsche successie aan Gulik-Neuburg.

oorlogschepen naar de Wezer, een nieuwen algemeenen krijg in het pas bevredigde Noordduitschland op onze grenzen had kunnen verwekken, waarin ook Zweden lichtelijk gemengd zou zijn wegens zijn bezit, sedert den vrede van Munster, van het naburige aartsbisdom Bremen 1).

Ook hier in het Oosten was het duidelijk, dat, zoolang Holland, en in Holland Amsterdam, zijn wil kon doorzetten in de Republiek, deze niet geneigd zou zijn het oorlogspad te bewandelen, integendeel op alle wijzen den vrede zou willen handhaven, zelfs wanneer — gelijk in het geval van Portugal duidelijk was — de eer van den staat, het belang van een deel ook zijner eigene onderdanen op het spel stond. Holland had dringend behoefte aan vrede gevoeld; het had dien vrede nu met groote inspanning verkregen en wilde hem niet laten verstoren, zelfs al moest het daarbij lijnrecht tegenover den jongen Prins komen te staan. Het was alleen de vraag, of deze zich op den duur naar Holland's wensch zou voegen, een wensch, die streed zoowel met zijne persoonlijke neigingen als met dynastieke belangen, die hem zeer ter harte gingen, met de dynastieke belangen der Stuarts vooral, en met de politieke inzichten, die in zijne familie traditioneel waren. Jong en vurig van geest, persoonlijk populair, omringd door jonge officieren, aangezet door de familie zijner engelsche echtgenoot, vol sympathie met Frankrijk, welks verontwaardiging over den vrede van Munster hij deelde, was hij, wanneer hij eenmaal ten volle over het aanzien en daardoor over den invloed zijns vaders zou kunnen beschikken, voor de hollandsche staatslieden een gevaarlijk tegenstander te achten. Kwam het eenmaal zoover, dan zou de staatkunde der Republiek — dat was duidelijk — niet meer door de handelsbelangen van Holland maar door gansch andere belangen worden beheerscht; dan zouden dynastieke en politieke overwegingen van algemeenen aard de bovenhand behouden en alle andere op den achtergrond geraken.

Zoo stonden de buitenlandsche aangelegenheden der Republiek met den invloed van den Prins op hare zaken in nauw verband 2) en moest de gesteldheid harer binnenlandsche toestanden ook elders,

1) Vgl. over al deze zaken Aitzema en Wicquefort passim, Waddington, l. l. p. 263 suiv.

2) Mazarin wijst einde 1649 daarop: Archives IV, p. 326. Vgl. Waddington, l. l. p. 251 suiv.

ook in Europa, een belangrijken invloed hebben. En juist in deze jaren kwam het binnenslands tot eene crisis, welker afloop dan ook van buiten af met spanning werd gadeslagen.

Het streven van Holland moest zijn den Prins te beletten den grooten invloed, dien zijn vader tusschen 1630 en 1640 had verworven, ook voor zich te verkrijgen. Naast de tegenwerking van dien invloed in de colleges van Staat, waartoe de eigenaardige samengestelde staatsinrichting gereedelijk gelegenheid kon geven zooals ook Frederik Hendrik in zijne latere jaren had ondervonden, moest Holland daarbij natuurlijk het oog gevestigd houden op vermindering van 's Prinsen macht door beperking van het leger, het voortreffelijk ingerichte instrument, waarmede zijn vader en zijn oom hun aanzien hadden gevestigd en waarop ook hij in de eerste plaats zou moeten steunen.

Er was in den toestand van vrede, waarin men thans verkeerde, reden genoeg om onmiddellijk na het met Spanje gesloten verdrag een deel der thans overbodig geworden troepen af te danken. De financieele druk, waaronder vooral Holland, met zijn schuld van 120 millioen, sedert jaren had gezucht, zou door zulk eene afdanking op groote schaal zeer worden verminderd: dat was voor Holland een der voornaamste redenen geweest, waarom het zoo voor den vrede had geijverd 1).

Het leger bestond bij het sluiten van den vrede uit ongeveer 60000 man — ruitery en voetvolk — die jaarlijks bijna 10 millioen kostten. Zoowel de Prins en de Raad van State als de Staten van Holland waren het er over eens, dat men thans zooveel troepen niet noodig had, en reeds 30 Juli 1648 had eene „reductie” plaats 2), waarbij de ruiterscompagnieën allen tot op 60 paarden en de infanterie voor iedere compagnie met 50 man werd verminderd, hetgeen al meer dan $\frac{1}{3}$ van de kosten wegnam en het aantal der troepen op nog geen 35000 bracht, waarvan ruim 4000 ruiters 3).

1) Wijnne, De geschillen over de afdanking van 't krijgsvolk (Werken Hist. Gen. n°. 41), blz. XIV. Vgl. De Beaufort, Geschiedk. Opstellen II, blz. 66 vlg.

2) Aitzema, III, blz. 273. Er is verschil in de opgaven omtrent het bedrag der verschillende reducties. Vgl. daarover Wijnne l. l. passim in de noten. Volkomen zekerheid schijnt te dien opzichte moeilijk te verkrijgen, daar Aitzema, Wicquefort en de pamfletten en brieven blijkbaar herhaaldelijk min of meer foutieve berekeningen hebben en deze door elkander halen.

3) Wijnne, l. l. blz. XVII.

Maar Holland was hiermede volstrekt niet tevreden en wilde nog grootere afdanking volgens de voorstellen van eene daartoe in zijne Statenvergadering aangewezen commissie, die ook de officierstraktementen aanzienlijk wenschte te verminderen. In het voorjaar van 1649 werd over verdere „menage” gesproken met den Prins, die er niet van wilde hooren en in Juni daaraanvolgende met den Raad van State en graaf Willem Frederik nadrukkelijk wees op de wensche-lijkheid om tegenover de „seer machtige heyrlegers” in andere landen — Engeland, Frankrijk, Spanje, Zweden, Lotharingen zelfs — voor het geval van oorlog en ook van binnenlandsche woelingen, van katholieke zijde b.v., te zorgen, dat men voldoende troepen had om ten minste de grenzen te bewaken en de vestingen te bezetten¹⁾. Daarvoor meenden zij, dat men gelijk in het Bestand minstens 30000 man noodig zou hebben. Holland daarentegen wilde nog verder gaan dan de reeds uitgevoerde reductie en op iedere compagnie nog 50 man minder behouden zien, wat echter de Prins en de Raad veel te veel vonden. Na eenige besprekingen nam Holland in zijne Statenverga-dering van October zonder meer het besluit, dat de „logiesgelden”, die voor de huisvesting der soldaten aan de burgerij werden betaald, voortaan zouden ophouden en daarentegen de soldaten tegen betaling hunner volle soldij zelf voor logies zouden moeten zorgen; dat de zware kurassiers in lichte arkebusiers zouden worden veranderd; dat een kleine 600 man vreemde troepen, die Holland betaalde, en verder nog 55 compagnieën daarvan in het geheele leger zouden worden afgedankt benevens de helft der thans nog aanwezige ruitery.

De Prins achtte deze vermindering wederom veel te aanzienlijk en toen Holland alvast op eigen gezag de 600 man afdankte, verklaarde op 's Prinsen aandrang en dien van graaf Willem Frederik de Raad van State, vervolgens de zes andere gewesten ter Staten-Generaal, dat deze handelwijze ongeoorloofd was, hetgeen Holland dan ook bij nader inzien toegaf, evenwel weigerende om over de in zijne, ook ten opzichte van krijgszaken immers souvereine, Statenvergadering verder genomen besluiten in nader overleg te treden. In weerswil van Hol-land's heftigen aandrang weigerde de Prins zoover te gaan als dit gewest met de „menage” wilde komen. Hij stemde na lang verzet toe in de verandering van kurassiers in arkebusiers en verklaarde ook de

¹⁾ Aitzema, l. 1. blz. 352; Archives IV, p. 325, 330 suiv.

afdanking der 600 man wel te willen onderschrijven, mits deze door de volgens hem in krijgszaken alleen souvereine Staten-Generaal geschiedde, maar weigerde meer dan eenige compagnieën der zeer goede vreemde troepen te laten heengaan. Na eenig heen en weder praten en vertoogen van Holland in het belang zijner bezwaarde financiën kwam de Prins nog wel tot eene verdere concessie, maar Holland bleef onverzettelijk op zijn stuk staan en eischte nogmaals de afdanking van 55 compagnieën voetvolk en bijna de helft der ruitery, hetgeen het leger zou hebben teruggebracht tot nog geen 25000 man¹⁾. Zoo bleef men haspelen het gansche najaar van 1649 door, terwijl Holland zijne houding zoowel door officieele brieven als onder de hand bij de andere gewesten verdedigde en de Staten-Generaal van hunne zijde Holland van de eigenmachtige afdanking, waarmede het dreigde, trachtten te weerhouden.

In het voorjaar van 1650 kwam men niet veel verder. Holland beweerde, dat het ook met zijne voorgestelde afdanking jaarlijks nog 1 millioen te kort kwam en weigerde ronduit de petitie van den Raad van State betreffende den nieuwen Staat van Oorlog op den voet van het door den Prins begeerde getal troepen goed te keuren, zich beroepende op zijn recht om zich niet hooger te laten belasten dan het zelf wilde. De toon der wederzijdsche vertoogen werd steeds scherper: een brief van Friesland aan Holland werd zelfs wegens de „vreemde en onhebbelijke termen” door het laatste gewest „geseponneerd”, onbeantwoord ter zijde gelegd.

Het gold toch thans niet meer eenvoudig de vraag, hoeveel en welke troepen men zou afdanken — omtrent het getal verschilde men ten slotte niet meer dan eenige honderden — maar vooral de moeilijke staatsrechtelijke kwestie, in hoeverre eene provincie als „betaalsheer” van de tot hare repartitie staande troepen recht had zich te beschouwen als over die troepen met souvereine macht beschikkend, m. a. w. of het leger der Republiek een geheel was dan wel of het uit zeven afzonderlijke legers bestond. En deze op grond van de Unie ongetwijfeld in den eersten zin te beantwoorden vraag hing samen met de evenzeer allerbelangrijkste doch feitelijk niet volkomen overtuigend uit te maken kwestie, hoever de provinciale souvereiniteit ging tegenover die der Staten-Generaal — de oude twistappel, die ook in Olden-

¹⁾ Res. Holl. 1650, blz. 574 vlg.

barnevelt's tijd zooveel kwaad had gesticht. Het gevolg was, dat de oude tegenstelling tusschen wat men de federale en de unionistische opvatting van den staat der Vereenigde Nederlanden zou kunnen noemen weder ten scherpste op den voorgrond trad, evenals in de dagen van het Bestand verbonden met de niet ongewettigde vrees voor eene te groote macht der Prinsen van Oranje. Gelijk Maurits in 1618 de rechten der Staten-Generaal tegenover de Staten van Holland verklaarde te willen handhaven naar aanleiding van de toenmalige religietwisten, ook toen reeds met de vraag van het al of niet bestaan van provinciale legers samenhangend, zoo trad nu Willem II voor diezelfde rechten op naar aanleiding van het thans uitgebroken verschil. Gelijk toen Oldenbarnevelt den Prins beschuldigde van streven naar de souvereiniteit, zoo sprak men nu in de Staten van Holland van dezelfde neigingen van zijn jongen neef: de stemming aan het Hof, het geval met Witte de With en het bekende karakter des Prinsen werkten in deze richting mede. Men sprak reeds van de nutteloosheid van een stadhouder in dagen van vrede, ten minste van een kapitein-generaal¹⁾. Men wees op de toenemende beteekenis van het prinselijke Hof en van zijne dynastieke neigingen en belangen in verband met de aanzienlijke verwantschap des Prinsen en die zijner met den Keurvorst gehuwde zuster. Het verkrijgen van de onbepaalde souvereiniteit scheen het einddoel van dit alles te zijn, liefst zoo dat de Staten zelf haar schonken, of, zoo niet, dan met zachten of minder zachten dwang.

De strijd was voor zeer vele edellieden, vooral in de landprovinciën, die officiersposten in het leger bekleedden, een zaak van persoonlijk belang, zelfs van financieel belang, terwijl de Prins, die èn wegens zijne persoonlijke betrekkingen tot de fransche en engelsche officieren èn omdat hij, in geval van burgertwist, op de vreemde troepen veel meer kon rekenen dan op de inlandsche, van eene afdanking juist dier vreemde troepen niet wilde hooren²⁾. Eindelijk wenschte de Prins met het oog op zijne engelsche plannen, met het oog vooral op den naar zijne overtuiging binnen korten tijd weder te hernieuwen oorlog met Spanje, het leger van den staat niet te zeer te verzwakken. Daarentegen wees de vriendelijke houding van Holland

1) Archives IV, p. 275.

2) ib. p. 318.

tegenover Spanje en zijn ambassadeur zoowel als tegenover het Parlement in Engeland duidelijk aan, dat het van dergelijke plannen niets weten wilde.

De tegenover elkander staande partijen lichtten in een aantal steeds hatelijker wordende vlugschriften hun standpunt en de gevolgen der tegenovergestelde politieke neigingen nader toe en het gansche land nam, als in 1618, hoewel niet met de heftigheid, die religieuze verschillen medebrengen, deel aan den strijd. Het ontbrak echter niet aan pogingen om de religie weder in de zaak te mengen: predikanten als de hofprediker Stermont in Den Haag, als Goethals te Delft en Teelinck te Middelburg lieten reeds hunne waarschuwendende stem hooren tegenover de godsdienstige begrippen der hollandsche partij, die hun slechts eene jongere uitgave der arminiaansche scheen.

Aan het hoofd der hollandsche partij stond ditmaal niet de raad-pensionaris, zooals de landsadvocaat thans heette. Jacob Cats was een te trouw volgeling van Frederik Hendrik geweest om zich tegenover diens zoon te plaatsen, wat trouwens ook niet in zijn gematigden, ja zeer voorzichtigen aard lag; ook de oude Pauw hield zich ditmaal op den achtergrond. Aan de spits der partij stonden de burgemeesters en oud-burgemeesters van Amsterdam, vooraan onder hen de gebroeders Andries en Cornelis Bicker, van wie de eerste als een heerschzuchtig en op zijne rechten prat regent bekend was en dan ook als het hoofd der „kabaal” werd aangemerkt. Naast hen trok vooral de dortsche oud-burgemeester Jacob de Witt de aandacht, een heftig en onverzettelijk man, benevens de burgemeester Van Beveren aldaar. Er was echter in de Staten van Holland zelf eene minderheid, aanvankelijk bestaande uit het den Prins naar de oogen ziende lid der Edelen en de steden Leiden¹⁾, Rotterdam²⁾, Enkhuizen, Schoonhoven en Gorkum, waarvan een paar een middelweg wilden inslaan, de andere geheel op de zijde des Prinsen stonden en in den loop der verschillen nog met enkele stemmen werden versterkt.

1) Leiden was in dezen tijd en later steeds zeer prinsgezind, wat een der pamfletten toeschrijft aan de omstandigheid, dat hier de regeering grootendeels uit opgekomen ambachtslieden bestond en „slecht volk”, dat zich „laat leyden als geringde buffels” (Pamfl. Thys. 1651, n°. 5885).

2) De felle prinsgezinden Musch en Aerssen van Sommelsdijk hadden hier veel invloed.

De Prins werd in deze omstandigheden krachtig gesteund door zijn neef graaf Willem Frederik, die thans eenigermate de rol van Willem Lodewijk in 1618 speelde, in zooverre als hij zijn jongen bloedverwant tot verzet prikkelde en met hem aangaande de te nemen maatregelen overlegde¹⁾. Bovendien stond de Prins sterk onder den invloed van zijn vertrouweling Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk²⁾, den zeer franschgezinden zoon van François en kolonel in staatschen dienst, een vermogend en invloedrijk man, die de rol zijns vaders dacht te spelen tegenover de „spaanschgezinde Arminianen” van zijn tijd maar veel minder bekwaamheid bezat dan die vader; verder van den griffier der Staten-Generaal en raad van den Prins, den gevaarlijken intrigant Cornelis Musch, een der invloedrijkste raadgevers van den jongen Oranjevorst; in de vierde plaats schijnt onder diens raadslieden ook zijn secretaris Hildersich genoemd te moeten worden. Deze vier zijn het, die in de pamfletten telkens weder als de vertrouwde raadgevers van den Prins optreden; bovendien, maar met minder recht, noemde men Alexander van der Capellen, heer van Aartsbergen, lid van den Raad van State en invloedrijk lid van den gelderschen adel, en Johan van Rheede van Renswoude uit Utrecht.

Binnen- en buitenlandsche politiek werden bij deze verschillen in nauwen samenhang gebracht. Terwijl er intusschen geen schijn van bewijs is, dat de hollandsche partij onder de hand met Spanje overlegde, zooals de Prins en zijne omgeving onderstelden, staat het vast, dat de Prins zelf met de fransche kroon in overleg trad over de te nemen maatregelen en dat hij, voor het geval van een burgerkrijg in de Republiek, reeds in Februari 1649 op den steun van Frankrijk voor de zes gewesten tegenover Holland rekende³⁾ — en niet alleen op moreelen steun, b.v. door bewerking der Katholieken om hen van opstand te weerhouden, maar ook op financieelen en, voor het geval dat Spanje durfde „agir vigouusement”, op militairen steun. Daartegenover zou dan de toezegging aan Frankrijk staan om na het herstel der binnenlandsche rust den vrede met Spanje te breken⁴⁾. Hoewel de fransche regeering zich voorloopig tot niets werkelijks bond, was het duidelijk, dat zij de zegepraal van den Prins gaarne

1) Archives, IV, p. 320 suiv., vooral p. 336. Vgl. Wijnne, l. 1. p. LXXXV.

2) Archives, p. 282, vgl. p. 284. Wijnne, l. 1. p. LXXXVIII.

3) Archives, p. 298.

4) Ib. p. 300.

zou zien; voorloopig evenwel wenschte zij zich niet te compromitteren en wachtte af „*quel ply prendront les affaires domestiques*”¹⁾. Voor het oogenblik toch was de jonge en onervaren Prins oogenschijnlijk nog de zwakkere partij tegenover het rijke en machtige Holland, dat, door Amsterdam geleid, zijne wenschen en plannen krachtig weerstond en misschien wel in staat zou zijn, vreesde men, hem uit den zadel te lichten²⁾.

De zaak duurde intusschen rijkelijk lang en reeds in December 1649 gaf Willem Frederik zijn neef in het diepste geheim in een brief met cijferschrift den raad „*de prendre des résolutions salutaires et hardies*” door met vertrouwbare troepen den tegenstand van Amsterdam, het middelpunt van het verzet, te breken³⁾. Eene maand later bezweert hij hem toch niet te veel toe te geven en vooral op Amsterdam het oog te vestigen⁴⁾, er op wijzende, dat de zaken den loop van 1618 nemen en de Unie wederom dreigt uiteen te spatten bij zulk eene opvatting der provinciale souvereiniteit als Holland bleek voor te staan⁵⁾. En de onverzettelijke houding van Holland gaf wel aanleiding tot een dergelijke vrees voor herhaling der woelingen van 1618: steeds heftiger drong de meerderheid in de Staten van dat gewest er op aan, dat men het vermelde besluit tot eigenmachtige afdanking ten uitvoer zou brengen en zich door geene overwegingen zou laten bewegen om toe te geven. Intusschen werd ook bij die Staten de aarzeling grooter: in Mei voegden zich Gouda en Hoorn benevens nog een der kleinere steden bij de minderheid, die nu uit negen stemmen bestond tegenover de tien, die onder leiding van Amsterdam doorzetten wilden, zelfs met deze geringe meerderheid van stemmen.

Nog werden voorstellen ter bemiddeling gedaan. De gematigde raadpensionaris trachtte half Mei de gemoederen te verzoenen maar kreeg nauwelijks verlof om zijn bemiddelingsvoorstel te onderwerpen aan het oordeel van den Prins, die na overleg met den Raad van State bij zijne meening volhardde⁶⁾. Een nieuwe voorslag van Hol-

1) Ib. p. 318.

2) Ib. p. 319. Vgl. Mazarin's waarschuwing: „*au nom de Dieu, qu'il y prenne garde*”, p. 326.

3) Ib. p. 336.

4) Ib. p. 345.

5) Ib. p. 354.

6) Wijne, l. l. blz. XL vlg.

land op het einde der maand werd eveneens door de tegenpartij afgeslagen, waarop het gewest besloot de zaak niet meer in de Staten-Generaal te brengen. Een vroeger voorstel van enkele leidsche heeren, om op den laatsten voorslag van den Prins in te gaan maar bovendien voorloopig zoowel de compagnieën te voet als die te paard aan eene kleine vermindering te onderwerpen, werd in de hollandsche Statenvergadering eindelijk den 1sten Juni aangenomen, maar met een protest van de zes tegenstemmende steden. Het verzoek, door de Staten-Generaal aanstonds gedaan, om de voorgenomen afdanking vooralsnog niet uit te voeren, werd afgewezen en drie dagen later werden de brieven van cassatie verzonden aan 12 compagnieën ruitery en 31 compagnieën voetvolk, behoorende tot de repartitie van Holland. De Statenvergadering van dit gewest ging daarop uiteen.

Er was geen twijfel aan, of de zes andere gewesten stonden in deze zaak gezamenlijk lijnrecht tegenover Holland en het lag voor de hand, dat de Prins, geraden door zijn neef, die naar Den Haag gekomen was, in de Staten-Generaal, waarheen hij zich den 5^{den} met dezen en den Raad van State begaf, verlangde, dat het opperste lichaam den officieren in herinnering zou brengen, dat zij aan geene gewestelijke Staten hadden te gehoorzamen¹⁾. Bovendien werd door de Staten-Generaal besloten een „seer notable bezendinge” naar de steden en leden van Holland af te vaardigen, welke bezending door den Prins zou worden samengesteld, terwijl hem tevens volmacht („versocht ende geauthoriseert”) werd gegeven „om alle noodige ordre te stellen ende die voorsieninge te doen ten eynde dat alles in goede ruste ende vrede werde geconserveert ende insonderheyt gemaintineert ende vastgehouden de Unie, met den gevolgen ende aenkleven van dien ende integendeel geweert ende te gemoet getreden dat contrarie van dien soude mogen worden voorgedragen”²⁾. Een allergewichtigst besluit, dat den Prins voor het oogenblik met dictatoriale macht bekleedde en nog dienzelfden middag na „resumtie” inderhaast werd „gearresteert”. Maar het bedenkelijke van de zaak was, dat dit besluit slechts bij meerderheid van stemmen was genomen en wel onder protest van Holland, terwijl Utrecht er eenvoudig tegen was maar later toegaf en Gelderland bezwaar maakte wat de „authorisatie” van

1) Van der Capellen, Gedenkschriften, II, blz. 283.

2) Wicquefort, I, Pièces Justificatives n°. XIV.

den Prins aanging. Neemt men bovendien in aanmerking, dat de voorstemmenden slechts zeer zwak vertegenwoordigd waren: Groningen door twee, Friesland en Overijsel door een, Zeeland door slechts een paar afgevaardigden, terwijl de vergadering in het geheel uit hoogstens tegen de 30 personen bestond¹⁾, dan krijgt de volmacht aan den Prins een nog bedenkelijker karakter. De omstandigheid, dat de Groninger Eyssinge, een krachtig man en geheel op de zijde van den Prins, presideerde en de voorzitter dus geen moeilijkheden in den weg legde, terwijl de griffier Musch natuurlijk gereed was om de resolutie te stellen, had echter alle bezwaren in dit opzicht licht doen tellen. De aanwezigheid ter vergadering van den Prins bij de discussie had bovendien invloed op den gang der zaken in deze beslissende vergadering, al was hij vóór de stemming heengegaan.

Den volgenden dag kwam de Prins weder ter vergadering en deelde mede, dat hij zelf de bezending zou leiden, die hij verder had samengesteld uit vier leden der Staten-Generaal: Aartsbergen uit Gelderland, die als leider onder hem gold, hoewel hij aanvankelijk de geheele zending afkeurde, Mauregnault uit Zeeland, Renswoude uit Utrecht, Clant uit Groningen; twee leden van den Raad van State: Asperen uit Holland en Lucassen uit Zeeland, benevens den thesauriergeneraal Brassier. Men nam deze mededeeling voor kennisgeving aan en verzocht hem alsnog „door alle middelen van inductie” de hollandsche steden tot toegeven te bewegen. Eene poging van de Gecommitteerde Raden van Holland om bij afwezigheid hunner Staten de bezending nog op het laatste oogenblik tegen te houden en de Staten-Generaal te bewegen zich niet tot de afzonderlijke leden van het gewest maar tot de Staten van Holland zelf te wenden, die dan onmiddellijk zouden worden bijeengeroepen, mislukte.

De bezending ging reeds den 8sten Juni op weg, vergezeld van een talrijken en schitterenden stoet van wel 400 officieren, bestemd om indruk te maken op regenten en bevolking. Slechts ééne stad, Medemblik, werd niet bezocht; overigens verscheen de Prins in alle stemhebbende steden van Holland. Maar de uitslag was niet in overeenstemming met de bedoeling. Medemblik had den Prins, toen hij te Enkhuizen was, verzocht de kleine en bij de onbegaanbaarheid der kleiwegen in den regenachtigen voorzomer slecht te bereiken stad niet

1) Wijnne, l. l. blz. L vlg.

te bezoeken: zij zou haar gevoelens wel in de Statenvergadering kenbaar maken. Sommige steden toonden zich, hetzij uit eigen beweging, hetzij onder aandrang van invloedrijke burgers bereid om den Prins ter wille te zijn. Niet minder dan negen harer wezen het verzoek om toe te geven min of meer ronduit af. Dordrecht gaf het voorbeeld: de door de burgemeesters samengeropen „oud-raad” of vroedschap dier stad, door Aartsbergen krachtig en met „andere tale” dreigend toegesproken, klaagde over dien scherpen toon en brak beleefd de onderhandelingen af. Schiedam, Alkmaar, Monnikendam en Edam, in welke laatste plaats de burgerij den Prins schitterend ontving, verklaarden alleen ter Statenvergadering te willen antwoorden. Haarlem en Delft berichtten alleen den Prins te willen ontvangen, wat deze niet begeerde. Amsterdam verzocht hem herhaaldelijk alleen als stadhouder te komen en zonder de bezending, maar de Prins sloeg ook dit af en, toen hij toch met de bezending kwam, weigerde de vroedschap deze te ontvangen, daarna ook den Prins zelf, toen hij zeide namens de Staten-Generaal te komen om zijn last uit te voeren, eindelijk zelfs, toen hij verklaarde dan als stadhouder te willen komen „ten einde zijn last te volbrengen” 1). Den 25sten was de bezending in Den Haag terug. Twee dagen later bracht de Prins ter Staten-Generaal verslag uit, in hoofdzaak verklarende dat het antwoord van de leden van Holland „divers” was geweest.

De Prins was zeer verontwaardigd over de houding van sommige steden. Volgens Aartsbergen echter had hij gehoopt „offensie” te ontvangen ten einde dan „door andere wegen reparatie te versoeken”. Zijn beklag, met name over Amsterdam’s bejegening, bracht hij den 30sten zelf in de hollandsche Statenvergadering uit en liet het afzonderlijk drukken. Amsterdam liet nu een tegenvertoog opmaken, dat op het einde der volgende maand verscheen, maar het gaf bovendien in de weder bijeengekomen Statenvergadering van Holland reeds na eenige dagen het advies, dat de bezending als „ongewoon” moest worden afgekeurd en zoo iets niet meer kon worden toegelaten; verder dat Holland bij de Staten-Generaal en de afzonderlijke gewesten moest protesteeren maar tevens Zijne Hoogheid niet moest kwetsen en hem moest verzoeken nadere voorstellen te doen tot vermindering der

1) Van der Capellen, Gedenkschriften II, blz. 292 vlg. Deze aantekeningen van Aartsbergen zelve verdienen meer vertrouwen dan de eenigszins afwijkende berichten elders.

lasten. De Staten van Holland besloten tot het laatste en benoemden eene commissie voor de zaak maar verklaarden op het eerste zich nog eens te willen beraden.

Zoo ging men dan opnieuw onderhandelen en kwam het den 15^{den} tot een nieuw voorstel van den Prins, zijn neef en den Raad van State, waarbij 3000 man ruitery en ruim 26000 man infanterie zouden behouden blijven en de logiesgelden verminderd worden tot op de helft, terwijl de afgedankte officieren pensioen zouden krijgen en de aanblijvende ten deele in hun traktement werden gehandhaafd, ten deele een weinig verminderd. De commissie uit de Staten van Holland verklaarde evenwel 1125 man en 116 ruiters meer te willen afdanken, de logiesgelden geheel te willen schrappen en de traktementen der officieren nog meer te willen besnoeien. Uit een weldra ter Statenvergadering van Holland ingediend „advies conciliatoir” bleek, dat men ten slotte slechts 585 man meer wilde afdanken dan de Prins, zoodat, „het geschill van kleyner importantie zijnde”, dit niet tot groote onaangenaamheden had kunnen leiden, als er niet reeds veel meer tusschen den Prins en Holland was geschied. Men dacht dat advies tot eene resolutie om te werken en nam daartoe den 29sten Juli het besluit.

Maar den 27sten had Holland een brief aan de zes andere gewesten gezonden om zijne „separate discontinuatie van betaling van eenige militie” te verdedigen en de Prins, door den tegenstand verbitterd, gaf nu gehoor aan den aandrang van Willem Frederik en zijne andere raadgevers om, gebruik makende van het op den 5^{den} Juni genomen besluit, het zwaard in de schaal te werpen.

In overleg met zijne raadgevers besloot hij in de eerste plaats tot de gevangenneming van zes leden der Staten van Holland, die, zeide hij later, zich vooral door „insolente stugheit” hadden gekenmerkt en met „ydele, opgepronckte, neuswysighe welsprekentheit” in die Staten waren opgetreden 1); tevens besloot hij tot het bezetten van Amsterdam of, als dit niet gelukte, van andere steden met eene betrouwbare gewapende macht. Het dubbele plan was reeds weken te voren zorgvuldig beraamd 2) en zou thans met alle snelheid uitgevoerd worden. Het oogenblik scheen gunstig, daar de Staten juist bijeen

1) Archives IV, p. 399.

2) Wijne, l. l. blz. XCIII.

waren, de troepen welgezind en Amsterdam op niets van dien aard verdacht. Het scheen ook hoog tijd, daar de „ruineuse desseins ende machinatiën”, de „seditieuse ende dangereuse discoursen van de qua-lick geintentioneerde menschen” anders dreigden „de Unie ganschelijk te zullen dissiperen” en „de coorde tusschen dese ende de ses andere provintiën in stukken te trekken”.

Vroeg in den morgen van Zaterdag den 30sten werden Jacob de Witt uit Dordrecht, Jan de Wael, burgemeester, en Albert Ruyl, pensionaris van Haarlem, Jan Duyst van Voorhout, burgemeester van Delft, Nanning Keyser, burgemeester van Hoorn, en Nicolaas Stellingwerff, pensionaris van Medemblik, bij den Prins ontboden, maar bij hunne komst door den luitenant-kolonel van diens lijfwacht, Van Meteren, gevat en opgesloten, ieder afzonderlijk in een der vertrekken van het prinselijk kwartier. De genoemde personen waren uitgekozen, niet omdat zij zich allen in het bijzonder zoozeer tegen de plannen van den Prins hadden verklaard, maar om hunne respectieve steden te straffen voor hun verzet. De Prins, die zelf gereed stond om naar Amsterdam te vertrekken, ontbood Cats om hem te verzoeken het bericht der gevangenneming aan de Staten van Holland te brengen en de raadpensionaris, „verstelt als van een seldsaem wonder”, zooals hij zelf getuigt¹⁾, gehoorzaamde bevend dadelijk aan het bevel. De Staten bleven op het bericht bijeen maar besloten „de respectieve principalen seer ernstig” te raadplegen om „expedienten” te vinden „in deze gansch onverwachte en perplexe saken”; de daarop naar de steden afgevaardigde heeren werden tegen Maandag terug bescheiden. Eene gewapende macht uit de naburige garnizoenen en de garde van den Prins bezette intusschen alle poorten en toegangen tot Den Haag, wat vele der afgevaardigden weerhield om Maandag reeds terug te komen. Ook de voorzitter benevens de aanwezige leden der Staten-Generaal werden door den Prins ontboden en van het gebeurde onder-richt, terwijl gezorgd werd, dat in de daarvan opgemaakte notulen slechts eene zeer korte aantekening van de zaak melding maakte, met belofte van nadere schriftelijke uiteenzetting door den Prins. Een brief van den Prins aan de andere zes gewesten onderrichtte deze voorloopig van het gebeurde²⁾. De gevangenen werden den volgenden dag door

1) Tweentachtigjarig leven.

2) Wijne, I. I. CXI.

Van Meteren als kommandant van Loevestein onder militaire bewaking naar die vesting overgebracht en aldaar afzonderlijk opgesloten. Zoo was het eerste deel der plannen naar den zin des Prinsen volvoerd.

Minder goed liep het plan tegen Amsterdam af.

De leiding dezer zaak, die de Prins eerst zelf had willen besturen, was ten slotte aan graaf Willem Frederik opgedragen, die alles niet minder zorgvuldig had voorbereid dan ten opzichte der gevangenneming was geschied. Uit verschillende provinciën waren compagnieën ontboden naar Amersfoort, Utrecht, Muiden en Ouwerkerk, samen 48, in het geheel omstreeks 6000 man, waarbij later nog 4000 man werden gevoegd onder bevel van den Graaf zelf en van de heeren van Noordwijk en Sommelsdijk. Men meende de stad te overrompelen, wat zou worden uitgevoerd door den franschen majoor Gentillot, een doortastend man ¹⁾, die, met 50 uitgelezen officieren en soldaten uit Utrecht met de nachtschuit vertrokken, in den vroegen morgen de Regulierspoort zou bemachtigen, waarop de Graaf met zijne troepen daarheen zou oprukken en worden binnengelaten. Zonder bloedvergieten, wat de Prins in ieder geval wenschte te vermijden, dacht men zoo meester te worden van de stad.

Gentillot is inderdaad op weg gegaan en lag met de zijnen in den vroegen morgen van Zaterdag bij Ouwerkerk verborgen, wachtend op de toegezegde nadering der andere troepen. Doch er kwam tegenspoed. De opperbevelhebber was in den nacht uit Den Haag te Abcoude aangekomen en Sommelsdijk en Dohna uit Gelderland waren er ook bijtijds, maar de ruitery, tien compagnieën uit Arnhem en Nijmegen onder ritmeester Mom, verdwaalde door het opsteken van een onweder bij Hilversum op de heide en kwam veel te laat. Men had zoo te Abcoude op den afgesproken tijd maar vier compagnieën ruitery, waarmede men uit vrees voor gewapenden tegenstand de onderneming niet durfde wagen, zoodat Gentillot, het wachten moede, terugkeerde en zich te Abcoude bij de hoofdmacht voegde.

Intusschen was de dwalende ruitery in het Gooi opgemerkt door den postbode van Hamburg op Amsterdam. Men had hem onbedacht laten doorgaan naar de stad, en hij berichtte nu even na 8 uur den burgemeester Cornelis Bicker, dat hij op een paar uur afstands hem onbekende benden had gezien, die hij voor Zweden of Lotha-

1) Waddington, II, p. 334.

ringers aanzag: de kort daarna toegesnelde slotvoogd van Muiden bevestigde het bericht evenals vele vluchtende boeren uit den omtrek. Bicker, die toevallig de eenige aanwezige burgemeester was, liet aanstonds poorten en boomen sluiten, de valbruggen der stad ophalen en riep de vroedschap bijeen, nog altijd meenend, dat er zwervend zweedsch of lotharingsch krijgsvolk uit Gulik of Brabant in aantocht was, en zich herinnerend, dat men in de laatste dagen reeds gemompeld had van vijandige plannen tegen de stad. Verder op den dag werden krachtige maatregelen van tegenweer genomen: de krijgsraad werd bijeengeroepen, de schutterij kwam onder de wapenen, kanonnen werden naar de wallen geslept, matrozen en waardgelders geworven, stadssoldaten met gewapende burgers bezetten poorten en posten, eenige gewapende vaartuigen werden op het Y en in den Amstel gelegd, uitgebreide inundatie-maatregelen voor den omtrek der stad werden besproken en voorbereid, ja ten deele reeds uitgevoerd.

Graaf Willem Frederik, eindelijk in het bezit van zijne gansche troepenmacht, was intusschen uit Abcoude opgerukt tot vlak bij de stad, die hij evenwel zoozeer in staat van tegenweer vond, dat hij het geraden achtte zich aanvankelijk te bepalen tot het zenden, door middel van een bode, van een brief des Prinsen, dien hij na de verrassing aan de vroedschap had moeten overreiken en waarin gemeld werd, dat de Prins nu wenschte met den steun zijner troepen zijn voorgenomen boodschap aan de vroedschap te doen. Het duurde tot den avond, voordat de vroedschap twee harer leden in een gewapend jacht zond om den Graaf te melden, dat Amsterdam aan de Staten van Holland bericht had gedaan van het gebeurde en het antwoord moest afwachten maar inmiddels alle geweld zou afweren. De Graaf besloot in deze omstandigheden te blijven, waar hij was, en den Prins, nu de verrassing mislukt was, om nieuwe bevelen te vragen ¹⁾.

Den volgenden dag, Zondag, kwamen de amsterdamsche leden der Statenvergadering in de stad met bericht van het in Den Haag gebeurde. Men beraadslaagde wat te doen en overlegde de mogelijkheid

¹⁾ Vgl. zijn verslag aan den Prins: Archives IV, blz. 388. De brief is niet van 31 maar van den avond van 30 Juli, zooals blijkt uit het „ce matin” in den aanvang en het „cinq heures du soir” aan het slot.

om de zeedijken door te steken ten einde het krijgsvolk door het water te verdrijven. Graaf Willem had dien dag op bevel van den Prins zijne troepen bij Muiden, Diemerbrug, Amstelveen, den Overtoom en het huis Ter Hart op den dijk naar Haarlem geposteerd en begon zoo de stad van alle kanten te omsingelen.

De Prins zelf was tot na de morgenpreek in Den Haag gebleven maar weigerde gehoor te geven aan den raad om de zaak nu verder te laten steken en vertrok naar het leger, vergezeld door een grooten stoet van edellieden en officieren, ten einde de stad door een beleg te bedwingen. Maar bij Halfweg ontmoette hem zijn neef, de steeds zeer gematigde Lodewijk van Nassau, heer van Beverweert, die hem opmerkzaam maakte op het gevaar der inundatie en aanbood zelf naar Den Haag te gaan om eene verzoenende bezending der Staten-Generaal naar hem uit te lokken, terwijl de Prins onderwijl met Amsterdam zou onderhandelen. Zoo zou men de zaak nog kunnen schikken.

Die onderhandeling begon werkelijk den 1sten Augustus en leidde weldra tot toenadering, zoodat na eenig heen en weder spreken den 3^{den} Augustus een verdrag werd gesloten, waarbij Amsterdam, dat reeds het nadeel van een beleg voor zijn handel hegon te ondervinden en spoedig bemerkte, dat de overige steden, behalve het kleine Gouda, het den strijd met den Prins alleen zouden laten uitvechten, het hoofd in den schoot legde en beloofde zich voor de eerstvolgende drie of vier jaren te zullen schikken naar het besluit der Staten-Generaal betreffende de afdanking, terwijl de Prins beloofde het beleg op te heffen. Ook de vrees voor een burgeroorlog en de nadeelen der inundatie voor het omliggende land werkten mede om Amsterdam tot toegeven te bewegen. Een afzonderlijk artikel, waaraan de stad nog te vergeefs trachtte te ontkomen, bepaalde dat de beide Bickers, de hoofdleiders van het verzet, voor altijd uit de regeering zouden treden. De bezending der Staten-Generaal en die van Holland naar den Prins, zoo spoedig mogelijk op aandrang van Beverweert afgezonden met de vermaning om in hun midden terug te keeren, vond de zaak reeds afgedaan. Reeds den volgenden dag trok het krijgsvolk af en hernam Amsterdam zijn gewone aanzien, zonder dat er werkelijk was gestreden ¹⁾.

De Prins had zijn doel bereikt, hoewel niet geheel op de wijze,

1) Vgl. over dit alles vooral Wijnne, l. l.

die hij zich had voorgesteld. De zes gevangen heeren, die eenige dagen in strenge afsluiting op Loevestein hadden gezeten, bleven nog een paar weken aldaar in minder nauwe hechtenis, maar de Prins zag in, dat van eene werkelijke vervolging geen sprake kon zijn, daar de Staten van Holland die nooit zouden toestaan. Na eenig overleg met hunne steden werden zij in de tweede helft der maand Augustus achtereenvolgens ontslagen; de steden evenwel moesten hen ontheffen van hunne posten en Ruyl, Keyser en Stellingwerff bovendien eene verklaring teekenen voortaan ambteloos te zullen blijven. Den 22sten waren allen weder in vrijheid. De „redenen en motieven” der gevangenzetting werden in een gesloten en verzegeld pakket door den Prins aan Holland en de Staten-Generaal overgelegd en daarmede nam ook deze zaak een einde¹⁾.

In diezelfde maand nog werd de zaak der afdanking weder aan-gevat volgens het half Juli door den Prins en Raad van State gedaan voorstel, waarin de Prins eenigszins aan de tegenpartij tege-
moet kwam ten einde den algemeenen wensch naar bezuiniging te bevredigen, met opoffering zelfs der hem zoo aan het hart gaande vreemde troepen²⁾. Dienovereenkomstig werd door de Staten-Generaal thans met eenparigheid van stemmen beslist, terwijl tevens werd vastgesteld, dat geene provincie op eigen gezag mocht afdanken en eventueele verschillen bij minnelijk overleg of, als dit onmogelijk bleek, door de stadhouders of den stadhouder zouden worden uit-gemaakt. Voor de afdanking werden 20 fransche, 32 engelsche en 3 schotsche compagnieën aangewezen benevens 12 compagnieën rui-
terij; vier compagnieën ruitery en 1000 man voetvolk, waarover nog eenig verschil was, bleven voorloopig in dienst voor den tijd van nog zes weken, terwijl men intusschen ook hieromtrent tot eene schikking zou trachten te komen.

De Staten der zes gewesten betuigden, in antwoord op 's Prinsen mededeeling van den 31sten, hem achtereenvolgens hun dank voor de genomen moeite, Zeeland het eerst — reeds half Augustus — in zeer prijzende bewoordingen. De Prins begaf zich op het einde der maand naar Dieren om er zich na den goeden afloop met de jacht te vermaken, en, rijmt Cats,

1) Vgl. Archives IV, p. 398 suiv.

2) ib. p. 405.

„al dat groot beslag, dat was terstont verdwenen
Gelyck een dicke wolk, die wonder heeft geschenen”.

De afloop van den strijd had het aanzien van den Prins zeer vermeerderd, ook al was de tegenover hem staande partij, wederom thans de „Loevesteinsche factie” geheeten, door het gebeurde feller op hem gebeten dan ooit en daardoor nog steeds gevaarlijk, ook omdat zij in de hollandsche vroedschappen nog zeer talrijk vertegenwoordigd was ¹⁾. De verhouding tot Frankrijk ondervond dadelijk eene belangrijke wijziging in verband met de bekende neigingen van den thans oppermachtigen Oranjevorst, die zich reeds in Augustus tegenover d’Estrades uitliet ²⁾, dat hij nu weldra den oorlog met Spanje weder hoopte te zien uitbreken, en, vastknoopende aan vroegere besprekingen, in het najaar van 1648 den weg daartoe opende door het volgens den raad van Mazarin op touw zetten eener bemiddeling tusschen de beide oorlogvoerende mogendheden: mislukte deze bemiddeling, dan zou men Spanje met de wapenen in de hand tot den vrede kunnen dwingen. En dat de Prins dit werkelijk van plan was, bleek ten volle uit de dreigende woorden, die hij op het laatst van Augustus den spaanschen ambassadeur Brun toevoegde, hem herinnerende dat bij de vorderingen der spaansche wapenen in noordelijk Frankrijk de Staten wel eens eene afleiding konden geven door van hunne zijde met militaire macht op te treden. Brun was dan ook door deze houding zeer onthutst ³⁾. Was eens de vrede tusschen Frankrijk en Spanje gesloten, natuurlijk niet zonder groote voordeelen aan de fransche zijde, dan zouden de engelsche zaken ter hand worden genomen en zou de invloed der Republiek ten gunste der Stuarts worden aangewend.

In September reeds waren de besprekingen dienaangaande in vollen gang en de Prins overlegde met Brasset, en in diep geheim ook met d’Estrades, die toen te Duinkerken het bevel voerde, hoe de zaak der bemiddeling het best zou kunnen worden geregeld.

1) Archives IV, p. 393.

2) Ib. p. 404 suiv. Vgl. mijne Archivalia te Parijs, blz. 34, 35, ook in verband met de artikelen van Fruin over deze oorlogs- en bemiddelingsplannen in Bijdr. 3de R. IX, blz. 1 vlg. en X, blz. 197 vlg.; Waddington, La République des Provinces Unies, II, p. 348 suiv.

3) Fruin, Bijdr. X, blz. 213; Waddington, l. l. p. 344 suiv.

Het ging niet geheel naar zijn zin. Hij had gewild, dat de Staten-Generaal een dringend schrijven aan den Aartshertog te Brussel gericht hadden om dezen te beduiden, dat hij zijne thans zegevierende troepen niet verder in Frankrijk zou laten doordringen maar de bemiddeling der Staten zou aannemen. De Staten besloten echter eenvoudig aan beide oorlogvoerenden hunne bemiddeling aan te bieden en het was vooral weder aan Holland's bemoeiingen toe te schrijven, dat het veel meer ingrijpende plan des Prinsen niet werd gevolgd 1). Maar de Prins zou wel zorgen, zoo deed hij verstaan, dat de eventuele bemiddeling niet, zooals bij de onderhandelingen te Munster, in verkeerde handen zou vallen 2), en dan kon men nog zien, wat er te doen viel op den weg, dien de Prins en Mazarin beiden begeerden te volgen. Van fransche zijde wilde men weldra de zaak nog krachtiger aangevat hebben en hield niet op daartoe aan te manen, hoewel men ook wel inzag, dat er veel zou moeten gebeuren, eer Holland tot een feitelijken oorlog zou zijn te bewegen. Maar men wanhoopte daaraan ten slotte niet. In October werd zelfs van fransche zijde, door Mazarin waarschijnlijk 3), een concept gemaakt voor een traktaat tusschen Frankrijk en de Republiek tot het voeren van een gemeenschappelijken krijg tegen Spanje in het voorjaar van 1651, voor het geval de officieel voorgestelde bemiddeling der Staten mislukken zou, hetgeen zoowel de Prins als Frankrijk verwachtten. Voor zulke plannen van verre strekking was evenwel het oogenblik nog lang niet gekomen en zij, die ze maakten, gaven zich blijkbaar niet voldoende rekenschap van den nog te overwinnen tegenstand. De Prins zou zulk een concept in deze omstandigheden zeker nooit hebben kunnen goedkeuren 4).

Toch liet ook hij zijne hoop niet geheel varen. Vóór half October ging hij uit Den Haag opnieuw naar Dieren, zoogenaamd om er te gaan jagen maar metterdaad om de Staten van Gelderland voor zijne plannen te winnen. De weerstrevende houding der hollandsche staatslieden bewees evenwel, dat al begon men zich reeds in 's Prinsen leiding der zaken te schikken, in Holland zelf nog vrij wat tegenstand zou gebroken moeten worden, eer men deze plannen tot

1) Fruin, l. 1. blz. 217 vlg.

2) Archives IV, p. 421.

3) Fruin in Bijdr. IX, blz. 21.

4) Fruin, l. 1. blz. 232 vlg.

uitvoering zou kunnen brengen: met name de Bickers weerden zich nog duchtig, zij het dan onder de hand¹⁾, en Pauw, die den munterschen vrede had tot stand gebracht en zijn werk niet licht zou laten vernietigen, was een niet minder te vreezen tegenstander. Een onderhandeling over den verkoop van Kleef en Mark door Brandenburg aan prins Willem schijnt te wijzen op nog andere plannen van den Prins, misschien in verband met een hertogelijken titel in Gelderland of het Overkwartier — plannen en uitzichten, die ook voor den binnenlandschen toestand der Republiek van veel belang waren²⁾.

Terwijl dit alles nog zwevende was, en niemand zeggen kon, hoe het zou afloopen, kwam plotseling het bericht, dat de Prins te Dieren ongesteld was geworden; eenige dagen later, dat de ongesteldheid zich als een licht geval van kinderpokken had vertoond. Ofschoon het verraderlijke van deze ziekte wel bekend was, gaven de berichten aanvankelijk geen reden tot ongerustheid. Men bracht den zieke naar Den Haag over en meende, dat de pokken het gewone verloop hadden, toen tot algemeene ontroering onverwacht het bericht kwam, dat de Prins, wiens toestand plotseling verergerd was, in den laten avond van den 6^{den} November was overleden.

Het was een vreeselijke slag voor het Huis van Oranje zoowel als voor het vaderland, dat nog zooveel van den begaafden jongen vorst had mogen verwachten, en al uitte zich de hevige verbittering der hollandsche tegenpartij in menig smaadwoord tegen de nagedachtenis van den overledene, al juichte zelfs een onbekende bij zijn gift in een amsterdamsch kerkezakje: „De Prins is dood, mijn gaaf vergroot; geen blijder maar in tachtig jaar”, er was niemand, die niet getroffen was door dit plotselinge sterfgeval, deze „subite veranderinge”. Is het wonder, dat men hoorde mompelen van vergiftiging, een vermoeden, dat ook nog zelfs in onzen tijd niet geheel ter zijde is geschoven? De blijkbare onachtzaamheid, waarmede de door de geneesheeren misschien te licht getelde ziekte aanvankelijk behandeld was, gaf daartoe gereede aanleiding en het belang, dat het bedreigde Spanje bij 's Prinsen dood scheen te hebben, versterkte het overigens niet gegronde vermoeden³⁾. Diep was de verslagenheid der aan Oranje

1) Archives IV, p. 423.

2) Fruin in Bijdr. 3de R. IX, blz. 23 vlg.

3) Vgl. daarover: De Beaufort, Geschiedkundige Opstellen, II, blz. 102 vlg.

gehechte bevolking en eerst de geboorte van een zoon, acht dagen later, schonk zijne zwaar getroffen jonge gemalin en het verslagen volk eenigen troost, ten minste eenige hoop op de toekomst, die aanvankelijk donker scheen voor Oranje zoowel als voor het vaderland, dat het gemis van een Prins van Oranje als een nationaal ongeluk gevoelde, als het begin van het verval der jonge Republiek.

Ook in deze omstandigheden, bij de binnenlandsche woelingen van den vorigen zomer niet zonder gevaar, hebben de regenten, met name de hollandsche regenten getoond voor de thans weder hun in de handen vallende regeeringstaak ten volle berekend te zijn. Met volkomen kennis van den toestand, zijn zij handig genoeg geweest om, van de omstandigheden gebruik makende, den Staat zoodanig te organiseeren, dat er van verwarring geen sprake kon zijn en dat de onlangs door 's Prinsen frisch optreden nog zoo ernstig bedreigde invloed der Staten op de regeering voorgoed op hechte grondslagen werd gevestigd. Dit is niet alleen geschied door de „Loevesteinsche factie”, zooal men wel eens heeft gemeend. Terwijl bij den dood van den Prins en de ontstentenis van een opvolger deze staatspartij — want dat was zij inderdaad sedert de gebeurtenissen van den zomer — natuurlijk het hoofd weder opstak en in de eerste plaats de in Augustus afgezette regeeringsleden bijna onmiddellijk weder in de verschillende steden met alle eerbewijs werden „geredintegreerd”¹⁾, werkten ook de gematigde elementen der door 's Prinsen plotseling heengaan ontredderde Oranjepartij mede tot handhaving der Statenregeering op den ouden voet. Van de beide partijen bleef de eerste, aan wier hoofd de oude Pauw met de amsterdamsche heeren en Jacob de Witt stonden, thans echter voor langen tijd de krachtigste; de andere, min of meer geleid door den weinig beginselvasten Willem Frederik, door den zeer gematigden Beverweert, naast wien nog de als staatsman weinig beteekenende veldmaarschalk Johan Wolfert van Brederode stond, en verlamd door onderlinge twisten, met name door den spoedig opvlammenden twist tusschen de Prinses-

1) Uit de brieven van Jan de Witt blijkt, dat men hierbij den vorm trachtte te redden door gebruik te maken van het feit, dat in de desbetreffende stukken, aan den Prins overgeleverd, geene „beloften” maar eenvoudig „verklaringen” waren gedaan en wel in verband met de (thans gewijzigde) „constitutie van saecken ende tyden” (vgl. Jan de Witt aan zijn oom Loten dd. 23 Nov. 1650, Rijksarchief).

Douairière Amalia en de jonge Prinses-Royale, kon zich tot bereiking harer eigen doeleinden slechts weinig doen gelden.

Voor al de reeds vroeger bestaande en ook nu zich spoedig weder verheffende naijver tusschen de heerschzuchtige grootmoeder en de trotsche moeder van den jonggeboren Prins deed de Oranjepartij veel nadeel. Nog in het kraambed twistte de Prinses-Royale, die de voorgedij over haren zoon voor zich alleen begeerde en zich op den uitersten wil van haren man beriep, reeds met prinses Amalia, die de jeugd der Prinses aanvoerde als grond om een anderen voorged of voorgedes aan te stellen, daarbij het oog hebbend op haren eigen schoon-zoon, den keurvorst van Brandenburg, die weldra zelf overkwam. De bekende liefde der Prinses-Royale voor hare engelsche familie in ballingschap, die zij gaarne met het geld der Oranjes wilde steunen; haar pogen om den door haren gemaal aangewezen gouverneur van het prinsdom Oranje, Frederik van Dohna, neef van Amalia, te weren; de trots der ongenaakbare engelsche koningsdochter tegenover hare schoonmoeder, de gewezen hofdame harer tante van Bohemen — dit alles vermeerderde de verdeeldheid in de Oranjefamilie. En daarbij kwam nog de onderlinge naijver van de „nassausche Graven”: Willem Frederik en Johan Maurits, en Brederode, den „gebooren Grave van Holland”¹⁾, afstammeling immers van het aloude geslacht, dat beweerde uit de oude gravenfamilie gesproten te zijn, die alle drie het oog hadden op de waarneming ten minste van de militaire posten van den overleden Prins; eindelijk de weerzin tegen den keurvorst als vreemdeling en de twist tusschen dezen en de voornaamste raadslieden der Prinses-Royale, Beverweert en Johan van Kerhoven, heer van Heenvliet, die zelfs door Holland tegen den keurvorst in bescherming moesten genomen worden. In deze omstandigheden is het zeer verklaarbaar, dat algemeen gehate Oranjemannen als Johan de Knuyt in Zeeland en Musch in Holland spoedig de slachtoffers werden van den haat hunner talrijke vijanden. De Knuyt werd ontzet van zijn post als Eerste Edele en de griffier, tegen wien eveneens de storm begon op te steken, ontging een dergelijk lot en een nader onderzoek naar zijn gansche leven en bedrijf, dat verre van vlekkeloos was, alleen door zijn spoedig gevolgd overlijden.

1) Zoo placht hij zich te onderteekenen. Zie daarover de pamfl. Thys. n°. 5864 en 5866.

Wat de voogdij betreft, in het begin van 1651 kwam de zaak op aanwijzing der Staten van Holland, tot wie de twistenden zich gewend hadden, voor het hof van Holland als de aangewezen recht-bank voor voogdijzaken binnen dat gewest in het algemeen. Na herhaalde vergeefsche pogingen tot minnelijke schikking wees het hof de moeder als voogdes aan doch . . . met toevoeging van den keurvorst zoowel voor het beheer der goederen als voor de opvoeding van den jongen Prins. De grootmoeder, die den keurvorst zou mogen vervangen, beriep zich met dezen van dit vonnis op den Hoogen Raad, die thans alle drie als voogden aanwees met toevoeging nog van den vorst van Landsberg, een der paltzische verwanten van het Oranjehuis. Maar deze beslissing vond instemming bij geen der partijen en na heel wat gehaspel kwam men in Augustus 1651 eindelijk tot de overeenkomst, dat de voogdij door de Prinses-Royale als voogdes, de Prinses-Douairière en den keurvorst gezamenlijk zou worden gevoerd. De wieg van den jongen Willem Hendrik van Oranje — over wiens naam zelfs nog een oogenblik groote moeilijkheden ontstonden naar aanleiding van den wensch der moeder om hem Karel te noemen naar haren broeder, den engelschen balling — werd droeviglijk omringd door twistende familieleden, ook al werd bij zijn doop gelijk bij de begrafenis zijns vaders een hier te lande ongewone vorstelijke glans ten toon gespreid¹⁾.

Het kan in deze omstandigheden geen verwondering baren, dat de Staten van Holland en op hun voorbeeld die van de andere gewesten, waar de overleden Prins de hooge waardigheden zijner voorvaderen had bekleed, weinig tegenstand vonden bij de inbezitneming der rechten, door de Prinsen van Oranje uitgeoefend.

Aanstands na den dood des Prinsen waren de Staten-Generaal in allerijl bijeengekomen en hadden de verschillende gewesten van het gebeurde onderricht, met verzoek „in dese hoogwichtige conjuncture” de noodige maatregelen te willen nemen en „advysen” te „formee-ren”²⁾; zijzelf bevalen den hoofden van het leger en de bevelhebbers

1) Vgl. de beschrijving van doop en begrafenis in pamfl. Thys. n°. 5887 en 5889.

2) Bij vergissing werd ook Drente tot dit laatste opgeroepen (vgl. Fruin in Hand. en Med. Letterk. 1893/4, blz. 95 vlg.), hoewel het gewest geen „sessie” ter Generaliteit had. Dit gaf aanleiding tot eene poging van Drente om ditmaal toegelaten te worden. Vgl. Lijndrajer, Drente's recht op sessie ter Generaliteit (Gron. 1893, blz. 41 vlg.).

der vestingen, bij ontstentenis voor het oogenblik van den kapitein-generaal, hun plicht te blijven vervullen. Die van Holland, eveneens dadelijk bijeengeroepen, betuigden gereed te zijn om de Unie te handhaven, zoo ook de Religie volgens de beginselen der dortsche Synode, terwijl zij voor de Militie, die tot de laatste bezwaren geleid had, zich beriepen op de in 1646 daarover genomen besluiten. Zij voegden er eenige dagen later, den 12^{den}, bij, dat zij de overige gewesten wilden uitnoodigen bij „Generale Convocatie” een aantal buitengewone afgevaardigden te zenden om de zaken nader te regelen; zij zonden nog in dezelfde maand plechtige gezantschappen naar de gewesten om hun deze zaak dringend aan te bevelen, blijkbaar tevens om te zorgen, dat de samenstelling der „Generale” of zoogenaamde „Groote Vergadering” zooveel mogelijk in hun geest zou geschieden, daar de zittende Staten-Generaal, die onder invloed van den Prins gewerkt had, natuurlijk nog niet zoo gemakkelijk te bewerken zou zijn. De Staten-Generaal deden onmiddellijk wat Holland voorstelde en riepen op het einde der maand tegen half December de zeven gewesten tot eene „Groote Vergadering” op.

In afwachting van de besluiten dezer vergadering ten opzichte van den algemeenen regeeringstoestand namen de Staten van Holland reeds het besluit om voorloopig de beslissing over het vraagstuk der magistraatsbestelling, voorzoover met de bijzondere privilegiën der steden dienaangaande overeenkwam, aan de Staten te trekken en later een „generale resolutie” daaromtrent vast te stellen; evenzoo werd bepaald omtrent de vergeving van politieke ambten buiten de magistratuur. Iedere stad, die het begeerde, kon van de Staten „octrooi” verkrijgen, als zij het al niet bezat, om voortaan haar eigen magistraat te bestellen, waarvan dan ook onmiddellijk gebruik werd gemaakt, meestal op deze wijze, dat uit eene door de vroedschap opgemaakte nominatie van twee het lot één persoon aanwees. Duidelijk bleek hieruit, dat men niet van plan was een stadhouder te benoemen evenmin als een tijdelijken „luitenant” voor den jongen Prins als zoodanig. Men sprak dit ook uit, aanvoerende 1), „dat het immers onseecker was, wat uyt hem soude wassen” en de benoeming van een luitenant gevaarlijk was voor de toekomst van den Prins zelf. Zeeland, waar de vrienden van het Huis van Oranje dagelijks aan

1) Aitzema III, blz. 467.

invloed verloren door de reactie tegen hun alvermogen tijdens het leven der drie vorige Oranjevorsten, sloot zich evenals Utrecht, Gelderland en Overijsel na eenige aarzeling bij deze opvatting aan, die voor den jongen Prins weinig goeds voorspelde. Stad en Lande had reeds eenige dagen na den dood van den Prins graaf Willem Frederik, die het verlies van dit gewest voor zijn geslacht nog steeds moeilijk kon verkroppen en zijne vrienden aldaar onmiddellijk aan het werk had gezet, in diens plaats verkozen. De Staten van Holland trokken ook allerlei andere rechten van den overleden Oranjevorst, als de begeving der hooge krijgsambten tot en met dat van kapitein, het houtvesterschap, de benoeming van den rector der Leidsche Academie, het recht van gratie, onmiddellijk aan zich; de prinselijke garde werd voortaan de garde der Staten; de sleutels van de poorten der stemmende steden zouden voortaan door den magistraat der stad bewaard worden en niet langer door den militairen bevelhebber. Holland trad bovendien met de andere gewesten reeds voorloopig in „particuliere correspondentie”, vooral met Zeeland, tot „preparatoire conferentie”¹⁾ over allerlei zaken, die Holland in de eerste plaats plaats wilde doorzetten in de samen te roepen „Groote Vergadering”. Zoo werd in Zeeland evenzoo de eigen magistraatsbestelling aan de steden, ook zelfs aan 's Prinsen steden, Veere en Vlissingen, toegekend; het recht van den Eersten Edele (reeds voor de geboorte van den jongen Prins) werd vernietigd; Veere en Vlissingen, gedachtig aan de rechten van haren markies, aarzelden wel een oogenblik van het octrooi gebruik te maken maar gingen hiertoe toch in het volgende jaar over, de Staten verantwoordelijk stellend voor de gevolgen tegenover de voogden, als dezen haar een proces aandeden. De stad Utrecht volgde ten opzichte der magistraatsbestelling het gegeven voorbeeld; Nijmegen en Tiel evenzoo; in andere geldersche en overijselsche steden was de toestand van ouds reeds op die wijze geregeld.

De macht der regenten werd zoo in verschillende provinciën bevestigd, hier en daar niet zonder verzet des volks, dat te Dordrecht en in Den Briel zelfs tot oproer oversloeg, in de eerste stad onder

¹⁾ Joh. de Witt aan Dordrecht 7 Jan. 1651 (Rijksarchief). Deze en latere aantekeningen uit de correspondentie van De Witt zijn meestal ontleend aan Fruin's uitvoerige excerpten daaruit.

leiding van sommige gildebroeders, die zich bij hun eisch van invloed op de regeering sedert eenige jaren beriepen op het zoogenaamde „houten boek” der privilegiën, dat nooit bestaan had doch waarvan men geloofde, dat het bestond. Maar de beweging werd spoedig door eene bezending der Staten onder aanvoering van Brederode onderdrukt en de beide leiders werden verbannen¹⁾. Te Middelburg richtte het volk, door predikanten aangezet, zich tegen twee burgemeesters, aanhangers van den Prins, die in de uitsluiting der burgerij van de magistraatskeuze voor het oogenblik voordeel zagen, en plunderde zelfs het huis van een hunner, den burgemeester Landsbergen, die met zijn ambtgenoot Thibaut stad en gewest moest verlaten. Zeeland was sedert bijna in alles met Holland in overeenstemming.

De Grootte Vergadering, die, terwijl de gewone leden der Staten-Generaal de gewone bezigheden zouden volbrengen, uitsluitend de „generale” zaken zou regelen en in verband met den dood des Prins en de ontstentenis van een opvolger en met den vredestoestand, waarin men thans verkeerde, kwam in 1650 niet meer bijeen doch werd na eenige voorloopige besprekingen der reeds aanwezige afgevaardigden den 18^{den} Januari daaraanvolgende in „de groote zaal van het hof”, de oude ridderzaal der Graven, plechtig geopend te midden van de tropaeën uit den spaanschen oorlog, de veroverde vlaggen en wimpels, waarmede men haar versierd had²⁾. De ruime zaal was door de Staten van Holland, die haar hadden aangeboden, voorzien van amphiteatersgewijze langs de kanten geplaatste banken; in het midden voor den schoorsteen was een tafel voor het bureau en de eventueel te ontvangen vreemde gezanten. Een aanzienlijk getal afgevaardigden van de zeven gewesten was tegenwoordig; vooral uit Holland en Friesland waren er velen, de aanzienlijkste en bekwaamste regenten des lands, meerendeels leden of voormalige leden van de gewone gewestelijke deputatiën ter Staten-Generaal, als wier buitengewone bijeenkomst deze vergadering kon gelden.

Na een korte aanspraak van Pibo van Doma, den voorzitter uit de aan de beurt van het presidentschap der Staten-Generaal zijnde provincie Friesland, nam Jacob Cats namens Holland het woord om in

1) Fruin in Aant. op Droste's Geheugchenis, uitg. Maatsch. van Letterk., II, blz. 277. Vgl. pamfl. Thys, n°. 5911 en 5912.

2) Holl. Mercurius 1651, blz. 60. Verder Wicquefort, II, p. 3 suiv.; Aitzema, III, blz. 496 vlg.

eene lange rede — „à son ordinaire assez long et plus poli que fort ou touchant” zegt Wicquefort er van — te constateeren, dat thans, nu „niemandt van 't Huys van Orangie capabel en bequaem” was om de waardigheden zijner vaderen te aanvaarden, de omstandigheden overleg noodig maakten tot handhaving der „eendrachtelyke” Unie van 1579. Drie „preliminaire poincten” dienden vooral in het oog gehouden: Unie, Religie en Militie, maar ten opzichte van de beide eersten was de Norm aangewezen: de Unie van Utrecht en de Synode van Dordrecht; ten opzichte van de Militie alleen was „deliberatie” zeer noodig, tot regeling zoowel van het opperbevel als van het recht van patent bij het verleggen van garnizoenen, de vergeving der hooge ambten, enz. Uitdrukkelijk meende Holland, dat de benoeming van een nieuwen kapitein-generaal zou moeten vervallen en dat men wel volstaan kon met een veldmaarschalk en de regeling van de rechten der provinciën tegenover den Raad van State ten opzichte van het krijgsvolk; duidelijk wees het gewest op de Staten als betaalsheeren en dien-tengevolge de opperste machthebbers ook over het krijgsvolk.

Over deze denkbeelden werd nu eenige maanden lang, tot in Augustus beraadslaagd, volstrekt niet altijd in den door Holland aangeduiden zin, zooals reeds onmiddellijk na Cats' rede bleek uit Friesland's voorstel om Holland's denkbeelden, voor men verder ging, aan de bijzondere Statenvergaderingen voor te leggen en de vergadering zoolang te schorsen. De voorloopige besprekingen der hollandsche afgezanten in Gelderland, Zeeland en Utrecht nog vóór de bijeenkomst echter en de zorgvuldig aangehouden „particuliere conferentiën” en „onderlinge discoursen” in Den Haag hadden de afgevaardigden dezer gewesten reeds met de hollandsche inzichten nader in kennis gesteld¹⁾ en men besloot op Holland's aandrang de schorsing, die door den president Eysinge uit Groningen reeds uitgesproken was, niet te doen plaats hebben, ofschoon verschillende gewesten hunne bedenkingen later toch schriftelijk inleverden en reeds dadelijk zich stemmen, met name die van den pensionaris van Middelburg, Adriaan Veth, uit Zeeland, verhieven tegen een al te lossen band tusschen de zeven gewesten, nu er geen Prins van Oranje meer was.

Dit gold ook een punt der Unie, waaromtrent vele onderhandelingen plaats hadden: de altijd moeilijke vraag, hoe onderlinge geschillen

1) Wicquefort, l. l. p. 7; Van der Capellen, II, blz. 333 vgl.

zouden beslecht worden. Friesland en Groningen hielden staande, dat de Unie blijkens art. 9 en 16 stadhouders onderstelde en dat deze ook voor de beslechting van geschillen onmisbaar waren. Friesland nam zelfs de vrijheid ondershands te wijzen op het Huis van Nassau, nu het Huis van Oranje voorloopig geen geschikten stadhouder kon opleveren, natuurlijk met het oog op zijn eigen stadhouder, Willem Frederik. De overige gewesten achtten hetzij de Staten-Generaal, hetzij de hoven van justitie, hetzij gekozen scheidsrechters de in zulke gevallen aangewezen arbiters, en Holland, dat van Willem Frederik, den belegeraar van Amsterdam, niets wilde weten, verklaarde de zaak der aanstelling van een stadhouder „puerlycken provinciael” te zijn, wat ten slotte de overige gewesten behalve de beide genoemden met dit gewest eens bleken. Pogingen om tot een vergelijk te komen mislukten: de beide partijen bleven op hun stuk staan en men kwam te dezen opzichte tot geen beslissing, hetgeen aan Holland en zijne vier medestanders gelegenheid gaf hun besluit om geen stadhouder aan te stellen feitelijk te handhaven, terwijl natuurlijk Friesland en Groningen zich aan den hunnen hielden. De zaak van het scheidsgerecht werd zoo weinig beslist, dat beide partijen, die van de meer federale en die van de meer unitarische richting, zich voortdurend op hun recht konden beroepen ¹⁾. Het huwelijk, dat graaf Willem Frederik in 1652 op reeds gevorderden leeftijd met prinses Albertina Agnes, de tweede dochter van Frederik Hendrik, sloot, deed hem later nog meer op den voorgrond komen, voor het geval men aan een tijdelijken plaatsvervanger voor den jongen Prins dacht, welke mogelijkheid nog volstrekt niet uitgesloten scheen.

Wat het tweede punt, de Religie, aanging, dat men het eens was over de handhaving der dortsche beginselen, was weldra buiten kwestie: alle gewesten lieten zich achtereenvolgens in dien geest uit en de aandrang van de reeds bij het begin der zittingen verschenen afgevaardigden der provinciale synoden was vrij overbodig. Ofschoon de leidende hollandsche staatslieden verre van rechtzinnig waren, begrepen zij zeer goed, dat zij thans aan dezen eisch gehoor moesten geven, wilden zij geen algemeen verzet van kerkelijke zijde uitlokken. En wat dit voor gevolgen kon hebben, had men in 1618 gezien. Men besloot die beginselen te handhaven, iedere provincie in haar gebied

1) Van Wijn, Naleezingen II, blz. 126 vgl.

en „met de macht des Lants”. Maar de synodale afgevaardigden, vijf in getal, verlangden nog meer. Zij verlangden tot versterking van dezen „bandt van eenigheyt” bovenal een krachtig optreden tegen „paepsche afgoderye, superstitie ende hierarchie”, tegen de heimelijke uitoefening van den Roomschen godsdienst, tegen de „ontallycke Jesuyten, priesters, papen ende monnicken”, die — zeiden zij — „by duysenden als sprinckhanen” het land afliepen, tegen de veronderstelde „wreede” plannen der Roomschegezinden, tegen de „hooge insolentien” van die zijde in het Brabantsche vooral; verder vroegen zij ook handhaving der plakkaten tegen andere „sectarissen ende dwaelgeesten”, tegen de openbare godsdienstoefening der Joden en het „lasteren” der gereformeerde leer in boeken en geschriften in het algemeen; eindelijk handhaving van de zondagsheiligheid en maatregelen tegen bordeelen, komediespel, darterheid, verboden huwelijken, overdaad in kleeding, huisraad, feesten en dergelijke „roepende sonden”, ten einde getoond mocht worden, dat de overheid niet te vergeefs „het sweert” had ontvangen¹⁾. Zij brachten zelfs een concept van de tegen dat alles aan te wenden middelen ter tafel.

De „politieke” Staten van Holland evenwel begeerden, ook al drong het meer rechtzinnige Zeeland aan om den predikanten voldoening te geven, niet zoover te gaan, zoowel uit vrees voor kerkelijke heerschappij in den staat als ter wille van den handel van Amsterdam, die, wegens het aantal dissenters in die stad, belang had bij zoo ruim mogelijk opgevatte godsdienstvrijheid. Friesland, Stad en Lande en Overijsel gingen een heel eind met Zeeland mede maar Gelderland en Utrecht toonden zich huiverig. Holland deed ten slotte een uitgebreid voorstel, den 27sten Januari in een algemeen besluit der vergadering „geconverteert”. Dit besluit hield in, dat men „verklaarde”²⁾ de dortsche beginselen „met de macht van ’t Landt” te zullen handhaven, dat de andere „secten ende gesinthen” zouden worden gehouden „in alle goede ordre ende stilte”, dat de plakkaten tegen de Roomschen zouden blijven bestaan en het „licentieux innemen” van geestelijken zooveel mogelijk zou worden belet, dat men de Roomsche ambassadeurs van andere landen zou verhinderen

1) Aitzema, III, blz. 506.

2) Niet „beloofde” zooals eerst in de Resolutie had gestaan. Vgl. daarover Wagenaar XII, blz. 176. Holland had „verklaard” boven „beloven” verkozen, blijkbaar wegens het sterker bindende der laatste uitdrukking.

de godsdienstoefening in hunne huizen „in de Nederlantsche spraeke” te doen plaats hebben, dat men eindelijk in de brabantse streken de hand zou houden aan het aanstellen van gereformeerde ambtenaren. Een plan van het aan Roomschen rijke Overijssel om de gewesten te dwingen de plakaten tegen hen streng te handhaven kwam niet tot uitvoering. Friesland en Groningen hadden nog wel iets meer gewild maar de predikanten zagen in, dat van de politiekgezinde regenten het voor het oogenblik bereikbare was verkregen, en namen hun afscheid, ofschoon zij later nog eens terugkwamen en opnieuw op krachtige maatregelen zoowel tegen de Katholieken als betreffende de andere punten aandrongen, blijkbaar om te voldoen aan de vermaningen hunner orthodoxe committenten.

Veel meer werd gesproken over het derde punt, de Militie, waaromtrent nog kort te voren zooveel tweespalt was gerezen. Vier dingen kwamen daarbij op den voorgrond: het oppergezag in krijgzsaken, het verleggen der garnizoenen en de geheime correspondentie omtrent militaire zaken binnen- en buitenslands. De gewesten hadden daaromtrent de meest verschillende meeningen maar Holland en Zeeland gingen weder zoo goed als geheel samen in den wensch om het oppergezag thans over te laten aan den Raad van State en niet aan de Staten-Generaal, zij het dan „bij rade” van den Raad, daar de Staten te zeer aan de bijzondere gewesten verbonden waren, terwijl de Raad het belang der gewesten in het bijzonder niet in acht mocht nemen; bovendien wilden zij in dezen vreedestijd geen kapitein- of admiraal-generaal maar eenvoudig den veldmaarschalk — nu Brederode — aan het hoofd des legers, den hollandschen luitenant-admiraal Tromp feitelijk aan het hoofd der vloot. Over deze punten, en daarbij vooral over het benoemen van den jongen Prins, al of niet met een luitenant, tot kapitein-generaal, werd eindeloos gehaspeld, niet het minst naar aanleiding van Hollands „wydluftig vertoog” of „deductie”¹⁾ daaromtrent. De beide Prinsessen richtten zich tot de Staten met krachtige vertoogen ten gunste van den jongen Prins, prinses Amalia in Holland, de Prinses-Weduwe in Zeeland, waar de Oranjepartij nog zoo sterk was, dat de Staten van Holland het noodig achtten eene deputatie daarheen te zenden om het gewest op de goede baan te houden. Deze deputatie, waarvan o. a. Jacob van Wassenaar,

¹⁾ Aitzema III, blz. 516 vlg.

heer van Obdam, en Johan de Witt, pensionaris van Dordrecht, leden waren, kwam onder voorwendsel van overleg met Zeeland over de rechten op de rivieren en de inrichting der *Chambre-Mipartie* maar inderdaad om de intrigues der Oranjepartij tegen te gaan, wat dan ook gelukte. Een eindelijk ingekomen bemiddelend voorstel van Holland behelsde, dat de verlegging der garnizoenen aan de Staten-Generaal toegekend zouden worden, maar „by rade” van den Raad, die een „berigtschrift” of instructie zou krijgen, te beramen door de bijzondere gewesten, aan welke bovendien het recht zou komen om krijgsvolk binnen hunne grenzen te verleggen en voor het verleggen van krijgsvolk naar of uit hun gewest toestemming te geven; het krijgsvolk zou verder den eed doen aan de Generaliteit zoowel als aan de Staten, in welker gewest het lag en door welke het betaald werd. Ook dat voorstel werd eindelijk besluit der vergadering, maar het hield nog vele jaren aan, eer het daarin voorgeschreven en ook weldra samengestelde „berigtschrift” voor den Raad van State werkelijk werd ingevoerd, en, toen dit eindelijk geschied was . . . weigerde de Raad den eed er op te doen. De benoeming van een kapitein-generaal geschiedde overeenkomstig Holland's wensch niet, zonder dat evenwel daaromtrent een werkelijk besluit werd genomen; de veldmaarschalk werd ook niet in den Raad van State opgenomen. Aangaande het punt der begeving* van krijgsambten werd niets vastgesteld, zoodat de gewesten hierin voortaan deden, wat zij goed vonden, hetgeen feitelijk op begeving door de Staten nederkwam. De zaak der „geheime verstandhouding” of correspondentie op militair gebied werd aan de Staten-Generaal overgelaten. Een aantal instructiën, reglementen, plakكاتen en formulieren voor het beheer der militaire zaken werden bovendien vastgesteld, waarbij steeds het oppergezag der gewestelijke Staten sterk uitkwam; de plechtige beëediging der gouverneurs van de vestingen en der „militaire officieren” in het algemeen eindelijk werd in den voorzomer in de vergaderzaal voltrokken.

Een aantal kleinere zaken werd nog in de „Groote Vergadering” geregeld. Een scherp besluit op initiatief van Zeeland, tot wering van de dikwijls voorkomende ¹⁾ omkooprij door „giften ende pensioenen”,

¹⁾ *Wicquefort*, II, p. 25: „On ne pouvoit pas nier que ces corruptions n'eussent gagné les plus nobles parties de l'Etat”. Vgl. nog *Pamfl. Thys.* n°. 5900.

zoowel in de algemeene colleges als onder de ambtenaren der Generaliteit, werd gevolgd door een plakkaat dienaangaande, dat natuurlijk het kwaad niet kon weren¹⁾; nieuwe instructiën voor den Raad van State, de Rekenkamer, de Admiraliteitscolleges, de hooge en lagere ambtenaren der Generaliteit werden ontworpen en vastgesteld; de buitenlandsche gezantschappen bleven aan de Staten-Generaal ondergeschikt; de vacatiën en reiskosten van afgevaardigden der Staten-Generaal en van den Raad van State werden geregeld. Nog tal van andere zaken werden ter sprake gebracht, sommige van geen gering belang, o. a. het verzoek van Brabant en Drente om zitting te mogen hebben in de Staten-Generaal en van het eerste om ten minste zichzelf te mogen regeeren, welke verzoeken opnieuw ten eenenmale werden afgeslagen, daar men er blijkbaar niet op gesteld was nog meer stemmen in de Staten-Generaal te krijgen of voor het vervolg de kans daarop te openen.

Op het einde van de belangrijke samenkomsten, waaraan men zelfs een oogenblik een nog plechtiger karakter heeft willen geven door te bepalen, dat de genomen besluiten geacht zouden worden „van deselve kracht ende vigeur” te zijn als de Unie van Utrecht²⁾, bracht de raadpensionaris Cats ter kwader ure de gemoederen in gisting door het onhandig oprakelen van de twisten van 1650. Herhaaldelijk reeds had hij in de Staten van Holland het plan te kennen gegeven om wegens zijn hoogen ouderdom af te treden maar er was te midden van de beraadslagingen totnogtoe geen gevolg aan gegeven, zoodat hij in Juni eindelijk, om eene beslissing uit te lokken, de onder hem berustende belangrijke papieren alvast eenvoudig ter tafel deponeerde, waarbij ook behalve eene geschreven „Klagte” tegen Amsterdam de zorgvuldig bewaarde en gesloten „Redenen en motieven” van prins Willem „soo ten regarde van de gearresteerde Heeren als van ’t gene aengevangen is aen, by ende omtrent der stede Amsterdam”. Men besloot van dit door den titel reeds opzienwekkende stuk kennis te nemen maar de lezing van het scherpe vertoog wekte aanstonds zoo hevige verontwaardiging, dat men aan speciale commissarissen opdroeg het nog eens nader te onderzoeken. Dezen stelden na hun onderzoek voor

1) Wicquefort, ib. p. 26.

2) De besluiten worden soms onder den naam „Naerdere Unie van ’s Gravenhage van 1651” begrepen (pamflet Thys. n°. 5879, 5880 vlg.).

het felle betoog schriftelijk te weerleggen, die weerlegging aan te bieden aan de Grootte Vergadering, haar te verzoeken de besluiten van 5 en 6 Juni 1650, die tot een en ander aanleiding hadden gegeven, onwettig te verklaren en de vroeger vermelde dankzegging aan den Prins in te trekken. Holland onderzocht bovendien de geheele zaak zeer nauwkeurig, riep Hildersich en twee klerken van de griffie, die meer van het stuk moesten weten, ter verantwoording en vernam van hen met tamelijke zekerheid, dat Musch de voornaamste steller geweest was zoowel van dit stuk als van het geschrift tegen Amsterdam. Musch was overleden maar Sommelsdijk, wiens gedrag natuurlijk ter sprake was gekomen, achtte zich niet ten onrechte ook in gevaar en vond het wenschelijk zich voor de commissarissen te verdedigen door zich te beroepen op de bevelen van den Prins als kapitein-generaal en van graaf Willem Frederik 1). Ook deze laatste werd nu ernstig in de zaak betrokken en zelfs met een rechterlijk onderzoek bedreigd, waarop Friesland den 20sten Juli ter Grootte Vergadering het voorstel deed eene „resolutie van amnestie, vergevinge ende verghetinge” te nemen, alvorens men uiteenging, opdat er na de sluiting der Vergadering geen nieuwe oneenigheid meer zou ontstaan over deze afgedane zaken 2). Holland was hiertoe nog niet zoo dadelijk bereid en begeerde, dat iedere provincie in haar ressort streng recht zou mogen doen in deze dingen, blijkbaar met het oog op zijn onderdaan Sommelsdijk, die er niet in geslaagd was zich schoon te wasschen. Eerst nadat Sommelsdijk, op voorstel van het lid der Edelen, beloofd had voortaan niet meer in de Statenvergadering van Holland te verschijnen zoolang het lid der Edelen hem er niet weder toeliet, en op sterken aandrang van Friesland, dat, door Stad en Lande gesteund, dreigde al het ter Grootte Vergadering „gebesoigneerde en geresolveerde voor nul” te houden, als men de amnestie niet aannam, gaf Holland toe en besloot men den 19^{den} Augustus eenparig tot de amnestie, met vernietiging echter van alle te dezer zake zoo door de Generaliteit als door de gewestelijke Staten genomen besluiten en „royeering” van alle resolutiën en acten daaromtrent. De hollandsche steden, waaruit de zes heeren genomen waren, hadden reeds, ten deele in zeer scherpe woorden, verklaard, dat die heeren

1) Archives V, p. 411 suiv.

2) Aitzema, III, blz. 582 vlg.

hun plicht trouw hadden volbracht, daar zij eenvoudig de inzichten hunner committenten hadden gevolgd; Amsterdam ontving bovendien, ter vergoeding van de „ten dienste van den Lande” in 1650 gemaakte onkosten, van Holland eene som van ruim *f* 54000.

Twee dagen na het nemen van het gewichtige amnestie-besluit hield Cats namens Holland eene bloemrijke afscheidsrede, prijzende den eendrachtigen geest der vergadering en getuigende van hare belangrijke werkzaamheid, van hare vergevingsgezindheid en van Gods blijkbaren zegen op haren arbeid. Eene predikatie werd gezamenlijk bijgewoond en des avonds kondigde klokgelui en losbranden van het geschut het einde der Groote Vergadering aan. Half September volgde nog een openlijke dank-, vast- en bededag door het gansche land, en men juichte luid: „nu heeft de Leeu weer klem in zynen klauw gekregen” 1).

Belangrijk was de werkzaamheid der vergadering ongetwijfeld geweest, ook al had zij vele der behandelde punten eigenlijk onbeslist gelaten en vele gewichtige aangelegenheden, waaromtrent beslissing thans wenschelijk ware geweest, geheel ter zijde gesteld: zoowel door de genomen besluiten als door het ter zijde laten van andere zaken had zij de Republiek in haren door de omstandigheden van den opstand tegen Spanje geworden regeeringsvorm bevestigd. Gebruik makende van de tijdelijke verduistering der Oranjezon had zij de Statenregering met al hare gebreken en zonder groote veranderingen geregeld op den voet der behoeften van het oogenblik. De regentenaristocratie, als welker vertegenwoordigster zij kon gelden, heeft onder leiding der hollandsche staatslieden daardoor het beginsel der „aristocraticque regheeringhe” voorgoed gehandhaafd zoowel tegenover de monarchale neigingen, die in de laatste tijden zoo herhaaldelijk waren opgekomen en zoo krachtig hadden gesproken, als tegenover de zwakke democratische uitingen hier en daar, het overblijfsel van vroegere toestanden, die nog in sommige gewesten eene bleeke herinnering hadden achtergelaten. Door de Groote Vergadering is in al hare handelingen ten duidelijkste het eertijds ook door Oldenbarnevelt en de zijnen vooropgestelde beginsel 2) onderschreven, dat door Johan de Witt in een zijner brieven aldus wordt geformuleerd:

1) Jer. de Decker.

2) Vgl. dl. IV, blz. 136.

leerd, dat „dese Provinciën niet en sijn te samen *una respublica* maar yder provincie *a part* een *souveraine respublica* is ende dat sulx dese Vereenichde provinciën niet met den naam van *respublica* (in singulari numero) maar veeleer metten naem van *respublicae federatae* ofte *unitae* (in plurali numero) genoemt soudē moeten worden”¹⁾ — een beginsel, dat van groote beteekenis mag geacht worden voor de toekomst der Vereenigde Nederlanden, ook al was het er verre van verwijderd algemeene instemming onder regenten en volk te vinden en al zou het ten slotte nooit als volkomen geldig kunnen aangemerkt worden.

HOOFDSTUK II.

DE EERSTE ENGELSCH E OORLOG.

De Groote Vergadering had zich niet beperkt tot de regeling der binnenlandsche aangelegenheden, zooals eerst de bedoeling was; zij had zich ook met de buitenlandsche betrekkingen der Republiek ingelaten. Op dien weg kwam zij gereedelijk naar aanleiding van het feit, dat zij vreemde ambassadeurs ter plechtige audientie had toegelaten. Die van Spanje had er het eerst gebruik van gemaakt; de fransche resident volgde zijn voorbeeld en de buitengewone fransche ambassadeur, Bellièvre, die de Staten kwam complimenteeren bij den dood van prins Willem II en de geboorte van diens jongen zoon, insgelijks. Belangrijker dan deze meer formeele bezoeken was de aankondiging der overkomst van een gezantschap der engelsche Republiek, vooral wegens de moeilijkheden, die men in den laatsten tijd met Engeland had gehad.

Die moeilijkheden hadden niet alleen betrekking op de verhouding der Vereenigde Nederlanden tot de regeering van het Parlement en tot de pretentiën van Karel II — den „koning van Schotland”, zooals men hem nog officieel noemde — op den engelschen troon, maar waren van veel bedenkelijker aard.

Er bestond reeds lang²⁾ tusschen de beide natiën, de engelsche en de nederlandsche, een hevige naijver op handelsgebied, die niet

1) dd. 10 Mei 1652 (Rijksarchief).

2) Zie deel IV, blz. 15 vlg. en passim in dat deel.

alleen in de Indiën maar sedert het begin der zeventiende eeuw bijna over de geheele wereld de zee- en kooplieden der beide volken tegenover elkander deed staan en eene scherpe concurrentie ten gevolge had, des te scherper naarmate de engelsche handel zich sedert koningin Elizabeth allengs breeder ontwikkelde en voor den nederlandschen een steeds meer te vreezen mededinger mocht heeten. De aanhoudende twisten over de visscherij op de engelsche kust en over het daarmede samenhangende vraagstuk van het Dominium Maris tijdens koning Jacobus en Karel I waren in de laatste jaren wel niet geheel vergeten maar toch bij de binnenlandsche onrust in Engeland van engelsche zijde niet weder opgerakeld. Kort na den slag bij Duins, die feitelijke ontkenning van het engelsche zeekoningschap tot in de engelsche havens zelfs, had men (1639) den ouden Aerssen nog eens in ambassade naar Londen gezonden om den verwachten storm te bezweren maar de ambassadeur had gelukkig in die richting weinig te doen gevonden: ofschoon koning Karel's eerste minister, lord Strafford, ernstig klaagde over het „grootste affront van de werelt” Engeland aangedaan¹⁾, bleef het bij die klacht en Engeland zweeg verder over de zaak gelijk over andere bezwaren tegen de Nederlanders. Sedert hadden de Staten, inziende, dat Engeland voor het oogenblik weinig vermocht en dus geen ernstige verwikkelingen begeerde, zich aan geen zeekoningschap of beperkende bepalingen gestoord en de engelsche pretentiën eenvoudig gelaten voor wat zij waren. Intuschen hadden de engelsche aanspraken bij een groot deel der bevolking in de Nederlanden reeds een diep gewortelden tegenzin tegen de Engelschen gewekt: de talrijke kooplieden, zeelieden en visschers toonden zich afkeerig van alles wat engelsch was. Daarbij kwam nog sedert de onthoofding des konings de algemeene ergernis hier te lande, zelfs bij hen, die overigens het Parlement gunstig gezind waren, tegen de „engelsche koningsmoorders”, die zich hadden vergrepen aan hun vorst. De oude klachten over het aanmatigend en ruw optreden der engelsche natie tegenover buitenlanders werden bovendien in deze dagen hier te lande tallooze malen vernomen, ook in de talrijke pamfletten, die zich met de belangwekkende engelsche zaken van den dag bezig hielden. En in den laatsten tijd, bij het weder opkomen van de engelsche macht onder Cromwell's krachtig

1) S. Muller Fz., Mare Clausum, blz. 310.

bewind, werden deze klachten niet minder, vooral toen de engelsche oorlogschepen omstreeks 1650 de nederlandsche koopvaarders weder begonnen lastig te vallen met het onderzoek naar lading en bemanning onder het voorwendsel op te moeten treden tegen de toen ter tijde werkelijk hinderlijke zeerooverij der Franschen en der engelsche koningsgezinden in het Kanaal.

Ontvlamde zoo meer en meer tegen het midden der 17de eeuw de nationale verbittering tegen Engeland, in Engeland zelf was de stemming tegenover de Nederlanders evenmin gunstig te noemen. Behalve de oude moeilijkheden was het hier laatdunkende gering-schatting van de kleine natie aan de overzijde, bespottig harer eigenaardigheden, met name harer langzaamheid, harer neiging tot drankmisbruik, harer wantrouwigheid, harer winzucht, der betrekkelijke ruwheid harer „mijnheers”, harer overdreven netheid, wat tot scherpe beoordeeling van de bewoners der Republiek leidde. De engelsche reisverhalen en pamfletten van dien tijd zijn vol van dat alles. De bescherming, hier te lande verleend aan hen, die thans voor Engeland's vijanden golden, de ongewroken moord op Doreslaer, de voorkeur, aan 's konings afgezanten gegeven boven die van het Parlement, de herinnering aan het ongelukkige amboneesche proces, de handelsmoeilijkheden in Indië en elders — dat alles had veel kwaad bloed gezet en ook in Engeland den nationalen tegenzin tegen de „Dutch” vermeerderd.

Zoo lang de burgeroorlog duurde, was de afwijzende houding der Staten tegenover de oude pretentiën zonder dadelijk gevaar, maar toen in 1650 de engelsche Republiek voorgoed gevestigd scheen en Cromwell machtig genoeg om haar aanzien naar binnen en naar buiten te handhaven, veranderde de toestand. De dood van prins Willem, den beschermer der Stuarts, scheen echter de kans op grooter moeilijkheden te verminderen, en reeds einde Januari besloot de Groote Vergadering op het voetspoor van Holland en bijzonderen aandrang van Zeeland de engelsche Republiek als „vry ende souverain” te erkennen. Joachimi, de bekwame oude gezant, door langjarige ondervinding bekend met alles, wat er tusschen de Staten en Engeland al zoo was geschied, zou weder als gezant „in syn vorich employ” naar Londen vertrekken en daarmede zouden de feitelijk afgebroken diplomatieke betrekkingen met Engeland weder worden hersteld in den vroegeren staat.

Nog voordat hij de zee overstak, kwam reeds het kort te voren aangekondigde engelsche gezantschap in Den Haag om, gebruik makende van de gunstige stemming, nu Holland blijkbaar den boventoon in de Republiek voerde, eene veel nauwere aansluiting tusschen deze en hare engelsche zuster te verkrijgen. De regeering der engelsche Republiek, het gevaar van een verwijdering tusschen de beide protestantsche zeemogendheden willende voorkomen, ook wegens de dreigende houding der Schotten en der engelsche koningsgezinden beducht voor buitenlandsche moeilijkheden van deze zijde, begeerde ernstig eene innige verbintenis, gegrond op de overeenkomst in godsdienst en staatsinrichting, in economische ontwikkeling en neigingen, in belangen van allerlei aard en op de oude vriendschappelijke betrekkingen van vroeger dagen, „for the general good of Christendom as well as for our own”. Reeds in 1649 had de engelsche regeering zich in dien zin tegenover Heenvliet en Pauw uitgelaten ¹⁾ en Doreslaer had zelfs reeds in last gehad eene „naedere Unie te presenteren tot eene onderlinge welstandt voor beyde” ²⁾, maar de koele ontvangst en de treurige afloop zijner zending hadden dit doel op den achtergrond doen geraken.

Een schitterend gezantschap van den lord-opperrechter Oliver Saint-John en den bekenden Strickland, met een gevolg van bijna 250 personen, onder wie vele edellieden, kwam thans einde Maart 1651 door vijf oorlogschepen begeleid in de Maas en daarna in Den Haag aan. Het hoofd der ambassade was ongetwijfeld St. John, een der invloedrijkste engelsche staatslieden van dien tijd en in het bijzonder ingenomen met het denkbeeld eener nauwere alliantie, terwijl „the wild schema of political union” ³⁾ alleen moest dienen, ingeval die voorstellen van alliantie aanvankelijk goed werden opgenomen. De ontvangst van de zijde der Staten liet niets te wenschen over, maar het volk toonde onverholen vijandschap en schold en dreigde het gezantschap op de ergerlijkste wijze, in weerwil van de plakkatens der Staten van Holland daartegen.

St. John stelde aanstonds „a more strict and intimate alliance and

1) Mitsukuri, Englisch-Niederl. Unionsbestrebungen im Zeitalter Cromwells (Tübingen, 1891), S. 25/26.

2) Aitzema, III, blz. 377.

3) Gardiner, I. I. p. 357.

union" voor tot bevordering van „a more intrinsical and mutual interest of each another", gegrond op de gelijkheid van religie, staatsinrichting en handelsbelang. Het denkbeeld werd van staatsche zijde met koele terughouding ontvangen: men begeerde wel overeenkomsten te treffen tot bescherming der wederzijdsche belangen maar niet eene nauwe verbinding van welken aard ook, die door de orangistische en stuartschgezinde meerderheid van de bevolking der Nederlanden ongetwijfeld niet gewenscht werd. Toch wilde men de gezanten niet ontstemmen en kwam op hun herhaalden aandrang tot de verklaring, dat men „een tractaet over gemeene interessen" gaarne zou sluiten ¹⁾. Maar dat was St. John veel te algemeen, vooral toen hij zag, dat Holland wel verder wilde gaan: hij verlangde „klaer en voldoende antwoord" en stelde formeel een nauwe, een defensieve alliantie voor, die daarop in de gewestelijke Statenvergaderingen ernstig werd besproken.

Terwijl de zaak nog hangende bleef, kwam er bericht, dat Tromp, ter beteugeling van de koningsgezinde kapers op de Scilly-eilanden of Sorlingen uitgezonden, een dier eilanden had bezet. Deze daad, in Engeland met wantrouwen bejegend, daar men Tromp als zeer koningsgezind kende en bovendien wist van een plan van Karel II om de eilanden aan Amsterdam te verpanden ²⁾, ook de houding der volksmenigte en van de omgeving der boheemsche koningsfamilie, der „Palatynen", onder wie vooral prins Eduard zich liet opmerken, in Den Haag tegenover de Engelschen van het gezantschap ontstemde het Parlement zeer, zoodat het St. John en de zijnen naar huis riep en alleen op dit besluit terugkwam, toen Holland zijn nog te Londen vertoevenden „commissaris" Schaep liet beloven een einde te maken aan de voortdurende beleedigingen en werkelijk ook prins Eduard deed vervolgen. De onderhandelingen werden nu weder opgevat, maar thans met minder aandrang van engelsche zijde op innige verbinding der beide Staten en eigenlijk alleen met het oog op den steun en de vrijheid van handelen, hier te lande aan de Stuarts verleend, terwijl van nederlandsche zijde getracht werd in de eerste plaats handelsvoordeelen voor onze kooplieden te verkrijgen tegen overeenkomstige voordeelen voor Engeland met herstel en uitbreiding van het

1) Aitzema, III, blz. 658.

2) Gardiner, l. l. p. 361; vgl. Ranke, Englische Geschichte, III, S. 290.

Groot-Entrecours van 1496, waarin ook bepalingen waren gemaakt omtrent het niet verleenen van bescherming aan elkanders vijanden, ja zelfs tot bestrijding van dezen¹⁾. Bij de lange onderhandeling, die nu volgde, kwamen de Engelschen, die van weinig diplomatiek talent blijk gaven²⁾, telkens weder in vage termen op de unieplannen terug, maar de Staten, altijd vrezende voor de stemming hier te lande, antwoordden daarop steeds in nog algemeener woorden. De eischen der Engelschen met betrekking tot het verblijf der koningsgezinden bleken daarentegen zeer bepaald. Zij verlangden zelfs in zekere gevallen confiscatie der goederen van hen, die het waagden de koningsgezinden te steunen, dus ook van de Prinses van Oranje, een eisch, die onmogelijk kon toegestaan worden. Zoo bleef men van weerszijden voorstellen doen, totdat St. John begreep, dat er weinig van de Staten te verkrijgen was en den 30sten Juli afscheid nam, ten zeerste geërgerd over het mislukken zijner reis: noch de verbanning der Stuarts noch de nadere alliantie was bereikt.

De toon, waarop het Parlement bij zijne terugkomst zijne mededeelingen beantwoordde, bewees, dat deze afloop niet alleen St. John maar ook de engelsche staatslieden in het algemeen zeer verbitterd had. Er was thans bij de engelsche regeering geen sprake meer van unie of alliantie doch wel van krijg om de weerbarstige Staten te dwingen tot eene verbintenis met Engeland, die hen beletten zou om voortaan Engeland's vijanden te herbergen, ja te beschermen en te ondersteunen, en Engeland's eischen te minachten.

De vrees voor zulk een uiterste bewoog de Staten-Generaal, na het einde der Groote Vergadering, ook op hoop van eenig handelsvoordeel, ertoe om op aandrang van Holland te besluiten tot het zenden thans van een plechtig staatsch gezantschap naar Engeland om te trachten, altijd op den grondslag van het Entrecours, eene toenadering te verkrijgen en de verontwaardiging in Engeland te matigen. Dat men daar thans den weg der vijandschap begeerde te bewandelen, werd echter weldra duidelijk. Engeland, welks vloot onder leiding van voortreffelijke administrateurs als Cromwell's medestander Vane en uitmuntende bevelhebbers als Blake en Penn krachtig omhoog streefde, begon

1) Vgl. deel II, blz. 503.

2) Gardiner, l. l., p. 358, 366.

meer en meer de beteekenis van die onder Karel I verwaarloosde vloot in te zien. Reeds trad het onder Blake aan de portugeesche kust, onder Penn in de Middellandsche Zee krachtig als zeemogendheid op, beschermde alom zijne handelsvaartuigen door sterke convooen en blokkeerde zelfs de portugeesche havens. Met steeds grooter krachtsinspanning trachtte de regeering der engelsche Republiek hare oorlogsmarine in staat te stellen het hoofd te bieden aan de vloten van andere natiën, inziende, dat Engeland's macht, Engeland's rust, Engeland's handel slechts afdoend gesteund konden worden door een machtige oorlogsvloot¹⁾. De nederlaag van Karel II na zijn inval uit Schotland, waarbij hij 3 September door Cromwell bij Worcester werd geslagen en slechts in eene overhaaste vlucht naar Frankrijk redding vond, de onderwerping daarna van bijna geheel Schotland door het engelsche leger, de gelijktijdige zegepralen in Ierland, de bemachting van het eiland Man, van de Scilly-eilanden en Jersey eindelijk gaf weldra het Parlement de gelegenheid zijne aandacht geheel aan de vloot en aan de belangen van den handel te wijden.

Daarbij moest het natuurlijk in scherp conflict komen met de belangen en wenschen der Vereenigde Nederlanden, de grootste handels- en zeemogendheid van dien tijd, wier schepen de oceanen bedekten, wier scherpe handelsgeest alle concurrentie trachtte te weren, hetzij met list, hetzij met geweld. Ook Engeland was voor in- en uitvoer nog grootendeels afhankelijk van den hollandschen handel, die zich van bijna de geheele vrachtvaart in het Noorden en Westen van Europa had meester gemaakt. Zelfs het verkeer tusschen Engeland en Frankrijk werd voor een groot deel door hollandsche schepen bewerkstelligd; het pas gesloten tractaat met Denemarken gaf hun nog grooter invloed in de Oostzee dan te voren; in Oost-Indië hadden de Nederlanders den Engelschen hun laatste steunpunt, Poeloe-Run — naar de Engelschen beweerden wederrechtelijk — ontnomen; in West-Indië voerden alleen zij tot vóór enkele jaren waren in, bijna alleen zij de voortbrengselen ook der Engelsche eilanden uit. St. John dreef na zijn terugkeer tot krachtige maatregelen tegen dat alles en diende zijne beroemde „Act of Navigation” reeds in Augustus bij het Parlement in. Na den slag bij Worcester en de andere genoemde zege-

1) Gardiner, I. I., p. 331, 403.

pralen achtte men zich sterk genoeg om het ontwerp tot eene wet te verheffen, wat den 9^{den} October 1651 geschiedde¹⁾.

De Acte van Navigatie, ongetwijfeld in de eerste plaats tegen den nederlandschen handel gericht, verbood overeenkomstig den vurigen wensch der engelsche kooplieden, die reeds lang op maatregelen in dien geest hadden aangedrongen en ze voor West-Indië reeds in 1646 werkelijk hadden verkregen, den invoer van vreemde niet-europeesche producten in Engeland anders dan in schepen, die aan Engelschen of bewoners der engelsche koloniën behoorden en minstens voor de helft bemand waren met engelsch bootsvolk; europeesche producten mochten alleen ingevoerd worden in engelsche schepen of in die van het land, waar zij groeiden of gemaakt werden. Het is duidelijk, dat de Acte in de eerste plaats de nederlandsche vrachtvaart op Engeland, den nederlandschen handel in het algemeen ten zeerste moest benadeelen en tegelijk kon strekken om de engelsche scheepvaart aanzienlijk te verheffen. Zij was het begin van de krachtige handelspolitiek, die Engeland groot zou maken als natie, als zeemogendheid en het „rule the waves” in hare banier heeft geschreven. Zij verkondigde het „dominium maris” in nog geheel anderen zin dan vroeger regeeringen in Engeland het hadden opgevat en klonk als eene uitdaging aan de gansche wereld, voorshands aan de handelsnatie aan de overzijde. Maar zij, die de Acte doorzetten, hoewel inziende, dat zij tot vijandschap leiden zou, begeerden daarom nog niet, dat zij dadelijk een oorlog zou veroorzaken; zij hadden haar alleen als een daad van handelsconcurrentie bedoeld²⁾. En zij zou voorshands ook nog niet tot een oorlog hebben geleid, wanneer niet het reeds lang smeulende twistvuur met nieuwe brandstof was aangestookt.

Die nieuwe brandstof was vooral gelegen in de aanzienlijke toeneming der gevallen van aanhaling van nederlandsche schepen door engelsche kruisers, die bij de heerschende spanning tusschen het stuartschgezinde Frankrijk en het republikeinsche Engeland en de vrees voor aanvallen ter zee der koningsgezinden, onder wie vooral prins Robert van de Paltz zich als een onversaagd zeevaarder had doen kennen, herhaaldelijk neutrale vaartuigen op contrabande onder-

1) I. I., II p. 82.

2) Gardiner, II, p. 8).

zochten en ze in vele gevallen bemoeilijkten, ja opbrachten naar engelsche havens. Vooral dat dit niet alleen in de „zeeën om Engeland,” hoe vaag die aanduiding ook was, maar op den vollen oceaan, ja op neutrale kusten geschiedde, was den Nederlanders zeer onaangenaam en geheel in strijd met hunne geliefkoosde theorie der „open zee.”

Het was in deze omstandigheden van groot belang, dat de leiding der buitenlandsche zaken in de Republiek berustte in bekwame en ervaren handen. Na het aftreden van Cats, van wien men dit niet kon getuigen, als raadpensionaris van Holland, was onmiddellijk de oude Adriaan Pauw eenstemmig tot dit vooral in den stadhouderloozen tijd zoo belangrijke ambt gekozen. Met moeite en niet dan na het stellen van voorwaarden, die zijne verantwoordelijkheid als dienaar der Staten regelden, had de grijsaard toegestemd de gewichtige waardigheid van den „Atlas belgicae libertatis”¹⁾ voor de tweede maal te aanvaarden. Zijn ervaring als diplomaat scheen een waarborg voor het goed beleid der buitenlandsche aangelegenheden, zijn persoonlijke invloed in de binnenlandsche was tijdens de Groote Vergadering dikwijls gebleken.

Maar naast hem begon weldra een jonger staatsman aller aandacht tot zich te trekken, de thans 26-jarige Johan de Witt²⁾, pensionaris van Dordrecht.

Johan de Witt, tweede zoon van burgemeester Jacob de Witt — zijn broeder Cornelis was twee jaren ouder — was opgevoed in de aanzienlijkste kringen van Dordrecht, dat zich met trots de oudste en eerste stad van Holland gevoelde en waar zijne familie van oudsher gevestigd, sedert de 15de eeuw in de regeering was. Aan de leidsche universiteit had hij, tegelijk met zijn broeder, ten huize van den hoogleeraar Van Schooten de studie in de rechten volbracht, daarna, wederom met zijn broeder, Frankrijk te paard doorreisde en Engeland bezocht. Te Angers gepromoveerd, zette Johan, de jongere regentzoon, zich in 1647 als advocaat neder in Den Haag; Cornelis, de oudere, kwam in zijne vaderstad in de regeering. Johan bewoog zich in Den Haag in de regentenkringen, deelnemende

1) Aitzema III, blz. 604.

2) Hij is 24 Sept. 1625 te Dort geboren volgens Wicquefort (IV, p. 537), die hem van nabij gekend heeft. Geddes, I, p. 30 maakt hem twee jaren ouder, maar dat is onmogelijk, daar zijn broeder Cornelis 10 Juli 1623 geboren is.

aan het gezellige leven van de vroolijke hofstad der Oranjes, te midden van de aanzienlijke jongelui van zijn stand, studeerende in zijne geliefkoosde wiskundige wetenschappen, zooveel zijne juridische bezigheden hem dit veroorloofden, nu en dan zich verpoozende met dichterlijken arbeid o. a. met de vertaling van Corneille's Horace. De berichten over hem uit dien tijd ¹⁾ teekenen hem als een deftig en rijzig jongman, met een ovaal gelaat, gelig van kleur, bruin van haar en oogen, eenvoudig maar zorgvuldig gekleed, de aandacht trekkend door zijn buitengewone kennis en ontwikkeling, door zijne merkwaardige helderheid van inzicht, zijne ordelievendheid en nauwkeurigheid, zijn ongemeen talent van „persuasie”, van overtuiging van anderen, een machtig middel van regeering in een staat als de Republiek was; verder door zijne ongeëvenaarde wils- en werkkraft en kalmte van geest, het „ago quod ago” verheffend tot zijn grondstelling; eindelijk door zijne onkreukbare eerlijkheid, zijne onbereikbaarheid voor omkoopning of vleierij.

De gevangenneming zijns vaders op bevel van den Prins moest den zoon, opgevoed in de denkbeelden der fiere patriciërs, ten zeerste treffen en wij vinden hem dan ook weldra met Cornelis aan het werk om, met handhaving zijner en hunner waardigheid, de invrijheidsstelling van den op zoo onrechtmatige wijze gevangene te bereiken. De daarop gevolgde uitsluiting des vaders uit alle landsposten bedreigde ook hunne toekomst, toen de dood van den Prins plotseling hunne positie verbeterde. Jacob de Witt keerde, ook op raad van zijn zoons, onmiddellijk in de regeering van Dordrecht terug en Johan werd den 21sten December 1650 pensionaris zijner vaderstad. Als zoodanig vertegenwoordigde hij haar met een paar leden der regeering voortaan geregeld in de Statenvergadering van Holland, weldra ook in de Groote Vergadering, waaraan hij ijverig deelnam en waar hij blijkbaar reeds belangrijken invloed uitoefende, met name bij de behandeling der engelsche voorstellen ²⁾: daarover en over de belangrijkste binnenlandsche aangelegenheden bezitten wij in zijne briefwisseling met zijne stad merkwaardige gegevens ³⁾. Een

¹⁾ Over de jeugd en het pensionarisschap van De Witt: Geddes, *History of the administration of John de Witt*, I (Den Haag, 1879), eerste hoofdstukken, en Lefèvre Pontalis, *Jean de Witt* (Paris 1884), I, p. 81, 133 suiv.

²⁾ Over zijn aandeel aan de Groote Vergadering vgl. Geddes, p. 185/6.

³⁾ De brieven zijn in het Rijksarchief aanwezig.

zijner correspondenten roemt de „wijsheyt, voorsichtigheyt, moderatheyte ende getempertheyt”, waarmede hij en zijn vader „agerende syn” voor de „generale amnestia”, als welker „voornaamste” en „gesegende instrumenten” volgens hem de beide De Witten mogen gelden.

In het najaar van 1651 laat hij zich in het bijzonder met de engelsche betrekkingen in, den ouden Pauw ter zijde staande in diens werkzaamheid. Hij was een der leden van de commissie, die 25 Januari van het volgende jaar door de Staten van Holland werd belast met de voorbereidende behandeling der engelsche zaken en het geven van praeadvies daaromtrent in de Statenvergadering; als pensionaris der „eerste stad” van Holland had hij reeds op zichzelf aanspraak om in die commissie op te treden, maar zijne bekwaamheid vestigde blijkbaar evenzeer de aandacht op den jongen staatsman, die weldra zulk een grooten invloed op het lot van zijn land zou oefenen. En hij zou spoedig in zeer ernstige dingen gewikkeld worden, waarbij de reeds opgedane ervaring hem uitmuntend te stade zou komen.

Na het afbreken der onderhandelingen met St. John en het eenigszins overijde vertrek van het engelsche gezantschap had dan de Grootte Vergadering op aandrang van Holland besloten tot het zenden van een buitengewone ambassade naar Engeland ten einde te trachten de onderhandeling te heropenen over de voorgestelde gewijzigde hernieuwing van het Groot-Entrecours en de bevestiging daarmede van de bedreigde handelsvriendschap der beide natiën. De onverwachte uitvaardiging der Acte van Navigatie verminderde de kansen op het welslagen van zulk eene poging zeer en eenige maanden lang bleef het gezantschap, dat zou bestaan uit Cats, den voormaligen commissaris Schaep en den Zeeuw Van de Perre, nog aan deze zijde der Noordzee. Eerst met Kerstmis stapten de heeren te Gravesend aan wal, ontvangen met alle eerbewijzingen, maar onder het vijandig gejoel der bevolking van Londen, waar tal van spotprenten en pamfletten tegen hen verschenen. Het gezantschap had in last niet alleen de onderhandelingen over het Groot-Entrecours te heropenen maar ook de intrekking der Acte, het ophouden van de belemmeringen den nederlandschen koopvaarders door engelsche schepen in den weg gelegd onder voorwendsel van onderzoek naar fransche goederen, het intrekken der reeds door de engelsche regeering aan enkele kooplieden uitgegeven brieven van represaille tegen Nederlanders en ten slotte het vragen

van schadevergoeding voor de benadeelde kooplieden, in het kort de erkenning bij verdrag van de theorie der „open zee.”

Het Parlement, dat, zegt men, met lichten spot de hoogdravende en van dichterlijke citaten wemelende latijnsche aanspraak van den ouden Cats had aangehoord¹⁾, weigerde niet de onderhandeling te openen en schorste onmiddellijk de kaperbrieven op, maar tegenover de klachten der Staten stelden de engelsche staatslieden ernstige tegenklachten, oude en nieuwe bezwaren samenvoegend: naast den moord op Doreslaer, de beledigingen diens ambtgenoot en den pas teruggekeerden gezanten aangedaan, het beschermen van Engeland's vijanden, het Sontraktaat enz. kwamen weder de kwestieën van Ambon, van Poeloe-Run, van Duins, van de visscherij, van de bezwaren voor den engelschen handel in Rusland, Oost- en West-Indië ter sprake — een lange lijst van grieven, die voor een deel op hooge eischen van schadevergoeding nederkwamen, terwijl de intrekking der Acte en de schadevergoeding voor het aan de staatsche zijde geleden handelsnadeel, ja zelfs het ophouden der belemmeringen kortaf geweigerd werd. En daarbij kwam nog de eisch, dat als erkenning van Engeland's recht op de heerschappij der zeeën in de „engelsche wateren” — men weet, hoe rekbaar de term was — met alle volkeren ook de Nederlanders vlag en zeil voor engelsche schepen, die men daar ontmoette, zouden strijken. De gewoonte hieromtrent was minder hinderlijk voor anderen dan wat thans werd geëischt. Ontmoette een hollandsch schip of een hollandsche vloot een engelsch oorlogseskader dan was men op de hollandsche schepen gewoon vlag en marszeilen te strijken en eenige saluutschoten af te vuren, terwijl alles gestreken bleef zoolang de beide vloten bij elkander lagen. Het aantal saluutschoten — 9, 7 of 5 — hing af van den rang van den engelschen vlootvoogd, of hij admiraal, vice-admiraal dan wel schout-bij-nacht was. Voor een enkel schip zonder bevelhebber van dien rang behoefde niet gestreken te worden maar kon men met saluutschoten volstaan; in de engelsche havens of voor een engelsch havenkasteel werd bij het binnenzeilen de vlag gestreken en deze door een wimpel vervangen, terwijl saluutschoten werden gewisseld²⁾.

Met ergernis werd dit alles, vooral de laatste eisch, hier te lande vernomen: de gemoederen kwamen meer en meer in beroering en de

1) Wiquefort, II, p. 115.

2) Aitzema III, blz. 731, volgens Tromp's eigen verklaring van de gewoonte.

noodzakelijkheid werd gevoeld om zoo spoedig mogelijk de vloot te versterken ten einde de koopvaart tegen de represaille-maatregelen en tegen aanranding door engelsche kruisers onder het voorwendsel van onderzoek der lading met ernst te kunnen weerstaan. De houding van de engelsche admiraliteit, die eenige aangehaalde nederlandsche schepen voor goeden prijs verklaarde, deed de stemming niet verbeteren. Men zag, dat Engeland den oorlog wilde, en de leidende staatslieden, in het bijzonder De Witt, vreesden dien als een groot onheil voor beide volken¹⁾. In de eerste plaats was de versterking der vloot een dringende noodzakelijkheid.

Ook op de vloot had men na den vrede van Munster groote bezuinigingen trachten in te voeren en de pogingen daartoe hadden bij den Prins veel minder tegenstand gevonden dan bij het landleger het geval was. Verscheidene deugdelijke oorlogschepen waren openlijk of ondershands verkocht, ook aan Engeland, of onttakeld; tal van zeelieden waren ontslagen, bekwame bevelhebbers naar de handelsvloot overgegaan. Thans was het noodig zoo spoedig mogelijk in de behoefte aan oorlogsmaterieel en scheepsvolk te voorzien. Reeds in Februari besloten de Staten-Generaal 50, later nog 100 schepen uit te rusten tot beveiliging van de zee en bescherming van den handel²⁾, die door de vloot van nauwelijks 75 schepen, waarover men op dat oogenblik kon beschikken, niet voldoende beschermd geacht kon worden. Vervolgens werd het dienstnemen van scheepsvolk bij vreemde natiën streng verboden en het uitloopen van koopvaardij-schepen beperkt, opdat niet de bemanning voor deze uitrusting zou ontbreken. Het besluit tot vermeerdering der vloot werd ter kennis van de verschillende mogendheden, ook van Engeland, gebracht, hetgeen echter door de engelsche regeering als eene bedreiging werd opgevat en ook van die zijde tot aanzienlijke versterking van de vloot aanleiding gaf, zoodat deze weldra ook daar ver over de honderd zeilen telde. Maar de engelsche schepen waren grooter en beter bemand dan de onze, zelfs dan het admiraalschip, waarop Tromp de vlag zou voeren, de „Brederode.” Men moest daarenboven ten onzent zijne toevlucht nemen tot in oorlogschepen hervormde koopvaarders, daar de bouw van nieuwe schepen langzaam ging.

1) Geddes, p. 197.

2) Gardiner, Letters and papers relating to the first Dutch war, I, p. 85; Wicquefort, II, p. 122 suiv.

Terwijl men zoo zich van weerszijden toerustte, bleven de staatsche gezanten onderhandelen over het Entrecours, maar de lange lijst van grieven met bijgevoegde berekening van gewenschte schadevergoeding, die hun in Maart door de engelsche regeering werd voorgelegd, beloofde weinig goeds. Eene maand later verlangde die regeering zelfs vóór verdere onderhandeling in heftige termen „settlement of the demands, which are a matter of right and justice and touch our honour.” Deze scherp geformuleerde eisch werd in Den Haag met schrik ontvangen maar men hoopte door matiging alsnog den vrede te bewaren, onderzocht de engelsche pretentiën, die men zoo geheim mogelijk behandelde ten einde de bevolking niet nog meer te verbitteren¹⁾, en beantwoordde kalm de gedane eischen met tegeneischen. Zoo bleef men tot einde Mei onderhandelen, ook onder invloed van vredelievende staatslieden in Engeland, die verwickelingen met Frankrijk en de Nederlanden tegelijk vreesden — toen eene onvoorziene gebeurtenis de crisis plotseling verhaastte.

De kwestie van het recht tot onderzoek der lading van neutralen en verbeurdverklaring van vijandelijk goed in neutrale schepen gaf er de aanleiding toe. Bij de heerschende spanning tusschen Frankrijk en Engeland verlangde de engelsche regeering en haar orgaan, de engelsche admiraliteit, dat dit recht door engelsche kruisers ongehinderd en in vollen omvang mocht worden uitoefend²⁾. Daarentegen hadden de Staten-Generaal in 1650 ten opzichte van Spanje het beginsel doorgedreven, in een traktaat belichaamd, dat een neutrale vlag de lading dekte, behalve alleen in geval van contrabande, en verlangden nu ook, dat Engeland dezen met de door De Groot verdedigde nederlandsche theorie overeenkomenden regel zou erkennen, te meer omdat er alleen spanning, geen oorlog tusschen Frankrijk en Engeland bestond. De engelsche regeering wilde van dit voor dien tijd werkelijk nieuwe beginsel van internationaal recht niet weten, maar de Staten-Generaal verlangden van hunne zijde ernstig het erkend te zien en de nederlandsche schepen voor schade te vrijwaren. Het was wederom, als van ouds, de kwestie van de „open zee”, waarover zoo menigmaal was getwist.

Tromp, de oude luitenant-admiraal, die de vloot zou komman-

1) Geddes, p. 202.

2) Gardiner, History of the Protectorate, II, p. 109.

deeren, was persoonlijk hevig tegen de engelsche eischen gekant, met name tegen die omtrent de vlag. De dappere op zijn eergevoel staande zeeman placht desgevraagd te zeggen, dat hij alleen de vlag zou strijken onder overmacht, „als de Engelschen de sterksten waren”, gelijk hij dit altijd in praktijk had gebracht. Hij nu werd in Mei met een vijftigtal schepen in zee gezonden, ongeveer alles waarover men bij de langzame wijze van werken der admiraliteiten voor het oogenblik nog beschikken kon, om in het Kanaal „de zee te beveiligen.” Volgens de hem gegeven instructie moest hij „de schepen dezer landen” tegen elk onderzoek „beschermen”, ze tegen allen overlast „verdedigen” en ze, voorzoover men ze mocht in beslag willen nemen, „bevrijden”, terwijl hem zeer in het algemeen ten opzichte van het strijken der vlag was gezegd, dat hij moest zorgen, dat de Staat „geen kleinigheid zou komen te lijden”¹⁾, m. a. w. die teedere zaak werd aan hem overgelaten, ofschoon men hem had bevolen de engelsche kust zoo min mogelijk te naderen en liever aan de vlaamsche te blijven ten einde geen aanleiding tot botsingen te geven.

Tromp liet dus tusschen Duinkerken en Nieuwpoort het anker vallen maar werd door storm beloopt en zeilde 29 Mei naar Dover om zijne schade te herstellen, terwijl hij de engelsche schepen, die bij Duins lagen, vriendschappelijk onderrichtte van zijn voornemen om dadelijk na dat herstel de Noordzee weder in te gaan. Bij Dover ontmoette hij echter kapitein Van der Zaen, die hem meldde, dat hijzelf met een britsch fregat van Blake's vloot scherp had gestreden over de zaak van de vlag en dat zeven straatvaarders, die hij door het Kanaal had te geleiden, nu gevaar liepen om genomen te worden. Tromp, die het kasteel van Dover nog niet had begroet, zeilde nu naar de engelsche kust en ontmoette daar Blake, die met 15 schepen in het Kanaal kruiste.

Tromp maakte zich bij Blake's nadering, zooals hij later volhield, gereed om de vlag te strijken; hij streek reeds zijn wimpel, hoewel aarzelend, en zette een man bij de vlag, toen Blake, meenende, dat Tromp niet wilde strijken, de vijandelijkheden begon en herhaaldelijk op het staatsche admiraalschip schoot, eerst met waarschuwendes schoten voor den boeg, daarna midden op het schip, hetgeen na eenige aarzeling werd beantwoord door een schot van Tromp, dat weder Blake's volle laag en

1) De Jonge, Zeewezen, I, blz. 413/4.

daarop een formeel gevecht tusschen beide vloten ten gevolge had. Een twaalftal engelsche schepen uit Duins snelde op het schieten toe en weldra werd het gevecht algemeen, totdat de duisternis de strijdenden scheidde. Tromp had twee schepen verloren en week naar de fransche kust, zich steeds, naar hij later verklaarde, in dit gevecht bepalend tot eene verdedigende taktiek 1).

Hevig was de verontwaardiging te Londen over Tromp's houding in deze zaak. Eene commissie van onderzoek, waarvan Cromwell lid was, verklaarde hem schuldig. De stemming in de Nederlanden was verdeeld, daar ook hier vele staatslieden Tromp's houding betreurden, ja afkeurden en haar toeschreven aan zijne bekende orangistische gevoelens, aan zijn afkeer van de engelsche republikeinen, terwijl het welbekend was, dat de oranjepartij den oorlog begeerde in het belang zoowel van de Stuarts als van den jongen Prins, dien men dan kapitein-generaal dacht te kunnen maken. Johan De Witt en anderen hoopten evenwel den vrede nog te bewaren. De vrede was, meenden zij niet ten onrechte, veel meer in ons belang dan de oorlog. Zouden niet de Engelschen tegen den „gouden berg” van de bloeiende rijke Nederlanden, zouden wij niet tegen het in dezen tijd nog arme en door den burgeroorlog verarmde Engeland, den „ijzeren berg”, hebben te strijden? Mochten wij zegepralen, wat zou ons voordeel zijn? En wat hadden wij niet te verliezen?

Eene nieuwe instructie beval Tromp dan ook verder uitdrukkelijk alleen verdedigend op te treden en de vlag te strijken „volgens oude gewoonte.” Verder werd onmiddellijk besloten ook Pauw zelf nog naar Engeland te zenden om in overleg met den Hollander Willem Nieuwpoort, die al vroeger gezonden was om de gezanten te ondersteunen, daar hij Engeland en de Engelschen goed kende, het Parlement te overtuigen van de vredelievendheid der Staten en den slag bij Dover als het gevolg van misverstand te doen vergeten. Tegelijk echter werd met groote haast gearbeid aan de verdere uitrusting der 150 schepen.

Ook van engelsche zijde werd met groote ijver en toewijding aan de versterking der vloot gewerkt, onder leiding van de uitstekend georganiseerde admiraliteitscommissie uit den Staatsraad, met de aan haar ondergeschikte marine-commissie 2) en voorlichting van

1) Gardiner, II, p. 119; Geddes, p. 209 ff.; Gardiner, Letters, I, p. 170 ff.

2) Oppenheim, Administration of the Royal Navy, I, p. 346 ff.

den voortreffelijken generaal Robert Blake. De meerdere eenheid van beheer had tengevolge dat de eenheid der vloot hier grooter was dan ten onzent, waar de verschillende geheel van elkander onafhankelijke admiraliteiten bovendien in hooge mate met geldgebrek te kampen hadden, terwijl de arsenalen in den vreedestijd en bij het streven naar bezuiniging uiterst slecht voorzien waren. En van geldgebrek had men in Engeland thans weinig last, daar het Parlement steeds onmiddellijk bereid was om aan alle eischen te voldoen. Onder Blake werden William Penn en George Ayscue als vice-admiraals, Bourne als schout-bij-nacht aangesteld; Cromwell zelf leidde te Dover met kracht de voorbereiding tot den krijg. Reeds in Juni lagen 60 engelsche schepen voor Duins gereed, ten deele in dienst genomen groote koopvaardij-schepen, en nog dagelijks nam de vloot toe¹⁾, terwijl reeds in alle engelsche havens staatsche koopvaarders werden aangehouden en opgebracht.

Pauw, inderhaast naar Engeland vertrokken, deed intusschen nog de grootste moeite om den vrede te bewaren, wijzende op de thans aan Tromp gegeven instructie als een bewijs van vredelievendheid en opnieuw onderhandelend over de zware engelsche eischen. Maar de stemming in Holland werd steeds oorlogzuchtiger, daar men er meende machtiger ter zee te zijn, en ook in het Parlement dreven velen, tegen Cromwell's eigenlijke bedoeling in, tot den oorlog, van welks gunstigen afloop men groote voordeelen voor den ontlukkenden engelschen handel hoopte²⁾. Tegen Cromwell's eigenlijke bedoeling in, want de machtige leider van den engelschen staat wenschte geen oorlog met de in godsdienst en afkomst verwante zusterrepubliek, die hij hoopte te winnen voor zijne plannen van religieus-politiek aard in Europa, voor het groote protestantsche verbond tegen de katholieke mogendheden. Hij schijnt de oorlogstoerusting vooral hierom met kracht geleid te hebben om aan de eene zijde de Nederlanden door machtontwikkeling van den krijg terug te houden en aan de andere de engelsche oorlogsmacht te versterken. Pauw bemerkte iets van deze gezindheid, maar begreep haar niet ten volle. Engeland's toerusting ziende, vreesde hij eene oorlogsverklaring op een voor ons ongeschikt tijdstip, en ried zijne meesters eene krachtiger houding aan te nemen.

1) Gardiner, Letters, I, p. 289 ff.

2) Gardiner, Commonwealth and Protectorate, II, p. 120.

Einde Juni stelden de Staten-Generaal hun eischen in scherpe termen op, den gezanten bevelende bij weigering onmiddellijk terug te keeren. Weldra bleef hun niets anders over. Daarmede was de oologsfakkel ontstoken en Tromp kreeg thans in eene laatste instructie bevel den Engelschen afbreuk te doen, waar en zooveel hij kon, zonder zich ten opzichte van de vlag eenige vernedering te laten welgevallen; met de vloot van bijna 100 schepen en 11000 man, waarover hij te beschikken had, moest hij zorgen, dat handel en visscherij geen nadeel leden. De beide regeeringen vaardigden tot rechtvaardiging hunner houding lange manifesten uit.

Wat men hier gevreesd had, liet zich niet wachten. De groote uitbreiding van den hollandschen handel beloofde Engeland veel voordeel bij zijne ligging op den weg van bijna alle staatsche koopvaarders. De uit West-Indië terugontboden vice-admiraal Ayscue slaagde dan ook aanstonds in het vernielen eener staatsche koopvaardijvloot bij Calais, terwijl Blake zelf de geheele visschersvloot bij de Orkneys vernielde en de enkele staatsche oorlogsschepen, die haar moesten beschermen, veroverde. Tromp blokkeerde eerst Ayscue in Duins, maar moest bij de goed ingerichte kustverdediging van een aanval afzien. Hij volgde toen eindelijk Blake naar het Noorden en vond hem einde Juli maar werd door een hevigen storm belet hem aan te vallen en keerde met nauwelijks de helft zijner door den storm zwaar geteisterde vloot naar huis terug, terwijl de nu weder uitgezeilde Ayscue door den zeeuwschen commandeur De Ruyter, die met eene koopvaardijvloot door het Kanaal kwam, bij Plymouth zegevierend werd afgeslagen ¹⁾.

De teleurstelling over Tromp's zeetocht, waarvan men zooveel had verwacht, en het wantrouwen der leidende staatslieden in zijne gezindheid om voor de bestaande regeering te strijden, het zware verlies eindelijk, dat men geleden had door den ondergang der visschersvloot, veroorzaakte onmiddellijk bij zijne terugkomst zijne schorsing. Men sprak ervan hem voor den rechter te brengen. In zijne plaats werd de vice-admiraal Witte de With met het opperbevel belast, tot groote ergernis van de weinig ordelijke bemanning der vloot, die den strengen en ruwen vlootvoogd zelfs niet op Tromp's admiraalschip wilde toelaten. Met moeite gelukte het hem zich met den

1) Geddes, p. 227 ff.; De Jonge, I, blz. 422; Gardiner, Letters, II, p. 1 ff.

in het Kanaal door de engelsche overmacht bedreigden De Ruyter te vereenigen; vereenigd ontmoetten zij 8 Oct. na een hevigen storm Blake bij Duins. De With hield dapper maar zonder veel beleid stand tegen Blake's overmacht; de lafheid van een twintigtal zijner kapiteins, die tijdens den slag de vlucht namen, verzwakte zijne macht, die toch reeds zwakker was dan de engelsche, zoodanig, dat hij na een hevig gevecht den volgenden dag den aftocht beval en nog voor het einde der maand in Goeree binnenviel 1).

De geleden nadeelen en de stilstand van den handel en de visscherij beiden begonnen reeds hunne gevolgen te doen gevoelen in toenevende ontevredenheid, die in den nazomer aanleiding gaf tot eene beweging ten gunste van den jongen Prins van Oranje, in wiens verheffing men een waarborg voor beterschap zag. „Al is ons Prinsje nog zoo klein, alevel moet hij stadhouder zijn”, zoo zong het volk. En de Orangisten in de Statenvergaderingen zongen het mede. In Zeeland en Gelderland kwam het tot hevige beroering en tot voorstellen in de Statenvergadering tot verheffing van den jongen Prins. Maar in Gelderland verzetten zich Zutphen en Arnhem en hielden de zaak nog voorloopig tegen; in Zeeland, waar de beweging in de oude orangistische sympathieën der bevolking en der predikanten krachtigen steun vond, kreeg de zaak een ernstiger aanzien en Holland achtte het noodig eene bezending van vier heeren daarheen te zenden om het dreigende gevaar te bezweren. Van die bezending was Johan de Witt het hoofd. Zij liep bij hare komst in Zeeland ernstig gevaar door het volk, dat „hoven de Regeringe scheen gewassen te syn” 2), te worden aangevallen: het landvolk stroomde dreigend van alle zijden naar Middelburg, zoodat men er de bezending zelfs door gewapenden moest laten beschermen. Maar De Witt spoorde zijne verschrikte metgezellen aan moed te houden en zij brachten hunne boodschap zonder verdere bezwaren over. Zeeland trachtte desniettemin de andere provinciën te bewegen den Prins tot kapitein-generaal en zijn neef Willem Frederik tot zijn luitenant aan te stellen. Bij de bekende gezindheid van de beide noordelijke gewesten, de nog aarzelende houding van Gelderland en de mogelijkheid, dat ook Overijsel zou wankelen, bewerkt als beide gewesten werden zoowel

1) Geddes, p. 254 ff.; Gardiner, Letters, II, p. 217 ff.

2) De Witt, Brieven, V, blz. 11.

uit Zeeland als door hunne eigene oranjegezinden, terwijl ook in Holland Stermont¹⁾ en andere predikanten zich weder in denzelfden geest lieten hooren, gaven de Staten van Holland in het late najaar zich veel moeite tot bestrijding dezer gevoelens en wisten de zaak te rekken, zonder haar geheel op zijde te kunnen doen zetten, want de orangistische leiders lieten niet af door pamfletten en geheime woe-lingen het volk tegen de Statenregeering, die zooveel nadeelen met zich bracht, op te ruien.

Totnogtoe waren de Nederlanders onmiskenbaar in het nadeel. Alleen aan de toscaansche kust was het den moedigen kommandeur Jan Van Galen in Augustus gelukt twee kleine engelsche eskaders in de havens van Livorno en Porto Longone op te sluiten. Maar ook in de Noordzee eindigde het jaar niet zonder iets bemoe- digender resultaten. Na de nederlaag van De With, den „vechtgragen” maar gehaten zeeheld, waren de nalatige kapiteins, die vooral in Zeeland thuis behoorden, door een speciaal gerechtshof zwaar ge- straft, tenminste tot zware straf veroordeeld, maar het bleek, dat zonder Tromp’s allesbeheerschende autoriteit geen herstel der krijgs- tucht op de vloot mogelijk was en Tromp liet zich dadelijk, hoewel niet zonder bittere klacht over het hem betoonde wantrouwen²⁾, overhalen zijne taak voor het vaderland weder op te vatten.

Nog in November zeilde de zeeheld weder met eene vloot van bijna 100 schepen de Noordzee in ter begeleiding van bijna 500 koopvaar- ders, die lang de havens niet hadden durven verlaten. Wel noodzaakten storm en mist hem deze laatsten onverrichter zake terug te brengen, maar met een 60-tal schepen stak hij begin December weder in zee en ontmoette den 10^{den} December Blake bij Dungeness. De engelsche vloot was thans iets kleiner in getal, hoewel hare schepen, zooals gewoonlijk in dezen oorlog, grooter en beter bemand waren; ditmaal echter lieten vele engelsche kapiteins hunnen admiraal in den steek en Blake leed een zware nederlaag, die Tromp eenigen tijd meester van de zee maakte, zoodat hij zelfs de engelsche kust met eene landing bedreigde en men daar niet zonder reden den geheelen voorwinter een aanval vreesde op de Theems, waar vele oorlogs- en handelsvaartuigen zoo goed als onbeschermd lagen³⁾.

1) Wicquefort, II, p. 196 suiv.

2) De Jonge, I, blz. 435.

3) Gardiner, II, p. 152.

De reorganisatie der engelsche vloot, door het gebeurde dringend noodig gebleken, kwam, ofschoon bij het opkomende geldgebrek thans ook in Engeland niet dan onder groote bezwaren, tot stand onder den voortvarenden Blake zelf en de beide bekwame generaals te lande Monk en Deane, die op de vloot werden geplaatst; half Februari was zij, hoewel door de uitzending van versterking naar de Middellandsche Zee verzwakt, weder in staat zee te kiezen. Zij vond Tromp, die tal van engelsche koopvaarders had bemachtigd, in het Kanaal op zijne terugreis naar het vaderland ter begeleiding van 150 koopvaarders. Bij Portland stootten de vloten 28 Febr. 1653 op elkander. Een hevig gevecht ontstond met de engelsche voorhoede — de Engelschen hadden de hollandsche gewoonte van de verdeeling in eskaders overgenomen¹⁾ — twee dagen lang, maar Tromp, die reeds bijna drie maanden in zee was, bemerkte spoedig, dat zijn kruid weldra te kort zou schieten en de koopvaarders zijne bewegingen zeer belemmerden; slechts een dertigtal zijner schepen bleek den derden dag in staat den nog steeds opdringenden vijand al voortzeilende tegen te houden, naast hem dapper geleid door Johan Evertsen, Pieter Floriszoon en De Ruyter, zijne onderbevelhebbers, die zich ook den eersten en tweeden dag met roem overdekt hadden. Met onovertroffen zeemanschap sloeg Tromp zich met verlies van slechts een paar zijner schepen door de sterke en goed aangevoerde vijandelijke macht heen en bereikte, bijna zonder kruid thans, in den avond van den derden dag bij Grisnez de met kalkriffen bezette fransche kust, waarlangs hij in den nacht den hem vervolgenden vijand meesterlijk ontzeilde. De driedaagsche zeeslag, die van Portland tot aan den mond van het Kanaal had aangehouden, was een van die gevechten, waarin de Hollanders, hoewel in het nadeel gebleven, voor de zooveelste maal niet slechts bewonderenswaardige dapperheid maar vooral ook hunne zeemanschap toonden op eene wijze, die de bewondering van den vijand wegdroeg²⁾.

De partij, die met Cromwell en Vane den oorlog niet gewenscht had en hem als een krijg tegen „broeders in het geloof”, als een „broedermoord” had beschouwd³⁾, begon intusschen in Engeland steeds sterker te worden, vooral nu het bleek, dat de macht der

1) Ibid. p. 156.

2) De Jonge, I, blz. 447 vlg.; Gardiner, II, p. 157 ff.

3) Gardiner, II, p. 128.

hollandsche Republiek minder gemakkelijk te overwinnen was dan de oorlogspartij zich aanvankelijk had voorgesteld. Reeds in Augustus was een geheim agent der vredelievende regeeringsleden, de oude diplomaat Gerbier, naar den Haag gezonden¹⁾; de streng puriteinsche vlootvoogd Ayscue had zelfs geweigerd langer in dezen oorlog te dienen en zijn hoogen post nedergelegd op aandrang van den voormaligen puriteinschen balling Peters, thans een invloedrijk staatsman in Engeland, die jaren te Rotterdam had gewoond. En ook van staatsche zijde was de oorlogsupwinding spoedig geweken; de geleden nadeelen, de zware verliezen van den handel, die met name Amsterdam troffen, het toenemend geldgebrek, de in het oogvallende gebreken der vloot hadden de stemming zeer veranderd. In het najaar waren deze neigingen aan beide zijden zeer versterkt, vooral aan de engelsche, waar men bovendien onaangenaam getroffen was door de vijandelijke houding van Denemarken, dat op aansporing van onzen gezant Keyser de Sont voor engelsche schepen had gesloten en zich gereed maakte om de Staten te steunen, zij het dan alleen door het bijeenbrengen eener vloot in genoemde zeeëngte. Ook Zweden, waarheen Van Beuningen in Sept. 1652 als gezant der Staten was afgevaardigd, scheen meer op de staatsche zijde dan op die van Engeland te zullen komen.

De geheime besprekingen van Gerbier leverden weinig op, maar zij werden weldra voortgezet door den naar Engeland gezonden engelschen overste in staatschen dienst Dolman, die Monk goed kende, en den engelschen ritmeester Stone, die eveneens officieus van de vredelievende gezindheid in Engeland moest doen blijken en tot het openen van onderhandelingen moest aanmoedigen. Dit leidde eindelijk in het vroege voorjaar van 1653 tot het opstellen van een geheimen brief van Pauw aan den ceremoniemeester van het Parlement of een ander lid dier vergadering met het aanbod tot het openen van onderhandelingen. Pauw had eenig bezwaar gemaakt om dien brief te teekenen, zelfs al werd hij daarbij gedekt door de hollandsche commissie voor de engelsche zaken, waarom dan ook de zaak „onder eede van secretesse” in de Staten van Holland werd gebracht, de brief vervolgens door Pauw geteekend en aan Stone overhandigd, die er aanstonds mede naar Engeland vertrok²⁾.

1) Geddes, p. 281 ff. Over Gerbier vgl. dl. IV, blz. 311, 316, 386, 393.

2) Daarover de allerbelangrijkste brief van De Witt aan Van Beuningen dd. 13 Febr. 1653 (Rijksarchief).

Het zenden van dien brief namens de leidende staatslieden der Republiek was een zeer bedenkelijk teeken van uitputting aan de staatsche zijde. Deze viel dan ook niet te miskennen: de visscherij en de handel stonden bijna geheel stil, wat duizenden in de havensteden zeer spoedig tot den bedelstaf bracht en weldra ook de daarvan afhankelijke nijverheid geheel deed stilstaan; de havens waren opgepropt met vaartuigen van alle soort; het gebrek aan koren deed zich ernstig gevoelen; geld was bijna niet meer in de staatskassen te vinden en Holland, dat altijd de overige gewesten had bijgesprongen, moest nu zelf zijne inwoners tot het uiterste belasten om eenigszins aan de behoeften te voldoen, terwijl de andere gewesten betuigden ten einde raad te zijn. Allerlei middelen werden bedacht om aan geld te komen en in den heerschenden nood te voorzien maar spoedig bleek het, dat er maar één afdoend middel was: de vrede. Deze stemming kwam den nederlandschen staatslieden, die van het begin af het uitbreken van den heilloozen oorlog hadden trachten te verhinderen, en, toen hij eenmaal uitgebroken was, op de gelegenheid wachtten om voor het herstel van den vrede te werken, uitstekend te pas. De invloedrijkste hunner was de jonge staatsman, die in den laatsten tijd meer en meer de rechterhand van den verzwakten raadpensionaris was geworden en reeds als diens vermoedelijke opvolger kon worden aangemerkt: Johan de Witt. Hij wilde de aangeboden kans niet laten voorbijgaan en drong er bij de andere leden der commissie voor de engelsche zaken ernstig op aan de ook thans bij de „aensienlijke regenten” in Engeland bestaande neiging tot vrede aan te wakkeren, vooral toen de hoop op zweedsche hulp of zelfs op bemiddeling tusschen de beide oorlogvoerende mogendheden in rook vervloog. Vooral aan hem was het te danken, dat de bewuste geheime brief werd afgezonden.

Nauwelijks was dit geschied, of Pauw overleed (21 Febr.) en De Witt, die bij tijdelijke waarnemingen van het ambt herhaaldelijk een buitengewone bekwaamheid en energie had betoond en zoo van de engelsche en noordsche als van de binnenlandsche zaken voortreffelijk op de hoogte was gebleken¹⁾, werd eenige dagen later weder tijdelijk met het belangrijke ambt bekleed, en wel zoo goed als met algemeene stemmen — een bewijs voor het reeds gevestigde groote

¹⁾ Vgl. zijne brieven aan Dordt uit deze jaren als pensionaris der stad (Rijksarchief).

vertrouwen in den jongen staatsman, dien men als een leerling en geestverwant van Pauw meende te kunnen beschouwen. De geheime brief, door Stone naar Londen overgebracht, vond op een in overleg met Dolman gunstig geacht oogenblik ongeveer een maand later zijn weg, maar de in Engeland als een overwinning beschouwde slag bij Portland had toen juist de oorlogspartij in Engeland voor het oogenblik weder versterkt en het bleek noodig om krachtiger te werk te gaan, wilde men de vredespartij aldaar in staat stellen zich werkelijk te doen gelden. Zoo kwam De Witt er even na half Maart toe om den Staten van Holland in diep geheim te verzoeken nu zelf officieele brieven van deze strekking aan het Parlement en den Staatsraad te zenden ten einde het Parlement te bewijzen, dat hier te lande niet slechts door een enkelen staatsman maar werkelijk door de regeering van het machtigste gewest de vrede werd gewenscht. En de Staten stemden erin toe, hoewel het steeds orangistische Leiden, dat ook tegen het zenden van Pauw's brief gekant was geweest, bezwaar maakte op die wijze buiten de andere gewesten om te handelen. Men besloot verder op voorstel van De Witt om, zoodra het Parlement op het plan inging, onmiddellijk het tot nog toe bewaarde geheim op te heffen en in de Staten-Generaal alles bloot te leggen.

Een oogenblik scheen de zaak verkeerd te loopen: op eenmaal was de brief der Staten in geheel Engeland bekend geworden, als „humble supplication” gedrukt en als een nederig verzoek om vrede afgeschilderd, wat hier te lande bij de tegenover Engeland uiterst gevoelige volksmenigte in de orangistische provinciën een zeer ongunstigen indruk maakte maar handig door De Witt onschadelijk werd gemaakt door snelle mededeeling van de geheele zaak thans in de Staten-Generaal, die zich, tegen zijne verwachting, weldra met de afzonderlijke geheime onderhandeling vereenigde. Toch vielen er, van de zijde van Stad en Lande vooral, hevige woorden en de oranjepartij bestreed ten heftigste, zoowel in de staatsvergaderingen als daarbuiten in de pers, de handeling als tegen de bepalingen der Unie betreffende verdragen met vreemde mogendheden, als eene vernedering bovendien. Maar De Witt wist ook deze bezwaren te boven te komen, vooral toen het antwoord van het Parlement gunstig bleek en dit zich bereid toonde de onderhandelingen van Juli 1652 weder op te vatten. Hij had nu aanstonds een wapenstilstand willen doen voorstellen en een afgezant doen zenden, maar zoo

ver wilden ook de Staten van Holland niet gaan. Alleen een vriendelijke brief werd afgezonden, met verzoek tot aanwijzing door het Parlement van eene onzijdige plaats tot heropening der afgebroken onderhandeling (30 April); ook dit kreeg De Witt slechts gedaan door de meerderheid van 4 tegenover 3 gewesten, hetgeen wederom eigenlijk tegen de Unie streed.

Die brief vond de toestanden in Engeland op niet ongunstige wijze veranderd. Generaal Cromwell, gesteund door het leger, dat reeds lang met het Parlement oneenig was, had na herhaalde pogingen tot bemiddeling denzelfden 30sten April het Parlement uiteengedreven en een andere regeering gevestigd onder zijne leiding, voorloopig feitelijk als dictator in afwachting van den meer monarchalen regeeringsvorm, dien Engeland zich zou geven, hetzij hij, naar men in koningsgezinde kringen zonder voldoende grond hoopte, de Stuarts zou herstellen, hetzij hij zelf den koningstitel of een anderen daarmede overeenkomstigen zou aannemen. Dit laatste geschiedde eerst in het najaar; den 16^{den} December legde „Zijne Hoogheid Oliver Cromwell, Lord Protector van de Republiek van Engeland” den eed als zoodanig af onder het gejuich zijner soldaten en partijgenooten, terwijl het engelsche volk, dat van al die verandering genoeg had en naar eene vaste regeering verlangde, in kalmte toezag bij wat er gebeurde.

Van hem, die den oorlog had afgekeurd, was eene vredelievende houding te wachten, maar vooreerst bleek daarvan nog weinig. De engelsche Staatsraad, die thans nog het bewind zoo goed als onbeperkt voerde, van den wanhopigen toestand van den tegenstander voldoende onderricht, verwierp het verder strekkende voorstel van De Witt en bleef staan bij het denkbeeld om de afgebroken onderhandeling over de engelsche eischen eenvoudig weder op te vatten. Intusschen zou de oorlog met kracht moeten worden voortgezet.

De Staten, tot het uiterste gebracht, besloten ook het uiterste te wagen om ten minste de verwachte rijke retourvloot uit Frankrijk te redden, voordat zij den Engelschen in het Kanaal in handen viel. De nog altijd goede berichten uit de Middellandsche Zee, waar Van Galen den 13^{den} Maart het britsche eskader onder Appleton, zij het ten koste van zijn eigen leven, voor Livorno vernield had, waarna het tweede onder Bodiley onmiddellijk daarop naar Engeland was teruggekeerd, gaven moed op een goeden uitslag van het nieuwe oorlogsjaar. En deze was onder alle omstandigheden ten hoogste

wenschelijk, want, viel de „fransche vloot” den vijand in handen, dan zouden „ontallycke luyden gheruyneert zyn”¹⁾ en de reeds treurige toestand van Amsterdam, waar het gras hier en daar op de eertijds zoo drukke straten groeide en 3000 huizen ledig stonden, waar de werven, werkplaatsen en pakhuizen bij menigte gesloten werden en de werkeloosheid alle standen ten zeerste benadeelde, nog verergeren. En niet alleen Amsterdam maar ook „het geheele land was gansch vol van bedelaars”²⁾.

Op Tromp was alle hoop gevestigd maar hij had zelf weinig verwachting van den te ondernemen scheepstocht met eene vloot, die veel te zwak was van schepen zoowel als van bemanning en bewapening om zich met de ondanks alle bezwaren aanhoudend versterkte vijandelijke zeemacht te meten. Hij wierp zelfs alle verantwoordelijkheid voor den tocht van zich. Het gelukte hem evenwel, terwijl eene andere groote koopvaardijvloot langs Shetland veilig voorbij de engelsche vloot van Monk en Deane kwam — Blake was in den laatsten slag gewond en nog niet geheel hersteld — zelf de „fransche vloot” in de havens te brengen. Begin Juni zeilde hij nogmaals uit om de Engelschen op te zoeken; hij ontmoette hen den 15^{den} Juni bij Nieuwpoort aan de vlaamsche kust³⁾. De beide vloten waren ongeveer even groot, omstreeks 100 schepen, maar de engelsche bestond wederom uit grooter en beter bemande en bewapende vaartuigen. De Ruyter en De With bevalen de voor- en achterhoede, Tromp zelf den middeltocht der Staatschen. Twee dagen lang werd wanhopig gestreden maar de Engelschen, den tweeden dag nog door Blake met eenige versche vaartuigen versterkt, behielden de overhand en in den morgen van den 14^{den} Juni trok Tromp, ook uit gebrek aan kruid, terug naar de Wielingen, waar de vijand hem tusschen de banken niet kon volgen; hij had 20 schepen verloren, terwijl van engelsche zijde o. a. Deane was gesneuveld. Bitter klaagden de drie staatsche vlootvoogden om strijd over den toestand hunner schepen, vergeleken met die des vijands: De Ruyter wilde niet weder in zee gaan; De With erkende ronduit het meesterschap der Engelschen; Tromp verklaarde, dat dertig zijner schepen onzeewaardig mochten heeten en iedere nieuwe poging op den ondergang der vloot zou uitloopen.

1) Aitzema, III, blz. 813.

2) De Jonge, I, blz. 420.

3) De Jonge, I, blz. 467; Gardiner II, p. 333 ff.

De Engelschen blokkeerden nu de geheele kust en dreigden met eene landing op Goeree, Voorne of Texel tot wanhoop der bevolking, die hier en daar tot oproer oversloeg, luidende roepende om het herstel van den Prins van Oranje, het toovermiddel, waarvan men als van ouds redding in den bitteren nood wachtte, ook al was de Prins nog slechts een jong kind. Graaf Willem Frederik zelf begaf zich met zijne gemalin naar Texel en werd door de verheugde eilanders als een soeverein begroet en toegejuicht¹⁾. De Staten besloten in deze omstandigheden nog in Juni tot het zenden van onderhandelaars naar Engeland: Hieronymus Van Beverningh, vroedschap van Gouda, en Nieuwpoort uit Holland, beiden groote vrienden en medestanders van De Witt, die hen in de engelsche commissie had leeren kennen, Van de Perre uit Zeeland en Jongestal uit Friesland werden daarmede belast²⁾. De engelsche Staatsraad ontving hen op weinig bemoedigende wijze maar Cromwell zelf stelde zich aanstonds met Nieuwpoort in betrekking en wees hem den weg om te komen tot eene schikking, ja misschien tot eene nadere verbintenis tusschen de beide Republieken — de wederopvatting van St. John's plannen, gegrond thans op de overtuiging, dat God de samenwerking der beide staten wilde tot verheerlijking van Zijn naam en tot bevrijding der wereld van het ondragelijke juk der Roomsche heerschappij³⁾. Bovendien scheen hem het herstel van de goede vriendschap in beider belang: gezamenlijk zouden zij de geheele wereldmarkt kunnen beheerschen, hun wil aan Europa opleggen en in overleg met elkander allen handel regelen. Zoo sprak de machtige leider van Engeland's lot tot de beide Hollanders in de ambassade, politieke en godsdienstige, commercieele en moreele beginselen vermengend gelijk hij gewoon was te doen. Doch hij was toen wel invloedrijk maar feitelijk nog slechts lid van den Staatsraad, die vasthield aan de oude eischen van schadevergoeding voor de vroegere nadeelen der Engelschen, hoewel ook die Raad „*una gens, una respublica*” wilde, een denkbeeld, dat verder ging dan het nauwe verbond tuschen twee staten, dat Cromwell zich voorstelde — één staat onder één gezamenlijke regee-

1) Wicquefort, II, p. 214.

2) Belangrijk over deze handeling zijn vooral de brieven van De Witt aan Beverningh (Rijksarchief), waaruit ook Wicquefort II, p. 239 suiv. kon putten, en de Thurloe-papers van engelsche zijde. Thurloe was toen engelsch staatssecretaris.

3) Geddes, p. 336 ff.

ring, met dezelfde wetten en rechten, dezelfde bezittingen, dezelfde belangen 1).

Die eischen waren voor de Staten onaannemelijk: zij verlangden geene zoo nauwe vereeniging en twee der gezanten gingen daarom naar de overzijde terug om nadere instructies, terwijl Beverningh en Van de Perre nog in Engeland bleven, hopende op Cromwél's steun.

Voorloopig was het woord dus nog aan de kanonnen. Nog eens hadden de Staten alle krachten ingespannen om de kust van de blokkade te bevrijden en Tromp zeilde begin Augustus met een deel der vloot uit de Wielingen noordwaarts om Monk, die De With bij Texel blokkeerde, op te zoeken. Het gelukte hem 9 Augustus Monk te verschalken en zich na een gevecht bij Petten, gebruik makende van storm en duisternis, met De With te vereenigen. Bij Ter Heide op de kust had toen 10 Augustus een hevige zeeslag plaats, waarin Tromp reeds dadelijk een doodelijke wond in de borst ontving en stierf, nog in zijne laatste oogenblikken zijne matrozen aanvurend; het einde was wederom na hevigen strijd in weerswil van de dapperheid van Evertsen, De With en De Ruyter eene zware nederlaag voor de Staten, die 26 schepen en meer dan 6000 man verloren; maar ook de engelsche vloot was zoo gehavend, dat Monk de blokkade der kust moest opgeven en naar zijne eigene havens terugkeerde 1).

Dit laatste feit bemoedigde het door den dood van Tromp weder zoo zwaar getroffen volk der Nederlanden zeer en ook de Staten toonden thans weinig neiging om de zware eischen van engelsche zijde met ernst te behandelen, hoeveel moeite de tijdelijke raadpensionaris zich ook gaf om hen daartoe te brengen.

Te midden der heerschende oproerige stemming te Rotterdam, Delft, Haarlem, Dordrecht, Medenblik, Enkhuizen, in de zeeuwsche steden, in Den Haag zelfs, die zich uitte in oploopen en ongeregeldheden, in het inwerpen van glazen, in het mishandelen, plunderen en beledigen van gehate magistraten, in het schieten op de „statenvaandels” der schutterijen, in het ontplooiën daarentegen van oranjevaandels en roepen om de verheffing van den jongen Prins, te midden van de toenemende ellende onder de lagere volksklassen en de ontevredenheid van de hoogere over de leiding der zaken, terwijl de zware verliezen, de herhaalde nederlagen telkens nieuwen schrik ver-

1) Gardiner, II, p. 345; De Jonge, I, blz. 511 vlg.

verspreidden en men reeds aanstalten maakte om eene engelsche landing te weerstaan, terwijl de geheele statenregeering op het punt scheen om in anarchie ten onder te gaan, hield de jonge De Witt onvervaard met vaste hand de teugels van het bewind. Ook hij zag het dreigende gevaar steeds dicht naderen; ook hij zag met bekommering de honderden schepen in de havens en de Zuiderzee opgesloten, de prijzen der levensmiddelen stijgen, de werkeloosheid om zich heen grijpen, het oproer, roepende om den Prins, driester het hoofd opsteken tegen de meer en meer radelooze regeering. Maar grooter ongeluk dan dit alles achtte hij de verheffing van den Prins, waarin hij bij de bekende stemming der Prinses jegens haren koninklijken broeder in ballingschap de kiem zag van een nieuwen onverzoenlijken oorlog met de engelsche Republiek, van den ondergang der vrijheid — want de volksstemming was zoodanig dat men den Prins wel souverein had willen maken ¹⁾ — ja van het gansche gemeenebest ²⁾. Zijn eigene veiligheid, die der zijnen liep gevaar, maar hij aarzelde niet om den in deze omstandigheden dubbel zwaren en gevaarvollen post van raadpensionaris, die hem thans voorvast werd aangeboden, de „bekommerlycke charge”, de „vergulde slaverny” ³⁾, te aanvaarden. Zijne eerezucht zoowel als zijn gevoel van verantwoordelijkheid tegenover het vaderland, welks welzijn hij steeds met de zegepraal zijner partij vereenzelvigde, dreef hem aan het ambt niet te weigeren. Den 30sten Juli 1653 werd de jonge man beëdigd. Evenals zijn voorganger vroeg hij in overleg met de zijnen, met het oog op het met Oldenbarnevelt gebeurde, als dienaar der Staten van Holland eene „bondige acte van indemniteyt te zyner verseeckeringe ende gerustheyt.”

Onmiddellijk daarna trad hij met energie op tegen Zeeland's eindelijk (28 Juli) formeel in de Staten-Generaal gedaan voorstel, gesteund door Friesland en Groningen, om den Prins kapitein-generaal en admiraal der Unie en zijn frieschen neef gedurende zijne meerderjarigheid tot zijn luitenant te maken, nu het land met een vijandlijken inval bedreigd scheen. Holland verzette er zich onder zijne leiding ten krachtigste tegen en liet hem eene nieuwe scherpe

1) Aitzema, III, blz. 824; Wicquefort, II, p. 216 suiv.

2) Geddes, p. 328.

3) Van Sypesteyn, Johan de Witt en Brederode, blz. 10.

„deductie” tegen het plan samenstellen, waarbij in hevige termen werd aangetoond, dat een kapitein-generaal in deze omstandigheden niets kon uitwerken, dat men, Tromp nog bezittende, geen admiraal-generaal noodig had, dat bovendien graaf Willem Frederik ongetwijfeld het talent om de gewesten met elkander te doen samengaan niet bezat; de „deductie” wees met nadruk verder op de beginselen van 1651 en de toen over dit punt gehouden besprekingen, terwijl Holland de andere gewesten bezwoer in ieder geval overleg te plegen. Daarmede werd Zeeland's toeleg voor het oogenblik verijdeld en zelfs Veere en Vlissingen zwegen verder over de zaak.

Het rapport der beide teruggekeerde gezanten uit Engeland werd sedert half Augustus op de gewone langzame wijze in overweging genomen en De Witt trachtte nog meer tijd te winnen, als een visscher nauwlettend het oog houdend op de kans om zijn doel op het juiste oogenblik te bereiken¹⁾. Hij wist de terugroeping ook der beide achtergeblevenen te voorkomen, in geheim overleg met Beverningh zelf, die met zijn ambtgenoot te Londen Cromwell en den Staatsraad bezighield, soms onmiddellijk met beiden, soms in het geheim alleen met den eersten onderhandelend over de grootsche maar fantastische plannen, die den engelschen staatsman door den geest gingen en waarvan eene groote protestantsche handelsalliantie, met een nauw verbond van Engeland en de Nederlanden als kern, de hoeksteen moest zijn. Het kwam zelfs tot het opstellen door Cromwell van een formeel voorstel dienaangaande, dat hij door een vertrouwd persoon aan de beide heeren liet overbrengen²⁾. Hij bood een nauw of- en defensief verbond aan tusschen de beide onafhankelijke natiën, beschermd door eene vloot van 60 door Engeland en 40 door de Staten te leveren schepen, met opoffering van den engelschen handel in Indië tegen eene geldelijke schadeloosstelling, met gelijke rechten voor beiden in Europa en Afrika, met opheffing dus ook der Acte van Navigatie, terwijl Amerika, behalve Brazilië, aan Engeland zou worden overgelaten. Het verbond zou gericht zijn tegen de katholieke mogendheden en strekken tot bevordering van godsdienst en handel tevens, tot verspreiding van de protestantsche leer, waarvoor ook gezamenlijk een aantal zendelingen over de geheele wereld zou worden verspreid —

1) Geddes, p. 357.

2) Gardiner, II, p. 349 ff.

zonderlinge vermenging van ideale en reële denkbeelden, opgekomen in den geest van een plannenmaker, die er Cromwell voor had gewonnen. Maar de praktische hollandsche gezanten, die voor deze vermenging van godsdienst en handel weinig gevoelden en die de stemming hier te lande tegenover Engeland en zijn handelsplannen kenden, begeerden in het geheel niet zoo ver te gaan en wisten de onderhandeling te rekken. Toen de beide anderen eindelijk half November naar Engeland terug kwamen, brachten zij weinig anders mede dan een algemeen aanbod tot hernieuwing van de onderhandeling over een vredesverdrag en een daaropvolgende alliantie der beide Republieken, waarin men dan ook andere staten kon opnemen.

Al dien tijd werd er ter zee weinig gedaan. De Engelschen, onder wie, bij het voortduren der ziekte van Blake, Monk thans de zeezaken leidde, trachtten hunne vloot te reorganiseeren maar herhaalde munitierijen in het najaar beletten dit en moesten zelfs met gewapende hand bedwongen worden. Bovendien deed zich ook hier het geldgebrek steeds sterker gevoelen.

Aan de staatsche zijde was men spoediger gered. De dood van den alom beminden held, wiens braafheid en karakter zijn moed en beleid evenaarden en hem door vriend en vijand deed bewonderen, „welckers ghelycke de aerde niet veel heeft gedragen ende mogelyck niet lichtelyk in 't toecomende sal syn te vinden”¹⁾, van den eenvoudigen zeeman, die den volkeren nog steeds geldt als het voorbeeld van een vlootvoogd, had de Staten in een moeilijk geval gebracht. Zijn aangewezen opvolger was Johan Evertsen of anders Witte de With, beiden vice-admiraals, na wie in rang dan verder Pieter Floriszoon of De Ruyter, beiden nog kommandeurs, kwamen. Men begeerde de beide eersten niet, den een omdat hij vurig orangist en Zeeuw, den ander omdat hij zoo gehaat was, en wilde ook de laatsten, die trouwens nog te jong schenen, niet benoemen om de eersten niet voor het hoofd te stooten. Men vestigde toen, misschien denkende aan Monk en Deane in Engeland, die ook oorspronkelijk landofficieren waren, ten slotte²⁾ bij meerderheid van stemmen de keus voor luitenant-admiraal aan het hoofd der hollandsche vloot op Jacob van Wassenaer, Heer van Obdam, gouverneur van Heusden, kavallerie-kolonel en aanzienlijk

1) De Witt aan Boreel (Brieven, I, blz. 2), vgl. Wicquefort, II, blz. 226.

2) Men had ook aan Beverweert gedacht maar deze weigerde (Aitzema, III, blz. 836).

edelman uit Holland, aanhanger der Statenpartij maar geheel onervaren in zeezaken. Hij werd evenwel slechts voorloopig benoemd; De Ruyter en Pieter Floriszoon werden tot den rang van vice-admiraal verheven, Cornelis Tromp en twee anderen tot dien van schout-bij-nacht. Een zeetocht onder Witte de With in September en October tot beveiliging van de Oostzeevaarders en begeleiding naar huis van de retourvloot uit Indië, die om Ierland heen naar Bergen in Noorwegen was gezeild, trof doel maar zoowel zijne vloot als die van Monk werd later door storm verstrooid.

Intusschen beleefde men hier te lande nog steeds een „onrustigen, factieusen ende bedroefden tijdt” zooals Aitzema zegt, terwijl de verbittering tegen Engeland, dat de oorzaak was van al dit kwaad, diepe wortels schoot bij het gansche volk. De zware lasten, die in Holland nog herhaaldelijk door nieuwe, een twintigsten penning op de successie in de zijlijnen, een duizendsten op alle onroerende goederen „in consideratie van den hooghen noot”, met herziening der oude en verouderde „cahieren” van dergelijke buitengewone belastingen, wekten opnieuw algemeene onrust. Een plan om al het ongemunt goud en zilver voor tien jaren aan den Staat ter leen te doen geven werd een oogenblik overwogen¹⁾. Van Beuningen sprak ervan, dat de leden der Statenregeering, gelijk de adel van Venetië in zulke gevallen, „uyt een vrywillige liberaliteyt” de noodige gelden zonder interest zouden voorschieten en aldus metterdaad zouden toonen alles over te hebben voor de algemeene zaak, iets wat de regenten in de oogen des volks zeker zou verheffen en het zou doen begrijpen, dat zij „populi non sui causa” erop gesteld waren de leiding der zaken in handen te houden, iets, waarvan het volk blijkbaar niet voldoende overtuigd was²⁾. De houding der predikanten, grootendeels prinsgezind en iederen Zondag de bevolking toesprekende in bewoordingen, die de gisting nog deden toenemen, spelde voor de leiders der Statenregeering in deze moeilijke omstandigheden weinig goeds, ook al deed die regeering haar uiterste best om de predikanten zooveel mogelijk te believen door de „pauselyke superstitie” te bemoeilijken.

Meer en meer bleek het, dat de leidende staatspartij alleen het

1) Aitzema, III, blz. 828, 834. Vgl. Johan de Witt aan den man van het plan, den amsterdamschen burgemeester Maerseveen dd. 24 Aug. 1653 (Rijksarchief).

2) Vgl. zijn schoonen brief: De Witt, Brieven, V, blz. 182 vlg.

roer in handen kon houden, waarin de vrede werd gesloten, maar tevens ook, dat het land werkelijk dien vrede hoog noodig had. De verheffing van Cromwell tot Protector half December 1653 bracht nu in Engeland den man, die steeds den vrede had gewild, in het bezit eener bijna onbepaalde macht en de omstandigheden schenen dan ook daar nu gunstiger te worden, ofschoon de vurigste Independenten den oorlog wilden doorzetten. Met tranen in de oogen en onder aanroeping van God had de nieuwe machthebber nog onlangs den staatschen gezanten te Londen verklaard, dat niets hem zoo had gegriefd als deze oorlog¹⁾. Hij ook hoopte nu zijn geliefd alliantieplan te kunnen verwezenlijken en daarop drong hij aanstonds ten sterkste aan, de overige twistpunten van ondergeschikt belang achtend. De gezanten, die van de plannen des Protectors bij voortdoring even weinig weten wilden als hunne lastgevers, hoedden zich intusschen wel hem door eene afwijzing te verbitteren, gingen op de zaak in en brachten Cromwell eindelijk tot een uitgewerkt voorstel in zeventwintig artikelen, waarvan sommige zeer bezwarend waren, met name dat de Prins noch iemand uit zijn geslacht ooit de waardigheden zijner voorvaderen, zelfs niet het bevel over een vesting of een schip zou bekleeden, dat alle pogingen om hem te verheffen met geweld en desnoods met engelsche hulp zouden worden onderdrukt, verder dat men voor de visscherij op de engelsche kust een jaarlijksche recognitie zou betalen, dat slechts een beperkt aantal staatsche oorlogschepen in de britsche zeeën mocht komen, dat de vlag, waar ook, voor engelsche schepen zou worden gestreken, dat onderzoek der lading onbepaald zou worden toegelaten, dat schadevergoeding van staatsche zijde aan Engeland zou worden betaald, enz. enz.

De onderhandeling werd met de uiterste geheimhouding gevoerd, de Staten-Generaal zelf vernamen er zeer weinig van; maar zulke voorwaarden waren „t'eenmaal desperaat” — dat was duidelijk en de gezanten vroegen hunne paspoorten. De teleurstelling ook van De Witt was groot²⁾ en een oogenblik scheen hem krachtige voortzetting van den oorlog het eenige middel: een sterke vloot, met eene laatste krachtsinspanning in zee gebracht, pogingen tot het verkrijgen van eene alliantie met het daartoe misschien niet ongenegen

1) Geddes, p. 365; Gardiner, II, p. 353.

2) Geddes, p. 373.

Denemarken, met Frankrijk, Polen en de Hanzesteden werden in verband met deze stemming door hem eerst in Holland, daarna in de Staten-Generaal voorgesteld 1). „Vigoureuse tegenweer” door deze „in- en uytwendighe” middelen, was ditmaal zijn leus gelijk die van Van Beuningen, die ook verklaarde, dat er zijns inziens geen middel was om den vrede te verkrijgen „als de wapenen in een vigoureuus postuur te houden” 2).

Wat Frankrijk betreft, de spanning tusschen dit land en Engeland was reeds lang in een informeelen zee-oorlog ontaard, waarin de engelsche kruisers menigen franschen koopvaarder buitmaakten, en scheen noodzakelijk te eeniger tijd tot een feitelijken oorlog te moeten leiden. Denemarken, waar Nanning Keyser over eene alliantie onderhandelde, was reeds door een voor ons zeer voordeelig tractaat aan de Republiek verbonden, met het uitzicht op wijziging te zijnen gunste van het Redemptie-tractaat van 1649; het was te verwachten, dat het zijne niet te verachten vloot weldra met de staatsche zou vereenigen, hoewel het na den dood van Tromp weder begon te aarzelen om het machtige Engeland, welks schepen het reeds buiten de Sont had gesloten, ja was begonnen aan te houden, nog meer te verbitteren en ook de wijziging van het Redemptie-tractaat nog achterbleef. En terwijl wist Van Beuningen Zweden's ontstemming hierover door handige diplomatie te bezweren.

Cromwell zag het gevaar van deze scherpere houding der Staten in en zijne wederopgevatte onderhandeling met Van Beverningh c. s. droeg er de blijken van. Hij begeerde werkelijk den vrede en ook de engelsche natie wenschte dien meer en meer, daar ook zij zware verliezen had geleden en voortdurend ondragelijk zware lasten had op te brengen. In het begin van 1654 liet hij dan ook verschillende eischen vallen of matigde ze aanzienlijk; maar op twee bleef hij onwrikbaar staan: de Prins van Oranje moest van alle ambten worden uitgesloten en Denemarken mocht niet in het vredesverdrag worden opgenomen 3). Daarover liep nu weder de onderhandeling maar zij kwam niet verder, totdat de gezanten ten einde raad even na half Januari weder naar huis terugkeerden. Nog te Gravesend achterhaalde

1) Aitzema, III, blz. 860.

2) De Witt, Brieven, V, blz. 183.

3) Geddes, p. 377.

hen een afgezant van Cromwell met het bericht, dat hij ten opzichte van Denemarken toegaf; en wat de uitsluiting van den Prins betrof, het was reeds gebleken, dat Cromwell, voor het gevaar van een orangistische volksbeweging in de Republiek terugdeinzend, zich ten slotte zou tevreden stellen met een geheim artikel dienaangaande¹⁾. Maar ook een geheim artikel van dien aard wanhoopten de gezanten ooit van de Staten-Generaal te kunnen verkrijgen en Cromwell stond erop, omdat hij deze zaak eene levenskwestie voor het voortbestaan der engelsche Republiek en voor de veiligheid van Engeland achtte. Men was dus nog lang niet, waar men wezen wilde.

De Witt, die met de beide hollandsche afgezanten, vooral met Van Beverningh, onafgebroken in geheime betrekking had gestaan, was reeds lang van die zaak op de hoogte. Ook hij zag het onmogelijke van het opnemen van zulk een artikel, zelfs van een geheim artikel, in het vredesverdrag met Engeland, in: noch van de Staten-Generaal noch van een der gewesten was de aanneming van zulk een verdrag te onderstellen, schreef hij aan Van Beverningh²⁾. Cromwell schijnt toen aan dezen ondershands te verstaan gegeven te hebben, dat hij desnoods tevreden zou zijn met eene verklaring, dat de provincie Holland zou blijven bij de vroeger betreffende het stadhouderschap en het kapitein-generaalschap genomen resolutiën en dat een te benoemen kapitein-generaal het verdrag met Engeland zou moeten bezweren. Het is intusschen niet geheel zeker, en thans moeilijk uit te maken, of dit expediënt niet door de hollandsche gezanten — en dan zeker in overleg met De Witt — was aan de hand gedaan³⁾. Iets was er reeds van de zaak uitgelekt, hetzij door den franschen gezant te Londen, met wien Van Beverningh er over had gesproken, hetzij doordat deze er ook met den vurigen orangist Jongestall en met Van de Perre over had geraadpleegd.

De overige bepalingen van den vrede wekten geene ernstige bedenking maar aan de formeele uitsluiting van den Prins viel werkelijk niet te denken, zelfs niet in Holland alleen. De Witt's handigheid

1) Ibid., p. 379.

2) Ibid., p. 387 ff. Het uit de beste bronnen geputte verhaal van Geddes is zeer volledig over deze geheele zaak en hier dan ook in de hoofdpunten gevolgd.

3) Geddes I. I. en Gardiner II, p. 308 houden het er voor, dat het denkbeeld van Cromwell zelf is uitgegaan.

wist echter alle bezwaren te boven te komen op eene wijze, die getuigt van zijne buitengewone diplomatieke talenten.

Van Beverningh keerde na eene week plotseling alleen naar Londen terug, tot ergernis en wantrouwen van sommige leden der Staten-Generaal, die weder eene afzonderlijke onderhandeling van Holland vreesden. Hij was in overleg met De Witt, zonder instructie en in groote haast, vertrokken. De Staten-Generaal erkenden ten slotte echter, op aandrang van De Witt, die zeide te Londen iemand noodig te hebben, zijne zending, die, behalve om Cromwell ondershands gerust te stellen over het punt der uitsluiting, werkelijk ten doel had om te Londen een oog in het zeil te houden. Vervolgens bracht de raadpensionaris de Staten-Generaal ertoe te besluiten het eventueel met Cromwell te sluiten vredesverdrag niet nog om advies naar de gewesten te verzenden maar het onmiddellijk na de ontvangst te ratificeeren. De beide andere gezanten, thans met Van Beverningh aangeduid als „buitengewone ambassadeurs aan den Lord Protector”, waarmede de nieuwe staat van zaken in Engeland feitelijk werd erkend, gingen toen ook terug, behalve Van de Perre, die gestorven was. Toen begon een nieuwe officieele onderhandeling . . . en in diep geheim een tweede met Cromwell daarnaast, waarbij De Witt en Van Beverningh een zeer fijn maar gevaarlijk spel speelden.

Half April had De Witt zijn onderhandsche verzekering aan Cromwell nog niet kunnen nakomen en de uitsluiting nog niet bij Holland voorgesteld, maar de Staten van dat gewest gingen 20 April voor het Paaschreces uiteen en De Witt wist het zoo in te richten, dat het vredesverdrag — waarin de bepaling omtrent den Prins was weggelaten — door de engelsche onderhandelaars en de staatsche gezanten te Londen niet werd geteekend vóór den dag, waarop het reces aanbrak. Den volgenden dag (21 April) liet hij het traktaat uit Engeland in Den Haag komen; nog een dag daarna werd het door de Staten-Generaal, ditmaal door De Witt tot ongekende snelheid geprikkeld, zonder bezwaar geratificeerd en den daaropvolgenden dag geteekend naar Engeland overgezonden.

In het gesloten tractaat¹⁾ werd alleen geproken van eene „vriendschap ende oprechter, nader ende nauwere verwantschap, verbintnisse ende unie” tusschen de beide staten, dus meer van eene zeer

1) Aitzema, III, blz. 918 vlg.

algemeen en plechtig uitgedrukte vriendschappelijke verhouding dan van eene „fusie” zooals St. John vroeger had gewild; dat zij in vrede zouden leven en elkanders rebellen of vijanden niet zouden steunen of herbergen, maar elkander daarentegen op nader overeen te komen wijze zonder helpen; dat de staatsche schepen in de „britsche” zeeën op de van ouds gewone wijze de vlag zouden strijken en het marszeil inhalen; dat men, bij eenig tractaat met eene andere mogendheid, van weerszijden gelegenheid zou hebben zich daarin te laten opnemen; dat de Staten alsnog recht zouden doen in den zoogenaamden „manslag” op Amboina, voorzover de bedrijvers nog leefden; dat de verschillen met Denemarken door scheidslieden zouden worden beslecht; dat de verschillen omtrent bezit en handel in Indië, Brazilië en Moscovië, benevens die omtrent de visscherij bij Groenland, zouden worden behandeld door van beide kanten te benoemen commissarissen en, als deze het binnen drie maanden niet eens werden, zouden worden „gesubmitteert aen het oordeel ende arbitragie” van de protestantsche zwitsersche kantons, te geven binnen zes maanden daarna. Er was in het vredesverdrag geen sprake van den Prins van Oranje bij name genoemd, maar art. 32 bepaalde, dat de Staten-Generaal en de Staten der gewesten iederen stadhouder, kapitein-generaal, veldoverste of admiraal, dien zij ooit zouden aanstellen, zouden verplichten het vredesverdrag te bezweren gelijk zij zelf beloofden het met hun volk te willen nakomen.

Maar er was nog iets meer geschied. Cromwell had ondershands verklaard het verdrag met dit zijdelingsche „temperament” omtrent den Prins, afwijkend van zijne oorspronkelijke eischen, van zijne zijde alleen dan te zullen ratificeeren, ingeval de gezanten ervoor instonden, dat hij binnen twee of drie maanden de door hem gewenschte formeele Acte van Seclusie van den Prins, door de Staten van Holland voor deze provincie gegeven, zou ontvangen. Dit was door de beide hollandsche gezanten in een bijzonderen brief aan de Staten, die thans niet bijeen waren, gemeld met vermelding tevens hunner belofte aan Cromwell om de Acte aan te bevelen. Een bijzonder briefje aan De Witt meldde dezen echter, dat men nog hoop had den Protector ten slotte te bewegen ervan af te zien. De raadpensionaris deed alsof hij het laatste niet had ontvangen, joeg op de boven beschreven wijze het vredesverdrag door de Staten-Generaal en riep toen tegen den 28sten April de Staten van Holland weder

bijeen, tegen het gewone gebruik geheel onverwacht en zonder agenda ¹⁾.

In diep geheim, waartoe alle leden zich bij het begin der zitting onder eede verbonden, werd nu de officieele brief der gezanten betreffende Cromwell's wensch aan de Staten voorgelezen. De lezing wekte groote ergernis over hunne handelwijze in dezen en ofschoon Dordrecht en Amsterdam op verleening der Acte aandrongen, weigerden, in weerwil van De Witt's aandrang, de afgevaardigden van negen steden dezen gewichtigen stap te doen zonder nader overleg met hunne lastgevers; het lid van den adel bleek verdeeld. Nu moest de zaak eigenlijk naar de steden, wat feitelijk natuurlijk een opheffing der geheimhouding zou beteekend hebben, maar De Witt wist toch nog te verkrijgen, dat daar alleen de regeerende burgemeesters, wederom onder eed van geheimhouding, den brief der gezanten zouden lezen: eerst als ook zij niet toestemden de verantwoordelijkheid op zich te nemen, zouden de betrokken vroedschappen op hare beurt onder den eed van geheimhouding worden gesteld, voordat zij den brief mochten lezen. Alles moest zoo snel mogelijk geschieden en 1 Mei was de Statenvergadering dan ook reeds weder bijeen. In de morgenzitting begon men over de zaak te stemmen en de meerderheid was reeds voor de Acte verkregen, ook die van den adel, toen een pakket van Van Beverningh voor De Witt en een brief voor de Staten van de gezamenlijke gezanten uit Londen aankwam. De brief bleek te behelzen, dat Cromwell de overhandiging der Acte binnen een paar dagen na de ratificatie en afkondiging van het verdrag ten scherpste eischte en dat hij anders den vrede niet bindend zou achten; het pakket voor De Witt bevatte zijne correspondentie met Van Beverningh, die hij echter gaarne geheel geheim had gehouden en welker verdenkingwekkende overzending op deze wijze hij zijn correspondent als eene groote onhandigheid dan ook terecht zeer kwalijk nam. Onder den indruk van den nieuwen dringenden brief der gezanten kwamen in de avondzitting 14 stemmen voor de Acte; aan de afgevaardigden van vijf steden — de adel had toegegeven op aandrang van Brederode, die door De Witt bewerkt was en als veldmaarschalk belang had bij het niet benoemen van een kapitein-generaal — werd nog tot den 4^{den} Mei tijd gegeven om hunne committenten te raadplegen. Dien dag bleek na eene stormachtige

¹⁾ Geddes, p. 413 ff.

discussie de tegenstand van vier harer: Haarlem, Leiden, Enkhuizen en Edam, onoverkomelijk; heftige woorden werden gewisseld en ten slotte trachtte De Witt de Acte bij meerderheid van stemmen door te zetten, wat bij het groote belang der zaak heftige protesten der minderheid uitlokte. Maar het kon niets anders: men moest doortasten en eindelijk — het was reeds avond — maakte De Witt de Acte op en dreef haar bij meerderheid van stemmen door¹⁾: veertien stemmen tegen vijf, die van de vier genoemde steden en het nog ter elfder ure bij haar aangesloten Alkmaar. De Acte werd nu onmiddellijk vastgesteld en den volgenden dag naar de beide hollandsche gezanten gezonden, ofschoon men hun opdroeg haar alleen in het uiterste geval over te geven, hetgeen ook De Witt hen nog eens inscherpte. Intusschen was de vrede te Londen werkelijk door Cromwell geteekend en afgekondigd onder het gejubel der bevolking en algemeen vreugdebetoon, waarbij den staatschen gezanten alle eer werd bewezen. En met niet minder gejuich werd hij ook hier te lande afgekondigd onder kanonschoten en klokgelui, vreugdevuren en vlaggentooi, terwijl in de kerken vurige dankgebeden omhoog stegen, nu het lijden des volks voorbij scheen te zijn.

Doch, een naspel zou nog moeten volgen.

Nog vijf weken bleef de Acte in handen der gezanten. Maar het geheim was reeds verraden! Een omgekochte klerk van De Witt had reeds omstreeks 1 Mei graaf Willem Frederik een en ander omtrent de zaak medegedeeld en als een loopend vuur verspreidde zich alom door het land het gerucht van een afzonderlijke onderhandeling en geheime afspraak tusschen Cromwell en Holland. In de Staten-Generaal vroeg men De Witt om opheldering maar hij antwoordde in algemeene termen, dat Holland niets onwettigs had gedaan en geheel binnen de grenzen zijner bevoegdheid had gehandeld. Men begon lout te ruiken en een storm stak aanstonds op. Friesland vooral liet zich heftig tegen Holland uit; de Prinsessen schreven hartstochtelijke brieven aan de Staten-Generaal; eene hevige volksbeweging deed zich in verschillende gewesten gevoelen, des te erger bij de heerschende onzekerheid omtrent het gebeurde, dat men nog zeer

1) De voorzichtige en met het Huis van Oranje verwante Brederode, bleef in weerwil van den aandrang van De Witt afwezig, „overmits wy de purgasi huyden morgen so laet hebben ingenomen.”

overdreven voorstelde. De Witt hield volgens zijne gewoonte onvervaard stand maar zelfs Dordrecht begon tot zijn ergernis¹⁾ te wankelen: de afgevaardigden dezer stad bleven weg uit de hollandsche Statenvergadering, die, zelve beducht voor de gevolgen, de gezanten harer provincie te Londen alvast bedankte voor het voorloopig niet overgeven der Acte. Het getijde begon blijkbaar te verlopen en in de Staten-Generaal eischte men steeds luider volledige opheldering van het gebeurde, eerst van Holland, dat uitvluchten zocht, daarna van de nog te Londen vertoevende gezanten zelf, die den 5^{den} Juni bevel kregen alle geheime instructiën, van de Staten van Holland ontvangen, aan de Staten-Generaal over te zenden. De Witt slaagde erin dit bevel nog tot den volgenden dag uitgesteld te krijgen, maar gaf onmiddellijk kennis van wat er te wachten was aan de beide Hollanders te Londen, hun in bedekte termen aanduidend, dat het nu nog tijd was om te handelen d. i. om de Acte over te geven, mits dit onmiddellijk plaats had.

Den 6^{den} Juni ontstond er wederom eene hevige discussie in de Staten-Generaal, waar Holland's halve bekentenissen en ontwijkende voorstellingen, door De Witt handig in dubbelzinnigen vorm gebracht, de zaak nog ophielden. Het besluit van den 5^{den} werd desniettegenstaande ter Staten-Generaal definitief doorgezet en De Witt moest er in berusten, dat ook de Staten van Holland den beiden hollandschen gezanten eindelijk toestonden eene kopie der Acte naar Den Haag over te zenden. Maar in den avond van dien dag haalde hij de Staten-Generaal ter elfder ure nog over hun dringend bevel om de instructiën over te zenden en de Acte nog niet over te geven, wegens het belang der zaak, niet in den gewonen vorm maar in cijferschrift aan de gezanten te doen toekomen — een meesterlijken zet noemt Geddes dit terecht. Bij dien brief in cijfer namelijk voegde hij nu een ander schrijven aan de beide Hollanders in den gewonen schriftvorm met de mededeeling van de toestemming der Staten van Holland en de looze opmerking, dat het wel te laat zou zijn, want dat de Acte vermoedelijk reeds zou zijn overgegeven!

Wat hij na zijne herhaalde waarschuwingen aan de beide Hollanders verwachten mocht, gebeurde. Terwijl de klerk der ambassadeurs te Londen den brief in cijferschrift met moeite ontcijferde en zij zelve

1) Geddes, p. 424.

het einde van dezen arbeid afwachtten, verliet Van Beverningh, die De Witt's aanwijzing begrepen had, misschien door Nieuwpoort vergezeld, de kamer en gaf de Acte haastig aan Cromwell over. De zaak was volbracht en toen de klerk met zijn arbeid gereed was en de gezanten konden lezen, wat er van hen werd verlangd, was de vervulling van dat verlangen niet mogelijk meer!

Zoo wist de jonge raadpensionaris langs dezen kronkelenden weg zijn doel te bereiken: de vrede was gesloten en bevestigd en Cromwell was volkomen tevreden gesteld met een staatsstuk, dat tevens de heerschappij der Statenregering voorloopig scheen te verzekeren.

Het lijkt alles samengenomen geen twijfel, of De Witt de noodzakelijkheid der uitlevering van eene Acte, die de bemoeiing eener vreemde mogendheid met de binnenlandsche aangelegenheden der Republiek op zoo krasse wijze erkende, niet liever vermeden zou hebben¹⁾. Hoe het zij, van De Witt's buitengewone diplomatieke handigheid geeft de geheele loop der zaak overtuigend bewijs, maar alleen wanneer men zijne overtuiging van de absolute noodzakelijkheid van de overlevering der Acte aanneemt, is zij te verdedigen. Doch juist die absolute noodzakelijkheid staat niet volkomen vast, want ook uit Cromwell's gedragingen en uitingen valt niet met volkomen zekerheid op te maken, of hij werkelijk, zooals hij bedreigd had, den vrede zou hebben durven verbreken, indien de Acte niet uitgeleverd was: er is reden om aan te nemen, dat hij het niet zou hebben gewaagd, maar het is onbetwifelbaar, dat hij tegenover de gezanten de houding aannam alsof hij het wel zou durven doen, wanneer zij hunne belofte verbraken²⁾. En dan is de houding van De Witt en de beide gezanten ten volle verdedigbaar, want men mag niet vergeten, dat zij van hun kant de absolute noodzakelijkheid van den vrede voor de Republiek ten zeerste gevoelden, dat zij daarom al het mogelijke wilden doen om dien vrede te verkrijgen en hem, nu hij verkregen was, niet weder in gevaar te brengen.

1) Wicquefort zegt II, p. 239: „il est certain que ce fut Cromwell qui en fit la première proposition”, hoewel hij toegeeft, dat het „une opinion commune icy, aussy bien qu'ailleurs” is geweest, dat de zaak van een der beide gezanten is uitgegaan. Wicquefort toont intusschen veel neiging om De Witt schoon te wasschen: hij noemt hem zelfs niet onder de „quelques uns de ceux qui avoient le plus de part à la direction des affaires” (p. 250), waarmede de beide gezanten te Londen heimelijk raadpleegden alvorens hunne belofte aan Cromwell te geven.

2) Vgl. Wicquefort, II, p. 300.

Aangaande de Acte zelve, hetzij Cromwell die het eerst had begeerd, hetzij De Witt die oorspronkelijk had gewenscht, wat bij diens goed inzicht in de binnenlandsche politiek en bekende voorzichtigheid minder waarschijnlijk is te achten — dat zij geen van beiden zou baten, is door het verloop der gebeurtenissen duidelijk geworden: zij heeft er meer dan iets anders toe bijgebracht om de verbittering des volks tegen De Witt en de staatslieden zijner partij gaande te maken; zij heeft daardoor de Statenregeering helpen ondermijnen en ten slotte de partij van den Prins versterkt, wat noch Cromwell's noch De Witt's doel kan geweest zijn. Het eischen ervan was een daad van slechte staatsmanskunst.

HOOFDSTUK III.

DE RAADPENSIONARIS AAN HET HOOFD VAN DEN STAAT.

Geen der vroegere of latere raadpensionarissen, heeft ooit zulk een invloed in den staat bezeten als Johan de Witt reeds zeer spoedig na den eersten engelschen zeeoorlog heeft verkregen; alleen de invloed van Oldenbarnevelt, voordat prins Maurits door zijne krijgskundige talenten de algemeene aandacht op zich deed vestigen, is daarmede te vergelijken.

De oorzaken van dit verschijnsel zijn ten deele te zoeken in de buitengewone persoonlijkheid van Johan de Witt, vooral in zijne bijzondere veelzijdige bekwaamheid, ten deele in den omvang van zijne persoonlijke betrekkingen, ten deele evenwel ook in de omstandigheid, dat er geen Prins van Oranje tegenover hem stond.

Geen van de andere leden der Statenregeering kon den raadpensionaris evenaren: noch de uitstekende diplomaten Van Beverningh en Van Beuningen, beiden voortreffelijke dienaren maar geen leiders, zelfs niet der buitenlandsche politiek; noch de amsterdamsche burgemeesters, onder wie in dezen tijd de gematigde Cornelis de Graeff, heer van Zuid-Polsbroek, later Gilles Valckenier op den voorgrond treedt; noch de voorzichtige Beverweert of graaf Willem Frederik. Hoogstens konden zij — Willem Frederik, Van Beuningen en Valckenier hebben dit herhaaldelijk en met goeden uitslag gedaan — zijne plannen tegen-

werken, zijne positie ondermijnen, maar zich tegenover hem stellen als leiders heeft alleen de laatste in zekere mate kunnen wagen.

Over de bekwaamheid van den beroemden Dordtenaar is slechts één roep, zelfs onder zijne tegenstanders van vroeger en later tijd, en niet alleen als staatsman maar ook als financier, als organisator, als wetenschappelijk wis- en natuurkundige stond hij zeer hoog. Aan zijne staatkunde mag men nog eene zekere mate van beperktheid verwijten, omdat hij niet, gelijk Oldenbarnevelt, met genialen blik het verledene, het tegenwoordige en de verre toekomst omvatte doch bijna uitsluitend het waakzaam oog gericht hield op onze verhouding tot Frankrijk en Engeland, tot Zweden en Denemarken en steeds slechts voor de naaste, de berekenbare toekomst trachtte te zorgen. Zijne financieele maatregelen, steunende op den vasten grond van wiskundige berekening, vooral op de bij het toenmalige stelsel van van uitgifte door de overheid van lijf- en losrenten zoo hoogst belangrijke kansrekening met betrekking tot den duur van het menschelijk leven, hebben het krediet van de Republiek opnieuw in hooge mate versterkt en voor langen tijd tegen ernstige schokken gevrijwaard. Zijne talenten als organisator hebben de staatsche vloot uit den onvoldoenden toestand tijdens den eersten engelschen zeekrijg verheven tot de schitterende hoogte, waarop zij tijdens den tweeden stond en onze voortreffelijke vlootvoogden van dien tijd in staat gesteld zich onder niet ongelijke voorwaarden met de Engelschen te meten. Zijn uitvinding der kettingkogels, zijne geschriften over de kromme lijnen¹⁾, door beroemde wiskundigen als Christiaan Huyghens en Van Schooten zeer hoog gesteld en met groote helderheid en gemakkelijkheden handelend over de ingewikkelde problemen van hyperbolen, parabolen, ellipsen, kegelsneden, plaatsbepaling in het vlak en in de ruimte, hebben zijn naam als groot wiskundige gevestigd. Zijne berekeningen omtrent de levenskansen en haar verband met de lijf- en losrenten hebben den wetenschappelijken grondslag gelegd voor de nieuwere theorieën der levensverzekering. Zijn aandeel in het beroemde werk van De la Court over den politieken en economischen toestand van Holland omstreeks 1660 getuigt van zijn talent als staathuishoudkundige, zijn omvangrijke, bijna geheel tot ons gekomen briefwisseling van zijn helder inzicht in allerlei zaken. Terecht heeft

1) *Elementa curvarum linearum* (Lugd. Bat. et Amst. 1659).

men aan een tijdvak onzer geschiedenis zijn naam gegeven, want hij is een dier mannen, die de vertegenwoordigers bij uitstek zijn en tevens de leiders van hun volk in een tijdvak van het volksbestaan.

Een der belangrijkste gebeurtenissen in het bijzonder leven van De Witt is zijn huwelijk (Febr. 1655) met Wendela Bicker, de dochter van een overleden burgemeester van Amsterdam, en verwant met een aantal der eerste regentenfamiliën daar en elders¹). De toch reeds aanzienlijke verwantschap van De Witt, die zich van Dordrecht uit over verschillende hollandsche steden uitstreckte, werd daardoor nog zeer versterkt — een belangrijk voordeel in het door een betrekkelijk klein getal stedelijke regentenfamiliën oppermachtig geregeerde Holland. En De Witt versmaadde dat voordeel geenszins: de familiën Van Sypesteyn, Van Beveren, Van Slingelandt, Hoefft, De Veer, Coolwyck, Vivien, die de verwantschap der familie De Witt vormden, werden zoo verbonden met de Bickers, De Graeffs, Trips, Deutzen en wie er meer tot de regentenfamiliën van Amsterdam behoorden; in allerlei posten van belang en vertrouwen zag men allengs ooms, neven en achterneven van den raadpensionaris optreden, die de sfeer van zijn invloed steeds vergrootten. Den schijn zelfs van omkoopning heeft De Witt altijd weten te vermijden, geen onschuldige geschenken heeft hij zelfs van familieleden buiten den kring van zijn ouderlijk huis ooit willen aannemen, maar naar het verkrijgen van posten voor bekwame familieleden heeft hij steeds met alle middelen gestreefd. De verheffing van zijn broeder tot ruwaard van Putten (Maart 1654), van zijn vader tot lid der Rekenkamer (1657), van zijn neef Van Slingelandt, later van Vivien tot pensionaris van Dordrecht in zijn eigen plaats, van tallooze andere neven in allerlei stedelijke en gewestelijke posten toonen aan, dat het hem reeds in zijn eersten tijd dikwijls gelukte den kring zijner familiebetrekkingen in de regeering van Holland steeds meer uit te breiden. De buitengemeene kennis van lokale belangen en lokale grootheden, de menschenkennis, die hij ook in zulke zaken ten toon spreidt, maken zijne talrijke brieven over deze weinig verkwikkelijke aangelegenheden tot een zeker genot²).

1) Lefèvre-Pontalis, I, p. 119 suiv.

2) Merkwaardig is vooral daarvan een lange brief aan zijn vader over diens kansen voor den post in de Rekenkamer 2 Febr. 1657 (Rijksarchief). Men vindt daarin het gansche net der vrienden van De Witt in de hollandsche groote en kleine steden beschreven.

Ditzelfde genot smaakt ook de lezer zijner correspondentiën met de staatsche gezanten en residenten, hetzij in de gedrukte verzameling zijner brieven, hetzij in de nog in onze archieven berustende verzamelingen. Aan een hunner, Sasburch te Brussel, beschrijft hij ¹⁾ de gewoonte, die hier bij de diplomatieke correspondentie bestaat. De „hollandsche ministers” — en hij zorgde er wel voor, dat de meesten hunner Hollanders waren — zonden algemeene gelijkkluidende missives aan de Staten-Generaal en de Staten van Holland, de laatste hetzij onder het adres van de Staten zelf hetzij aan hem „in 't particulier als minister van de provincie”; de gewichtigste zaken, „d'importantste subjecten”, werden niet aan de Staten maar aan hem alleen geschreven; bovendien, als men „somwylen yets soude gelieven over te brieven, dat deselve niet soude mogen geraeden vinden in de publicque vergaderinge gelesen te worden”, was „een brieffken apart” aan hem met, onder het couvert, het woord „particulier” voldoende om hem te herinneren daarvan „by inadvertentie geen openlycke lecture” te doen. Zelfs het instellen van bijzondere „besognes” voor bepaalde diplomatieke zaken kon op die wijze de leiding der buitenlandsche zaken niet aan den raadpensionaris onttrekken; van „secrete besognes” met onbepaalde volmacht was sedert de bepalingen van 1651 tot den tweeden engelschen oorlog geen sprake ²⁾. Met de vreemde gezanten in Den Haag was hij steeds persoonlijk in betrekking: hij had het recht om dit te zijn van de Staten bedongen.

Over de binnenlandsche aangelegenheden onderhield De Witt reeds spoedig na zijn optreden eene uitgebreide particuliere briefwisseling met invloedrijke staatsleden in verschillende gewesten en steden, te Amsterdam vooral met zijn oom Cornelis de Graeff, te Dordrecht met zijn vader en broeder, in Overijsel met De Lange, burgemeester van Kampen, en met de regenten Schele en Van der Beecke te Deventer, in Groningen met den edelman Van Lutzborch enz. Door die correspondentie, soms van zeer intiemen aard en gepaard met de mededeeling van geheime besluiten in stedelijke of gewestelijke regeeringscolleges genomen ³⁾, bleef hij van allerlei op de hoogte, terwijl

¹⁾ 9 Aug. 1656 (Rijksarchief).

²⁾ Van Riemsdijk, De Griffie van Hare Hoogmogenden, blz. 22.

³⁾ Zelfs van omkoopng van stedelijke en gewestelijke klerken door deze correspondenten hoort men herhaaldelijk: daardoor werden dikwijls geheime stukken van belang verkregen.

hij aanhoudend met deze en andere heeren in persoonlijke aanraking bleef door hun telkens herhaald verblijf als afgevaardigden ter Staten-Generaal in Den Haag, waarvoor zooveel mogelijk steeds dezelfde personen werden gekozen.

De eerste der binnenlandsche zaken, die na den vrede de algemeene aandacht trok, was de vinnig beoordeelde houding van Holland tegenover Cromwell's eisch van de Acte van Seclusie. De hevige beweging van Mei en Juni bleef nog geruimen tijd voortduren, vooral toen het afschrift der Acte eindelijk uit Engeland kwam. Friesland en Zeeland leverden scherpe geschriften tegen Holland in en klaagden het openlijk aan bij de Staten-Generaal. Een wolk van pamfletten overdekte het land en bracht de gemoederen in beroering, van de kansels klonken de heftigste verwijten tegen dezen nieuwen aanslag der „Loevesteinsche factie”, in herbergen, wagens en trek-schuiten was van niets anders sprake¹⁾. Het vuur der tweedracht scheen niet uit te dooven. De oranjepartij trachtte uit de zaak zooveel mogelijk munt te slaan en graaf Willem Frederik kwam naar Den Haag om de beweging te leiden en in overleg met de beide Prinsessen en Zeeland het een of ander voor den jongen Prins te bewerken, zoo niet de geheele Acte onmiddellijk te doen vernietigen.

Maar er was nog altijd geen eenheid in de leiding dier partij, die anders ditmaal tegenover De Witt een schoone kans scheen te hebben. Het gelukte hem zijne tegenstanders in de Staten-Generaal met goeden uitslag te woord te staan en ook Zeeland's voorstel, om aan dit college de opvoeding van den jongen Oranjespruit op te dragen, met goeden uitslag te bestrijden. Een brief van Cromwell aan Zeeland met de vermaning om het gesloten verdrag ook ter wille der religie niet in gevaar te stellen trof minder doel: hij wekte nog meer verbittering. Eene reis van graaf, nu weldra prins Willem Frederik — de Keizer heeft diens gansche Huis²⁾ in 1654 tot den rijksvorstenstand verheven — door Noord-Holland bracht daar eenige beroering te weeg en Amsterdam en andere steden namen reeds maatregelen om zich voor een mogelijken aanslag te behoeden. Ook in Den Haag werd

1) Aitzema, III, blz. 1110.

2) Eerst alleen de liniën van Nassau-Dillenburg, -Hadamar en -Siegen, daarna ook die van Nassau-Dietz, den frieschen tak der familie.

het garnizoen met vertrouwbare troepen versterkt, zoogenaamd tegenover de ordelooze benden, die uit Brazilië teruggekeerd waren ¹⁾.

Tegelijk stelde De Witt op last der Staten van Holland en vooral in overleg met den nog te Londen vertoevenden Van Beverningh eene „Deductie” op ter verdediging van Holland's en zijn eigen beleid, het manifest der thans bestaande regeering, de uiteenzetting harer beginselen. Deze Deductie behelsde in de eerste plaats een vertoog tot bewijs der noodzakelijkheid van Holland's handeling in het belang van den vrede, die anders niet verkregen zou zijn; vervolgens een betoog der wettigheid van de Acte zelve in verband met de Unie, de besluiten van 1651 en de verhouding tot Zeeland sedert 1576; daarna een betoog, aanwijzende het gepaste van Holland's handeling tegenover de andere gewesten, de buitenlandsche mogendheden en het Huis van Oranje. Omtrent het laatste punt begaf het stuk zich in eene uitvoerige beschouwing, ja zelfs becijfering over den aan dat Huis sedert den opstand tegen Spanje bewezen dank in geld en aanzienlijke posten, van den anderen kant wijzende op de dankbaarheid, die de andere gewesten in den spaanschen zoowel als in den engelschen oorlog ook aan Holland schuldig geweest waren. Uren lang duurde de voorlezing van het lijvige stuk, eerst in de Staten van Holland, daarna in de Staten-Generaal (5 Aug.), maar het overtuigde de tegenpartij natuurlijk niet, hier evenmin als in de gewestelijke Statenvergaderingen van Zeeland, Friesland en Gelderland, van waar opnieuw ongunstige beoordeelingen van Holland's daad kwamen. En tal van pamfletten van beide zijden strekten om de verbittering nog te vergrooten. Maar allengs kwamen de gemoederen eenigszins tot rust, ook omdat men werkelijk begon in te zien, dat de vrede in ieder geval ernstig in gevaar zou komen, indien men Holland trachtte te dwingen de Acte in te trekken en daardoor Cromwell waagde te trotseeren.

De onrust in sommige gewesten, met name in Overijsel en Stad en Lande, begon bovendien bedenkelijke vormen aan te nemen.

In het eerste gewest ²⁾, waar van ouds veel oneenigheid heerschte, was natuurlijk ook reeds lang wrijving tusschen de oranjepartij en die, welke zich bij de Staten van Holland aansloot. Aan het hoofd der eerste stond Rutger van Haersolte, rentmeester van Salland en

1) Geddes, p. 436; Wagenaar, XII, blz. 362.

2) Vgl. Bussemaker, Geschiedenis van Overijsel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk (2 dl. 's Gravenh. 1888—'89).

drost van Lingen; de leiding der laatste berustte bij vrienden van De Witt als de bovengenoemden: R. H. Schele, Johan van der Beecke, burgemeester van Deventer, en Rudolf de of van Lange, burgemeester van Kampen. De dood in Oct. 1653 van Ripperda, drost van Twente, naar wiens post Haersolte dong, gaf aanleiding tot hevige twisten, daar de tegenpartij, reeds lang verbitterd over den grooten invloed der Haersoltes, een ander lid der ridderschap, Adriaan Witte tot Wittensteyn, wilde benoemd zien. In April 1654 werd Haersolte door eene meerderheid van twee steden — Kampen en Zwolle — en 42 edelen gekozen onder hevig protest der minderheid, die de meerderheid van intrigues en komplotteeren en haar candidaat van niet minder dan dubbelen moord, meined, omkooprij enz. beschuldigde. Zij belette de installatie van den gekozene, verscheen niet meer in de Statenvergadering en weigerde om op haar besluit terug te komen, zoolang de meerderheid de gedane keuze handhaafde. De zaak zelve scheen „van geringe importantie” maar was voor beide partijen de aanleiding om zich met „ongewoon esclat van oneenigheyd” tegenover elkander te stellen ¹⁾. Die oneenigheid duurde tot groote schade van den welstand der gansche provincie drie jaren en langer. Meerderheid en minderheid der Staten begonnen weldra afzonderlijk te vergaderen, de eerste meestal te Zwolle, de laatste te Deventer, natuurlijk onder voortdurende protesten van weerszijden en voortdurende bedreigingen zelfs met het gebruiken van de in het gewest liggende soldaten. En beide deelen beschouwden zichzelf als het eigenlijke Statencollege van Overijssel.

Zoo moest de twist ook spoedig in de Staten-Generaal ter sprake komen. De minderheid klaagde daar de meerderheid aan als schuldig aan ongeoorloofde handelingen op den overijsselschen landdag; de meerderheid verlangde het zenden van troepen om hare tegenstanders tot toegeven te dwingen en den wettelijk benoemden Haersolte met geweld in Twente te installeeren. Holland, dat natuurlijk op de zijde der minderheid stond — De Witt hield met Schele en Van der Beecke geregeld briefwisseling — wilde door eene bezending der Staten-Generaal den vrede herstellen, maar de meerderheid verklaarde de onlusten „domestycq” en maakte zich sterk ze buiten bemoeiing van andere gewesten door onderlinge bespreking tot een goed einde te

1) Ib. blz. 37.

zullen brengen. Die bespreking en de daarmede samenhangende conferentiën werkten evenwel zeer weinig uit. De verwarring in de zaken van het gewest nam hand over hand toe. Beide partijen gaven patenten uit voor de garnizoenen, lichten het geld in de publieke kassen, gedroegen zich in het kort als souverain van het gewest.

Zoo kon het niet langer gaan.

De Staten-Generaal begonnen in September 1654 met hunne bemiddeling aan te bieden en trachtten zich neutraal te houden door zoowel afgevaardigden van de meerderheid als van de minderheid in hun college toe te laten, maar Holland steunde openlijk de zijnen, vooral toen de meerderheid op aandrang van Haersolte over de verkiezing van een Stadhouder voor het gewest begon te handelen en reeds half October onder protest der tegenpartij den jongen Prins als zoodanig aanwees met Willem Frederik als zijn luitenant gedurende de minderjarigheid. De minderheid liet het niet bij een protest tegen deze en andere belangrijke daden van souvereiniteit of bij eene vermaning aan de beide benoemden om de posten niet aan te nemen en vroeg de Staten-Generaal nogmaals dringend om krachtadige tusschenkomst, ja om troepen ten einde zich te verdedigen. Vooral bij Holland en Amsterdam werd op dit laatste aangedrongen.

Nog in October kwam prins Willem Frederik naar Kampen en Zwolle en legde daar den eed als luitenant-stadhouder af, maar te Deventer werd hij afgewezen en zijn aanbod tot bemiddeling eveneens. De minderheid wist zich bovendien den steun van de kleine steden Hasselt en Steenwijk te verzekeren, die van de twisten gebruik wilden maken om zich een vaste plaats in de Statenvergadering te verwerven. Holland bleef haar met raadgevingen voortdurend ter zijde staan en zoo kon het gebeuren, dat, toen in December Overijsel aan de beurt van voorzitting ter Staten-Generaal was, het gewest door een der leden van de minderheid werd vertegenwoordigd.

De meerderheid wendde zich in het vroege voorjaar van 1655 ook met bezendingen zoowel tot de Staten-Generaal als tot de bijzondere gewesten ten einde aan te dringen op beslechting der geschillen, die niet alleen het gewest maar ook den geheelen staat meer en meer in verwarring brachten. Beide partijen toch inden belastingen en beschikten over de militie maar geen van beiden bracht aan de Generaliteit op, wat moest worden opgebracht. Er moest iets gedaan worden en op het einde van September 1655 besloten eindelijk de

Staten-Generaal na lange deliberatie eene bezending naar het gewest te doen, wat Holland, zich op zijne beurt nu stellende op het standpunt, dat de zaak „domestycq” was, en vreezende voor de handhaving der verkiezing van den Stadhouder, ten zeerste afkeurde. De meerderheid bedankte de Staten-Generaal voor hun „onvolpryselyck oogmerk”, maar de thans moed vattende minderheid, natuurlijk weder tot genoegen en niet buiten invloed van Holland, weigerde alle bemiddeling, tenzij alles werd teruggebracht tot den staat vóór de onlusten ¹⁾, en begon ook de gewesten aan te zoeken. En Holland's verzet hield de bezending der Staten-Generaal tegen, het geheele jaar 1655 door.

Intusschen hadden andere ernstige bezwaren in den Staat — de kwestie van het veldmaarschalkschap, die der uitsluiting van den Prins, die over de twisten in Groningen — De Witt en prins Willem Frederik met elkander in nadere betrekking gebracht. Zelfs de ontdekking van het verraad, waaraan de eerste klerk van De Witt, Johan van Messen, zich had schuldig gemaakt in samenwerking met een agent van prins Willem Frederik, Theodoor van Ruyven, wien hij de geheimste papieren van De Witt had medegedeeld o. a. die betreffende de Acte van Seclusie, kon die overeenstemming niet verstoren. Integendeel, juist de zekerheid, dat de beide schelmen brieven van De Witt hadden vervalscht en zoo ook Willem Frederik zelf hadden misleid, werd tijdens het proces der twee verkregen en al bleef de rol van den frieschen stadhouder in deze dubbelzinnige zaken meer dan verdacht, voor het oogenblik was er eene zekere toenadering verkregen, die niet naliet een gunstigen invloed te oefenen op de zaken van de Republiek. De Witt en zijne partij zagen het belang van deze samenwerking met den „directeur der friesche saeken” in en lieten in de zaak van Van Messen en Van Ruyven den Prins daarom verder ongemoeid ²⁾.

Een belangrijk resultaat van het ook omtrent Overijsel tusschen hen beiden gepleegde overleg was een schrijven van H. H. M. aan het gewest dd. 28 Jan. 1656 met het verzoek aan beide partijen om tegen Februari afgevaardigden naar Den Haag te zenden ten einde in overleg met Willem Frederik „de differenten te laten accomodeeren.”

1) Ib., blz. 124.

2) Vgl. over het proces: Nedermeyer von Rosenthal in Nijh. Bijdr. X, blz. 195 vlg. Ook Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr. I, blz. 70 vlg.

Alzoo geschiedde en De Witt en Willem Frederik namen nu op verzoek der beide partijen de bemiddeling op zich. Een concept van bevrediging kwam weldra tot stand, waarbij alle na 8 April 1654 ter zake genomen besluiten der overijsselsche Staten werden vernietigd, eene algemeene amnestie werd uitgevaardigd, prins Willem Frederik zijn luitenantschap nederlegde en ook Haersolte, „uit pure ghenegentheyt tot herstellinghe van de ruste”, zijn drostambt, terwijl Hasselt en Steenwijk hunne oude „gerechtigheden” zouden behouden en aanstonds een nieuw reglement op de gewestelijke regeering zou gemaakt worden. Maar de zaak kwam in het gewest zelf niet hard vooruit en bleef daar het geheele jaar door in beraad, terwijl de verwarring nog steeds toenam. Bovendien begon de veelbelovende samenwerking van prins Willem Frederik en De Witt spoedig weder minder innig te worden, vooral toen de eerste zijn hoop op het vurig begeerde veldmaarschalkschap zag verdwijnen. In Mei 1657 liep de twist te Hasselt, dat van ouds met Zwolle overhoop lag, weder zoo hoog, dat men zich daar met hulp van Deventer en Twente wapende, terwijl Zwolle zich van zijne zijde gereed maakte om het kleine stadje, dat den zwolschen handel ernstig bemoeijlikte, zelfs zwolsche schepen aanhield en beschoot, met militaire macht te bedwingen. Het kwam werkelijk begin Juni tot een ernstige beschieting van Hasselt door de zwolsche troepen, en steden en platteland in het gewest bereidden zich voor op den heilloozen burgerkrijg, die feitelijk reeds was uitgebroken. Gelukkig gaf Hasselt, waar vooral de secretaris Telvooren den tegenstand geleid had, na een paar hevige kanonnades uit de zwolsche batterijen de zaak op en sloot met de meerderheid een verdrag, waarbij het zijne aanspraken liet vallen; ook Steenwijk werd in dit verdrag opgenomen. De minderheid wendde zich nog om recht tot Holland en Amsterdam, hare machtige beschermers, maar De Witt wist den afgevaardigden van beide partijen een nieuw concept van verdrag voor te dragen, waarbij ditmaal Holland verzocht werd twee „mediateurs” aan te wijzen en overigens zelf de eindbeslissing te geven. Dit concept werd werkelijk van beide zijden aangenomen, onmiddellijk daarop hielden de militaire bewegingen op en werd het krijgsvolk afgedankt. Nog eenige moeilijkheden moesten worden overwonnen maar ten slotte kwam een en ander terecht en nog vóór half Juli werden Cornelis de Graeff en Johan de Witt tot bemiddelaars aangewezen om alles „in der minne te assopieren” in overleg met eenige gecom-

mitteerden van beide partijen, die naar Den Haag zouden komen. Den 20sten Augustus was de zaak reeds werkelijk beklonken en had op naam der Staten van Holland eene uitspraak plaats, die in 18 artikelen met vernietiging van alle tegenstrijdige besluiten en onder algemeene amnestie de zaak van het stadhouderschap tot 's Prinsen meerderjarigheid uitstelde en de keuze van Willem Frederik en Haersolte ongedaan maakte evenals alle andere „separate” keuzen en verbintenissen. Een nieuw reglement „op 't stuk van de regeeringhe” werd verder ingevoerd met bijvoeging van een aantal nieuwe instructiën, eeden enz. voor regeeringsleden en ambtenaren en met behoud der gewestelijke soevereiniteit voor „alle de stemmende leden” gezamenlijk. Eene bijeenkomst te Raalte op 1 October 1657 bezegelde het gesloten verdrag, dat voorloopig de orde in het gewest terugbracht.

Had De Witt's invloed hier ten slotte de eendracht hersteld en de door Holland gesteunde partij feitelijk in de meeste opzichten haar zin gekregen, niet anders ging het met de ongeveer terzelfder tijd plaatsvindende woelingen in Stad en Lande¹⁾, waar het in zulke gevallen voor de taak der bevrediging aangewezen stadhoudelijke bestuur weder ten eenenmale te kort schoot.

Nog minder dan in het overijselsche had men hier met twisten van jongen datum te doen: bij de zwakheid van het stadhouderlijk gezag, onder Willem Frederik nog meer dan te voren, bij de vermindering van het aanzien der Staten-Generaal tegenover dat der gewestelijke Staten na den dood van Willem II en de besluiten van 1651, was de herleving der oude verschillen hier wel te verwachten. De gilden te Groningen, aan wier hoofd in die dagen de „bouwmeester” Gerrit Warendorp stond, staken het hoofd weder op tegen de heerschappij van het stadspatriciaat; bovendien was er eene machtige ontevreden partij onder de ommelander „jonkers”, aan wier hoofd de eerezuchtige en woelige Osebrand Jan Rengers, heer van Slochteren, zich deed hooren en die de reeds eeuwenoude bezwaren van „het land” tegen „de stad” opnieuw luide deed klinken. Rengers was reeds lang een onrustig element in de provincie geweest, waar hij als rechter en grondeigenaar van groote beteekenis een aanzienlijken invloed bezat reeds in de dagen van Frederik Hendrik, tegenover wien hij zich

1) De Boer, De Woelingen in Stad en Lande in het midden der zeventiende eeuw (Groningen, 1893).

had durven stellen aan het hoofd eener machtige confederatie van ommelander edelen zijner partij, die naar de alleenheerschappij ten platten lande streefde. Daartegenover stond evenwel eene andere confederatie of „ligue”, die met hulp der stadsregeering Rengers en de zijnen hoopte te weerstaan en daarin nu en dan ook slaagde, zij het onder hevige twisten.

Reeds onmiddellijk bij het uitbreken der twisten in 1655 liepen deze zoo hoog, dat het in de Statenvergadering, nadat Rengers en zijn medestander Aldringa daaruit met geweld verwijderd waren, „tot bloedbadt ende generale massacre” scheen te zullen komen. De Stadhouder bleek onmachtig te zijn om de orde te herstellen; het kwam in de Ommelanden tot zulk een tweespalt, dat in het voorjaar van 1655, gelijk in Overijssel, ook de beide ommelander partijen afzonderlijk bijeenkwamen en zich beiden als het „lid der Ommelanden” gedroegen. Ook hier stonden weldra alle regeeringszaken stil, de rechtspraak werd niet meer uitgeoefend, daar men geen volkomen wettige Statenvergadering noch eene volkomen gerechtigde Hoofdmannenkamer voor de justitie bijeen kon krijgen. Dit kon ook hier niet lang zoo gaan en eene bezending der Staten-Generaal, door De Witt in overleg met Willem Frederik geleid, ging naar het Noorden om het gewest te bevredigen. Het gelukte De Witt ook hier werkelijk de eendracht voor het oogenblik te herstellen en de partijen „te disponeren tot submissie” aan zijne bemiddelende voorstellen, ook hier gesteund door een nieuw bestuursreglement voor de zeer verwarde zaken der Ommelanden, ten einde verdere misbruiken te voorkomen. Rengers bleef in den landdag en beide partijen schenen tevreden¹⁾. Maar een jaar later reeds was het weder treurig gesteld in het gewest, ook in verband met de toenemende verwijdering tusschen Willem Frederik en De Witt, die met Rengers en den eveneens hier zeer invloedrijken Rudolf van Inn- und Knyphausen, heer van Lutzborg in Oostfriesland, in voortdurende betrekking bleef. De twee ommelander heeren vormden, als naar gewoonte in dit gewest, opnieuw eene „ligue”, waarbij zich vele jonkers aansloten en die voornamelijk ten doel had alle gewichtige ambten voor zich en de hunnen te veroveren. In Augustus zette deze ligue alle ambtenaren in de Ommelanden, die niet tot haar behoorden of zich aan haar onderwierpen, af, soms door eenvoudig haren invloed

1) Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr. I, blz. 98.

op de stemmende bevolking te doen gelden, soms door omkoopning, soms ook met hulp van soldaten hare tegenstanders verjagend of bedreigend. Het schrikbewind der beide heeren leidde op den landdag, waar de stad zich het lot der slachtoffers aantrok, tot groote twisten, ja zelfs tot openlijke vechtpartijen in die hooge vergadering, waar men eindelijk alle wapenen verbood en eene wacht plaatste. De partij van Rengers had met dat al weldra de overhand, maar het verzet der oppositie was toch zoo sterk, dat bijna iedere Statenvergadering hevige onlusten veroorzaakte, ook al verwijderde men als voorbehoedmiddel alle lakeien en bedienden uit het Provinciehuis. Bij de verkiezing van ambtenaren in Februari 1657 was de verwarring zoo groot, dat de stedelijke afgevaardigden weigerden den landdag te laten doorgaan en de tusschenkomst der Staten-Generaal weder inriepen, klagende over de schending van het reglement van 1655 door de thans in de Ommelanden uitsluitend heerschende partij ¹⁾. De afgevaardigde namens de stad in de Staten-Generaal, de bekwame maar weinig vertrouwbare Johan Schulenborgh, werd belast met de leiding der poging om de Staten-Generaal tot tusschenkomst te bewegen. Tegen deze plannen der stadsregeering werden nu door Rengers en Lutzborg de gilden in beweging gebracht, die bij eene goede verstandhouding met de Ommelanden groot belang hadden, aangezien de stad de markt van het geheele gewest was. Tegelijk wisten zij Schulenborgh om te koopen en zoo de door de stadsregeering gewenschte bezending nog tegen te houden.

Eene ernstige volksbeweging te Groningen, door Warendorp geleid, begon zich nu te verheffen, weldra overgaande in een formeel oproer, dat zich tegen de stadregeering, met name tegen de burgemeesters Tjassens en Coenders richtte en, in weerwil van de komst van Willem Frederik in de stad, onder plundering van huizen en mishandeling van regeeringsleden de stadsregeering dwong de eischen der ommelander ligue in te willigen. De bezending der Staten-Generaal bleef uit, de ligue triomfeerde, Rengers en Lutzborg wisselden elkander rustig af in de belangrijkste posten, die van afgevaardigde ter Staten-Generaal en luitenant der Hoofdmannenkamer. Het gewest was voorloopig geheel in hunne handen en er begon eene periode van oogenschijnlijke rust, tijdens welke de leden der ligue — en

1) De Boer, blz. 20 vlg.

het meest hare hoofden — de gelegenheid te baat nemen om zich zooveel mogelijk te verrijken en hunne tegenstanders buiten alle posten te houden. Het is evenwel natuurlijk, dat deze laatsten, alleen voor geweld zwichtend, wachtten op eene gelegenheid om het verlorene te herwinnen. En die gelegenheid kon niet uitblijven, daar de ligue den wensch der gilden naar vermeerdering van invloed niet inwilligde en zoo hare bondgenooten spoedig ontstemde. Het kwam dan ook weldra weder tot onaangename tooneelen en na een paar jaren gevoelden zich de stadsregeering en hare vrienden onder de jonkers sterk genoeg om Rengers en Lutzborg weder aan te vallen. Maar zij hielden stand en bleven ten minste tot het einde van 1658 nog oppermachtig, terwijl de stadhouder hulpeloos dit alles aanzag en De Witt zijne vrienden in het gewest voortdurend uit Den Haag bleef steunen.

Een hevige twist over de weigering van een der tegenstanders van de ligue om zich aan de justitie te onderwerpen en het reglement van 1655 te erkennen leidde in het voorjaar van 1659 tot eene nieuwe, thans door de partij van Rengers uitgelokte bezending der Staten-Generaal, die echter het reglement wijzigde ten gunste van de tegenstanders der ligue en ter verzekering van eene geregelde en rechtvaardige justitie, waartegen Rengers en de zijnen veelszins gezondigd hadden ¹⁾.

Minder belangrijk maar toch ook weder getuigend van de behoefte aan de versterking van het centrale gezag waren de twisten in de andere gewesten ²⁾. In Gelderland lagen de steden Arnhem en Zutphen met de kleinere steden in hare kwartieren overhoop. In Utrecht twistte het lid der Geëligeerden met dat der stad en trachtten Geëligeerden en adel samen het stadhouderschap hersteld te krijgen. In Friesland hadden op de landdagen hevige onaangenaamheden plaats tusschen de stadhouderlijke partij en hare oude tegenstanders. In Zeeland was vooral Goes het tooneel van hevige twisten tusschen de voorstanders van de Statenregeering en die van het stadhouderschap, waarbij in de Statenvergadering dezer provincie Middelburg, Zierikzee en Tholen in den regel tegenover Goes, Veere en Vlissingen stonden en met name in 1655 ook hier de zaken zeer in de war geraakten. Overal

1) De Boer, blz. 32.

2) Wagenaar, XII, blz. 397 vlg.

in de Republiek heerschten zoo kleinere of grootere verschillen, waarbij Holland de anti-stadhouderlijke gezindheid heimelijk of openlijk steunde en in het bijzonder de raadpensionaris, die op alles het oog had en overal zijne correspondentie hield, door raadgeving en onderhandsche bemiddeling zijn invloed deed gelden. Op die wijze gelukte het hem dan ook meestal na korteren of langeren tijd de orde te herstellen, zonder dat evenwel de wortel van het kwaad werd verwijderd — eene politiek, waarbij het vooral op handigheid aankwam maar die natuurlijk niet tot ingrijpende verbetering, ja in moeilijke omstandigheden tot groote verwarring en plotselingen ommekeer zou leiden. De Witt heeft dien ommekeer door tal van kleine middelen jaren lang weten te voorkomen maar kan zich nooit geveleid hebben met de hoop, dat het hem op den duur gelukken zou door zulke middelen het gevaar voor onherstelbare verwarring weg te nemen. Dat was alleen te doen door krachtige versterking van het gezag der regeering, hetzij in de afzonderlijke gewesten, hetzij in den gezamenlijken Staat, iets wat met de in 1651 aangenomen regeeringsbeginselen streed. En zoolang dit niet geschied was, kon men met den franschen resident van 1655 zeggen: „il manque une maîtresse pièce en la structure de cette république”¹⁾.

Behalve deze zaken van gewestelijken aard, die binnen de grenzen der betrokken gewesten de grootste verwarring deden ontstaan maar daarbuiten weinig invloed hadden, waren er — wij roerden dit punt reeds aan — andere van binnenlandschen aard, die het gansche land in beroering brachten maar door De Witt op handige wijze, zij het dan ook slechts tijdelijk, werden uit den weg geruimd.

De eerste was die van het veldmaarschalksambt. Brederode, die reeds lang ziekelijk was geweest en te Spa, sedert eene eeuw de mode-badplaats, genezing voor zijne kwalen had gezocht, zoodat hij het in het voorjaar met het oog op de troepenbewegingen der Zweden in Duitschland bijeengebrachte grenslegertje niet had kunnen aanvoeren, was in September 1655 eindelijk gestorven. Zijn ambt werd door de beide prinsen van Nassau, Willem Frederik en Johan Maurits,

¹⁾ Faugère, *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais à Paris* (2me ed. 1900), p. 3.

de eerste sedert 1629 in dienst en generaal der artillerie, de laatste thans generaal der ruitery, vurig begeerd. Maar Holland, geleid door De Witt, trachtte de zaak op de lange baan te schuiven, daar het in de benoeming van een zoo aanzienlijk heer tot dezen voornaamsten militairen post de kiem van nieuwe verwickelingen met het legerhoofd zag. Vooral ten opzichte van Willem Frederik, wiens aandeel in de amsterdamsche zaken nog niet vergeten of vergeven was, en wiens pogingen om het luitenant-stadhouderschap in verschillende provinciën te bemachtigen al te doorzichtig waren, gold dit bezwaar. In verband met het gebeurde van 1650, met de Acte van Seclusie, den vrede met Engeland en de overijselsche woelingen wist De Witt nu den 3^{den} December een „concept van harmonie” in de Staten van Holland te doen vaststellen, waarbij voorgeslagen werd, dat in alle gewesten alle geschriften en resolutiën tegen de Acte van Seclusie, gelijk die betreffende 1650, zouden worden vernietigd, dat prins Willem Frederik afstand zou doen van zijn luitenant-stadhouderschap in Overijssel en voortaan geen veldmaarschalk tegelijk stadhouder of kapitein-generaal in eenig gewest zou zijn, ofschoon voor het oogenblik een stadhouder, tot veldmaarschalk gekozen, zijne waardigheid zou behouden; eindelijk zou de nieuwe te benoemen veldmaarschalk den vrede met Engeland moeten bezweren.

Willem Frederik had natuurlijk bezwaar tegen deze regeling en zijne provinciën, maar ook andere, evenzeer, zoodat de zaak hangende bleef, terwijl de vorst intusschen met De Witt op goeden voet trachtte te komen tot ergernis van een groot deel der Oranje-partij, die over zijn verraad aan hare zaak klaagde. Eenigen tijd scheen het, of de kwestie van dit hooge krijsambt zou verbonden worden aan die van Van Beverningh, dien de Statenpartij na zijne terugkomst uit Engeland tot het opengevallen ambt van tesorier-generaal der Unie had willen benoemen. Evenzeer als Holland zich verzette tegen de benoeming van een veldmaarschalk, wilden de aanhangers van Oranje wegens het gebeurde met de Acte van Seclusie niets weten van Beverningh's toelating tot dien post en trachtten een compromis te verkrijgen, waarbij beide candidaten tegelijk door de beide partijen zouden worden aangenomen. Dit geschiedde niet. Eerst op het einde van 1656 gelukte het De Witt na ontzaglijke moeite en persoonlijke bewerking van invloedrijke staatsleden zijn vertrouwden medestander bij overstemming in de Staten-Generaal als tesorier toegelaten te

krijgen, maar omtrent het ambt van veldmaarschalk, waarover de tegenpartij thans eveneens bij meerderheid van stemmen wilde beslissen, kon men niet zoover komen ten gevolge van Holland's voortdurend verzet tegen overstemming in eene „zoo gewichtige” zaak ¹⁾. Holland beriep zich daarbij weder herhaaldelijk op het „volkomen gezag” der gewestelijke Staten in krijgczaken als een van „de wezenlijkste deelen der vryheid” en op de niet gebleken noodzakelijkheid der benoeming van een veldmaarschalk, die in ieder geval met eenparigheid moest worden aangewezen. En het wist de benoeming werkelijk voorloopig tegen te houden, ofschoon zelfs Amsterdam met het oog op de ernstige munstersche verwikkelingen nog in 1658 voorstelde een veldmaarschalk voor een paar jaren aan te stellen. De wensch van De Witt om Engeland niet te ontstemmen door eene benoeming, die als eene ontduiking der Acte van Seclusie kon worden opgevat, werkte daarbij mede. Maar vooral vreesde men voor een algemeen legerbevelhebber, die de beschikking over de „frontiervestingen” des lands en de rivierovergangen zou hebben en daardoor gemakkelijk „de commercie langs deselve connen de wet stellen”, wat voor Holland een groot gevaar was ²⁾. Het nog grootere gevaar van de verbreking der legereenheid werd minder opgemerkt, ook door De Witt, die bij dit alles zich steeds liet leiden door zijne vrees voor eene te groote militaire macht in ééne hand.

De Oranjepartij was op verre na niet tegen hem en zijne bekwame medehelpers bestand. De twisten tusschen de beide prinsessen van Oranje, de jaloezie tusschen de beide prinsen van Nassau, de weinige bekwaamheid van hare leiders onder de regeeringsleden gaven aan De Witt de schoonste kansen om telkens en telkens weder hare plannen te verijdelen. Noch de Van der Capellen's in Gelderland, noch Van Rheede van Renswoude in Utrecht, noch De Huybert en Mauregnault in Zeeland, noch Haersolte en Mulert in Overijsel, noch Van Haren en Andreae in Friesland, noch Eysinge en Clant in Groningen, allen hoofden der Oranjegezinden in de gewesten, noch Huygens en Beverweert en wie er meer als hunne leiders in Holland bekend stonden ³⁾ konden zich in bekwaamheid en handigheid meten met den raad-

1) Wagenaar, XII, blz. 422 vlg.; Resol. van Consideratie, blz. 309 vlg.

2) De Witt aan De Graeff van Zuidpolsbroek, 2 Febr. 1657 (Rijksarchief).

3) Lefèvre Pontalis, I, p. 211.

pensionaris en zijne vrienden, die voortdurend door hem werden ingelicht en aangevuurd.

Op alles hield De Witt een wakend oog, ook op de verhouding tot de Kerk, op de financiën van zijn gewest.

Wat de eerste betreft, ook hier dreigde gevaar, niet het minst doordat De Witt de invloedrijke predikanten wist te moeten ontzien en de Statenregeering, gedachtig aan het tijdens het Bestand gebeurde, niets zoozeer vreesde als het bij hen te verkerven. Een zijner eerste brieven als raadpensionaris¹⁾ dient om de niet ten onrechte jegens een Cartesiaan, wat hij inderdaad was, opgekomen verdenking van slaphed tegenover „de pauselyke superstitie ende andere dwalinge” weg te nemen, waarvoor in het begin van 1654 op aandrang der predikanten zelfs eene afzonderlijke commissie door Holland werd benoemd. Maar het bleef in dit opzicht bij algemeene beloften. De na den dood van Rovenius als apostolisch vicaris van het utrechtische bisdom in 1651 opgetreden Jacobus de la Torre kon in zijne „Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia” (1656) getuigen van den bloei zijner Kerk in deze streken in weerwil van alle plakaten en resolutiën, in weerwil ook van den heftigen strijd tusschen zijne wereldlijke geestelijkheid en de regulieren, onder wie vooral de Jezuiten het hem lastig maakten door hun drijven en hun streven naar meerderen invloed. Hier en daar mochten nog vervolgingen plaats hebben, wanneer de predikanten op de dorpen in Holland door katholiekgezinden al te zeer in hun ambt werden belemmerd, en mocht men vooral in Brabant streng tegen hen optreden, maar over het algemeen was de „conniventie” groot, zij het dan ook dat deze meestal door middel van „compositie” d. i. omkoopning der met het toezicht belaste hoofd- en ondergeschikte ambtenaren, verkregen werd²⁾. In Den Haag zelf was in de woningen van de gezanten der katholieke mogendheden, vooral van Frankrijk en Spanje, eene ruime gelegenheid voor de Katholieken geopend om hunne godsdienst oefeningen te houden en honderden hunner, ook uit den omtrek, maakten daarvan geregeld gebruik. In vele steden en op de dorpen was het een openbaar geheim, waar de samenkomsten der Katholieken plaats hadden, en slechts zelden werden die samenkomsten door het ingrijpen

1) Aan ds. Buytendyck te Dordrecht, 21 Aug. 1653 (Rijksarchief).

2) Knuttel, De toestand der katholieken, I, blz. 223 vlg., 246 vlg.

der overheid verstoord, wanneer men er ten minste niet al te onbeschroomd de plakkaten trotseerde. Het behoeft intusschen geen betoog, dat deze toestand de gereformeerde kerkeraden niet bevredigde en de klachten over slapheid der overheid telkens weder zich verhieven. Men bleef ook in dit opzicht „tijd, gelegentheynt ende plaetsen aensien”, vaardigde plakkaten uit en deed aanschrijvingen tot handhaving daarvan aan het gewestelijke Hof, maar wat de uitvoering aangaat, bleef het bij het oude beginsel: de Staten begeerden rust in kerkelijke zaken.

Hetzelfde was het geval met de wijze, waarop de heerschende partij de klachten der theologen over de leeringen der cartesiansche filosofen, met name die van den heftigen hoogleeraar Adriaan Heereboord te Leiden, bejegende. Het „fondament”, de „liberteyt van filosoferen”, kon „onbeweecht” blijven — meende De Witt — maar de „onmaetige yver” van hen, „die professie doen van de rechte filosofie”, moest ingetoomd worden¹⁾. Het besluit der Staten van Holland van 30 Sept. 1656²⁾ op het „gravamen” der classis van 's Gravenhage tegen het „onschriftmaetich dryven” der filosofen hield dan ook in, dat de Curatoren te Leiden hadden te waken voor de „gesette palen ende limiten” tusschen theologie en filosofie en dat de „philosophemata” van Cartesius, „ook om vrede ende gerustheyds wille”, niet zouden mogen geleerd worden, terwijl alle partijchap dienaangaande strengelijk werd verboden evenals de „odieuse sigullatien, convitien ende exaggeratien” van elkanders gevoelen. Zoo werd de vrijheid van de filosofie feitelijk in hoofdzaak gehandhaafd, slechts in naam aan banden gelegd ter wille van rust en vrede; De Witt zelf deed in zijne brieven aan den gematigden hoogleeraar Heydanus duidelijk uitkomen, dat de Staten alleen tegen onvoorzichtige overdrijving begeerden te waken en hem en gelijkgezinden overigens alle vrijheid wilden laten.

Niet minder kwam deze houding uit in de wijze, waarop tot ergernis der rechtzinnige Calvinisten de „sekten”, met name de zich in vele kleine kringen splitsende Doopsgezinden, de Remonstranten en in dezen tijd sterk toenemende Collegianten werden behandeld, of liever ongemoeid gelaten. Al mocht nog hier of daar een ijveraar

1) De Witt aan Heydanus, 22 Nov. 1658 (Rijksarchief).

2) Res. van Consider., blz. 273.

op het afzetten van bekende remonstrantsche regenten aandringen, zij kwamen toch telkens in de regeering, zelfs te Amsterdam¹⁾, en bleven ongemoeid, als zij zich niet al te zeer op den voorgrond plaatsten of al te ijverig voor hunne gevoelens uitkwamen.

De Collegianten, zoowel met de Remonstranten als met de Doopsgezinden in vele opzichten verwant, bleven aanvankelijk nog meer in de schaduw dan zij, stillen in den lande als zij van nature waren. Hun hoofdverblijf Rijnsburg, waar de van ouds ketterschgezinde warnondsche familie Van der Kodde zich tijdens de eerste Remonstrantenvervolgingen omstreeks 1620 aan hun hoofd had gesteld, was reeds sedert meer dan dertig jaren het middelpunt van eene merkwaardige maar in de eerste jaren nog weinig getelde, immers zich tot deze streek beperkende godsdienstige beweging, die, naast vrijheid van godsdienstoefening, ook vrijheid van spreken, van „profeteeren” voor ieder gemeentelid tot beginsel aannam en zoo tegen de geordende predikanten optrad, ja hun bestaan in strijd achtte met het oude Christendom²⁾. Het ontbreken van Remonstrantsche predikanten in de eerste jaren na 1619 onder den druk der toenmalige vervolging werkte deze vrije prediking zeer in de hand. Later sloten vrome remonstranten — Geesteranus uit Alkmaar, Camphuysen uit Vleuten, Montanus uit Loenen aan de Vecht — zich weldra bij hen aan en prezen hunne beginselen, die levendig herinnerden aan die der eerste Protestanten hier te lande. Ook leeken als de voormalige rotterdamsche bakker Frans Oudaen, omstreeks 1660 het hoofd van de vereeniging der Rijnburgers, deden zich als ijverige voorstanders hunner beginselen kennen; aanzienlijke mannen — Van Beuningen zelf, de rotterdammers Adriaan Paets en Johan Hartigveldt — kwamen in nauwe aanraking met de vereeniging. Zoo vestigde zich meer en meer de aandacht op hen en breidde zich tegen het midden der eeuw hun aanhang snel uit, zoodat het kleine Rijnsburg het middelpunt werd eener machtige kerkelijke beweging in Holland³⁾. Te Rotterdam, Amsterdam, Leiden, Haarlem, op enkele noordhollandsche dorpen ontstonden dergelijke „colleges”, op het voorbeeld van dat te Rijnsburg strevende naar eene wedergeboorte

1) Vgl. b.v. Kernkamp in zijne Bontemantel-uitgave, I, blz. LXI vlg.

2) Van Slee, De Rijnsburger Collegianten, blz. 58 vlg.

3) Hijlkema, Reformateurs, blz. 10 vlg.

der algemeene christelijke Kerk zonder bindende geloofsbelijdenis, zonder leeraarsambt of voorgeschreven kerkelijke gebruiken behalve den Dompeldoop en het Avondmaal, zonder zelfs een kerkgenootschap te willen heeten, in volkomen vrijheid alleen steunende op het gezag des Bijbels en met eene zeer ruime opvatting van het begrip onderlinge verdraagzaamheid¹⁾, zoodat tal van Doopsgezinden, Remonstranten, Katholieken zelfs onder hen werden opgenomen of zich min of meer geregeld in hunne bijeenkomsten vertoonden. Vooral bij de Doopsgezinden deed zich eene krachtige strooming in deze, immers aan de oude Wederdoopers herinnerende richting gevoelen. Dr. Galenus te Amsterdam stelde zich aan het hoofd der beweging onder hen, die aanleiding gaf tot eene hevige scheuring onder de talrijke amsterdamsche Doopsgezinden, weldra ook onder die op andere plaatsen. Galenisten en rechtzinnigen stonden er tegenover elkander en bestreden elkander ten heftigste met mond en pen, de laatsten klagende over het „verzetten der oude gronden”, de eersten zich beroepende op de oude beginselen van het Christendom. De „Lammerenkrijg”, zooals men dien strijd noemde naar de oude vergaderplaats der Doopsgezinden, waar Galenus en de zijnen samenkwamen, leidde na negenjarigen strijd in 1664 tot eene formeele afscheiding tusschen de beide partijen.

Ook andere „hervormers” buiten de doopsgezinde en aanverwante kringen vertoonden zich. De mystieke straatprediker Johannes Rothe, de heraut der verwachte „vijfde monarchie”, was wel een der merkwaardigste onder hen. Ook kwamen enkele Kwakers na den vrede uit Engeland over en vonden aanhang op sommige plaatsen. Maar de krachtigste werkzaamheid ging toch van de Collegianten uit, wier aantal steeds toenam tot bekommering van de predikanten der Gereformeerde gemeenten.

De klachten nu en dan door de kerkeraden en synoden aangeheven over deze nieuwe soort van „dwaalgeesten”, „Socinianen”, „halve Turken”, over deze „lasteraars van Gods Heiligen Naam”, deze „vossen in de wijnbergen”, bij Staten en bij stadregeringen werkten evenwel bij die „machthebbers der wereld” weinig meer uit dan die over de „paepsche stoutigheden.” Ook hier soms een oogenblik van strengheid,

1) Hijlkema, Reformateurs I.I.

2) Van Slee, I.I. blz. 269 vlg.

van vervolging bij de overheid, die ook tegen hen plakkatens uitvaardigde, maar op den duur toch weder tolerantie. In hun kring werd de jonge wijsgeer Baruch de Spinoza te Amsterdam opgenomen, toen hij zich omstreeks 1654 van het geloof zijner vaderen begon af te wenden¹). Hij ontmoette er den katholieken Cartesiaan dr. Franciscus van den Ende, die hem en vele anderen te Amsterdam met de cartesiaansche beginselen bekend maakte. Hij vond er vertroosting na zijne verbanning uit de joodsche gemeenschap in 1656 en vestigde zich vijf jaren later metterwoon te Rijnsburg, den zetel der Collegianten, als wier geestverwant ook hij kon gelden.

Evenmin als deze navolgers der oude Christenen ontsnapten de talrijke „vrijgeesten” in Holland aan de aandacht der „vigeleerende” kerkeraden en predikanten maar geenerlei aandrang, noch bij de stadsregeeringen noch bij de Staten zelf, kon een krachtig optreden tegen hen uitwerken. De heerschende staatspartij bleef bij hare verdraagzame beginselen, ten deele omdat hare leden zelve zich dikwijls tot de nieuwe leerstelsels aangetrokken voelden, ten deele uit begeerte naar rust en vrede. En mocht een enkele maal, zooals bij den twist in 1658, over de beteekenis van den sabbath, tusschen den leidschen hoogleeraar Coccejus en zijn ambtgenoot Heydanus aan de eene zijde en den utrechtschen hoogleeraar Essenius en zijn leidschen ambtgenoot Hoornbeek aan de andere, het begin van nieuwe disputatiën en oneenigheden op kerkelijk gebied dreigen, dan waren de Staten van Holland, gedachtig aan de arminiaansche twisten, op dergelijke wijze ontstaan, spoedig gereed met eene strenge resolutie, zooals die van Augustus en November 1659, om „ordre te stellen” op de zaak en alle „disputen” en pamfletschrijverij daarover ten eenenmale te verbieden²).

Hield op deze twisten en gevaren De Witt voortdurend scherp het oog, niet minder belangrijk was zijne werkzaamheid op financieel gebied. De zware schuld, waaronder Holland gebukt ging ten gevolge van den spaanschen oorlog, belastte in 1650 het hollandsche budget reeds met 7 millioen gulden aan rente van een bedrag van meer dan 150 millioen, en de engelsche oorlog had dit bedrag nog aanzienlijk vermeerderd. De Witt sloeg reeds tijdens dien krijg en met meer kracht

1) Meinsma, Spinoza en zijn kring, blz. 102.

2) Van Veen, Zondagsrust en zondagsheiliging, blz. 124.

onmiddellijk na den vrede met Engeland de hand aan het werk om door een aanzienlijke rente-reductie den moeilijk te dragen last te verlichten. Zulke rente-reductiën waren niet ongewoon: in 1640 had Holland zijne schuld van eene rente van $6\frac{1}{4}$ tot 5% teruggebracht, de Staten-Generaal hadden in 1649 dat voorbeeld gevolgd. Hij trachtte thans de rente van Holland van 5 op 4% te brengen, een plan, dat hevigen tegenstand wekte bij de talrijke renteheffers ook onder de regenten zelf, die zich hierdoor in hunne inkomsten ernstig bedreigd zagen. Maar De Witt, door Van Beuningen en anderen gesteund, wist de Staten van de wenschelijkheid der zaak te overtuigen, vooral toen hij de reductie verbond met een aflossingsplan, naar hetwelk de geheele schuld van Holland in 41 jaren zou zijn afbetaald, en ook de Staten-Generaal hunne renteschuld van 5 op 4% terugbrachten, zoodat Holland's rentebrieven niet minder afwierpen dan die der Generaliteit.

Dat hij van deze zaken ten volle op de hoogte was, blijkt uit meer dan een zijner brieven. Merkwaardig daaronder is er een aan zijne tante, mevrouw Loten, die zijn raad had gevraagd omtrent de waarde eener lijfrente en die daarop ten antwoord ontvangt eene kansberekening over die waarde op den leeftijd van 53 jaren in betrekking tot den gewonen prijs eener lijfrente, die toen $8\frac{1}{2}$ à 9% schijnt opgeleverd te hebben¹⁾. Het krediet der provincie, die in den regel ook voor de andere gewesten het geld moest voorschieten, was door dezen heilzamen maatregel op goede grondslagen gevestigd en De Witt mocht zich terecht beroemen op „het groote werck, daerop ick tsedert eenigen tijdt herwaerts al myn kraghten ingespannen hebbe”²⁾, waardoor zijn gewest jaarlijks 14 ton gouds voordeel had, vertegenwoordigend een kapitaal van 28 millioen. Hij vleide zich zelfs de tot het laatst weerbarstige steden Leiden en Alkmaar „in hun gemoet van haer ongelyck” te hebben overtuigd en, hoewel zij overstemd moesten worden, te hebben bewogen de uitvoering niet tegen te houden; en deze hoop werd niet beschaamd, al bleef op den duur ten gevolge van de zware oorlogsuitgaven der volgende jaren de aflossing achter.

Had De Witt zijn zin gehad, handhaving van den vrede ware het

1) Brief van De Witt, dd. 11 Nov. 1656 (Rijksarchief).

2) Brieven, III, blz. 101; Res. Holl. 1655, passim.

hoofddoel geweest der staatsche politiek in Europa, want hij was in zijne ziel overtuigd, dat voor een land als het onze, dat van handel en zeevaart moest leven, niets zoo noodig was als de vrede zoowel te land als ter zee. „Holland's maxime behoorde te zijn” — zoo spreken de „Heilsame politike gronden en maximen” van Pieter de la Court 1), door De Witt voor de eerste uitgave onder den titel „Interest van Holland” nauwkeurig nagezien — „de vrede voor syne ingeseetenen met alle bequameylyke middelen naa te jaagen ende den oorlog te vermyden.”

De algemeene toestand van Europa in deze jaren gaf anders wel reden om beducht te zijn voor de toekomst, ook omdat „desen staet nu eenigen tydt herwaerts alle haere saecken sonder eenige vaste vruntschap ofte vertrouwde alliancie met eenige considerable machten” 2) had afgedaan.

Nog altijd stonden in Europa „twee considerable parthyen” tegenover elkander, Frankrijk met Engeland, thans met elkander in goede overeenstemming, en Spanje met Oostenrijk, waartusschen de Republiek natuurlijk bij de eerste partij haar steun behoorde te zoeken. Daartoe was De Witt wel genegen en eene opneming der Republiek in de fransch-englische alliantie scheen eene voortzetting van hare oude richting in de europeesche staatkunde. De „diffidentie” van Frankrijk jegens de Republiek, die het te Munster in den steek gelaten had, moest zooveel mogelijk worden overwonnen, waartoe De Witt dan ook zijne uiterste krachten inspande, vooral toen de rooverijen der fransche kaper- en oorlogschepen in de Middellandsche Zee in 1657 en het krachtig optreden daartegen van De Ruyter, die er zelfs twee fransche oorlogschepen veroverde, bij de onhandigheid van onzen gezant Boreel tot ernstige moeilijkheden dreigde te leiden. Bovendien moest men het oog houden op de vorderingen der Franschen in de Zuidelijke Nederlanden, waar zij onder Turenne in 1658 Duinkerken en Grevelingen bemachtigden en thans in samenwerking met Engeland, waaraan Duinkerken werd afgestaan, Vlaanderen bedreigden, terwijl de spaansche landvoogd, don Jan van Oostenrijk, ten einde raad de verdediging feitelijk opgaf, zoodat eene verovering der Zuidelijke Nederlanden door de beide mogendheden aanstaande scheen.

1) blz. 247.

2) De Witt aan Zuid-Polsbroek, dd. 18 Aug. 1658 (Rijksarchief).

Wat zou er dan van deze landen worden? Nabuurschap van Frankrijk werd niet gewenscht geacht en heerschappij van Engeland in de vlaamsche zeesteden en Antwerpen bij de steeds toenemende handelsconcurrentie evenmin. Het scheen daarom verkieselijk — en Frankrijk toonde zich daartoe wel geneigd — om in overeenstemming met de beide mogendheden terug te komen op het oude plan van „cantonnement” der zuidelijke gewesten tot eene „vrye republyc”, onder bescherming van Frankrijk en de Vereenigde Nederlanden beiden. De goede persoonlijke verstandhouding van De Witt met den in 1657 hierheen gekomen franschen ambassadeur De Thou gaf eenige gerustheid aangaande dit alles en de verstandhouding tot Frankrijk bleef goed, totdat de vrede der Pyreneën in November 1659 voorloopig aan deze verwickelingen een einde maakte. Die vrede liet Frankrijk in het bezit van een groot deel van het veroverde grondgebied in zuidelijk Vlaanderen, Henegouwen, Namen en Luxemburg. Maar het bij den vrede vastgestelde huwelijk van den jongen en eierzuchtigen Lodewijk XIV met de oudste dochter van Philips IV dreigde met nieuwe gevaren, ook al zag de infante voor zich en hare nakomelingen plechtig van alle aanspraken op de spaansche kroon en hare bezittingen af, daargelaten nog dat de thans verkregen landen en steden Frankrijk in de gelegenheid stelden om ieder oogenblik met kans op goed gevolg de verovering der Nederlanden te hervatten.

Spanje, waarmede men na 1648 op een goeden, ja, dank zij Brun's toeschietelijkheid, steeds beteren voet gestaan had, zag de gevolgen van dezen toestand ook zeer goed in en begreep, dat het in zijn belang was de vriendschap der Republiek zooveel mogelijk te behouden. De Chambre Mi-Partie, na allerlei moeilijkheden op het einde van 1652 eindelijk te Mechelen bijeengekomen, kon echter geruimen tijd niet veel doen wegens bezwaren over hare wijze van werken; de Oranjegezinden waren weinig geneigd hare werkzaamheid te bevorderen en eerst drie jaren later ging zij werkelijk aan den arbeid, ditmaal te Dordrecht, voorloopig nog onder allerlei bezwaren van formeelen zoowel als van zakelijken aard, zoodat zij weinig uitrichtte. Eerst na den dood van Brun slaagde zijn opvolger, De Gamarra, erin eene betere samenwerking te doen ontstaan.

De verhouding tot Engeland liet aanvankelijk weinig te wenschen over. Onze gezant Nieuwpoort stond met Cromwell en zijn vertrouwden

dienaar, den bekwamen staatssecretaris Thurloe¹⁾, op zeer goeden voet en men zorgde ervoor geen reden tot ontevredenheid te geven door de Stuarts hier te lande toe te laten; zij werden herhaaldelijk op onvriendelijken toon uitgewezen. Maar de handelsconcurrentie werd er daarom niet minder op, integendeel: de Acte van Navigatie verhief den engelschen handel ongemeen en deed den onderlingen naijver voortdurend toenemen. Ernstige moeilijkheden ter zee ontstonden weder gedurende den engelsch-spaanschen oorlog, die het gevolg was der engelsch-fransche alliantie, wegens het onderzoek der schepen naar contrabande, een voor den vrede gevaarlijke zaak zooals in 1652 was gebleken. Bovendien beschermde Engeland het ons nog steeds vijandig gezinde Portugal, waarmede eindelijk in Nov. 1657 de lang dreigende feitelijke oorlog uitbrak. Deze oorlog bleef intusschen hoofdzakelijk beperkt tot eene vlootdemonstratie onder Obdam op de portugeesche kust en het opbrengen van portugeesche koopvaarders door De Ruyter, die er als vice-admiraal een tijd lang het bevel voerde. De reden van de slappe oorlogvoering lag ten deele in geringe belangstelling voor de braziliaansche zaken bij het invloedrijke Holland en in de vrees voor moeilijkheden met Engeland, ten deele in de veel ernstiger bezwaren in het Noorden van Europa, waar wij ons ook tegenover Engeland bevonden. De dood van Cromwell in 1658 verhinderde intusschen een krachtiger optreden van Engeland in al deze zaken tegenover de Nederlanden, daar de zwakke regeering van zijn weinig bekwamen zoon, protector Richard, door binnenlandsche verwickelingen en royalistische woelingen bemoeilijkt, niet in staat was Engeland's politiek met krachtige hand te leiden. De komst in Den Haag, als engelsch gezant, van den energieken George Downing, die de handelspolitiek van Engeland met kracht en bekwaamheid wilde bestuurd zien, gaf overigens weder aanleiding tot allerlei bezwaren en bedreigingen van engelsche zijde, waardoor de oude grieven weder werden opgerakeld, de goede verstandhouding tusschen de beide natiën weinig werd bevorderd en een nieuwe oorlog op den duur onvermijdelijk scheen.

Al dreigden dus aan deze zijde gevaren voor de toekomst, een ernstig oogenblikkelijk gevaar voor den vrede deed zich vooralsnog

¹⁾ Zijne papieren, de „Thurloe-papers” (uitg. London, 1742), zijn naast de gewone „State-papers” eene voortreffelijke bron voor de geschiedenis dezer dagen.

niet op. Dit was wel een oogenblik het geval aan de landgrens, in welker nabijheid de onrustige bisschop van Munster zijne hoofdstad en stenden voortdurend bedreigde. Ook op deze zaken hield De Witt het oog, te meer omdat in het voorjaar van 1657 door de drie rijnsche geestelijke keurvorsten benevens Munster en Gulik-Neuburg, die sedert eenige jaren eene ligue vormden, aanbieding van eene defensieve alliantie met de Staten was gedaan met verzekering der veiligheid van den wederzijdschen rivierhandel. Van deze alliantie met de kleine katholieke vorsten aan den Rijn kwam voorloopig niets, vooral door de munstersche verwickelingen, waarin de Staten ongeveer dezelfde politiek trachtten te volgen als in de gelijksoortige keulsche van omstreeks 1580 en oostfriesche van omstreeks 1600.

De in Augustus 1658 onder Frankrijk's invloed gesloten Rijnbond, waarin de keurvorsten van Keulen en Mainz, de beheerschers van Neuburg, Hessen en Brunswijk en andere vorsten van noordwestelijk-Duitschland zich met Zweden en Frankrijk verbonden, wees op nieuwe gevaren, die bij den weinig vasten toestand van het Deutsche Rijk van deze zijde konden dreigen, met name op de plannen van het machtige Frankrijk ook naar deze zijde, die onze staatslieden met bekommering vervulden. Wel was deze Rijnbond hoofdzakelijk gericht tegen den invloed van Oostenrijk, dat juist in Leopold I een nieuwen keizer aan het Rijk had gegeven, maar hij was blijkbaar ook tegen de verbinding der oostenrijksche macht met de spaansche in de Nederlanden gemunt en stond daardoor met de belangen der Republiek in rechtstreeksch verband.

De vrees, dat de katholieke vorsten aan deze zijde een onderlinge aansluiting in den zin hadden tot bescherming der katholieke belangen in het Rijk, en ook het belang der landgewesten bij de regeling der zaken in het Munstersche, deden den raadpensionaris er toe overhellen met kracht voor de rechten der munstersche stenden op te komen. In het algemeen was De Witt van oordeel¹⁾, „dat de groote ende machtige steden van het Ryk by haere vryheyt moesten worden geconserveert ende onverheert blijven”, daar deze, wier belang evenzeer als dat van de Republiek was, „dat allenthalven rust en vrede zy”, ook vroeger in den spaanschen oorlog „de desseyen van de Vorsten ende Princen” tot „beroerte” en „rupture van desen Staet

1) Brief aan Zuid-Polsbroek, 18 Oct. 1657 (Rijksarchief).

met het Ryck" hadden belet en daardoor onze oostergrenzen hadden helpen beveiligen gelijk zij thans nog onze beste vrienden aan dien kant waren. Het beleg van Munster door de katholieke vorsten gaf dan ook aanleiding tot eene bezending naar Munster en eindelijk, toen de bisschop de aangeboden bemiddeling der Staten weigerde, in October zelfs tot het bijentrekken van troepen aan de oostergrens, ofschoon Amsterdam weinig voor de zaak gevoelde. De daaromtrent in weerwil van Amsterdam's heftigen tegenstand in Holland doorgedreven resolutie, door de Staten-Generaal daarop insgelijks aangenomen, en de daarmede samenhangende troepenbeweging in Gelderland en Overijsel hadden onmiddellijk het toegeven van den munsterschen bisschop en het ontzet der stad tengevolge. Maar deze houding der Republiek, hoewel voorloopig naar De Witt's zin, had den trotschen en woeligen bisschop zeer verbitterd en zou later tot nieuwe en grootere bezwaren aanleiding geven¹⁾.

Veel ernstiger waren de verwickelingen in het Noorden sedert de troonsbeklimming in Zweden van den onrustigen Karel X Gustaaf (1654), die, de staatkunde van Gustaaf Adolf weder opnemend, Zweden's oppermacht in deze streken begeerde te vestigen zoowel tegenover Polen als tegenover Denemarken en de Hollanders, die er nog altijd het verkeer beheerschten en in de laatste jaren aanhoudend pogingen hadden gedaan om Zweden en Denemarken door eene alliantie met elkander te verbinden en zoo den vrede in de Oostzee te bevestigen.

De oorlog tegen Polen, door Karel X reeds in het volgende jaar met goed gevolg ondernomen, was voor de Republiek, die sedert de gebeurtenissen van 1644 en 1645 voor de aangewezen handhaafster van het politiek evenwicht in deze streken gold, een hoogst bedenkelijke zaak, vooral toen Dantzig, het middelpunt van haren korenhandel, door de zweedsche vloot geblokkeerd en ook van de landzijde door zweedsche legerafdeelingen bedreigd werd. Op aandrang van Amsterdam en op grond van de aanzienlijke handelsbelangen in de Oostzee hadden de Staten reeds getracht zich met het bij deze streken zoozeer belanghebbende Brandenburg in nauwere betrekking te stellen en zelfs legerafdeelingen aan de oostfriesche grens samengetrokken om de sedert 1648

¹⁾ Vgl. over dit alles: Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster, blz. 73 vlg.

in het naburige bremensche gebied heerschende Zweden in het oog te houden. Tegelijk werd besloten bezendingen naar het Noorden af te vaardigen, de eene naar Zweden, de andere naar Denemarken, tot handhaving van den vrede in de Oostzee. De uitrusting eener vloot en de afzending reeds in het voorjaar van eenige schepen toonde aan, dat men geneigd was, desnoods met opoffering der oude vriendschappelijke betrekkingen tot Zweden, op het eerste aanzoek van Dantzig die stad te hulp te komen. In December 1655 nu bemachtigde Karel Gustaaf het belangrijke Elbing en begon Brandenburg op de zweedsche zijde te komen, ja sloot het zich, hopende zich van Polen's suzeriniteit over Pruisen te ontslaan, geheel bij Zweden aan. De voorgenomen bezendingen kwamen nu eindelijk tot uitvoering en in het voorjaar van 1656 zeilde naar de Oostzee, in weerwil van de zweedsche protesten, eerst het eskader van den uit de Middellandsche Zee teruggekeerden De Ruyter en daarna eene vloot onder Obdam, die zoo weldra 42 schepen onder zijn bevel had. In Juli verscheen hij voor Dantzig, deed na vereeniging met een deensch eskader de blokkade der stad ophouden en bleef er tot October, waarna hij naar huis terugkeerde met achterlating in de stad, volgens overeenkomst met Polen, van 1500 man staatsche bezetting. De beide bezendingen, waarvan die naar Zweden door De Witt's neef Govert van Slingelandt, zijn opvolger als pensionaris van Dordt, in overleg met den raadpensionaris zelf¹⁾, die naar Denemarken door den ervaren Van Beuningen werd geleid, slaagden insgelijks: Zweden vernieuwde in September te Elbing de oude verdragen van vriendschap met onzijdigheidsverklaring van Dantzig; Denemarken werd tot een defensief verbond gebracht, dat blijkbaar bestemd was om Zweden tegen te houden en den vrede in het Noorden desnoods door de wapenen te herstellen. Bij den schroom hier te lande om zich reeds zoo spoedig na den vrede met Engeland weder in een gevaarlijken grooten oorlog te begeven, was het verkregen succès van veel belang, maar het was duidelijk, dat het verdrag met Zweden en dat met Denemarken niet met elkander overeenstemden.

De Witt had sedert zijn optreden de staatsche politiek in het Noorden met groote voorzichtigheid aangevat, aanvankelijk in overeenstemming met de amsterdamsche heeren in het belang van den

1) Vgl. Brieven van De Witt, dl. V, blz. 384 vlg.

vrede. De goede verstandhouding tusschen hem en Van Beuningen, die hem uit zijn dordtschen pensionaristijd door persoonlijken omgang welbekend was, tijdens den engelschen oorlog als „extraordinaris gedeputeerde” aan het zweedsche hof had vertoefd en voordurend met De Witt in zeer intieme briefwisseling¹⁾ had gestaan, werkte daarbij evenzeer mede als het overleg, door De Witt gepleegd met den te Amsterdam invloedrijken oom zijner vrouw, Cornelis de Graeff van Zuid-Polsbroek, wiens raadgevingen hij in belangrijke staatszaken placht in te winnen²⁾. Vooral in deze jaren gevoelde De Witt de noodzakelijkheid van samenwerking met Amsterdam ten zeerste; van dien tijd is een merkwaardige brief van hem aan Zuid-Polsbroek, waarin hij schrijft³⁾: „in alle voorvallende gelegentheden van gewichte ende importantie het ooge altydts singulierlyck” te zullen houden „op de stadt van Amstelredam ende tsentiment van die van de regeeringe aldaer”, die hij achtte „meriterende boven alle andere in hooge consideratie te worden gehouden” wegens „haer merckelyke interesse” in de staatszaken.

Aanvankelijk was het de meening van De Witt en Van Beuningen beiden geweest, dat het belang der Republiek het best gediend werd door eene alliantie van de beide mededingende noordsche mogendheden onder bemiddeling der Staten, maar bij de aanvallende houding van Zweden was dit denkbeeld, reeds tijdens Van Beuningen's zweedsche ambassade onuitvoerbaar gebleken, allengs opgegeven. Daarvoor in de plaats was nu bij Van Beuningen het plan gerijpt om Zweden door eene alliantie der Staten met Denemarken, desnoods door machtsvertoon van staatsche zijde, ter bescherming van de bedreigde oostzeestaten, in toom te houden. En De Witt had zich onvoorzichtiglijk daartoe laten vinden, met uitdrukkelijke vermijding intusschen van alle streven naar een feitelijken oorlog tegen het machtige en ook ter zee thans niet te minachten Zweden, dat met Engeland en Frankrijk beiden in nauwe vriendschap stond, zoodat van een oorlog in het Noorden ernstige europeesche verwickelingen waren te vreezen, waarbij dan de Staten behalve Denemarken geen andere

1) Zie deze in De Witt's Brieven, dl. V.

2) Vgl. de brieven van en aan dezen in de ms. brieven van en aan De Witt in het Rijksarchief.

3) 2 Febr. 1657 (Rijksarchief).

bondgenooten zouden vinden dan de verzwakte katholieke mogendheden Spanje en den Keizer. Deze verandering in de staatsche politiek kon den van ieder scherp optreden in deze streken afkeerigen De Witt echter niet behagen: zij was dan ook toe te schrijven aan den invloed van Van Beuningen, die veel minder voorzichtig was en het toch reeds in het belang van zijn handel tot een krachtig ingrijpen in de Oostzee neigende Amsterdam, in weerwil zelfs van De Graeff's waarschuwingen tegen een te heftig optreden, zonder veel bezwaren op dien weg wist te brengen. De Witt verweet zijn ouden medestander de „kwade informatiën” en intriges, waarmede deze thans de Republiek tot scherp verzet tegen Zweden trachtte te bewegen¹⁾.

Het gelukte Van Beuningen alvast het traktaat van Elbing door de Staten te doen verwerpen — eene zware nederlaag voor De Witt's voorzichtige staatkunde — en daarna in 1657 koning Frederik III van Denemarken het „verroeste harnas” weder te doen aanschieten, terwijl Polen, de Keizer en zelfs Brandenburg zich nu insgelijks tegenover Zweden plaatsten.

Met deze politiek stelde de Republiek zich aan groote gevaren bloot, vooral omdat men tegelijk de genoemde ernstige moeilijkheden met Frankrijk had, oorlog met Portugal voerde, de munstersche zaken met de hooge hand besliste en met Engeland op alles behalve vertrouwelyken voet stond. De Witt deed dan ook zijn uiterste best om de Staten te weerhouden van steun, anders dan door geld, aan Denemarken en daardoor van feitelijke inmenging in den oorlog, ja zelfs om het verdrag van Elbing nog te doen aannemen. De erbarmelijke nederlaag der Denen, die uit Bremen werden teruggeslagen, Schonen, het laatste deensche land in Zweden, grootendeels verloren, daarna in het vroege voorjaar van 1658 ook Funen en de kleine eilanden, ja weldra den zweedschen koning zelfs op Seeland zagen aanvallen en Kopenhagen bedreigen, leidde echter spoedig tot den vrede van Röschild, waarbij Denemarken eigenlijk geheel van Zweden afhankelijk werd. Zoo spoedig was dit geschied, dat de strijd der meeningen in de Republiek juist ten voordeele van Van Beuningen beslist was, toen het onverwachte bericht van den vrede kwam en aan zijne politiek ten eenenmale den grondslag ontroofde.

Van Beuningen gaf evenwel den moed niet op. Terwijl De Witt

¹⁾ Naber, De staatkunde van Johan De Witt, blz. 118.

nogmaals de aanneming van het traktaat van Elbing bepleitte, ook op grond van de door Zweden thans aan Engeland toegekende voorrechten, waardoor men kans liep „uit het Oosterse vaerwater door d'Engelschen uitgevaeren” te worden, zette zijn tegenstander Denemarken aan het pas gesloten vredesverdrag niet te houden, steun belevende van de zijde der Staten. Karel Gustaaf van Zweden, dit bemerkend, viel in Augustus zijn vijand opnieuw plotseling op het lijf en sloeg wederom te land en ter zee het beleg voor Kopenhagen, tegelijk de Sont met zijne vloot en door de veroverde forten van Elsenör en Kronenborg afsluitend.

Deze onverwacht doortastende houding van Zweden deed Van Beuningen zijn pleit winnen: men moest nu de zweedsche macht wel fnuiken en ook De Witt maakte thans geen zwaarigheid meer om het arme Denemarken in zijne „ongelegenheden” te hulp te komen¹⁾. Obdam werd begin October met 35 schepen en een transport van 4000 man troepen onder kolonel Püchler naar de Sont gezonden om Kopenhagen te ontzetten, alle zweedsche „oppressien” tegenover het bedreigde Denemarken te verhinderen en de zweedsche vloot te „ruineren”, opdat geene gevaarlijke zeemacht in de Oostzee zou kunnen opkomen. Den 8sten November ontmoette Obdam de iets grootere zweedsche vloot onder Wrangel in de Sont en vernielde er werkelijk een groot deel van, doch niet dan na een bloedigen strijd, waarin van onze zijde de dappere vice-admiralen Witte De With en Pieter Floriszoon sneuvelden, terwijl Obdam zelf met zijn schip den ondergang alleen ontkwam door den krachtigen steun van Aart van Nes en sommige andere kapiteins²⁾. Het kleine overschot der zweedsche vloot week naar de forten en het beleg van Kopenhagen werd opgeheven. De staatsche scheepsmacht keerde evenwel na dit moeilijk verkregen succès nog niet naar huis terug maar bleef in de Sont, ook wegens de verschijning aldaar van eene engelsche vloot, wier bedoelingen men wantrouwde.

Met het oog op die engelsche inmenging, door de fransche gesteund, die onze staatslieden ertoe bracht om met behoedzaamheid maar toch met „vigueur” te werk gaan, werd in Mei, na lange voorbereiding en oponthoud wegens gebrek aan scheepsvolk³⁾, eene nieuwe scheepsmacht onder

1) Brieven V, blz. 566; III, blz. 453.

2) De Jonge, I, blz. 558 vlg.

3) De gewone hulpmiddelen: hooger gage en verbod van de Groenlandsvaart, hielpen ditmaal weinig.

De Ruyter met Johan Evertsen en Meppel als vice-admiralen naar de Sont gezonden, zoodat er in den voorzomer van 1659 niet minder dan 75 staatsche schepen met 12000 man en meer dan 3000 kanonnen bijeen waren, ongerekend de 4000 man van Püchler¹⁾. Zoo hoopte men Denemarken, welks hoofdstad nog steeds door de Zweden bedreigd werd en dat door Engeland en Frankrijk zeer tot den vrede werd „geperst”, terwijl Brandenburg slechts lauw optrad, van een wanhopig besluit, van eene geheime overeenkomst met Zweden terug te houden. Men wilde evenwel steeds moeilijkheden met de beide groote mogendheden vermijden, daar ook Engeland aanvankelijk zijne vloot in de Sont had versterkt. Intusschen was met de beide mogendheden reeds in het voorjaar een verdrag over de noordsche zaken gesloten, dat hoofdzakelijk de handhaving van den vrede van Röskild ten doel had, met weglating van de bepaling omtrent de sluiting van de Sont voor vreemde schepen. Een gezantschap onder leiding van Slingelandt was wederom met De Ruyter's vloot vertrokken ten einde Zweden op dien voet tot vrede te bewegen.

Een groot deel des jaars ging met onderhandelingen voorbij en nog steeds bleef Kopenhagen van de landzijde belegerd; de verschillen met Engeland en Frankrijk ter zake der politiek in de Oostzee werden ten slotte door De Witt uit den weg geruimd en de engelsche vloot verliet de Sont om naar huis terug te keeren. Maar de zaken in de Oostzee gingen nog weinig beter, totdat in het najaar eindelijk Denemarken, thans door onze wapenen geholpen, de overhand begon te verkrijgen. Obdam, die zeer aan de jicht leed, was na het vertrek der engelsche vloot eveneens met een twintigtal schepen naar huis teruggekeerd. De overige, onder het bevel thans van De Ruyter, ondersteunden krachtig een aanval te land op Funen, waar de staatsche admiraal 24 November de stad Nyborg beschoot en tot overgave dwong; vervolgens sloot hij de zweedsche vloot in de haven van Landskron op en overwinterde te Kopenhagen, waar men hem met eerbewijzen overlaadde.

Nog bleef de verhouding tusschen De Witt en Amsterdam niet geheel en al zonder bezwaren, ook omdat Amsterdam ernstige klachten opperde tegen het beleid van Obdam. De Witt gaf zich veel moeite om de eenheid van inzichten met Van Beuningen te herstellen, totdat

1) De Jonge, I, blz. 581.

deze eindelijk in het verdrag van Elbing berustte. De vervanging van Van Beuningen, die in Januari 1660 van pensionaris tot vroedschap van Amsterdam werd verheven, door De Witt's beschermeling Pieter De Groot, een man „van de goede maxime”, scheen voor de toekomst meerdere overeenstemming te beloven 1).

De definitieve goedkeuring van het genoemde verdrag, dat eerst zou worden voltrokken, als de vrede tusschen Zweden en Denemarken hersteld was, scheen eene betere verhouding tot Zweden in te leiden, maar nam de bezwaren in het Noorden allerminst weg, want nu begonnen onze bondgenooten aldaar ongerust te worden over onze houding. Gelukkig voor den gang der zaken stierf 23 Februari 1660 plotseling de zweedsche koning; zijn minderjarige zoon volgde hem op en nu werd de rust in deze streken spoedig hersteld onder bemiddeling van de Staten, die den 3^{den} Mei den vrede te Oliva tusschen Zweden en Polen, den 3^{den} Juni dien te Kopenhagen tusschen Zweden en Denemarken tot stand brachten.

De Witt kon over den afloop tevreden zijn, want ten slotte had het hem mogen gelukken, overeenkomstig zijn plannen de Staten bemiddelend tusschen de strijdenden te doen optreden, ja hun aanzien in de Oostzee hooger dan ooit te verheffen zonder den gemeenen europeeschen vrede te verstoren en in overleg met de beide groote mogendheden, wier vijandschap hij het meest vreesde, wier vriendschap hij voor onzen staat ten zeerste begeerlijk achtte.

Een tijdperk van vrede scheen voor Europa te zijn aangebroken. De vrede der Pyreneën, gevolgd door dien in de Oostzee, had de grootste bezwaren weggenomen. Alleen de steeds dreigende oorlog met Portugal bleef nog over, maar ook over den vrede met dit rijk werd op aandrang van Holland onderhandeld en in de Statenvergadering van dit gewest werd een ontwerp van verdrag opgemaakt, dat weldra in weerwil van het verzet van Zeeland, Utrecht, Gelderland en Groningen ten grondslag werd gelegd aan eene onderhandeling met Portugal in Den Haag, waar namens dat rijk de bekwame graaf de Miranda verscheen. Het bleek spoedig, dat Brazilië door de West-Indische Compagnie zou moeten worden opgegeven, maar Zeeland en Gelderland, beiden zeer bij de Compagnie geïnteresseerd, weigerden hiertoe

1) Vgl. over deze benoeming: Gebhard in Nijh. Bijdr., 3de Reeks, II, blz. 312 vlg.

mede te werken, en de stem van Stad en Lande kon alleen worden verkregen, doordat zijn vertegenwoordiger, Schulenborgh, blijkbaar door Portugal omgekocht, tegen den uitdrukkelijken wensch zijner provincie het verdrag goedkeurde. Zoo werd eindelijk (6 Aug. 1661) de vrede met Portugal geteekend onder heftig protest van Zeeland en Gelderland, die niet ten onrechte staande hielden, dat een vredesverdrag met eene meerderheid van stemmen te sluiten in strijd was met artikel 9 der Unie van Utrecht. Maar Holland, dat thans tweemaal zooveel aandeelen in de Compagnie in zijne provincie telde als de andere gewesten samen¹⁾, stoorde zich daaraan niet doch dreef eerst den vrede en na lange nieuwe onderhandeling (einde 1662) de ratificatie door. Het lange oponthoud daarbij was eensdeels te verklaren uit den wensch der Oost-Indische Compagnie om in den tusschentijd nog zooveel mogelijk van de portugeesche bezittingen in Indië, vooral op Ceilon en de kust van Voor-Indië, te veroveren, anderdeels uit de hoop der Portugeezen om nog betere voorwaarden te bedingen. Bij den vrede werd Brazilië aan Portugal afgestaan tegen eene som van 8 millioen gulden, vrijen handel, behalve in braziliaansch hout, op deze voortaan geheel portugeesche kolonie, volkomen vrijheid van handel op Portugal in alle goederen, zelfs onder zekere voorwaarden in contrabande, vrijheid van godsdienstoefening voor Nederlanders in Portugal op hunne schepen en in hunne huizen. De West-Indische Compagnie kwam dit verlies niet meer te boven.

Bij deze onderhandelingen was Engeland weder bemiddelend opgetreden, maar de omstandigheden waren daar zeer veranderd. Het zwakke gouvernement van Richard Cromwell, de almacht van het leger en de hand over hand toenemende verwarring in de zaken der engelsche Republiek had de volksstemming allengs doen omslaan in het voordeel van het verdreven koningshuis. Generaal Monck, de bevelhebber van het leger in Schotland, stelde zich weldra in betrekking tot Karel II, die zich nog kort te voren in zijne vernedering te vergeefs naar de Pyreneën had begeven om bij de vredesonderhandelingen eenige hulp van Frankrijk of Spanje te verkrijgen en zich thans weder te Brussel ophield. Hij bood hem in het voorjaar van 1660 de kroon van Engeland, Schotland en Ierland aan. Alles werd in diep geheim voorbereid en half Mei was de terugroeping der

1) Wicquefort, III, p. 68.

Stuarts een feit. Karel ontving het bericht te Breda, het oude bezit der Oranjes, waarheen hij zich op verlangen van Monck begeven had.

Deze hoogst belangrijke gebeurtenis dreigde het tijdvak van vrede, dat zich met de pas gesloten verdragen voor de Republiek scheen te openen, weder te verstoren. Hoe toch zou de Statenregering, die den engelschen balling zoo herhaaldelijk hare vijandschap had doen gevoelen, die zijn Huis en dat der Oranjes als hare felste tegenstanders moest beschouwen, zich tegenover hem in eene dragelijke betrekking kunnen stellen zonder haar eigen toekomst te bedreigen? Maar De Witt, onuitputtelijk in handige schaakzetten, onvergelykelyk in het gebruik van de middelen van het oogenblik, wist ook deze bezwaren te boven te komen, hoewel zij meer dan gewone inspanning vereischten, evenzeer als die, welke voortvloeiden uit de bijna gelijktijdige groote verandering in Frankrijk, waar Mazarin in Maart 1661 overleed en met diens dood eene nieuwe zeer monarchale regeeringswijze hare intrede deed.

Ook in de buitenlandsche zaken was de raadpensionaris omstreeks 1660 de erkende leider de Republiek, de staatsman, die door zijne veelomvattende kennis van politieke toestanden, door zijne zeldzame werkkraft en zijne onuitputtelijke vindingrijkheid het algemeene vertrouwen ook werkelijk verdiende. Mocht hem het geniale inzicht van den grooten landsadvokaat ontbreken, Johan de Witt was nooit verlegen om hulpmiddelen, die in moeilijke omstandigheden de Republiek konden redden uit oogenblikkelijke gevaren, en bestuurde het schip van staat met vaardige hand op de woelende golven der europeesche staatkunde van zijn tijd. Zijn diplomatieke werkzaamheid toont ons den voorzichtigen leider, den kalmen rekenaar, den scherpzinnigen menschenkenner, dien ook zijne binnenlandsche politiek doet bewonderen. Hij was geen man die medesleepte, die in brandenden ijver zijne partij ter overwinning voerde langs den koninklijken weg van open strijd; hij is de stille denker, die met kalme redeneering zoekt te overtuigen, die wijkt, waar de tegenstand te groot blijkt, en zich matigt in de overwinning, het voorwerp meer van beredeneerde dan van hartstochtelijke bewondering — het beste type van den hollandschen regent dezer dagen, eenvoudig en degelyk, onomkoopbaar en standvastig, koel van hoofd en hart, rustig zijn plicht vervullend ten einde toe, „*saevis tranquillus in undis*” als weinigen vóór en na hem onder onze staatslieden.

HOOFDSTUK IV.

LAND EN VOLK OMSTREEKS 1660.

Aanzienlijk in getal zijn de beschrijvingen van de Nederlandsche Republiek en hare bewoners uit dezen tijd. Engelsche en Fransche reizigers bezoeken haar en beschrijven land en volk zooals zij zich voordeden aan den vreemdeling; vaderlandsche auteurs nemen de pen op om hetzij in de landstaal voor hunne landgenooten in de eerste plaats het „Interest van Holland”, hetzij in het internationale Fransch de „délices de la Hollande” uiteen te zetten. De toon van al deze beschrijvingen is die van hooggestemden lof voor het vele voortreffelijke en bewonderenswaardige, dat het kleine grondgebied opleverde. Twintig, veertig jaren te voren stond de vreemdeling verbaasd over allerlei, wat hij hier zag te midden van een voortdurenden oorlogstoestand en in een staat, welks inrichting ten gevolge van dien oorlogstoestand veel onzekers, veel tijdelijks vertoonde. Thans was alles meer bevestigd, meer duurzaam geworden en scheen de vrede uit te lokken tot het nagaan der gronden, waarop eene verwachting van nog grootere ontwikkeling in de toekomst berustte.

Daarbij richtte zich het oog voornamelijk op Holland, het rijkste en meest bevolkte der gewesten, het machtigste en invloedrijkste tevens, welks oppermacht die der prinsen van Oranje had vervangen, tijdelijk ten minste, zoolang de jonge erfgenaam hunner traditiën nog niet tot de jaren des onderscheids zou zijn gekomen. Nog jaren zouden moeten verloopen, eer de jonge prins Willem zelfstandig zou kunnen optreden; zorgvuldig opgevoed, afwisselend op het Binnenhof in Den Haag en op zijn kasteel te Breda verblijf houdend, groeide Willem III van Oranje op, helder van geest, veelbelovend van aanleg maar teeder van lichaamsgesteldheid, wel behoefte hebbend aan de zorgen, die zijn jeugdig bestaan omringden. Wij hebben eene beschrijving van zijn voorkomen in dezen tijd: „fort beau, le visage long mais bien formé, l'oeil doux, le nez aquilin et l'esprit vif, il parle bien et hardiment 1).”

De regenten, die thans het machtige Holland beheerschten, wisten

1) Voyages de Mons. de Monconys, II, p. 127.

wel, dat zij op den duur zijn opkomst niet zouden kunnen beletten, en al mochten zij hem in de theorie beschouwen als eenvoudig een aanzienlijk, zij het den aanzienlijksten onderdaan van hun gemeenebest, al hoopten zij door handige maatregelen de vereeniging in zijne hand van de gezamenlijke waardigheden zijner voorvaders te kunnen verhinderen — dat het volk zijne verheffing tot die waardigheden als eene van zelf sprekende zaak beschouwde, kon ook hen niet ontgaan. Voorloopig evenwel scheen de regeering van het patriciaat, van de stedelijke aristocratie, in Holland ten minste oppermachtig te zijn en naar haar voorbeeld richtte zich de regeering ook in de andere gewesten meer en meer.

Holland trok in de Republiek het meest de aandacht. Slechts een enkele maal richtten zich de schreden van den vreemden reiziger naar andere gewesten, het meest nog naar het nabijgelegen Zeeland, dat met Holland zooveel overeenkomst vertoonde en zoo nauw met die provincie verbonden was. Slechts een enkele maal drong hij in Utrecht en Gelderland door en dan nog bepaalde hij zich tot de hoofdplaatsen dier gewesten; het Noorden, zelfs het belangrijke Friesland werd slechts weinig bezocht; de streken in het Zuiden, de wingewesten, de Generaliteitslanden bleven den vreemdeling zoo goed als onbekend. En ook de vaderlandsche schrijvers zelf wijdden aan de meeste der „zeven provinciën” slechts weinig aandacht; ook zij bepaalden zich bij hunne beschrijvingen voornamelijk tot Holland en de hollandsche steden, zelfs de kleinste van deze vonden hare bewonderende geschiedschrijvers, terwijl de grootere plaatsen in de overige gewesten meerendeels nog lang op eene beschrijving moesten wachten.

Er was wel eene zekere overeenkomst in het uiterlijk van de steden ook der meer afgelegen streken van de Republiek te herkennen — wie uit de Zuidelijke Nederlanden of van de duitsche zijde hare grenzen overschreed, werd aanstonds getroffen door de alom heerschende netheid en welvaart ¹⁾ — maar zelfs eene aanzienlijke stad als Utrecht met hare talrijke houten huizen viel wat haar uiterlijk betreft den reiziger, die haar van Holland uit bezocht, tegen, zoowel wat de „grandeur et beauté des maisons” als wat de „netteté des rues” betreft ²⁾, al zag men ook hier de geschilderde

1) Vgl. Monconys, II, p. 124.

2) Ib., p. 180.

glazen in de eenvoudige woningen, al ontmoette men ook hier, gelijk in Holland tot zelfs in de boerenwoningen, de schilderstukken der groote en kleine hollandsche meesters van dien tijd als het gewone sieraad der vertrekken. Landsteden als Deventer mochten enkele groote en hooge huizen tellen, met eene hollandsche stad konden zij noch in omvang noch in glans vergeleken worden; slechts als vestingen muntten deze „frontiersteden” door ligging en aanleg sinds Maurits’ dagen boven de hollandsche uit.

Ging men van Rotterdam, dat ook al „la seconde Venise” heet en door zijn druk handelsverkeer met Engeland, door zijn lakenhandel vooral¹⁾, de aandacht trok, naar het elegante maar stille Delft, dan kwam men door eene streek, waar „tout le pays semble plustost une seule maison de plaisance qu’une campagne”²⁾, met door boomen overschaduwde kanalen, waarin zwanen en eenden vrijelijk rondzwommen om de talrijke trekschuiten en andere vaartuigen. Van het onvolprezen Den Haag, het heerlijke „dorp der dorpen”, met zijn prachtig „Voorhout”, Huygens’ „Batava Tempe”, zijn Vijverberg en zijn heerlijk bosch, den „Hout”, waar de vogels kwinkeleerden en vorsten en heeren, staatslui en kooplieden „deftig rondwandelden” onder het schaduwrijk geboomte³⁾, met zijne statige paleizen en levendig gewoel, naar het geleerde en nijvere maar ongezonde en herhaaldelijk door de pest geteisterde Leiden met zijn lommerrijk Rapenburg ging men door een heerlijke boom- en weidenrijke streek, die wel in de liefelijke duinnatuur boven Haarlem, in de welvarende „Streek” tusschen Hoorn en Enkhuizen hare wedergade vond maar alleen overtroffen werd door de schoone Vechtoevers met hare heerlijke lanen en buitens, toen reeds door de dichters bezongen als het ideaal van natuurschoon en landleven, zich voortzettend in de veelgeprezen landouwen tusschen Utrecht en Amersfoort, „le plus beau chemin du monde” van dien tijd⁴⁾.

Welk een verschil met de geldersche en overijselsche heidevelden, met de slechte wegen in Brabant, die men zelfs midden in den zomer niet kon berijden zonder tot over de assen van den wagen in het water te ploeteren! Het levendig verkeer in Holland, waar gere-

1) The Dutch drawn to the life (London, 1664), p. 108.

2) Monconys, II, p. 132.

3) The Dutch, p. 31.

4) Monconys, II, p. 181.

gelde trekschuitendiensten over de om hun helder water geroemde door boomen omgeven kanalen de steden verbonden naast de wagentendiensten als van ouds, wekte ieders verbazing; slechts sommige gedeelten van Zeeland en Friesland en de onmiddellijke omgeving der stad Groningen konden zich daarmede meten.

Die drie gewesten waren het ook, welke zich eenigszins met Holland konden vergelijken wat den rijkdom aan weiden, wat de droogmakerijen, wat de zorg voor bedijking, wat den aanleg van kanalen betreft. Zeeland echter had zijn besten tijd reeds gehad en begon te lijden onder het bezwaarlijk verkeer tusschen de verspreide eilanden en het voortdurend trekken der bevolking naar het veelbelovende Holland; de veenontginningen en daarmede samenhangende kanalenbouw in het Groningsche, hoewel voor een deel met hollandsch kapitaal ondernomen, verhoogden in dezen tijd onder leiding van energieke persoonlijkheden als Adriaan Wildervanck de welvaart van het gewest weder in hooge mate; de indijkingen op de zeeuwsche eilanden leverden velen in Holland en Zeeland groote winsten op, die in Holland's Noorderkwartier waren vóór het midden der eeuw grootendeels reeds voltooid¹⁾. Intusschen wijzen de verbetering van de Eem, ten behoeve vooral van Amersfoort, het leggen van den Slaperdijk in de Geldersche Vallei na 1652 tot wering der overstromingen, het plan tot kanalisatie van de apeldoornsche Grift, op ijverige werkzaamheid in deze richting ook in andere provinciën; de in 1625 door Roelof van Echten begonnen ontginning van de venen benoordoosten Meppel wijst door den naam „Hollandsche Veld” weder op het hollandsche kapitaal, dat hier in het „hooge veen” werd geplaatst; de aanhoudend voortgaande bedijking van de Lauwers en den Dollart, ten deele ook met hollandsch kapitaal, deed ook in het verre Noorden steeds meer land aanwinnen.

Maar de kracht des lands lag toch in de hollandsche steden, onder welke het in 1658 opnieuw vergroote en thans tot eene stad van bijna 150000 inwoners gestegen Amsterdam de kroon spande; zijne heerlijke „grachten”, in halvemaaanvorm de stad in steeds grooter kring omspannend, zijne „eilanden” aan den IJkant werden bezet met snel aangroeiende rijen van pakhuizen en woningen, waaronder vooral de prachtige huizen der rijke kooplieden op de Keizersgracht

¹⁾ Vgl. Blink, Nederland en zijne bewoners, II, blz. 144 vlg.

uitmunten. Met trots roept een auteur uit: „wie Amsterdam niet gezien heeft, heeft geen schepen gezien en weet niet, wat zeezezen is”¹⁾; zijne magazijnen en havens, zijne kerken en weeshuizen, zijn beroemd tuchthuis, zijn arsenaal, zijn stadhuis bovenal, het in 1655 voor het eerst in gebruik genomen „achtste wereldwonder”, alles was de trotsche stad waardig, die haar gelijke nergens ter wereld vond. Leiden wordt geprezen als de schoonste stad van Europa²⁾, als onder de steden „wat de lente is in de saizoenen”, bloeiend door den lakenhandel en bekend door zijne roemruchtige geleerden en zijne soms meer dan 2000 studenten; Haarlem, sedert 1667 met Leiden door een kanaal verbonden, als zetel van bier- en linnennijverheid; het kleine en rustige Delft als een welvarend stadje van bierbrouwers en renteniers; het oude Dordrecht als middelpunt van den levendigen rivierhandel, vooral in fransche en rijnsche wijnen; Rotterdam reeds als een der grootste steden van het land, door zijn engelschen handel opgekomen; het vriendelijke en gezonde Gouda, door de in deze eeuw zoo dikwijls in onze steden optredende pest bijna geheel gespaard, te midden van eene waterrijke streek, eene door renteniers gezochte landstad, rijk aan pijpenfabrieken; daarbij kwam dan een dertigtal kleinere ten deele onmuurde steden en 400 dorpen, waaronder er vele waren, die men in andere landen steden zou noemen. En dit alles op een grondgebied van nauwelijks 60 mijlen in omtrek, welks bevolking op niet veel minder dan 1 millioen, de helft der geheele bevolking van de Republiek, mag worden geschat³⁾.

Die bevolking, hoewel door hare aanhoudende wrijving met andere volkeren over de geheele wereld, door de vestiging van vele vreemdelingen in haar midden, door den invloed der fransche beschaving op de hoogere kringen reeds op weg om enkele harer eigenaardigheden te verliezen, ten minste voorzoover de stedelingen aangaat, hield toch nog genoeg eigenaardigs over om den vreemden reiziger te boeien. Haar gezond verstand, hare krachtige energie, hare standvastigheid, haar onuitputtelijk geduld, hare taaie volharding,

1) (Parival), *Les délices de la Hollande*, p. 92.

2) *Ib.*, p. 43.

3) Het *Interest van Holland* berekent de bevolking op bijna $2\frac{1}{2}$ millioen, maar met eene gissing, die de schrijver zelf „ruw en onzeker” noemt, terwijl de berekening van het hoofdgeld in 1622 op eene bevolking van ruim 600000 komt, wat zeker voor dezen tijd te weinig is gerekend (vgl. *Interest van Holland*, blz. 18 vlg.).

haar werklust en werkkraft, haar zorg voor den arme en ongelukkige, hare matigheid in spijzen en voeding in het algemeen, de deftigheid harer overheden, haar eenvoud van kleding, hare belangstelling in de publieke zaak, hare vrijheid van denken, spreken en schrijven, hare goede wetten, haar gezond en krachtig voorkomen, haar verstandig overleg, hare zuinigheid, ordelijkheid en degelijkheid, die haar doet sparen en het gespaarde niet verkwisten aan weelde maar opleggen of besteden aan het opsieren van huis en hof, hare slimheid en handigheid in het verkeer, de netheid harer woningen, de reinheid harer zeden, de veredelende invloed der vrouwen op de samenleving worden, ook door den onwelwillendsten beoordeelaar, ten zeerste geprezen.¹⁾

Haar wantrouwige aard, hare neiging om den vreemdeling te minachten en van zijne onervarenheid misbruik te maken, hare mindere betrouwbaarheid in zaken, hare hardnekkigheid, die in arren moede deed zeggen, dat men eerder een Jood tot het Christendom kon bekeeren dan een Hollander van ongelijk overtuigen, hare langzaamheid in het besluiten, hare koelheid en teruggetrokkenheid, haar afkeer van vormen en plichtplegingen, haar overhellen tot drinken, vooral bij de lagere klassen nog zeer krachtig, ook bij den regentenstand niet zeldzaam, haar sterk op den voorgrond tredende zelfzucht vielen echter niet minder in het oog; ook de snelle vermindering harer vroegere militaire deugden in een tijd van jarenlange rust: zij liet immers hare oorlogen door gehuurde troepen voeren gelijk reeds sedert het einde der 16de eeuw het geval was geweest, zoodat zij het gebruik der wapenen was afgewend en hare schutterijen alleen bleven bestaan ter wille der schuttersfeesten en der manhaftige militaire kleding, die de dragers in de oogen des volks verhief.

Het valt niet te ontkennen, dat ook hier uitzonderingen op den regel voorkomen, en wie het oog vestigt op het „haagsche leven” van dien tijd²⁾, zal worden getroffen door aanzienlijke afwijkingen van het beeld, hier van ons volk en onzen volksaard gegeven. Die afwijkingen: zedeloosheid in de hoogere kringen, ledigheid van het leven der aanzienlijke dames en saletjonkers, overdreven weelde,

1) The Dutch drawn to the life, p. 50 ff., vgl. Temple's Observations, Ch. IV.

2) Vgl. daarover vooral: Betz, Het haagsche leven in de tweede helft der 17de eeuw ('s Gravenh. 1900).

voortwoekering van speelzucht, algemeenheid van het duel om onbeteekenende redenen, zij hangen alle samen met de ontwikkeling van het haagsche hofleven in de latere dagen van Frederik Hendrik en tijdens Willem II, toen eene menigte jonge edellieden vooral uit Frankrijk, door den militairen roem der Oranjes en door den glans van het stadhouderlijke Hof aangetrokken, zich in Den Haag vestigden en de verfijnde maar bedorven fransche gewoonten ingang deden vinden bij de aanzienlijken aldaar, die Parijs als de hoogeschool van het beschaafde leven beschouwden.¹⁾ En al mochten een enkele maal de sporen van een dergelijken geest ook elders merkbaar zijn, bijna altijd zijn zij tot die bron terug te brengen en steeds kan men wijzen op feiten, die aantonen, dat men hier met uitzonderingen te doen heeft. Gedenkschriften als die van Constantijn Huygens, den zoon, die van de wufte Madame de Zoutelande, van den vervelenden rijmelaar Coenraet Droste, briefwisselingen als die van Christiaan Huygens laten ons het haagsche leven van dien tijd in alle kleuren zien, maar daartegenover staan de getuigenissen omtrent het oud-hollandsche leven en het oud-hollandsche huisgezin, zooals het toen nog bij de groote meerderheid der bevolking te zien was, in de dagboeken van Doubleth, de brieven van Johan de Witt, de levensbeschrijvingen onzer groote zehelden, letterkundigen en staatslieden, in Cats' schilderijen van het huiselijk leven, in de tooneel- en kluchtspelen van dien tijd, in de reisbeschrijvingen en opmerkingen van vreemdelingen.²⁾

Waar Temple, de engelsche gezant, die hier twee jaren verkeerde, spreekt van den eenvoud van den eersten zeeman en den eersten staatsman van den tijd, waar hij getuigt van het burgerlijke leven van beiden — De Ruyter zich op het uiterlijk niet onderscheidend van een gewoon zeekapitein of koopman, De Witt eenvoudig gekleed, levende als een burgerman, op straat slechts door één dienaar gevolgd, dezelfde, die hem en de zijnen in huis bediende aan zijn eenvoudige tafel — daar zegt hij er bij „en zoo leven alle magistraten”; maar hij voegt er tevens aan toe, dat de officieren in staatschen dienst anders leven, hoewel ook zij naar zijne meening zich nog gunstig onderscheidden van die in andere landen.

Dezelfde scherpziende engelsche staatsman³⁾ onderscheidde hier vijf

1) Voyage de deux jeunes hollandais à Paris, ed. Faugère, 2e ed., p. 5.

2) Vgl. in het algemeen: Schotel, Het oud-hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw (Haarlem, 1868).

3) Ch. IV.

bevolkingsklassen: boeren, zeelieden, kooplieden, renteniers en edelen en officieren. De eersten beschrijft hij als werkzaam en lomp, rond en eerlijk, ten minste zoolang zij verre van de steden wonen, eenvoudig en matig, zelfs armelijk van levenswijze, zoodat zij zich met weinig krachtige voeding tevreden stellen en daardoor wel lang maar niet naar evenredigheid sterk geacht mogen worden. Ruwer en norscher zijn de zeelieden, karig van woorden gelijk van leefwijze, gehard en taai, moedig meer bij de verdediging dan bij den aanval. Weinig gemakkelijker in den omgang dan dezen zijn de kooplieden en handwerkslieden in de steden, vasthoudend en energiek, handig en onbetrouwbaar, waar het hun voordeel geldt, op hun recht staande en „koopmanseerlijk”. Uit de klasse der renteniers in de steden komen de regenten voort: het zijn rijkgeworden voormalige kooplieden of zoons van vroegere kooplieden, met welken stand zij zich nog telkens vermengen, levende van hunne inkomsten uit hunne goederen ten platten lande, van de lijf- en losrenten ten laste der stedelijke, gewestelijke of landsregeering, van de interesten hunner aandeelen in de groote compagnieën, soms ook van de opbrengst hunner in groote handelszaken gestoken kapitalen. Groote kapitalen vindt men echter minder onder hen dan onder de werkelijke groothandelaars; hun rijkdom is in den regel slechts matig, ook doordat de interest op een lagen voet staat en de inkomsten uit de landgoederen zelden 2 0/0 te boven gaan, terwijl de bezoldiging der ambten gering is; de jonge regentenzonen studeeren in den regel te Leiden en Utrecht in de rechten ter voorbereiding voor regeeringsposten en voltooien hunne opvoeding door eene reis naar Frankrijk en Engeland, tot Italië toe. De klasse van den adel verheft zich in aanzien nauwelijks boven die der regenten: in Holland is zij gering in aantal, ten deele ten gevolge van den langen spaanschen oorlog, die vele familiën heeft uitgeroeid; nauwelijks enkele adellijke familiën zijn daar overgebleven, die zich met trots afgezonderd houden van de regentenfamiliën, ook van die, welke door koop in het bezit van adellijke goederen en titels gekomen zijn; zij volgen vooral den franschen adel na, evenals de officieren en de rijke koopmanszoons doen, en zouden gelijk deze gaarne aan een stadhouderlijk hof schitteren.

Zoo was de hollandsche maatschappij. Die der andere gewesten vertoonde ongeveer hetzelfde type: wat ruwer, wat onbeschaafder van uiterlijk voorkomen zoowel als van innerlijke hoedanigheden,

wat minder bedorven ook door het minder woelige leven en de mindere weelde. De talrijke geldersche, utrechtsche en overijselsche adel deed zich vooral in die drie gewesten krachtig gelden evenals de aanzienlijke friesche en groningsche adel, nog iets minder beschaafd dan die der oostelijke gewesten ten gevolge der meerdere afgelegenheid van de noordelijke provinciën, waaruit zijne leden slechts naar Holland kwamen om tijdelijk in hooge staatscolleges zitting te nemen en dan ook de hollandsche zeden plachten over te nemen.

De vreemdeling zag dat alles aan met belangstelling maar ten slotte, zegt Temple, aan het einde zijner beschouwingen over het hollandsche volkskarakter, zou men toch liever willen reizen dan wonen in dit grondgebied, waar het land beter is dan de lucht, het voordeel meer gezocht wordt dan de eer, waar men meer verstand dan geest bezit, meer goedhartigheid dan vroolijkheid, meer overvloed dan genot kent, waar men meer vindt op te merken dan te begeeren, waar men meer menschen ontmoet, die men kan achten dan die men kan liefhebben.

Een der meest in het oog vallende eigenaardigheden van den Hollander, van den Nederlander in het algemeen was zijne gehechtheid aan huis en hof, en in verband daarmee de, bij alle onderlinge vrijmoedigheid in onderlinge verhouding, sterke familieband niet alleen in het huisgezin maar ook in de verdere familie. Sommige schrijvers verbazen zich over de vrijheid, die de kinderen op straat zoowel als in huis genieten, een oefenschool in de sterk uitkomende onafhankelijkheid van oordeel en optreden, die zich reeds in de jeugd doet kennen, ook tegenover vader en moeder¹⁾; anderen worden getroffen door den vrijen toon, de onafhankelijke verhouding der dienstboden, die zich niet laten beheerschen door de luimen en de willekeur van meesters en meesteressen; nog anderen getuigen²⁾ van den buitengewoon grooten invloed der gehuwde vrouw, meesteres in het huishouden, waar zij haren scepter zwaait en ook haren echtgenoot bindt aan de gestelde strenge regelen van netheid en goede orde, terwijl zij zich niet zelden inlaat met de zaken van den staat, vooral waar het benoeming van familieleden tot posten geldt.³⁾ Maar in zijn huis duldde de Neder-

1) Parival, l.l. p. 26.

2) Temple, Observations l.l.; Parival, l.l. p. 25.

3) Vgl. Bontemantel uitg. Kernkamp, II, passim.

lander geen bemoeiing der overheid, geen overlast van welken aard ook. Ook van hem mag gelden, dat zijn huis zijn „kasteel” was. Daaraan besteedde hij gaarne zijne zuur verdiende en zuinig bewaarde penningen om het te verfraaien en in te richten naar zijn zin.

Het oud-hollandsche huis ¹⁾, dat zich reeds in het begin der 16de eeuw door zijn trapegevel onderscheidde, bleef ook in dezen tijd over het algemeen aan dien bouwvorm getrouw, al werd het hooger en smaller, al werd het kwistiger versierd met beelden en figuren, met lijst- en kroonwerk. Die versierselen stonden in den regel in verband met het ambacht, met de bezigheden van den eigenaar en gaven dikwijls, bij het ontbreken van een uithangbord, den naam aan de woning, die ook wel haren naam ontleende aan het geslacht van den huisheer of aan de tevreden of norsche, vroolijke of sombere stemming, waarin hij bij den bouw verkeerde. Bij het toenemen van rijkdom en het vermeerderen van het aantal renteniers verdwenen de vroeger voor het bedrijf noodige luifels aan de onderste verdieping en werd het aantal vensters grooter, de eenvoud der versiering van gevel en daklijst, van binnenkamer en achterhuis minder opvallend, terwijl de hof van bleekveld meer en meer een tuin werd ²⁾, versierd met bloemen en heesters, met beelden en perken, fonteintjes en in figuren geschoren hagen, wederom naar fransch model, met wit zand en kiezelstenen, kunstig in den vorm van mozaïeken geschikt. Oudtijds vond men die tuinen meer buiten de stadsmuren in de nabijheid, met een koepel als middelpunt en stijve bloem- en moesperken. Ook die buitentuinen bleven nog bijna twee eeuwen in gebruik maar nevens de tuinen bij de huizen, sedert de bloembollenkoorts van omstreeks 1636 rijk voorzien van allerlei soorten van bloem- en bolgewassen; ook de burgerman wisselde zijn bleekveld met een bloemtuintje af, liefst aan den kant van de gracht, waar hij woonde. Zoowel van buiten als van binnen werd gezorgd voor groote net- en reinheid: zorgvuldig onderhouden schilderwerken, fraai geschuurde koperen of geschilderde ijzeren kloppers en knoppen aan de deuren bekoorden het oog; stoep en gevel, gang en kamer werden geregeld, zelfs dagelijks, geschrobd en gewasschen, wat Temple toeschrijft aan de wenschelijkheid om de gevolgen van de buiten-

¹⁾ Vgl. Schotel, l.l. blz. 1 vlg., 312 vlg.

²⁾ Ib., blz. 357 vlg.

gewone vochtigheid der temperatuur te verzachten, dezelfde reden, die hij ook opgeeft voor het streven naar huiselijke reinheid en netheid, blijkende uit het voortdurend poetsen en wrijven van meubelen en metaalwerk, de geliefkoosde bezigheid van de hollandsche vrouwen en dochters, die men zich niet kon voorstellen zonder stoffer of waschgerei.

Die reinheid intusschen strekte zich minder tot het lichaam en ook niet altijd tot de kleeding uit. Zelfs in de hoogste kringen had men zekeren afkeer van wasschen, ook van handen en gelaat, die dagen lang buiten aanraking met water bleven gelijk de bedekte lichaamsdeelen dikwijls weken en maanden lang; de onreinheid van het haar was zeer gewoon en de vrouwen gaven in deze den mannen niets toe, overtroffen hen dikwijls in verwaarloozing der lichaamsreiniging en slordigheid, ja vuilheid van kleeding. „Morsig als een ael” zoo klinkt het oordeel over hollandsche mannen en vrouwen van dien tijd¹⁾ en de „glommende comptoiren” worden op bedenkelijke wijze tegenover de „vuyle aensichten” gesteld.

Van het gewone burgerhuis was het „voorhuis” het belangrijkste vertrek, waar de familie haar hoofdverblijf hield, tenzij het — zooals bij ambachtslieden het geval was — als werkplaats werd gebruikt; in dat geval was het daarachter gelegen nauwe en eenvoudig gemeubelde „kantoortje” het woonvertrek, waartoe het zelfs in voorname huizen soms bestemd was. Het witte zand, dat in de kamers den houten vloer bedekte, voorzoover niet een klein tapijt dit onnoodig maakte, verhoogde den indruk van reinheid evenals het heldere tegelwerk, dat aan den wand de blinkend gewreven houten lambrizeering afwisselde. Spiegels en glazen, rijen tinnen en koperen vaten en schotels blonken den bezoeker van alle kanten tegen, zorgvuldig onderhouden en geschuurd, schitterend als goud- en zilverwerk. Op den vloer, gelijk onder den schoorsteen in den zomer werd het zand in fraaie figuren gestrooid, voorzoover men niet italiaansche mozaïekvloeren kon bekostigen. Aan de wanden hingen schilderijen van bekende of minder bekende meesters, een versiersel, dat nergens ontbrak, zelfs niet bij den schamelen burger of bij den eenvoudigen boer ten platten lande; zij dienden dikwijls ook als geldbelegging wegens de betrekkelijk aanzienlijke waarde, die er mede gemoeid was. Dergelijke schilderijen

1) Schotel, l.l. blz. 334.

vond men vooral in de pronkvertrekken, die meestal op de tweede verdieping lagen en naar het papieren of goudlederen behangsel of de kleur der geschilderde lambrizeering werden onderscheiden, bij de eenvoudige burgers met matten bevloerd, bij de meer aanzienlijken met ingelegde vloeren of rijke tapijten op den grond en aan den wand voorzien; fraai gebeeldhouwde kasten en kastjes, zeldzaamheden van Oost en West, friesche klokken, sierlijk gesneden stoelen en tafels, kunstig gebrande vensterglazen met wapens of figuren uit de bijbelsche of profane oudheid, fijn bewerkt glas- en spiegelwerk, kostbare porseleinen en steenen pullen trokken er de aandacht. Doch slechts noode liet de huisvrouw er den wildvreemde binnen: niet dan na de schoenen of laarzen te hebben uitgedaan werd men in die heiligdommen toegelaten, hoe gaarne ook de eigenares hare schatten liet bewonderen. In de slaapkamer zag men alleen bij de aanzienlijken en zeer gegoeden gebeeldhouwde ledikanten met zware gordijnen van groen damast, fijn serge of laken; de gewone burger, zelfs de tamelijk vermogende sliep in de voorvaderlijke in den min of meer gebeeldhouwden wand gebroken bedstede, waarin men met een ladder of een voetbank klimmen moest; bij allen vond men donzige bedden en overvloed van helder linnen, dat den vreemdeling troostte bij de gedachte aan die donkere „slaapkasten”, over dag zorgvuldig door beschilderde of gebeeldhouwde deuren aan het oog onttrokken; gladde engelsche matten op den grond verhoogden ook hier den indruk van netheid. Groote linnenkisten met goed onderhouden koperen of ijzeren beslag, welvoorziene kleerkasten en kabinetten meubelden de slaapvertrekken. De keuken of „stove” met haar blinkend vaatwerk, haar schoon gewasschen tegelvloer en tegel- of kalkwanden, hare matten stoelen, haar welgevuld „tresoor” of „schapraai” voor schotels en borden, haar ruim voorziene tinkast, waarin het dagelijksche tinwerk een plaats vond, voorzoover het niet in de tinkast van het voorhuis was opgenomen, haar welonderhouden vuurhaard of vuurpot getuigden evenzeer van den zin voor netheid, die bij de dienstboden niet minder dan bij de huisvrouw als eene hoofddeugd werd beschouwd.

Zoo leefde de degelijke Hollander in zijne woning, waaraan hij gehecht was, al mocht hij zich gaarne een uurtje verpoezen in de naaste herberg of „tapkroeg” om er met zijne bureu de gebeurtenissen in stad en land, de kansen van den oorlog in

verre streken, de belangen van handel en nijverheid te bepraten onder het genot van een glas bier of wijn.

De gewone volksdrank was nog het bier, „klein” of „dun” bier; de zwaardere hamburger, engelsche, heusdensche bieren, de plaatselijk gebrouwen zwaardere biersoorten werden intusschen ook niet versmaad. Vooral het delftsche bier was sedert de 15de eeuw algemeen in gebruik, ook in de andere gewesten, waarheen het nog in de 17de veel werd uitgevoerd evenals het haarlemsche, het deventersche, het harlinger, het bredasche bier, de roem van welk laatste evenwel zeer aan het tanen was. De thee, die in de eerste helft der eeuw hoofdzakelijk nog alleen als geneesmiddel in de apotheek voorkwam, als „universeel” geneesmiddel zelfs „voor alle ziekten en krankheden”, kwam eerst omstreeks 1660 op het voorbeeld van Parijs 1) als drank in de mode en weldra werd het chineesche heulsap, met de chocolade, voor de vrouwen wat later de koffie en sedert het begin der eeuw de tabak voor de mannen was, bij wie het „toeback suygen” uit de lange goudsche pijp omstreeks het midden der eeuw gewoon mocht heeten en de „toebackshuysen” — want in huis rookte men nog weinig, hoogstens op de stoep vóór de woning — in hooge eere waren. De fransch-spaansche gewoonte van tabaksnuiven drong spoedig tot in de huiskamer door en de snuifdoos werd een gewoon artikel voor mannen en vrouwen beiden. Ook hier had de mode van Parijs grooten invloed.

Op de feestmalen ging het, ook wat het eten betreft, verre van matig toe: de matigheid der Hollanders in de spijs en drank van het dagelijksch leven, door de vreemdelingen, vooral die van engelschen landaard, dikwijls als karigheid bespot, was even spreekwoordelijk als hunne onmatigheid bij feesten en maaltijden. Brood en boter met melk of bier was het gewone ontbijt zelfs van den gegooden burgerman: boter en kaas tegelijk, „zuivel op zuivel”, was overdaad. De boer dronk karnemelk; de zoetemelk was voor den stedeling en werd in het „roomryck, melkryk Holland” ’s morgens vroeg als „moye, klare ochtentmelk” rondgevent 2). Van het om twaalf uur genuttigde middagmaal 3) was de „potagie”, met erwten

1) Betz, l.l. blz. 112 vlg.

2) Schotel, l.l. blz. 327 vlg.

3) Ib., blz. 348 vlg.

en boonen als hoofdbestanddeel, of warmoes van kool en spek het voornaamste gerecht, vleesch werd betrekkelijk weinig gebruikt, meestal in hutspot; de hoogere stand maakte van een en ander meer werk en bereidde in „lecker overvloed” het middageten op fransche wijze, als tweede gerecht meestal visch, als derde salade, verder taarten en vruchten van allerlei soort. Als tafeldrank was bij den burgerman het bier gebruikelijk; de hoogere standen voegden bij de zwaardere biersoorten de fransche en rijnsche wijnen in rijke keus; brandewijn was ook bij de meer gegoeden hoofdzakelijk alleen bij gastmalen en vroolijke bijeenkomsten gewoon; de jenever deed eerst later zijne noodlottige intrede in het gevolg van den aardappel, die als voedingsmiddel hier te lande in dezen tijd nog weinig bekend was, hoewel Raleigh hem reeds in 1584 uit Virginia naar Engeland had overgebracht en hij eenige jaren later in den leidschen kruidtuin was verschenen. Vorken waren alleen bij de hoogere standen in zwang; de burger at met de vingers, zelfs de deftige burger¹⁾. Het avondmaal nam men tegen het naar bed gaan; het bestond meestal weder uit brood met boter; bij de meergeroeden werd het evenwel tot een nieuwen maaltijd uitgebreid. Om tien uur ging dan de ouderwetsche burger naar bed, den tijd, waarop ook poorten en herbergen gesloten werden²⁾. Slechts weinigen bleven iets langer op, velen zochten vroeger de rust³⁾.

In het algemeen toont het leven van den Hollander in het midden der zeventiende eeuw neiging tot meerdere weelde, ja overdaad, die een wedloop in fraaie koetsen, in kostbare kleeding, in huisraad, in kleenoodiën, in wat niet al deed ontstaan; de overdaad, die eene koopmansdochter van dezen tijd er toe bracht haren kostbaren kanten halsdoek brooddronken te gebruiken om het vuur lustiger te doen opvlammen. Die weelde bleek ook in de sierlijker kleeding naar franschen snit zoowel als in de fijnheid van het overvloedige lijnwaad, dat, in groote linnenkisten en kasten bewaard, de trots der gegoede huismoeder uitmaakte⁴⁾. De kostbare „borsten” of „voorstukken” van zijde en fluweel, met goud, paarden en edelgesteenten bezet, het korte zijden jakje, de geweldige rood- of blauwvlakensche

1) Ib., blz. 346.

2) Ib., blz. 355.

3) Vgl. over een en ander ook Kalff in het werk: Amsterdam in de 17de eeuw, afd. Huiselijk en maatschappelijk leven, blz. 7 vlg.

4) Schotel, l.l. blz. 120, vgl. Kalff, l.l. blz. 23 vlg.

met zilver- en gouddraad geboorde hoepelrok of „bouwen”, het „keeren-vat”, door Huygens in zijn „Kostelick Mal” — die scherpe satire op de modekleeding van zijn tijd — bespot, daaronder de kostbare satijnen, damasten, zijden onderrok of keurs van allerlei tint, met kant geboord, werden steeds fijner en prachtiger; de stemmige zwarte huik of overmantel met kap bedekte dit alles op straat, voorzoover zij niet koket werd opgenomen, soms ook de lichte uit Frankrijk overgekomen „vlieger” of regenmantel. Sedert het midden der eeuw versierde een aantal linten en strikken de vrouwenkleeding naar fransche mode; stijve rijglijven, diamanten hoofdnaalden, gouden en koralen halskettingen, oor- en armringen, parfums, waaiers, haarverven, blanketsel en opgelegde moesjes deden hun intocht tot ergernis der ouderwetsche hollandsche huismoeders en der over al die weelde slecht te spreken predikanten en zedemeesters in proza en poëzie, die meermalen hunne stem verhieven tegen al dien overdaad, die Hollands „ouden roem van slechte defticheyt” verloren deed gaan. Niet minder ergernis wekten de fijne omgeslagen kanten kragen — de „schuinsche rimpelkraegh trots aller boeren wan”, spot Huygens — sedert het einde der 16de eeuw minder stijf geplooid maar niet minder rijk versierd en in het midden der 17de in breede plooiën om den hals boven het merkwaardig laag uitgesneden kleed gedragen, de kanten lubben om de polsen, de fraaie lederen of zijden handschoenen, de talloze kleinoodiën, waarmede men de kleeding belaadde, de rijkbestikte kousen en roodgehelde pronkschoenen. Dichters en prozaschrijvers als Huygens en Heemskerk beschrijven de overdreven elegantie der vrouwenkleeding — „meer vlagge dan verdeck” — op onnavolgbare wijze, soms met vinnigen spot den mallen overdaad geeselend, soms met ironische bewondering de geheimen der verfijnde toiletkunst ontvouwend.

De mannenkleeding¹⁾ was veel minder overdadig, ofschoon ook hier de fransche mode zich bij de gegoede klasse meer en meer begon te doen gevoelen. De ronde vilten hoed met breeden slappen rand van den ouden tijd begon plaats te maken voor het kleine zweedsche hoofddekseel met smallen rand, voor de poolsche muts, voor ronde of gepunte bolhoeden met zwierige linten, pluimen en vederbossen, die men eerst alleen bij „pronckepincken” had gevonden;

1) Schotel, blz. 146 vlg.

het kort geknipte natuurlijke haar van Maurits' tijd werd ouderwetsch bij den langen met vlechten en „gekruidde” lokken versierden haardos der jongeren, ongevoelig tot de zware pruikenmode overgaande. De deftige zwartlakensche mantel over het stemmige, slechts bij aanzienlijken met gouden of zilveren knopen gesierde zwarte wambuis werd allengs lichter en fijner van stof en kleur, weldra door den zwierigen zijden mantel vervangen, terwijl het thans opengesneden en met gouden passementen belegde wambuis van kostbaar fluweel, van zijde en satijn werd en de stijve linnen spaansche kragen en mouwen sedert Frederik Hendrik door allerlei soorten van fransch kantwerk werden vervangen, de hand en vingers benauwende ringen en braceletten van verfijnde weelde getuigden. De met linten en kwikken versierde, opengesneden en opgedofte broeken naar fransche mode ergerden de ouderwetschen, die in die „benestelde flodderige voddebroeken” der jongeren de lichtvaardigheid en ontucht hunner eeuw belichaamd zagen en in het ontleenen van allerlei mannenkleederen aan de vrouwenkleeding en omgekeerd een bedenkelijk verschijnsel van verwijfdheid en onzedelijkheid schuwden. De vergulde staatsiedegens, de ook bij saletjonkers gebruikelijke blanketsels en moesjes, de roode modekousen, de kostbare kousenbanden, de sierlijk gegespte „steylgehelde” schoenen, de reukwerken en het haarpoeder werden ook voor mannen hier te lande meer en meer inheemsch. Men ging hier zelfs met al deze fraaiigheden nog verder dan in Frankrijk, waar de jonge Lodewijk XIV aan het hof het voorbeeld van eenvoud in kleeding gaf en plak-katen tegen de overdadige pracht deed uitvaardigen, zoodat de Hollander en Duitscher te Parijs aan de passementen en linten op hunne kleeding te herkennen waren en daarom openlijk werden uitgelachen¹⁾.

Het landvolk alleen behield over het geheel nog de oude nationale dracht evenals de schippers en matrozen met hunne wijde pofbroeken uit den ouden tijd, maar de burgerman begon de sierlijke kleeding van den gegoeden stand meer en meer na te volgen, al hield hij zich over het algemeen nog aan den ouden lompen hollandschen snit: de pamfletten maken meermalen melding van ambachtslieden en winkeliers, die gekleed loopen als „bannerheeren” en hunne huizen optooien als burgemeesters²⁾.

1) Voyage à Paris, p. 31, 56, 110.

2) Pamfl. Thijs. n°. 7375, over de „fouten en dwalingen der politie”.

Al die weelde was natuurlijk het gevolg van de merkwaardige welvaart, die bij de gegoede klassen der bevolking van dezen tijd heerschte, van den veel besproken bloei van handel en nijverheid, die nog steeds den vreemdeling met verbazing en bewondering, den landzaat met trots en vreugde vervulde. Die welvaart was wel niet volstrekt algemeen, want ook hier ontbrak niet de daglooner, die aan al die weelde weinig deel had, maar het feit, dat ook deze toch licht een daghuur van 12 tot 15 stuivers kon maken¹⁾, getuigt van betrekkelijken welstand, terwijl de overvloedige armenzorg, de steeds toenemende menigte van „provenhuizen” en armengestichten in de steden en op de groote dorpen de eigenlijke ellende weerde. Overigens was, enkele uitzonderingen niet te na gesproken, de rijkdom vrij gelijk over de gegoede klasse verdeeld, zoodat een bezit van 40 à *f* 50000 als laagste tax van den bemiddelde kon gelden²⁾.

Men begon intusschen evenals elders het schadelijke van den toenemenden overdaad reeds in te zien en niet alleen de schrijvers en predikanten traden er tegen op, maar de stadsregeeringen begonnen weder te denken aan het hernieuwen der oude keuren tegen overvloedige weelde op bruiloften en gastmalen, in kleeding en kostbaarheden, ja gingen reeds tot het maken van nieuwe bepalingen daarop over. In de pamfletten wordt op dit alles herhaaldelijk gewezen en tegenover de weelde van sommigen de duurte van het brood en de behoefte van anderen gesteld; maatregelen worden gevraagd tot het voorkomen der nijpende armoede, die bij het duurder worden der levensbehoefte den ongegoede dreigt. Vooral in den moeilijken tijd van den engelschen oorlog klom, zooals wij zagen, de armoede tot eene bedenkelijke hoogte onder de arbeidende klasse³⁾. En daarna kwam in 1655 het euvel der pestziekte deze streken weder teisteren: te Leiden stierven toen ruim 13000 menschen, ongeveer $\frac{1}{4}$ der bevolking, te Amsterdam in het volgende jaar bijna 18000. De zware uitdeelingen der diaconieën, in 1660 te Amsterdam bij de Gereformeerden alleen *f* 238000, afgezien nog van de bedeeling aan de huiszittende armen, die soms *f* 600000 bedroegen, wijzen evenzeer op het groote getal der armen als de tallooze opwekkingen tot weldadigheid en de stichting

1) Pamflet n°. 7375, blz. 4.

2) Ib., blz. 3.

3) Zie hiervoor, blz. 72.

van de genoemde armenhuizen en werkinrichtingen zelve, die even spoedig gevuld als opgericht werden ¹⁾. Toch getuigen ook de vreemdelingen, dat de armoede hier te lande betrekkelijk niet zoo op den voorgrond trad als in andere landen het geval was.

De algemeene welvaart hing vooral af van den handel, dien ons het meergemelde Interest van Holland, geschreven door den leidschen fabrikant Pieter de la Court en door Johan de Witt en Pieter de Groot nauwkeurig nagezien, verbeterd en zelfs vermeerderd, op levendige maar zeker niet onpartijdige wijze schildert ²⁾.

Die schildering gaat uit van eene in hoofdzaak juiste beschouwing aangaande Holland's natuurlijke gesteldheid, zijne ligging en zijne bevolking, die op de zee als aangewezen is. Het Holland dier dagen vergelijkende met dat van Raleigh's tijd neemt de schrijver aan, dat visscherij en zeehandel met alles wat daarmede samenhangt sedert „wel een derdendeel” is toegenomen, eene schatting, die in het algemeen moeilijk als ten eenenmale onjuist beschouwd kan worden, al moet zij natuurlijk eenigszins ruw genomen zijn. De door De la Court vermelde omstandigheid, dat de helft meer schepen naar het Oosten dan naar het Westen varen, schijnt aan te toonen, dat de vrachtvaart over geheel Europa wel groot en de transito-handel dus hoofdzaak was, maar dat de consumtie hier te lande toch aanzienlijk moet geweest zijn, ook al let men er op — wat de auteur verzuimt — dat een groot deel der uit het Oosten in onze havens aanbrechte goederen langs de rivieren naar Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden wordt uitgevoerd. De lage interest, 3 à 4 $\frac{1}{2}$ %, die de hollandsche kooplieden voor hun geleend kapitaal gaven bij het welverdiende krediet, dat zij genoten, kwam den handel zeer ten goede; die lage interest hing samen met de ten gevolge van de zware lasten luttele opbrengst der vaste goederen en het betrekkelijk

1) De Bosch Kemper, De Armoede in ons vaderland, blz. 97 vlg.

2) Het in 1662 voor het eerst onder dien titel uitgegeven boekje van De la Court is, ofschoon verboden, spoedig herdrukt en later door den schrijver omgewerkt tot zijne Aanwysingh der politike gronden en maximen van de Republike van Holland en Westvriesland (Leiden en Rotterd. 1669). Vgl. daarover mr. J. Heemskerk Bz. in de Gids van 1853; Van Rees, Verhandeling over de politike gronden en maximen; Veegens, in Historische Studiën, II, blz. 30, vlg.; Fruin, in Gids 1865, II, blz. 459 vlg.

ontbreken hier te lande van zeer vermogende renteniers en van uitgebreid grondbezit.

De nederlandsche handel had in dezen tijd volgens het oordeel der meest bevoegde schrijvers zijn hoogste punt bereikt. Verder dan reeds een twintigtal jaren te voren strekte hij zich niet uit, maar de vrede, waarin men zich thans verheugde, nu de verschillen met Engeland tijdelijk hadden opgehouden, de oorlogstoestand in het Noorden en Zuiden was geëindigd, de staatsche oorlogsschepen den moorschen zeeroovers op Afrika's noordkust herhaaldelijk de macht der Staten deden gevoelen en het aanzien harer vlag op de wereldzeeën handhaafden, gaf den koopman gelegenheid zijne plannen ongehinderd te ontwikkelen¹⁾. De mededinging der Engelschen begon zich wel ernstig te verheffen tengevolge van de Navigatie-acte, die ook onder Karel II tot teleurstelling der nederlandsche kooplieden in hare volle kracht bleef, maar voorloopig was de nederlandsche handel nog wel tegen die mededinging bestand; in nog sterkere mate tegen de fransche, deensche, zweedsche en duitsche concurrentie, die zich veel minder met hem kon meten, vooral door het gemis van het hier te lande zoo ruim aanwezige, zoo licht verkrijgbare kapitaal. Handhaving van den „gelukzaligen” vredestoestand moest dan ook volgens De la Court — en volgens De Witt zelve — het hoofddoel zijn der staatsche politiek en het „interest van Holland” scheen gebaat bij alles, wat in die richting werkte. Daarom moest de opkomst der stadhoudelijke macht op alle wijzen worden tegengegaan, wijl men van haar blijkens de opgedane ondervinding eene andere staatkundige richting kon verwachten, die niet door het handelsbelang maar door algemeene politieke, zelfs dynastieke belangen zou worden bepaald, waarvoor de koopman uitteraard weinig gevoelde, wanneer hij daarin geen voordeel voor zich zelve zag. Het boek van De la Court, dat deze strekking ten duidelijkste vertoonde, moest dan ook evenveel genoegdoening en instemming bij de heerschende partij als verontwaardiging en protest bij hare orangistische tegenstanders wekken, wat ook blijkt uit de heftige pamfletten ervoor en ertegen in deze jaren uitgekomen: zoowel de persoon als de stellingen

1) Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Niederlande, S. 14, constateert eene toeneming van den handel sedert 1660 na eene voorbijgaande depressie, blijkbaar het gevolg van den oorlogstoestand.

van den schrijver werden daarin ten heftigste bestreden; hij werd in zijne vaderstad als een onzedelijk wezen van de avondmaalstafel geweerd en moest tegen de volkswoede beschermd worden¹⁾. Dit belette hem evenwel niet om in 1669 eene nieuwe omgewerkte uitgave van zijn boek te doen verschijnen onder den titel „Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland”.

De buitengewone vlucht, door de Oost-Indische Compagnie in den laatsten tijd genomen, waardoor bijkans alle indische waren „aen Holland vast zijn”, scheen den auteur geen mindere oorzaak van de groote welvaart dan de vredestoestand. Op deze laatste bewering valt veel af te dingen en De la Court zelf zag dit eigenlijk ook wel in, zooals blijkt uit zijne beschouwingen over de slechte gevolgen van het streng handhaven van het monopolie der „gesloten Compagnieën” en over haar streven om met de minste negotie de hoogste winsten te behalen.

Wat de Oostindische Compagnie betreft, de „florissante eeuw”, waarvan Van Diemen’s opvolger, de gouverneur-generaal Cornelis van der Lijn, spreekt na het herstel in 1646 van den vrede op Java met den Soesoehoenan van Mataram en den Sultan van Bantam, was meer in schijn dan in werkelijkheid voor haar aangebroken. Van Diemen’s krachtig bewind had den naam der Compagnie alom gevreesd gemaakt en haar gezag zoowel in den Archipel als op Ceilon, Malakka en Formosa op hechte grondslagen gevestigd; de hernieuwing van haar octrooi in 1647 scheen haar in staat te stellen wederom 25 jaren lang groote winsten te behalen, vooral wanneer zij nieuwe banen insloeg. De Compagnie bleef echter bij haar oude handelsbeginselen. De Heeren Zeventien wilden nog altijd, in weerwil van de vertoogen van vele leden der indische regeering²⁾, uit vrees voor hun geliefd monopolie niet hooren van meerdere vrijheid voor den particulieren handel, terwijl zij hunne ambtenaren nog steeds door kleine tractementen aanleiding gaven tot heimelijken eigen handel en bedriegelijke praktijken van allerlei aard.

Van der Lijn en zijn opvolger Carel Reiniersz., onder wien de regeering van Gouverneur en Raden opnieuw in den ouden geest

1) Vgl. Wittewaall, Proeve van De la Court’s Welvaren van Leiden, blz. XIII. Vgl. Van Rees, Gesch. der Staathuishoudkunde, I, blz. 367 vlg.

2) De Jonge, Opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië, VI, blz. IV vlg.

werd geregeld en bevestigd, gesteund door justitie en politie onder hunne leiding en in verband met de uitsluitende handhaving der gereformeerde religie ook hier, waren niet de mannen om door krachtig optreden de Compagnie op nieuwe banen te leiden of zelfs haar langs de oude tot hooger en bloei te brengen; zij richtten zich geheel naar de bevelen der Heeren Zeventien, hielden het monopolie staande en toonden tegenover de inlandsche vorsten op verlangen hunner meesters „eene welwillende, modeste, nederige en vriendelyke houding”, tegenover engelsche en andere mededingers eene voorzichtige terughoudendheid teneinde geen aanleiding tot bezwaren te geven¹. Vrede scheen het groote middel tot bevordering van den handel: de Zeventien wilden de kostbare oorlogen van Van Diemen's tijd zooveel mogelijk vermijden; zij wilden voortaan uitsluitend op vermeerdering van dividenden, niet op vermeerdering van macht en grondgebied aangestuurd zien. De dagen van Coen en Van Diemen waren onherroepelijk voorbij: men vergat, dat in deze streken handel en machtsvertoon onherroepelijk samengingen.

Het optreden van Johan Maetsuycker als opvolger van den in 1653 overleden Reiniersz. opende, hoe bekwaam hij ook was, geen nieuw tijdperk. Handig diplomaat en voorzichtig regent, naar het hart der „principalen” in het vaderland, meer dan schitterend krijgsman en organisator als Coen en Van Diemen waren, heeft hij 25 jaren lang het gezag der Compagnie over het geheel met groot geluk gehandhaafd. Met hulp van den talentvollen Rijklof van Goens, langen tijd gouverneur van Ceilon, dreef hij de Portugeezen uit hunne laatste posten op dat eiland en de voor-indische kusten; alleen Goa en een deel van Timor bleef bij den vrede met hen, die eerst in 1663 in Indië geldig werd geacht, in hunne handen. Wel bezweek het belangrijke Formosa voor de macht van den ondernemenden en wreeden chineeschen zeeroover Coxinga, ook door het slecht beleid van den bevelhebber Coyet, die daarvoor met verbanning naar een afgelegen eiland moest boeten, maar Palembang in 1659, Makassar in 1660 getuchtigd en eenige jaren later door Speelman onderworpen vergoedden dit verlies in zekere mate en op de Molukken bleef het gezag der Compagnie ongerept. De buigzame gouverneur-generaal

1) De Jonge, Opkomst, XI, blz. XL.

trachtte de moeilijkheden met de Engelschen en de inlandsche vorsten zooveel mogelijk te vermijden overeenkomstig de wenschen zijner lastgevers en de politiek zijner naaste voorgangers. Maar de handel der Compagnie nam onder zijn bestuur niet toe. Integendeel. De specerijenhandel op de Molukken, door de maatregelen der Compagnie zeer beperkt — voornamelijk tijdens het bestuur van den gouverneur De Vlaming van Oudshoorn, die de nagelteelt overal uitroeide behalve op Ambon en de Oeliassers en met de grootste onbarmhartigheid de wederspannige bevolking voor haar verzet daartegen strafte, ja uitmoordde — verliep eerst naar Makassar¹⁾, vandaar spoedig naar elders. Batavia zelf kwijnde door de sterke mededinging van Bantam, waar een handig en bekwaam Sultan met hulp van Arabieren, Engelschen en Denen weder een belangrijke handelsbeweging deed ontstaan, die den handel der Compagnie ernstig bedreigde. Het plan van Coen tot bevordering van den toevoer van kolonisten naar Batavia, door Maetsuycker gesteund als een voortreffelijk middel tot verheffing van Batavia's snel zinkenden bloei, kwam in 1662 weder tot een begin van uitvoering maar het aantal der kolonisten bleef ook nu slechts klein.

De hoofdzaak voor de Heeren Zeventien was, dat de dividenden nog op eene goede hoogte bleven, 25, 30, soms 40 0/0, al daalden zij in sommige jaren tot 12½ 0/0, met name tijdens den eersten engelschen oorlog, die allen handel een tijd lang belette²⁾. Wij weten reeds, dat deze hooge dividenden geen criterium voor den bloei der Compagnie mochten heeten, daar zij volstrekt niet altijd uit eigenlijke winsten voortsproten maar dikwijls alleen uit opgenomen gelden konden worden betaald³⁾. Juist die dividenden echter waren het, wat de meest in het oog vallende voordeelen aanbracht, en daarom kon De la Court voor dezen tijd zeggen, dat de Compagnie de welvaart des lands aanzienlijk bleef vermeerderen, al berustten die voordeelen niet op werkelijken vooruitgang der Compagnie zelve. Buiten den kring der hooge ambtenaren van de Compagnie en dien harer hoogste bestuurders was de eigenlijke toestand van het grooté handelslichaam zoo goed als onbekend: de geheimzinnigheid der Compagnie's boek-

1) Ib. blz. LXXIV.

2) Klerk de Reus, Uebersicht, Beil. VI.

3) Vgl. dl. IV, blz. 348.

houding, de verwarring, die daarin heerschte, maakte het voor anderen dan ingewijden uiterst bezwaarlijk in te zien, dat noch de hooge dividenden noch de daarmede samenhangende hooge koers der aandelen van de Compagnie onbedriegelijke bewijzen waren van haren bloei. Maar behalve de hooge dividenden waren het de aanzienlijke clandestiene voordeelen, door ambtenaren in Indië en in het vaderland, door de bewindhebbers zelf van het bedrijf der Compagnie genoten, die tot het vermeerderen van rijkdom in het vaderland bijdroegen, een feit, dat dezen ambtenaren en bewindhebbers evenmin tot eer strekte als onzen voorvaderen in het algemeen de dikwijls woeste speculatie in Compagnie's aandelen op de Amsterdamsche Beurs die natuurlijk den een grove winst maar den ander even grof verlies moest bezorgen.

Van groot belang voor de Compagnie was de stichting eener kleine kolonie van Nederlanders aan de Kaap de Goede Hoop, waar onder leiding van den energieken voormaligen scheepsoficer Jan van Riebeeck, die er tien jaren lang het bestuur voerde, een kasteel werd opgericht, weldra land aan beambten der Compagnie uitgegeven. Zoo werd er een begin van kolonisatie gemaakt ten behoeve der uit en naar Indië zeilende Oostindievaarders, voor wie de Kaap van dezen tijd af een zeer begeerd rustpunt werd, waar zij levensmiddelen — water, versch vleesch, groenten in de eerste plaats — konden inslaan en tot herstel van gezondheid eenigen tijd konden verblijven. Bij het vertrek van Riebeeck in 1662 was er reeds een kern van veehoudende europeesche kolonisten in de nabijheid van het kasteel aanwezig en begon men verder in het onbekende binnenland door te dringen. De ongeveer gelijktijdig op Mauritius, Ceilon en Cochin ontstane volkplantingen, door Maetsuycker aanvankelijk met goeden uitslag gesteund, schenen eene nieuwe toekomst voor de ontwikkeling ook dezer veelbelovende eilanden en kusten te zullen openen, een onmetelijk veld van ontwikkeling voor de hollandsche natie.

Veel minder belangrijk was zoowel de handel als de kolonisatie in de streken, waarover de West-Indische Compagnie hare werkzaamheid uitstrekke.

Ook haar octrooi was in 1647 voor 25 jaren verlengd maar zij verkeerde sedert in een treurigen toestand, vooral ten gevolge van den volkomen ondergang harer macht in Brazilië. Den 26sten Januari 1654 was hier de heerschappij der Compagnie geëindigd met de overgave

van het Recife en drie andere nog bezette sterkten aan de Portugeezen; de generaal Schkoppe, die de verdediging in de laatste jaren had geleid, bedong voor zich en de zijnen den overtocht naar Holland met wapenen en bagage. Bij het na zijne terugkomst tegen hem en zijn twee burgerlijke hoofdambtenaren aangevangen proces bleek ten duidelijkste, dat langere verdediging niet mogelijk was geweest. Door den vrede in 1661 ging Brazilië voor goed verloren, maar de vrijheid van den handel der Nederlanders op dat land en Afrika werd nog van de Portugeezen bedongen, en behalve de achtergelaten artillerie, die teruggegeven werd, kwam eene som van 8 millioen gulden als schadeloosstelling aan de Compagnie. Maar deze schikking kon haar niet redden. Herhaaldelijk reeds was zij op het punt geweest van bankroet te gaan en noch de anders zeer voordelige slavenhandel, de hoofdzaak voor hare bezittingen op de kust van Guinea, noch de handel in sommige produkten van de kleine eilanden in de Antillen, die zij nog bezat, konden meer dan haren ondergang vertragen. Met moeite sleepte zij haar bestaan voort, terwijl hare aandeelen, hardnekkig dalende, het nulpunt begonnen te naderen en hare meeste bezittingen, verwaarloosd en verarmd evenals zij zelve, een kommerlijk leven voerden. De meeste voordeelen werden in de door haar bevaren streken door particuliere handelaars behaald, ten deele met geheime ontduiking, ook hier door de slecht betaalde ambtenaren der Compagnie, van wat nog van haar monopolie was overgebleven. Vooral de slavenhandel leverde aan sommige firma's, met name aan de firma Coymans te Amsterdam, rijke inkomsten op, over wier bron dikwijls met ergernis werd gesproken¹⁾, wanneer men zich tenminste verstoutte openlijk van dezen „onchristelijken” maar voordeeligen handel te spreken.

Slechts één harer koloniën maakte op den ongunstigen regel eene uitzondering, het sedert 1647 door Peter Stuyvesant bestuurde Nieuw-Nederland. Onder zijne krachtige en verstandige hoewel dikwijls willekeurige leiding werd een einde gemaakt aan de onder zijne voorgangers Van Twiller en Kieft onophoudelijk woedende Indianen-oorlogen; de veiligheid in het bezette gebied en de over het geheel goede verstandhouding met de naburige engelsche koloniën Massachusetts, Connec-

1) Vgl. b.v. het pamflet *Thys. 7374*, getiteld: *Tsamenspraeck tusschen een hollantsch ende brabantisch koopman*.

ticut en Virginia deed de bevolking van de kolonie langzaam toenemen, zoodat zij onstreeks 1660 tot 10000 personen gestegen was, meerendeels gevestigd op het eiland Manhattan en langs de oevers van de Hudson. De hoofdstad — Nieuw-Amsterdam had men haar profetisch genoemd — bevatte toen 1600 inwoners. Er heerschte in de kolonie echter groote ontevredenheid over Stuyvesant's willekeurig bestuur en het bijna algeheel gemis van invloed der bevolking daarop; bovendien liet de West-Indische Compagnie zich weinig aan de uitgestrekte bezitting gelegen liggen, behalve inzoverre deze uit de inkomsten van den handel in beverhuiden eenige voordeelen afwierp. Een groot gevaar was voor Nieuw-Nederland gelegen in het feit, dat de engelsche regeering feitelijk nooit de rechtmatigheid der vestiging had erkend en sedert 1606 op de geheele kust van Virginia tot de St. Laurensrivier voor zich zelf aanspraak maakte, terwijl de blanke bevolking van het westelijk aan Nieuw-Nederland grenzende Nieuw-Engeland tienmaal zoo sterk was als die van het door de Compagnie in bezit genomen gebied. Reeds tijdens den eersten engelschen oorlog had het lot van de kolonie aan een zijden draad gehangen en nog steeds drongen de engelsche kolonisten op handhaving der vermeende engelsche rechten aan. Het stond te voorzien, dat de zwakke, zoo goed als aan zich zelf overgelaten kolonie, door de engelsche bezittingen ten noorden en ten zuiden geheel ingesloten, een ernstigen aanval van engelschen kant niet zou kunnen weerstaan¹⁾.

De visscherij gold nog altijd voor de voedster van Hollands handel en nijverheid. Met name de haringvisscherij en de kabeljauwvangst heetten „seer krachtige middelen van subsistentie”, waarvan tal van andere bedrijven als van ouds afhingen. Van achteruitgang in deze takken van nijverheid is voor dezen tijd geen sprake. De la Court stelt het aantal der personen in Holland, die er zich mede bezighouden op evenveel als dat van hen, die van den handel leven. Enkhuizen, Maas(land)sluis en Vlaardingen waren volgens Temple nog steeds de voornaamste visschersplaatsen. De groenlandsche visscherij had zich vooral in West-Friesland gevestigd en bloeide in hooge mate sedert den ondergang der Noordsche Compagnie in

1) Vgl. over de toestanden in Amerika de voortreffelijke studiën van Fiske, vooral *The Dutch and Quaker colonies in America* (2 vol. New-York, 1899).

1642. Aanvankelijk scheen de walvischvangst ten gevolge daarvan te zullen verdwijnen. Maar zij herstelde zich spoedig. De la Court zegt, dat jaarlijks 12000 visschers en meer zich naar het Noorden begaven om zich op deze vangst toe te leggen en dat de opbrengst sedert 1642 wel 10 tot 15 maal was toegenomen. De bescherming, door de Staten van Holland aan dien tak der visscherij verleend door het verbod aan Nederlanders om aan eenige buitenlandsche walvischvaart deel te nemen, door het beletten van den uitvoer van vischtuig, tonnen, sloepen en andere voor deze visscherij noodige en hoofdzakelijk hier te lande alleen verkrijgbare zaken; de verplichting voor de visschers om zoowel de gevangen walvissen als traan en baleinen in nederlandsche havens aan te brengen en te verkoopen; de krachtige beveiliging der walvischvaarders eindelijk door staatsche oorlogsschepen — dat alles had op de ontwikkeling dezer visscherij een zeer gunstigen invloed. Een kleine handel met de Eskimo's op de kusten van Groenland en straat Davis in hout, koperen ketels, bijlen, messen en snuisterijen ging er mede gepaard¹⁾. „Gecommitteerden uit de groenlandsche visscherij”, uit de voornaamste reeders samengesteld, hielden het oog op deze belangen.

De takken van nijverheid, die met scheepvaart en visscherij in betrekking staan, niet alleen de scheepsbouw aan de Zaan maar ook de nettenbreierij, de touwslagerij, de zeilen-, ankers-, en kabelmakerij bloeiden natuurlijk evenzeer als scheepvaart en visscherij zelve gelijk wij bij de beschrijving van vroegere nijverheidstoestanden reeds hebben kunnen opmerken. Ook de nijverheid in het algemeen schijnt in deze jaren weinig reden tot klachten te hebben gegeven, al drong De la Court ernstig aan op vermindering der drukkende lasten en verruiming der beperkende bepalingen, die bijna elken tak van nijverheid in banden hielden. De hallen en gilden, die in zijne vaderstad en elders de wol- en lakenfabricage onder de voogdij der stadsregeering hielden, schenen hem in strijd met de beginselen van vrijheid, waaruit hij voor den handel zoowel als voor de nijverheid de rijkste vruchten wachtte. De vrijheid van godsdienst, die hier te lande handel en nijverheid in zoo hooge mate had bevorderd door

¹⁾ Vgl. Zorgdrager, Groenlandsche Walvischvangst; Luzac, Holland's Rijkdom, II, blz. 277 vlg.

de verplaatsing dientengevolge hierheen van zoovele uit andere landen verdreven nijveren en kooplieden, zou zonder groote schade nooit kunnen worden aangerand, meende hij niet ten onrechte 1).

Het was er nog verre van af, dat deze vrijzinnige staathuishoudkundige beginselen op de nijverheid werden toegepast: zij bleef nog in de banden van het middeleeuwsche gildenwezen besloten. De ontzaglijke toevoer van grondstoffen uit alle landen der wereld, de gemakkelijheid voor den Nederlander om zijne „manufacturen” met zijne talrijke schepen naar elders te vervoeren maakte een groot deel van de bezwaren der aloude nijverheidsbeperking in de tallooze wetten en keuren voor het oogenblik minder voelbaar: die uitteraard hinderlijke beperkingen gingen in vele gevallen samen met maatregelen tot bescherming tegen buitenlandsche, ja buitensteedsche concurrentie, die den nijvere weder ten goede kwamen. Doch zij zouden op den duur niet bestand zijn tegen den algemeenen drang naar vrijheid, die van den koopman uitging.

De vreemdeling werd behalve door de grootsche handelsbeweging in het kleine grondgebied ook in dezen tijd getroffen door den bloei van allerlei nijverheid, met name van de laken-, linnen- en wolfabricage, de biernijverheid, de bleekerij en alles wat met den handel in nauwe betrekking stond. Het karakter der nederlandsche nijverheid bleef nog steeds over het algemeen dat der kleine nijverheid, over tal van kleine bazen verdeeld: de groote fabrieksnijverheid kwam slechts bij uitzondering in onze steden voor, al begonnen zich, vooral na de vestiging van uitgeweken fransche fabrikanten hier te lande, verschijnselen op te doen, die wijzen op verandering in dezen 2). Beperkt individueel inzicht, gemis aan geschikte verdeeling van den arbeid beheerschten nog de fabricage, middeleeuwsche uitsluiting en beperking lieten zich nog in sterke mate gevoelen, terwijl de handel zich reeds lang van die banden had ontslagen en van zijn vrijheid een ruim gebruik maakte, desnoods tot nadeel der nijverheid van het oogenblik. De tijd zou weldra komen — tot schade ongetwijfeld van de deugdelijkheid van het fabrikaat maar niet van de tijdelijke belangen van den producent — dat ook de fabrikant

1) Wttewaall, Proeve, passim.

2) Pringsheim, S. 29 ff.

ten onzent zou leeren inzien, dat de afzet der waren niet zoozeer beheerscht wordt door hun „innerlijke deugd” maar door den smaak van den koper, een beginsel, dat door den wereldwijzen De la Court met nadruk zijnen stad- en landgenooten werd voorgehouden in zijn merkwaardig, eerst in onzen tijd uitgegeven „Welvaren van Leiden”, in vele opzichten grondslag van het later geschreven „Interest van Holland”;

De op economisch gebied zoo goed onderrichte leidsche auteur, die voor een der merkwaardigste staathuishoudkundigen der zeventiende eeuw geldt, heeft veel minder oog voor de geestelijke verschijnselen in zijne omgeving, waarop hij trouwens alleen let voorzoover zij kunnen dienen tot verklaring van de economische beginselen, die hij voorstaat.

Dat intusschen de religie in zijn tijd een groote rol speelde, zou hij allerminst ontkend willen hebben. Hij, met zijne vrijzinnige opvatting van den godsdienst, die hem in den reuk van atheïsme deed komen, wist zeer goed, dat zijne stad- en landgenooten over het algemeen van die vrijzinnigheid weinig gediend waren. Hij wijst herhaaldelijk op het eigenbelang, dat de heerschende gereformeerden moest beletten van hunne macht gebruik te maken tot onderdrukking van de andersgezinden, die ook in Holland nog verreweg de meerderheid hadden. Niet de helft van de bevolking in dit gewest is gereformeerd, zegt hij ook van zijn dagen nog¹⁾; vooral van de „oude landzaten”, boeren, renteniers en edelen, zijn de meesten nog katholiek, velen wel protestantsch maar dan doopsgezind of rijnsburgsch. In Utrecht, Gelderland en Overijsel was ongetwijfeld ook het katholicisme verre in de meerderheid, al telden sommige streken, de Veluwe b.v., sedert Jan van Nassau vele gereformeerden; in de drie noordelijke gewesten en Zeeland daarentegen was het aantal zeer gering, zooals blijkt uit De la Torre's bericht van 1656²⁾. In het geheel mag men het aantal katholieken boven de Maas voor dezen tijd op $\frac{1}{2}$ millioen stellen.

De godsdienstvrijheid hier te lande trof alle vreemdelingen ten

1) Interest van Holland, blz. 36.

2) Afdrukt in het Archief van het aartsbisdom Utrecht X, blz. 95 vlg.; XI, blz. 57 vlg., 374 vlg.

sterkste bij de vergelijking met den toestand elders, maar weinig minder het groote aantal der dientengevolge voorkomende protestantsche sekten. De talrijke Doopsgezinden onder de handwerkslieden, visschers en zeelieden, vooral in het van ouds doopsgezinde Noord-Holland en op het platteland van Friesland vielen daarbij het meest in het oog. Veel minder talrijk maar in verhouding niet weinig invloedrijk door stand en vermogen, bekwaamheden en bezit van posten waren de Remonstranten in sommige hollandsche steden en enkele dorpen, benevens de nog minder op den voorgrond tredende Lutherschen en de kleinere sekten.

De koopliedenregeering der Vereenigde Nederlanden zag in, dat zij door het op den voorgrond brengen van godsdienstverschillen landzaat en vreemdeling op den duur van het bewonen en bezoeken dezer streken zou afkeerig maken, en, lettende op het feit, dat in geheel Europa het aantal der gereformeerden nauwelijks $\frac{1}{20}$ der bevolking kon gerekend worden uit te maken, achtte zij het haar belang zooveel mogelijk godsdienstvrijheid voor allen tot een harer grondstellingen aan te nemen. Wel bleef de gereformeerde Kerk de boven allen bevoorrechte en genoot alleen zij volle vrijheid volgens de in 1618 en 1619 vastgestelde dordtsche beginselen, die de regeering herhaaldelijk verklaarde te willen handhaven, maar alle pogingen om deze beginselen tot in hunne uiterste consequentie door te voeren werden standvastig afgeweerd en de feitelijke rechten eener uitsluitende staatskerk heeft zij nooit kunnen verwerven. Wel bleven de plakkaaten tegen andersdenkenden in naam gehandhaafd en gaf de regeering in schijn ten minste nu en dan gehoor aan hen, die maatregelen verlangden tegen de heterodoxen en dissenters, maar als deze zich niet al te zeer in de openbaarheid waagden, konden zij zeker zijn van tolerantie. „Niemand kan zich hier beklagen”, getuigt Temple ¹⁾, „in zijn geweten te worden getast of gedwongen te worden tot openlijke verkondiging van zijn bijzonder geloof of tot opoffering van zijn huiselijken godsdienst of tot het volgen van een ander geloof dan het zijne.” En al geeft hij, die blijkbaar meer in de hoogere dan in de lagere kringen had rondgezien, wat te hoog op van de hier gevonden onderlinge verdraagzaamheid, van het gemis aan godsdienstig krakeel, van de liefallige verhouding tusschen de sekten, hij zegt, in theorie tenminste, niets te veel, als hij beweert, dat,

1) Ch. V.

zoals men elders kon eten, wonen en markten waar men wilde, men hier kon bidden met wien men wilde zonder daarop aangezien te worden. Hij had echter blijkbaar weinig gehoord van den grooten kamp, die kort vóór zijn komst in de Republiek de gansche gereformeerde Kerk op hare grondvesten had doen schudden, den fellen strijd tusschen Coccejanen en Voetianen, die eene herleving van den ouden tweespalt van Arminianen en Gomaristen had kunnen veroorzaken.

Na den twist over den sabbath, die nog jaren lang de gemoederen in beweging bracht, was omstreeks 1660 een nieuw belangrijk verschil tusschen de leidsche en de utrechtsche theologen opgekomen, dat over de zondenvergeving en de genadeleer, waarbij Voetius zelf zich met kracht tegenover den „leidschen ketter” stelde, weldra krachtadig geholpen door den Groninger Maresius, die zijn oude twisten met Voetius vergat om gezamenlijk Coccejus en de zijnen, wier leer de arminiaansche opvatting der praedestinatie naderde, te bestrijden. De gematigde opvatting van Coccejus vond steun bij de van theologische partijtwisten afkeerige en voor een groot deel uit half of heel arminiaansche elementen samengestelde regeering; daarentegen steunden de Voetianen op de aanhangers der Oranjepartij, van ouds de beschermers der strengere orthodoxe opvatting. Staatkundige en kerkelijke twisten dreigden zoo opnieuw de Republiek in beroering te brengen en vooral de strijd over het „Publiek gebed” gaf aanleiding tot eene heftige beweging op kerkelijk en tevens op staatkundig gebied, toen de Staten van Holland (1662) opnieuw de zaak van het noemen van den Prins van Oranje in de openbare en kerkelijke gebeden ter hand namen en een gebedsformulier deden samenstellen, waarbij het Huis van Oranje niet werd genoemd. Maar het mocht nog gelukken door resolutiën en door handig vermijden der gevaarlijke twistpunten het gevaar voor eene hernieuwing der vroegere factiën te bezweren, al kon men de inwendige twisten in de Kerk niet doen eindigen.

En buiten de gereformeerde Kerk was het „odium theologicum” niet minder krachtig werkzaam zooals blijkt uit de verschillen onder de Doopsgezinden. Ook onder de katholieken was het ernstige verschil van meening omtrent de bevoegdheid der geordende geestelijkheid tegenover die der wereldlijke geestelijken in de laatste jaren zeer toegenomen en de handigheid van den apostolischen vicaris De la Torre, de voorzichtigheid van diens opvolger Johannes van Neercassel konden ternauwernood de bij den hier te lande steeds gevaarvollen

toestand der katholieke Kerk zoo noodige uiterlijke eensgezindheid in zekere mate bewaren.

Al valt er dus op de hooggeroemde onderlinge verdraagzaamheid des harten veel af te dingen, zeker is het, dat de politiek der regeering in kerkelijke zaken, die ten doel had zooveel mogelijk vrijheid aan allen te verleenen, mits de openbare orde niet werd verstoord, erin slaagde de verschillen in het openbaar leven niet al te zeer te doen uitkomen en de afwijkende meeningen, hoe scherp ook tegenover elkander staande, tot feitelijken, zij het dan ook slechts uiterlijken vrede te noodzaken.

Zoo kon het land, wat het sedert den opstand tegen Spanje was geweest, in weerwil van alle godsdienstgekibbel eene vrijplaats blijven heeten voor alle meeningen, de toevlucht van den vreemdeling, die van elders had moeten wijken ter wille van zijn geloof.

Van de wetenschap spreekt De la Court nog minder dan van den godsdienst en in zijn boek over Leiden blijkt onze fabrikant ook weinig doordrongen te zijn van hare beteekenis voor het gemeenebest. Hij beschouwt haar vooral uit het oogpunt van de materieele voordeelen, die zij aan zijne vaderstad afwerpt, en ziet daarom haar belang vooral in het streven om zooveel mogelijk studenten daarheen te lokken. „Buyten de H. Theologie, Mathesis, Historien en Talen” acht hij haar vrijwel onnut, „nergens toe dienende als om by ongeleerden een trap tot de practik te verkrygen”. In het bijzonder minacht hij de philosophie, die hij „bespottelik” acht en geschikt „om alle menschelyke wijsheid uyt te blussen”. Maar, zegt hij, al wilden de studenten den Koran hooren uitleggen, men moet hun alles geven, wat zij willen, want daardoor alleen worden zij getrokken. Gelukkig dachten de mannen der regeering over een en ander niet als hij. Sterk onder den invloed van de onder de ontwikkelde klasse meer en meer doordringende cartesiaansche denkbeelden, hadden zij meer dan vroeger oog en oor voor de vorderingen der natuurwetenschap.

De universiteiten, in de eerste plaats Leiden, die in het begin der eeuw vooral bekend stonden door den bloei der klassieke en theologische studiën, hadden dezen roem nog volstrekt niet verloren, al nam het aantal studenten niet meer zulke verhoudingen aan als omstreeks 1640 het geval was geweest — een gevolg zoowel van het herstel van den vrede in Duitschland als van het verdwijnen der

onvergelijkelijke genieën op philologisch gebied, die in de eerste helft der eeuw Leiden's roem uitmaakten, misschien ook van de verregaande exploitatie der vreemde studenten, waarvan sommige bronnen spreken, en van zekere gemakzucht, die met den hoogen bloei der universiteit was opgekomen¹⁾.

Nog leefde te Leiden Coccejus, de scherpzinnige en meegaande auteur der „Summa doctrinae de foedere et testamento Dei”; Voetius zwaaide te Utrecht nog steeds zijn zwaarwichtigen scepter met onverminderde handhaving der dordtsche beginselen; de heftige Maresius te Groningen stond nog steeds op de bres, sedert 1641 als opvolger van Gomarus wakende tegen alle kettersche leeringen, zij het arminianisme of cartesianisme of wat er verder den streng-orthodoxen uit den booze moest zijn. Zij handhaafden den roem der dogmatische studiën in Nederland, waartegenover de philosophie der Cartesianen, door Regius en Franciscus Burman te Utrecht, door Heydanus en diens beschermeling Arnold Geulinx te Leiden verkondigd, zich voorloopig nog met goeden uitslag wist te verdedigen, zeker van den steun der haar genegen heerschende staatspartij en in weerwil van het zachtzinnig bedoelde verbod van 1656, dat ook volstrekt niet streng werd toegepast. De dood van den uit Zweden naar Leiden teruggekeerden Salmasius was voor de klassieke letteren een groot verlies geweest, maar de oude traditie werd nog door den uit Deventer hierheen verplaatsten Gronovius op schitterende wijze gehandhaafd, gelijk Golius als beoefenaar der oostersche talen zijn beroemden voorganger Erpenius op zijde streefde. Nicolaas Heinsius was ongetwijfeld de grootste en veelzijdigste der hollandsche philologen van dit tijdvak, ofschoon hij geruimen tijd in Zweden doorbracht en zich daar meer aan de diplomatie dan aan de philologie wijdde. De deventersche, later utrechtsche hoogleeraar Graevius volgde hem en Gronovius niet zonder glans na. Beroemde juristen als Antonius Matthaeus en Paulus Voetius te Utrecht, als Ulric Huber te Franeker, als Dirk Graswinckel, griffier der Chambre Mi-partie en erfgenaam van De Groot's roem als beoefenaar van het volkenrecht, waarin hij zijn beroemden voorganger evenwel op verre na niet evenaarde, mogen naast die allen met onderscheiding worden genoemd.

Maar geen hunner verkreeg eene europeesche vermaardheid als

1) Wttewaall, Proeve van De la Court's Welvaren van Leiden, blz. 148 vlg.

die van den genialen Christiaan Huygens, den grooten wis- en natuurkundige, schitterend onder de eerste beoefenaars der natuurwetenschap van alle tijden. Leerling van Frans van Schooten, den bekenden leidschen hoogleeraar in de wiskunde, uit wiens school ook Johan De Witt, het amsterdamsche regeeringslid Jan Hudde en de weinig bekende maar uitnemende medicus Hendrik van Heuraet voortkwamen¹⁾, overtrof hij verre die uitstekende mannen uit de tweede periode van den bloei der wiskundige studiën, hier te lande op die van Stevin gevolgd. De Witt's voortreffelijke studiën over de kromme lijnen en de waarschijnlijkheidsrekening, Hudde's toepassing der zuivere wiskunde op „nuttiger” vraagstukken van het dagelijksch leven in zijne vaderstad, Heuraet's aanvankelijk veelbelovende eerstelingen zijn niet te vergelijken bij wat Huygens heeft voortgebracht. Als een reus steekt hij boven allen uit, de zegevierende bestrijder van de leer der cirkelquadratuur, de gelukkige ontwarde van de moeilijkste vraagstukken op het gebied der getallenleer, de grondlegger der kansrekening, de onnavolgbaar heldere denker, die in de wiskunde „de vastheid van het redekundig verband en de duidelijkheid van het betoog” verre boven de uitkomsten stelde, de ontdekker van de wet van het behoud van het arbeidsvermogen der beweging en van het behoud der beweging van het zwaartepunt, van de bewegingswetten van den slinger, van den ring en de maan van Saturnus, de uitvinder van het slingeruurwerk, van de buskruidmachine, voorloopster der gasmachine en daardoor van het stoomwerktuig, de geniale verklaarder der lichtverschijnselen, der zwaartekracht, der magneetkracht, de grootste wiskundige, de grootste natuurkundige, de grootste werktuigkundige van zijn tijd, „de nieuwe Archimedes”²⁾. In het voorjaar van 1666 vestigde hij zich te Parijs en hielp er de Académie des Sciences inrichten, waarvan hij een der eerste en voornaamste leden werd. Zijn vaderland, waar hij onder de vele diletantten slechts weinigen vond, die zijn streven konden begrijpen en waardeeren, verliet hij om uit eene meer centrale plaats den glans van zijn genie te doen schijnen over de wereld, te midden van eene reeks van mannen, met wie hij reeds

1) Vgl. Korteweg, Het bloeitijdperk der wiskundige wetenschappen in Nederland (Amst. 1894).

2) Vgl. over hem in het algemeen: Bosscha, Christiaan Huygens (Haarl. 1895).

sedert jaren in nauwe wetenschappelijke betrekking stond, totdat de overheerschende streng-katholieke richting aan het hof van Lodewijk XIV ook hem, den vrijzinnigen denker, het leven in die omgeving moeilijk maakte en hem naar het vaderland terugdreef.

In het vaderland zelf wemelde¹⁾ het van mannen, die onder den invloed der cartesiaansche denkbeelden zich aan de natuurwetenschappen wijdden, meestal verdienstelijke dilettanten als de oude Constantijn Huygens zelf, die in zijne brieven en nagelaten geschriften een merkwaardig inzicht in natuurwetenschappelijke vraagstukken toont en met tal van geleerden uit andere landen van ouds in correspondentie had gestaan. De beroemde Anna Maria van Schuerman, bedreven in allerlei vakken van geleerdheid en kunst, mag in dit verband genoemd worden. Geen vreemdeling, die Utrecht bezocht, verzuimde de gelegenheid om te trachten met de merkwaardige vrouw in aanraking te komen, wat bij haren afkeer van dergelijke bezoeken niet altijd gemakkelijk viel. Bijna iedere voorname stad in Holland telde een of meer beroemdheden, die intusschen soms tot kwakzalverij overhielden zooals de rotterdamsche anatoom en scheikundige Lodewijk de Bilz. Op die neiging tot kwakzalverij had het beruchte zoeken naar den steen der wijzen, een der voornaamste elementen bij het ontstaan der wetenschappelijke scheikunde, een grooten invloed. Onder de scheikundigen van die dagen hier te lande namen de vreemdelingen Glauber, geneesheer te Amsterdam, en de zonderlinge Franschman Borri eene belangrijke plaats in. Uitvinders van allerlei aard vonden dan ook in de Republiek een belangstellend gehoor en konden er lichtelijk octrooi voor hunne uitvindingen verkrijgen; zoo de fransche werktuigkundige Du Son, die in 1653 te Rotterdam het middelpunt van algemeene belangstelling werd wegens het door hem uitgedachte wonderschip, dat, bestemd scheen om de zeilschepen te vervangen maar weldra onbruikbaar bleek, hoe hoog het de verwachting aanvankelijk had gespannen.

De groote belangstelling in wetenschappelijke studie, die zich in de nederlandsche gewesten meer en meer vertoonde, had ook een gunstigen invloed op den boekhandel en het uitgeversbedrijf. Was in

¹⁾ Vgl. Sorbière's berichten over zijne reis door Holland in 1660 (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXII, blz. 57 vlg.).

de 16de eeuw Frankfort de groote boekenmarkt, het middelpunt van den boekhandel geweest, de Dertigjarige Oorlog, die Duitschland heinde en verre in eene woestenij had verkeerd en aan den Rijn vooral niet minder dan elders zijne schadelijke gevolgen had doen gevoelen, had deze stad van het grootste deel van haar vertier beroofd. Leiden, de zetel der geleerdheid, waar jaarlijks honderden studenten samenvloeiden en beroemde vertegenwoordigers der wetenschap een rustig punt van aanraking vonden, scheen een oogenblik bestemd om de rijke erfenis te aanvaarden. Zijne boekverkoopers en uitgevers reisden Europa door om oude boeken in te koopen en nieuwe te verkoopen; zijne boekenauctiën kregen een grooten naam gelijk vroeger die van Frankfort¹⁾. De vrede van Munster, de allengs mindere glans der philologische studiën te Leiden, vooral het afnemen van het aantal der vreemde studenten aldaar deed aan dezen grooten bloei wel afbreuk maar de Elzeviers handhaafden toch met goeden uitslag hun ouden roem. Leiden en Amsterdam stonden nog lang over de geheele wereld bekend als de voor naamste zetels der boekdrukkunst, waar men onder de bescherming der nederlandsche vrijheid tal van werken drukte en uitgaf, die elders door het machtwoord der regeeringen of den invloed der geestelijken verboden waren. Met Parijs bezaten zij het grootste aandeel in het boekenverkeer dier dagen.

Mocht de Republiek het beloofde land der uitvinders, der diletanten, der uitgevers, der boekenvrienden heeten, niet minder was zij het land der schilders en graveurs. De aanzienlijke en de burgerman, de stedeling en de boer plachten hun huizen te versieren met schilderstukken van meer of minder beteekenis; in schilderijen werd een gedeelte van het kapitaal belegd, zij vormden een belangrijk deel der inventarissen en erfenissen; geen regeeringscollege of gildenbestuur bijna was er, of het bezat meerdere afbeeldsels van zijn leden of voormalige leden, in vol besef hunner waardigheid gezeten in hunne vergaderkamer te midden van hunne werkzaamheden of gesierd met de emblemen, die bij hun ambt pasten; geen schutterofficier, of hij wenschte op het doek vereeuwigd te worden; geen aanzienlijke

¹⁾ Vgl. daarover De la Court, *Het Welvaren van Leiden*, in Wttewaall's *Proeve* daarover, blz. 158 vlg.

familie, of zij had hare portrettengalerij; geen kermis van belang, of men vond er schilderijen en prenten van de bekende meesters te koop; geen belangrijke gebeurtenis in het familieleven of in den staat, die niet door een schilderij, een prent, een medaille werd vereeuwigd; geen stad van eenigen omvang, of zij had hare kunstkoopers, hare schilderijenverzamelaars aan te wijzen. Uit geen tijdperk onzer geschiedenis zijn zooveel meesters der beeldende kunst te noemen, zooveel kunstwerken van beteekenis tot ons gekomen als uit deze dagen, toen er ruimte van geld was om zich de weelde van kunstbezit te gunnen. Het behoeft geen betoog, dat, waar kunst zoozeer in de mode van den dag wordt opgenomen, naast veel voortreffelijks ook veel middelmatig wordt geleverd; zelfs voor onze beste schilders dier dagen is door bevoegde kunstkenner dit gevolg der overproductie vastgesteld, terwijl het evenzeer vaststaande feit, dat sommige ateliers fabrieken van kunstwerken werden, waar de meester de gewrochten zijner veelbelovende leerlingen met vaardige hand aanvulde om ze vervolgens als zijn eigen werk af te leveren of te laten afleveren, getuigt van hetzelfde streven om aan de buitengewoon sterke vraag door evenredig aanbod te voldoen.

Op vele van die leerlingen mochten de meesters van het vorige tijdvak trotsch zijn, terwijl zij zelf nog in onverwelkte kracht voortwerkten. Rembrandt, zelf nog in zijn bloei en in dezen tijd de schepper van misschien zijn schoonste werken: van de onovertroffen Staalmeesters (1662), van den diepzinnigen Homerus (1663), van de reeks van familieportretten van amsterdamsche patriciërs, van de telkens en telkens weder herhaalde portretten zijner Saskia, van de treffende Joden- en volkstypen in de bijbelsche tafereelen op doek en koper, die den beschouwer telkens weder nieuwe schoonheden doen ontdekken, kon onder zijne leerlingen wijzen op een Govert Flinck, die het stadhuis van Amsterdam met meesterstukken versierde, op den voortreffelijken portretschilder Ferdinand Bol, op den landschapschilder Philips de Koninck, op den portretschilder en schrijver van het merkwaardige boek: de „Inleydingh tot de Hoogeschoole der Schilderkonst”, Samuel van Hoogstraten, op den aan voortreffelijke portretten zoo vruchtbaren Nicolaes Maes en vele anderen. Bijna geen zijner tijdgenooten onder de schilders ontquam aan den machtigen invloed van den grooten meester, wiens laatste jaren tot zijn dood in 1669 door zware zorgen van financieelen en huishoudelijken aard werden verduisterd. Doch

niemand kwam hem nabij, of het moest de delftsche Johannes Vermeer zijn, de uitnemende colorist, die in het landschap en het binnenhuis de heerlijkste lichten wist te tooveren. Zoo had Dou te Leiden in Frans van Mieris, Gabriël Metsu, Godfried Schalcken, Quiringh Brekelenkam uitstekende leerlingen en volgers zijner fijne schildermanier; de „kaarslichten” en genretafereeltjes, de „intérieurs” der leidsche school behooren tot de aantrekkelijkste voortbrengselen der schilderkunst dezer periode. Jacob van Ruysdael overtrof zijn oom en leermeester Salomon in het weergeven der poëzie van het water- en duinlandschap zijner haarlemsche omgeving en geldt voor den eersten landschapschilder der eeuw, voor den besten kenner der schoone hollandsche lucht- en lichteffecten. De zwerveling Jan Steen, Van Goyen's schoonzoon, in armoede en bekrompen omgeving zijn leven doorbrengend, schiep te Haarlem en Leiden die humoristische tafereelen van herbergs- en kermisvrolijkheid, van huiselijke wanorde en huiselijke pret, die zijn naam spreekwoordelijk maakten. De zonen van Frans Hals en zijn voortreffelijke leerlingen Jan Miense Molenaer en Philip Wouwerman, de laatste zelf de stichter eener talrijke school van landschapschilders en door zijne fraaie paarden wereldberoemd, herinnerden aan den grooten haarlemschen portretschilder. De overijselaar Gerard Ter Borch vestigde zijn grooten naam als portret- en genreschilder. Johannes Lingelbach volgde Wouwerman gelukkig na, Claes Berchem meer Van Goyen; Ostade had in Dusart en Brakenburg voortreffelijke leerlingen. De in zijn tijd weinig gekende Meindert Hobbema wordt thans als de evenknie van Ruysdael gevierd; Aert van der Neer, in zijn dagen even weinig geacht als hij, thans om zijne verrukkelijke maanlichten en nachtelijke branden hoog geroemd; de hof- en modeschilder Gerard van Honthorst, wiens portretten bij menigte zijn overgebleven en van zijn vruchtbaar maar al te veel gebruikt talent getuigen; de delftsche kerkschilder Gerard Houckgeest; de veelzijdige Karel du Jardin — zij allen kunnen hier niet meer dan genoemd worden. De embdenaar Ludolf Backhuysen en vooral Willem van de Velde de jonge vereeuwigen de groote zeeslagen der engelsche oorlogen en den roem der staatsche oorlogsvloot. Nog vele, zeer vele namen zouden hier vermeld kunnen worden, van dierenschilders als Melchior d'Hondecoeter, van bloemschilders en stillevenkunstenaars als de De Heem's en Willem van Aelst, van den vruchtbaren schilder van het met dieren en figuren gestof-

feerde landschap, Adriaen van de Velde, die als de eerste op dit gebied gold, van den veelzijdigen schilder en teekenaar van landschappen, portretten en tafereeltjes, Adriaen van der Venne. Geen zijde van het rijke hollandsche leven dier dagen blijft in de werken onzer schilders onvertegenwoordigd, geen uiting der hollandsche natuur of zij vindt haren terugslag in de onsterfelijke gewrochten der hollandsche schilderkunst.

Maar ook andere takken van beeldende kunst mogen op dezen tijd als een periode van hoogen bloei terugzien. De graveurs en etsers van de tweede helft der zeventiende eeuw, een Rembrandt, een Willem Jacobsz. Delff kunnen zich met die der eerste helft meten; tal van schilders, vooral portretschilders, zijn ook als graveurs wereldberoemd en toonen zich voortreffelijke teekenaars, maar de overlading van het ornament om de gravures toont reeds, hoewel de techniek nog ongerept is, het begin van het einde van den grooten tijd. De fijne Suyderhoef gaf de tinten der schilders op onnavolgbare wijze in het koper weder; de etser-graveur Bloteling, de dichter-etsers Luyken worden weinig lager gesteld. Onder de beeldhouwers treedt de krachtige Rombout Verhulst, de schepper van de monumenten voor Tromp, De Ruyter, de Evertsens en Van Ghent in de hollandsche kerken, van die voor Clant en Knyphausen in Groningerland, van die voor Polyander van Kerhoven en burgemeester Van der Werff te Leiden, op den voorgrond, de grootste der nederlandsche beeldhouwers. De antwerpenaar Arthur Quellinus, zijn evenknie, versierde het nieuwe amsterdamsche stadhuis met forsche beeldwerken.

Op het gebied der bouwkunst bleven de mannen, aan het slot van het vorige tijdperk opgetreden, nog langen tijd den toon aangeven. De vele bouwwerken noodig bij de uitbreiding en verfraaiing der steden: poorten, publieke gebouwen, huizen van particulieren in oude en nieuwe stadsgedeelten, de laatsten in toenemenden getale uitmuntend in bouworde of bijzondere versiering, gaven den stadsbouwmeesters zoowel als den voor eigen rekening werkenden timmerlieden gelegenheid hun smaak en talent ten toon te spreiden. De liefde van den Hollander voor zijne woning, de zucht om van de heerschende welvaart ook naar buiten te doen blijken, de mode van vernieuwing der gevels eindelijk gaven het aanzijn aan die tallooze meer of minder fraaie zeventiende-eeuwsche gevels, wier overschot nog het eigenaardige type onzer steden helpt vormen. Kunstenaars als de haarlemmer Salomon de

Bray, schilder, teekenaar, bouwmeester, auteur tegelijk, konden in dien tijd naar hartelust uiting geven aan de ingeving van hun genie. Het echt-hollandsche van den nog omstreeks 1640 bloeienden renaissance-bouwstijl gaat echter meer en meer verloren onder de meer en meer op het fransche voorbeeld gevolgde neiging tot den klassieken stijl; de oude topgevel wordt verlaten voor de horizontale daklijst; voor den vluggen in een punt uitlopenden gevelvorm komt de zware monumentale horizontale lijn; de weelderige versiering met pilasters en bladornament, met vruchtenkorven op de daklijst, met kransen en slingers aan den gevel boven en naast de ramen neemt de plaats in van den vroegeren bekoorlijken eenvoud en bereidt voor op de heerschappij van het rococo, die weldra zal aanbreken.

Zien wij zoo in sommige kunsten reeds bij alle schittering enkele sporen van een naderend verval, in de letteren is dit zeer duidelijk merkbaar. De soms ietwat ruwe nationale kracht, die uit een Roemer Visscher, uit een Bredero, uit den jongen Vondel sprak, die Huygens en Cats tot hunne beste stukken bezielde, heeft opgehouden de letteren van dezen tijd te bezielen. Nog leven Vondel, Huygens en Cats — de laatste is juist in 1660 gestorven, de beide anderen hebben hem nog een twintigtal jaren overleefd — maar Cats vermeidt zich in zijne laatste jaren in langwijlige bespiegelingen over zijn ouderdom en zijn rustig buitenleven, Huygen's „Zeestraet" (1667) komt zijn „Voorhout" in geestigheid en vormtalent op verre na niet nabij, evenmin als zijn „Cluyswerck" (1680) op de hoogte van zijn „Hofwijck" staat. Vondel's onverwoestbare dichterlijke kracht alleen, sedert zijn overgang tot de Roomsche Kerk en de huiselijke zorgen zijner latere jaren niet merkbaar verminderd, verhief zich na den „Lucifer" (1654) en den „Jephta" (1659) nog eenmaal in 1667 tot de hoogte van den beroemden zwanenzang in den „Noach", edele vrucht van zijn genie, die naast zijne beste gedichten uit vroeger dagen mag gesteld worden evenals de „Scheepskroon voor Van Galen", de fiere „Uitvaart voor Tromp", de „Zeetriomf der Vrije Nederlanden" (1666) en zoo menige geestdriftige zegezang uit dien roemrijken tijd met de liederen op Frederik Hendrik's zegepralen mogen worden vergeleken. Maar wie er volgden: Anslo, Brandt, Oudaen, Vollenhove, Antonides van der Goes zelfs, die onder de jongeren met zijn „IJstroom" ongetwijfeld als dichter de eerste plaats bekleedt, gaven niet wat hunne jeugd beloofde; de laatste is te vroeg gestorven

om zijne edele dichtgave, door krachtige verbeelding en zuivere dictie uitmuntend, te kunnen ontwikkelen. De teugellooze romantiek van een Jan Vos, wiens „Aran en Titus” eenmaal voor het drama een nieuw tijdperk scheen te openen, verliep weldra in een tentoonstellen van „konst en vlieghwerken”, die de groote menigte meer boeiden dan haren smaak veredelden of schoone gedachten bij haar opwekten, met hunne moordtooneelen in woeste bergstreken, drakenfiguren, helsche geesten en monsters, bliksemschichten en donderslagen, in beren veranderende pilaren uit boomen ontspringende tijgers, door pauwen en zwanen getrokken hemelwagens, waarop men hare oogen vergastte. Reeds naderden de dagen, waarin de zwoegende dichters den „onvermoeiden arbeid”, die „alles te boven komt” boven de dikwijls ver te zoeken inspiratie stelden, waarin het naar fransch model geknipte tooneel- en dichtwerk èn het classicisme van Vondel en Hooft èn de romantiek van Vos zouden verdrijven. Met de oprichting van het genootschap „Nil volentibus arduum” te Amsterdam in 1669 onder leiding van Dr. Lodewijk Meijer begon eene nieuwe periode onzer letteren, die eener aan vaste regelen en modellen gebonden vormkunst, evenals het 16de eeusche rederijkerdom weldra alle ware kunst verstikkend, waar zij zich vertoonde. Op het gebied van het proza had de gemanieerde stijl van Hooft's Historien grooten invloed op de historische geschriften van Brandt en anderen; de deftige stijfheid der gewone schrijftaal was weinig geschikt om tot eene snelle ontwikkeling te leiden, te minder omdat men weldra den franschen roman dier dagen geheel tot voorbeeld nam en steeds verder afweek van de losse vormen, waarvan Marnix in zijn Byencorf het voorbeeld had gegeven en die men alleen in sommige goed geschreven pamfletten der 17de eeuw terugvindt. In die pamfletten, op wier taal totnogtoe te weinig de aandacht onzer taalkundigen gevestigd is geweest, vindt men dikwijls de beste voortbrengselen van het ongedwongen proza dier dagen, veel natuurlijker dan de langwijlige taal der geleerden, dan de complimenteuse vormen van den met fransche woorden en zinswendingen doorspekten briefstijl der ontwikkelde klassen, dan de min of meer conventioneele toon ook der volksboeken van den tijd. Daar hoort men den fieren nederlandschen burger onzer bloeiperiode in zijne werkelijke gedaante, grof en ruw soms maar rond en open, trotsch op zijn vrijheid, naijverig op zijn rechten.

HOOFDSTUK V.

DE JAREN VAN VREDE.

Eindelijk scheen dan het gelukkige tijdperk aangebroken, waarnaar men zoo lang had gehaakt. De vrede van Munster had voorbijgaande binnenlandsche woelingen in zijn gevolg gehad, de engelsche oorlog had kort daarna de Republiek in groot gevaar gebracht, de noordsche oorlog had haar grootste belangen opnieuw bedreigd, de portugeesche moeilijkheden hadden onder dat alles door voortdurend de aandacht bezig gehouden, de munstersche bezwaren hadden aan de oostzijde met oorlog bedreigd en nog altijd had de groote krijg tusschen Spanje en Frankrijk, zoo nauw aan den langen vrijheidsoorlog verwant, de rust van Europa verstoord. Thans scheen alles voorbij: de vrede der Pyreneën was gesloten; Munster, voorloopig ten minste, tot rede gebracht; Portugal tevredengesteld; het Noorden door onze bemoeiingen bevredigd; in Engeland het revolutie-tijdperk geëindigd; van den jongen Prins en zijn partij was voorloopig weinig te vreezen. De Witt en de zijnen konden thans rustig genieten van hunne zegepraal.

Zoo scheen het. Maar bij dat alles was er toch veel wat onze staatslieden tot waakzaamheid moest manen, zoowel tegenover het buitenland als ten opzichte van de binnenlandsche zaken, en geen oogenblik kon de raadpensionaris zijn werkzamen geest rust gunnen, want er dreigden nieuwe bezwaren. Voor Spanje en Portugal behoefde men niet meer op zijne hoede te zijn: het eerste was voorgoed gebroken, niemand maakte zich meer illusiën omtrent de macht van het eertijds naar de wereldheerschappij strevende rijk; het laatste was nauwelijks in staat om de sobere overblijfselen zijner grootheid te beschermen. Ook de noordsche zaken waren voorloopig van de baan: Zweden, Denemarken, Polen waren uitgeput en de kleinere mogendheden in die streken, Moscovië en Brandenburg, hadden voorloopig nog weinig in te brengen. De Keizer, door de Turken besprongen, moest al zijne

aandacht naar die zijde wenden; de munstersche, keulsche, neuburgsche aanspraken meenden de machtige Staten-Generaal zonder gevaar te kunnen verwaarloozen.

Doch minder gerust kon men zijn ten opzichte van Frankrijk en Engeland.

De wijze, waarop de jonge Lodewijk XIV zich na den dood van Mazarin in het volle bezit der koninklijke macht stelde, zijn huwelijk met de oudste dochter des konings van Spanje, die ten grave neigde en wiens eenige zoon een zwak kind was, moesten een staatsman als De Witt waarschuwen voor hetgeen te wachten was van den kleinzoon van Hendrik IV; den in de staatslisten van Mazarin opgegroeiden erfgenaam der fransche aanspraken op de Zuidelijke Nederlanden, die steeds in zijne politiek de hoofdrol hebben gespeeld. Deze gewesten te verkrijgen zou een der liefste wenschen van den grooten monarch hebben vervuld. Gelijk velen zijner voorgangers en van hen, die na hem Frankrijk hebben beheerscht, achtte hij het bezit ten minste van het waalsche deel der Nederlanden voor zijn land, voor de beveiliging zijner noordelijke grenzen een noodzakelijkheid. En bovendien, de fransche gevoeligheid over den vrede van Munster kon na dien der Pyreneën nog volstrekt niet als geweken beschouwd worden.

Lodewijk's pogingen om zich van het prinsdom Oranje meester te maken konden der thans bovendrijvende partij in de Republiek zeker niet onaangenaam zijn: de inbezitneming van stad en kasteel door de fransche troepen in Maart 1660 met heimelijke en welbetaalde medewerking van den gouverneur Dohna, zij het dan slechts voor den tijd van 's Prinsen minderjarigheid, de spoedig gevolgde ontmanteling der vesting, die steeds eene gevaarlijke wapenplaats der Hugenoten was geweest, werden met blijkbare onverschilligheid door de Staten bejegend en zij lieten zich aanstonds gerust stellen door de pralende verzekering van Mazarin, „que le Roy faisoit plus pour les intérêts du Prince d'Orange que ceux qui parloient pour luy”¹⁾.

De naar Frankrijk gezonden ambassadeurs, die onder leiding van Van Beuningen een nauwe alliantie tusschen Engeland, Frankrijk en de Republiek hadden moeten voorbereiden, zagen weldra, dat hiervan geen sprake kon zijn maar dat men wel eene afzonderlijke alliantie met

1) Wicquefort, II, p. 667.

Frankrijk zou kunnen verkrijgen. Ook dit had evenwel nog veel voeten in de aarde, daar de Staten er op aandrongen, dat Frankrijk die alliantie zou verbinden met een handelsverdrag en hun zoowel hun garnizoenen in de buiten de grenzen bezette plaatsen als hun met andere natiën gesloten verdragen zouden waarborgen. Eerst na den dood van Mazarin, den 27sten April 1662, kon een of- en defensief verbond met Frankrijk gesloten worden, een nauw verbond van vriendschap voor 25 jaren met belofte van wederzijdsche garantie der gesloten verdragen, der bezittingen en rechten van het oogenblik in Europa, met wederzijdsche handelsvoordeelen en bepaling van het aantal der troepen, waarmede men elkander in geval van oorlog zou bijstaan: 12000 man van fransche, 6000 man van staatsche zijde.

De vervanging van De Thou, den vriend van Sommelsdijk, als fransch ambassadeur in Den Haag door den hier welbekenden D'Estrades moest de alliantie versterken. De nieuwe gezant, die eerst nog in Engeland den afstand van Duinkerken aan Frankrijk had weten te bewerken, scheen de geschikte persoon om de oude vriendschappelijke verhouding tot de Republiek te hernieuwen.

De zending van D'Estrades¹⁾, die op het einde van 1662 in Den Haag kwam, had bovendien ten doel de Staten-Generaal gerust te stellen ten opzichte der fransche plannen op de Zuidelijke Nederlanden, waarvan hij, de voormalige agent der fransche regeering bij Frederik Hendrik en Willem II, beter dan iemand op de hoogte kon zijn, maar die, naar men in Frankrijk zeer goed wist, bij de thans heerschende partij in de Republiek steeds weinig steun hadden gevonden. Die plannen waren intusschen verre van onschuldig. De fransche koningin had bij haar huwelijk wel afstand gedaan van hare rechten op den spaanschen troon maar de afstand was nauw verbonden geworden aan de belofte van Spanje om een aanzienlijken bruidschat te betalen: de afstand — zoo was bij het verdrag der Pyreneën bepaald — zou niet geldig zijn, in geval die bruidschat niet betaald werd²⁾. Nu was het uitgeputte Spanje niet in staat om dien bruidschat te betalen; het

1) Vgl. daarover Rogge in Versl. en Med. Kon. Akad. 4de R. I, blz. 198 vlg.; vooral over de betrouwbaarheid en volledigheid van D'Estrades' Lettres, mémoires et négociations. Zie over de zending zelve aldaar, blz. 226 vlg.

2) Lonchay, La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas, p. 193.

deed dit tenminste vooralsnog niet, en Frankrijk had dus een goed voorwendsel om den afstand nietig te verklaren, wat het bij gebreke van dien toch wel zou gedaan hebben, daar het nooit ernstig van plan was geweest zich aan de belofte van de jonge koningin te houden. Nog vóór het sluiten van het verdrag met de Staten had Lodewijk XIV herhaalde pogingen gedaan om alvast een deel der Nederlanden uit vrijen wil van Spanje te verkrijgen onder belofte van steun tegen Engeland en Portugal¹⁾. Maar Spanje, dat zeer goed inzag, dat met het verlies der Nederlanden zijn invloed in Midden-Europa geheel zou verdwijnen, had geweigerd gelijk het weigerde om den afstand der fransche koningin nietig te verklaren, en zoo had Lodewijk XIV geen bezwaar gehad zich met de Republiek te verbinden ten einde met haar hulp het vurig begeerde doel te bereiken.

De fransche vorst begreep intusschen voorzichtig te moeten zijn en de oude, reeds in de dagen van het *Traité de Partage*²⁾ zoo duidelijk gebleken vrees der Statenpartij voor Frankrijk's nabuurschap te moeten ontzien. De Witt, leerling van Adriaan Pauw, deelde deze vrees ten volle en meende, dat eene volledige annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk zonder meer „soude wesen eene seer becommerlycke ende vervaerlycke sacke voor desen staet”. Hij overwoog, wat er in dit opzicht thans voor de Staten te doen stond³⁾. Twee plannen kwamen bij die overweging op den voorgrond: òf de verheffing der zuidelijke gewesten „tot eene vrye ende independente Republicque, met desen staet geallieert als een canton catholycque” en gesteund door eene „bondige alliancie” met Frankrijk; òf verdeeling van de Zuidelijke Nederlanden op die wijze, dat de „naestgelegen frontieren”, die „desen staet volcomentlyck decken”, aan den Staat en de rest aan Frankrijk zou vervallen volgens de lijn, die zou loopen over Oostende, Plassendael, Brugge, Gent, Dendermonde, Rupelmonde, Mechelen, Aerschot, Sichem, Diest, Halen en Maastricht, of nog liever Argenteau. Was Frankrijk noch tot het „cantonnement”,

1) Legrelle, *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, I, p. 49 suiv.

2) Zie dl. IV, blz. 398, 420 vlg.

3) Ms. Saken van Staet en Oorlogh 1636—1669, I, fol. 147—160 (Papieren van De Witt, Rijksarchief). Het stuk is van na de komst van D'Estrades doch vóór de eerste onderhandelingen met hem en moet dus geplaatst worden tusschen 28 December 1662 en 30 Maart 1663 (vgl. Legrelle, I, p. 77). Fransche vertaling bij Combes in *Mélanges Historiques* I, p. 225 suiv.

noch tot de verdeeling te bewegen, dan zou men de gewesten òt dadelijk aan den minder te vreezen duitschen keizer, welhaast ook met eene infante gehuwd, in handen kunnen geven òf ze desnoods in een grooten oorlog tegen Frankrijk moeten verdedigen met hulp van Spanje, Engeland en den keizer en ze dan ten slotte toch tot een afzonderlijken staat kunnen verheffen. Als de begeerlijkste oplossing beschouwde hij het „cantonnement”, mits de Vereenigde Nederlanden „souden worden gerustgesteld in hare negotie, neringe ende handtwercken” 1). Wilde Spanje thans, nu zijn koning nog leefde, zelf niet tot deze oplossing besluiten en eenvoudig de nieuwe republiek oprichten, dan moest men trachten haar bij heimelijke overeenkomst van Frankrijk te verkrijgen voor het geval van het openkomen van den spaanschen troon òf wel bij die gebeurtenis Frankrijk door geweld van wapenen met hulp der bondgenooten ertoe dwingen. Voorloopig achtte de Witt het wenschelijk de beide eerste op den voorgrond gestelde plannen „gradatim” aan den Franschen gezant voor te stellen.

Dit was de grondslag eener onderhandeling, die den 30sten Maart door De Witt geopend werd met een onverwacht bezoek aan D'Estrades, waarin hij dezen mededeelde, dat hem uit de Zuidelijke Nederlanden heimelijk door twee afgevaardigden van wege zes voorname steden aanbieding gedaan was om de Spanjaarden te verjagen en er eene republiek te stichten naar het voorbeeld der zwitsersche kantons. De gezant liet bij deze opening werkelijk iets blijken van geheime plannen zijns konings, ofschoon hij weldra van dezen de aanwijzing ontving ze nog zooveel mogelijk bedekt te houden, opdat niet Spanje en de Republiek uit vrees voor de overmacht van Frankrijk zich ten slotte zouden verstaan tot eene nauwere verbintenis tusschen de zeventien provinciën met nominaal behoud der spaansche heerschappij over het Zuiden. Het was te Parijs bekend, dat Spanje reeds lang op zulk een verbintenis het oog had teneinde zijn bedreigd bezit tegen de fransche aanspraken te beschermen en dat de spaansche gezant in Den Haag, don Estevan de Gamarra, alle pogingen in het werk stelde om met de Staten op een goeden voet te komen 2). Spanje zag in, dat, wilde het de kans om ooit zijne oude plaats in

1) Dit beteekende natuurlijk in de eerste plaats: sluiting der Schelde.

2) Legrelle, I, p. 77 suiv.; Mignet, *Négociations relatives à la succession d'Espagne*, I, p. 183 suiv.

Europa te herwinnen niet geheel verspelen, de Zuidelijke Nederlanden, waardoor alleen het in de zaken van Midden- en West-Europa eenig gewicht in de schaal kon leggen, hoe dan ook moesten beveiligd worden, zij het met de hulp der koopliedenregeering in Den Haag.

Maar De Witt ging na de eerste aanbiedingen verder en stelde den 12^{den} April D'Estrades de formeele annexatie voor van eenige vestingen: Kamerijk, St.-Omer, Aire, Wijnoxbergen, Veurne en Nieuwpoort, benevens wat er nog van Artois was overgebleven bij Frankrijk, van Brugge, Oostende en de noordwestkust tot Sluis bij de Republiek, ter beveiliging van beider grenzen, terwijl dan het overige van de Zuidelijke Nederlanden „gecantonneerd” zou worden. De regeering te Parijs zag echter zoowel in dit voorstel als in de eerste opening van De Witt ten onrechte niets dan eene machinatie om achter de plannen der fransche staatkunde te komen en hield zich voorloopig koel, hoe uitbundig D'Estrades ook de oprechtheid van De Witt prees en zijne regeering aanried de welgemeende staatsche voorstellen niet ten eenenmale te verwerpen.

En De Witt liet niet af, al leidde deze eerste opening nog niet verder. In Mei wendde hij zich opnieuw tot D'Estrades, ditmaal met het formeele voorstel tot oprichting eener katholieke republiek in het Zuiden of, zoo dit ondoenlijk bleek, tot algeheele verdeeling der Zuidelijke Nederlanden tusschen de Staten en Frankrijk op den boven aangegeven voet, met de lijn Oostende—Maastricht als grens. Hij ontvouwde een en ander in een uitvoerige, zich bij het boven besproken stuk aansluitende memorie, die hij den gezant ten behoeve zijner regeering aanbood 1), en, toen de fransche regeering zich tot eene onderhandeling op deze grondslagen bereid verklaarde, begon hij met den invloedrijken De Graeff en andere leidende staatslieden, op het kasteel te Ilpendam, de buitenplaats van De Graeff, heimelijk bijeengekomen, de zaak te bespreken. Hier vond het verdeelingsplan ernstige bedenking, vooral van de zijde van Amsterdam, dat de concurrentie van Antwerpen, eenmaal eene staatsche stad geworden, vreesde te zien herleven en bovendien de oude leus: „amicus

1) Legrelle en Mignet l.l. Lefèvre Pontalis, I, p. 298 suiv. ziet ten onrechte in dit alles, evenals de toenmalige fransche regeering, slechts eene geveinsde onderhandeling van De Witt om achter de fransche plannen te komen. Het boven aangehaalde stuk bewijst de juistheid der opvatting van Legrelle, l.l. p. 86.

Gallus, non vicinus” voorop stelde. De Witt kwam wegens dit verzet terug op het meer beperkte plan van den 12^{den} April, hetzij dit thans reeds bij het leven van Philips IV of bij diens dood zou worden uitgevoerd, hetzij men het bij den eveneens spoedig te verwachten dood van zijn zwakken troonopvolger met de wapenen in de hand zou verwezenlijken. Maar Lodewijk XIV wilde van een optreden met zulk een plan ter berooving van zijn schoonvader en zwager bij hun leven niet weten en verklaarde zich alleen bereid om na hun dood de zaak op deze of dergelijke wijze te regelen.

D'Estrades beging intusschen bij deze besprekingen de onvoorzichtigheid om te gewagen van het „versterf-” of „devolutie-recht”, waarvan de fransche regeering reeds eenigen tijd te voren in diep geheim besloten had zich te bedienen, voor het geval het noodig scheen de rechten der koningin op de Zuidelijke Nederlanden te bewijzen.

Het zoogenaamde devolutie-recht, in de gewesten Brabant, Mechelen en Namen een grondslag van erfrecht, hield in, dat alleen de kinderen uit het eerste huwelijk recht hadden op de erfenis des vaders, met algeheele uitsluiting van de kinderen uit het tweede huwelijk. Daarop meende Lodewijk XIV zich te kunnen beroepen ten behoeve zijner vrouw, die uit het eerste huwelijk van Philips IV was gesproten, zelfs tegenover den jongen spaanschen troonopvolger, die uit het tweede huwelijk zijns vaders was voortgekomen. Maar het stond te bezien, of dit erfrecht van privaten aard in sommige gewesten ook op het erfrecht van den souverein van alle gewesten toepasselijk was; ook bovendien was er een en ander tegen de bewering op te merken, met name de sedert 1549 gevolgde regel voor de opvolging in de Nederlanden en de staatsrechtelijke verhouding eener spaansche prinses tegenover de Nederlanden in het algemeen¹⁾. Hoe het zij, de „droits de la reine”, ten deele op het niet betalen van den bruidschat, ten deele op het devolutierecht gegrond, waren thans genoemd en De Witt en Spanje — het laatste door hemzelf of een zijner vrienden, ook door een omgekochten klerk te Parijs, met deze aanspraken in kennis gesteld²⁾ — konden zich voor gewaarschuwd houden. De Witt ontkende onmiddellijk ten sterkste de waarde van het devolutie-recht, hoewel hij niet naliet de

1) Legrelle, I, p. 71 suiv.

2) Legrelle, I, p. 94.

onderhandeling over de gedeeltelijke annexatie aan te houden door nieuwe eenigszins gewijzigde voorstellen, die weder tot nieuwe fransche tegenvoorstellen aanleiding gaven. Mocht Frankrijk ooit de Zuidelijke Nederlanden verkrijgen, dan moest het deze niet blootelijk aan zijn eigen rechten maar aan een overeenkomst met de Staten te danken hebben.

Zoo bleef „la grande affaire” op het tapijt en De Witt deed zijn best om de Staten te overtuigen van de noodzakelijkheid eener tijdige overeenkomst met Frankrijk, dat men anders bij een plotseling openvallen der spaansche erfenis niet dan met groote moeite zou kunnen beletten zich van het gansche gebied der Zuidelijke Nederlanden meester te maken. Maar de fransche regeering, meer en meer steunend op de aanspraken op de geheele erfenis des spaanschen Konings krachtens het niet-betalen van den bruidschat en het devolutie-recht, welks beteekenis zonder enig voorbehoud zeer door haar op den voorgrond werd gesteld, was reeds niet geneigd meer om zulk eene overeenkomst, die in ieder geval deze beweerde rechten eenigszins zou aantasten, te sluiten. „Le véritable dessein de Sa Majesté est de demeurer libre” schreef Lionne, de handige leider der fransche politiek uit de school van Mazarin, in April 1664 aan D’Estrades¹⁾, ofschoon ook hij bereid was om, zoo noodig, de Republiek in hare niet onverklaarbare vrees voor de fransche nabuurschap te ontzien, opdat zij zich niet ten slotte met Spanje of den keizer zou verbinden²⁾. Doch die noodzakelijkheid zou minder sterk gevoeld worden, als de Republiek van een andere zijde bedreigd werd; en dit was werkelijk reeds het geval. Bovendien wat zou men tegen de overgrootte macht van Frankrijk kunnen stellen, voor het geval een oorlog noodig was om het te weerstaan? De Witt wist maar al te zeer, dat Spanje niet meer was dan „een gebroken riet” en het duitsche Rijk „een skelet, waarvan de deelen niet door zenuwen maar door ijzerdraden zonder natuurlijke beweging bijeengehouden werden”³⁾. Wat zou men van zulke bondgenooten hebben te wachten? Eene onmiddellijke overeenkomst met Frankrijk was het eenige, wat overbleef, maar Frankrijk zelf wilde daarvan thans niet weten, vooral nu de Republiek met Engeland, den eenigen

1) Ib., p. 99.

2) Lonchay, p. 209.

3) Mignet, I, p. 270.

staat, waarvan verder als bondgenoot sprake kon zijn, in groote moeilijkheden, ten slotte in een nieuwen oorlog geraakte.

Zoo bleef de zaak der Zuidelijke Nederlanden onbeslist en het zwaard van Damocles over de draden der staatsche politiek hangen om te vallen, zoodra Frankrijk zijne kans schoon zou zien — een uiterst gevaarlijke stand van zaken, welks dreigende ontwikkeling De Witt met bekommering aanzag.

De verhouding tot Engeland na het herstel der Stuarts was niet zoo goed geworden als de staatslieden in Den Haag zich aanvankelijk hadden voorgesteld. De schitterende eerbewijzen, waarmede men bij Karel II de herinnering aan de vernederingen in den tijd zijner ballingschap had willen doen verdwijnen, de complimenteuse woorden, waarmede men hem had begroet, de vriendschappelijke besprekingen vóór het vertrek des konings met De Witt en andere staatslieden hadden ten slotte weinig wezenlijks opgeleverd.

Nooit nog was eene vorstelijke persoonlijkheid in de Republiek met zooveel eerbewijs bejegend als toen Karel II; zelfs indertijd Maria de de Medicis, moeder van den franschen bondgenoot, niet. De Staten-Generaal en die van Holland hadden gewedijverd in beleefdheden. In schitterenden optocht had men den engelschen hofstoet, door eene deputatie der Staten-Generaal te Breda, door Beverweert namens Holland aan den Moerdijk verwelkomd, te midden van een onafzienbare uit de naburige steden en dorpen samengevloeide menschenmenigte¹⁾, den 25sten Mei 1660 uit Delft naar Den Haag geleid. De koning was in het paleis van Maurits van Nassau gelogeerd, waar de Staten, de hoogste colleges, de eerste staatslieden der Republiek door hem in plechtige audientie waren ontvangen. De feesten, eene week lang te zijner eer gegeven, overtroffen in pracht en weelde alles wat men hier te lande in dat opzicht had gezien. Op den 2^{den} Juni was de vorst uit Scheveningen naar Engeland vertrokken, nadat hij den vorigen dag plechtstatig den Staten-Generaal en den Staten van Holland een tegenbezoek had gebracht in hunne vergaderzalen zelf

1) (Wicquefort) Verhael in forme van Journael van de reys ende 't vertoeven van den seer doorluchtige ende machtige Prins Carel de II, Koning enz. (Den Haag, 1660). Vgl. over een en ander: Japikse, De verwickelingen tusschen de Republiek en Engeland van 1660 tot 1665 (Leiden, 1900), blz. 4 vlg.

om te bedanken voor de bewezen eer en voor de buitengewoon kostbare geschenken, die hij en de zijnen hadden ontvangen. Bij die gelegenheden had de koning ook de „interessen” van zijn neef, den jongen Prins, en van zijne zuster, de Prinses-Weduwe, ten warmste aan de Staten aanbevolen¹⁾ en De Witt had namens de laatsten daarop geantwoord met betuigingen van dankbaarheid jegens de voorouders van den jongen vorst, wier „verdiensten nog soo versch in de memorie waren” gelijk men ook zeide overtuigd te zijn van „de affectie ende inclinatie” der Prinses-Weduwe jegens den Staat. Ook in zijne bijzondere conferentiën met De Witt had de koning niet alleen gesproken over de zaken van algemeene politiek, waarbij de verhoudingen in het Noorden en de kansen van een alliantie met Engeland te berde waren gebracht, doch ook over zijn neef, wiens verheffing hem blijkbaar zeer ter harte ging; maar De Witt had zich ook toen tot geenerlei stellige belofte laten verbinden, hoewel hij persoonlijk zich schijnt te hebben uitgelaten, dat de jonge Prins ongetwijfeld eenmaal de waardigheden zijner voorvaderen zou moeten verkrijgen²⁾. Maar hierbij was het gebleven en de koning was onder het gebulder van het geschut der engelsche vloot en het gejuich der op de duinen verzamelde menigte vertrokken, tot het laatste oogenblik uitgeleid door de vertegenwoordigers der Staten, door de aanzienlijksten van den lande. Al die complimenten en eerbewijzen konden evenwel de staatkundige en commercieele tegenstelling tusschen Engeland en de Republiek niet wegnemen, hoeveel moeite men ook overigens van staatsche zijde deed om de goede verstandhouding met Engeland, een levenskwestie voor onzen handel, te bewaren. Maar velen twijfelden reeds aan de mogelijkheid daarvan. Men zegt, dat Stellingwerff uit Enkhuizen reeds bij de ontvangst gezegd had, dat men de nu uitgegeven honderdduizenden beter aan kruid, lood en schepen zou hebben besteed³⁾.

Een buitengewoon gezantschap naar Engeland, waarvan Beverweert, 's Prinsen neef, het hoofd moest zijn, zou trachten die goede verstandhouding te weeg te brengen. De beschaafde Beverweert, die met verschillende engelsche staatslieden bevriend was en door zijn afkomst

1) Aitzema, IV, blz. 601.

2) Vgl. Japikse, blz. 18.

3) Wicquefort, II, p. 656.

en manieren voor deze onderhandeling uiterst geschikt scheen te zijn, ging reeds onmiddellijk na 's konings vertrek op weg, nog vóór het gezantschap was gevormd, om de vriendschappelijke stemming aan het engelsche hof te bevorderen. Maar de hernieuwing van Cromwell's Acte van Navigatie en de herleving van de oude bezwaren der engelsche kooplieden over geleden schade aan de eene zijde, van de klachten der nederlandsche kooplieden en visschers over engelsche kaperij aan de andere, toonden reeds, dat er nog genoeg punten van verschil bestonden om na al de gewisselde plichtplegingen bezorgd te zijn voor de toekomst. Het mislukken van 's konings pogingen om hier te lande geld te leenen, hoe vriendelijk men ook van staatswege aanvankelijk de daartoe strekkende aanvragen had bejegend, ontstemde het engelsche hof bovendien zeer. Reeds begonnen weder de klachten van beide zijden een scherpen vorm aan te nemen, al bleef de officieele toon over het algemeen nog welwillend.

Het opstellen van de instructie voor de ambassade had nog vrij wat voeten in de aarde, want men vreesde de begeerde alliantie met Frankrijk door eene te nauwe verbintenis met Engeland in gevaar te brengen en een alliantie met beide mogendheden samen scheen ook niet zonder bezwaren. Men werd het er ten slotte in de verschillende gewesten over eens, dat het het beste zou zijn te trachten naar eene triple-alliantie met de beide mogendheden, zooals Holland gewenscht had, terwijl men van Engeland herstel van den voordeelligen Magnus Intercursus van 1495 als grondslag der commercieele verhouding zou trachten te verkrijgen: de Acte van Navigatie en de andere beperkende wetten en bepalingen van de laatste halve eeuw zouden dan dienen te verdwijnen. Eene defensieve alliantie op dezelfde wijze als die men met Frankrijk hoopte te sluiten zou het werk moeten bekronen. Bij al die besprekingen duurde het tot November 1660, eer de overige ambassadeurs: Van Hoorn uit Holland, Van Gogh uit Zeeland, Ripperda uit Groningen, zich in Engeland bij Beverweert kwamen voegen om een en ander te helpen bewerkstelligen.

Bijna twee jaren lang hebben zij in Engeland onderhandeld en in dien tijd hebben zij gelegenheid te over gehad om in te zien, dat het niet mogelijk was de tegenover elkander staande belangen van Engeland en de Republiek met elkander te verzoenen. Noch de buigzaamheid van Beverweert, noch de handelskennis van Van

Hoorn, noch De Witt's onvergelykelyke kunst om expediënten te vinden en tusschenwegen te ontdekken konden de ernstige moeilijkheden wegnemen, die eene vriendschappelyke aaneensluiting tusschen de beide mogendheden beletten. Telkens weder kwamen de oude verschillen op den voorgrond: het engelsche *Dominium Maris* in verband met visscherij en handel, de weerzin van Engeland om het beginsel der „Vrije Zee” te erkennen, het feitelyk nog niet inruimen van het betwiste Poeloe-Run en de andere bezwaren in Indië, zelfs de toch reeds afgedane zaak van Ambon, de verhouding tusschen de engelsche en de nederlandsche compagnieën in het algemeen, de moeilijkheden van den handel in Afrika en Amerika moesten weder in den breede behandeld worden. Daarbij kwam nog, sedert het huwelyk van Karel II met de portugeesche prinses Catharina van Braganza, de gespannen verhouding der Republiek tot Portugal in het spel¹⁾. En welhaast zou de benoeming van Downing, den ouden voorstander van Cromwell's tegen de Republiek gerichte handelspolitiek en gevreesden intrigant, tot bemiddelaar in Den Haag voor de portugeesche zaken (Juni 1661) de moeilijkheden vergrooten. De trouwe-looze, brutale, geldgierige diplomaat, die nog juist bijtijds zijn baan bij den nieuwen heerscher had schoongeveegd²⁾, was zeker weinig geschikt om eene vriendschappelyke verhouding voor te bereiden, al had hij bij zijne komst schoone woorden als „*particular confidence*”, „*very singular affection*”, „*very hearty thanks*”, „*very good and cleer understanding*” en „*interest of religion and neighbourhood*” in voldoende mate over de Staten heengestort. Zijne aanwezigheid belemmerde den loop der onderhandelingen met Portugal reeds dadelijk op gevoelige wijze, daar hij hierbij de engelsche handelsbelangen op de onbeschaamdste wijze ten koste der nederlandsche trachtte te bevorderen en in dien geest op Portugal pressie oefende, zoodat De Witt al zijn talent moest aanwenden om de portugeesche zaak tot een voor de Staten niet al te schadelijk einde te brengen.

Maar behalve de moeilijkheid om de engelsche en nederlandsche handelsbelangen te verzoenen trad bij de onderhandelingen met Engeland weldra ook de kwestie van den Prins van Oranje op den voorgrond.

1) Japikse, blz. 68—114.

2) *Ib.*, blz. 116 vlg.

Na het vertrek des konings had eene handige leiding der Oranje-partij misschien veel voor den Prins kunnen te weeg brengen. Maar deze bleef nog steeds ontbreken en de oneenigheid tusschen de beide prinsessen, die eveneens nog altijd voortduurde, belette het gebruik van de gunstige omstandigheden. Die omstandigheden waren werkelijk zeer gunstig. De Acte van Seclusie werd natuurlijk dadelijk ingetrokken en in Juni nog werd in het kwartier van Nijmegen besloten den Prins te designeeren voor het ambt van kapitein- en admiraal-generaal en bij de Staten-Generaal aan te dringen op het ter harte nemen zijner opvoeding. Amsterdam zelf ontving den Prins en zijne moeder in den zomer op de feestelijkste wijze. Maar De Witt wist door middel van den secretaris van den prinselijken raad Buysero op de Prinses-Royale te werken¹⁾ en in overleg met den onvermijdelijken De Graeff van Zuid-Polsbroek haar te bewegen de zaak der designatie te laten vallen en den Staten van Holland te vragen zich met de opvoeding van haar zoon te willen belasten met het oog op later mogelijk aan hem toe te kennen waardigheden. Holland toonde zich hiertoe niet ongeneigd maar de zaak der onmiddellijke designatie des Prinsen voor de militaire posten werd nu in Augustus door Zeeland weder opgevat, ja de Staten van dat gewest, door den raadpensionaris Veth geleid, besloten hem ook tot de stadhouderlijke waardigheid te designeeren en bij Holland op hetzelfde aan te dringen. En de Prinses zou dit natuurlijk nog liever gezien hebben dan de opvoeding door de Staten alleen, hoeveel beloften deze ook voor de toekomst scheen te geven; Gelderland, Friesland en Groningen, misschien ook Utrecht en Overijsel zouden geneigd zijn zich daarin bij Zeeland aan te sluiten en dan zou Holland moeilijk zijn verzet kunnen volhouden. Maar De Witt voorkwam de tegenpartij en bracht Holland in September, overeenkomstig de met de Prinses getroffen afspraak, tot het besluit de opvoeding van den Prins ter hand te nemen om hem „als een instrument van groote hoope” voor te bereiden „tot bedieninge van de hooge charges en employen” zijner voorvaderen. De Prinses zelve gaf nu voorloopig het verder strekkende plan van Zeeland op, betuigde haren dank aan Holland en wees onder de met

1) Vgl. het journal bij Van Sypesteyn, *Geschiedk. Bijdr.* I, blz. 223 vlg., in fransche vertaling bij Grovestins, *Histoire des luttes et rivalités politiques*, I, p. 369 suiv.

de opvoeding te belasten heeren o. a. Zuid-Polsbroek en De Witt zelf aan. Het teekende, dat prinses Amalia, gesteund door eenige orangistische heeren, daartegenover eene zuiver orangistische commissie voorstelde. Na hooge disputen kreeg de Prinses-Royale toch haar zin¹⁾. Zij was toen reeds naar Engeland vertrokken om van daar uit in overleg met haren broeder verdere maatregelen te nemen ten einde met diens hulp ten slotte toch nog de designatie te verkrijgen, nu Holland den eersten stap had gedaan op den weg, die eenmaal daartoe leiden moest.

De commissie voor de „educatie” ging dadelijk aan den arbeid, ook al stuitte zij op verzet van de zijde van prinses Amalia en van den keurvorst van Brandenburg, die haar allerlei struikelblokken in den weg wierpen. Gesteund door de Prinses-Royale en den nog op eene hollandsche leening hopen den Karel II, maakten De Witt en de zijnen zich gereed om den Prins niet langer in het orangistische Leiden te laten studeeren maar hem „in ’t huys en onder ’t ooch” van de Staten, d. i. in Den Haag, te doen wonen en hem in plaats van zijn bastaard-oom Zuylesteyn, die kort te voren zijn gouverneur geworden was, een hun meer toegedanen gouverneur te geven. Zoo zou de zoon van Willem II geheel in de denkbeelden der Staten kunnen worden grootgebracht. Maar de Prinses opperde hiertegen bezwaren, hoe smakelijk Beverweert, die ook lid der opvoedingscommissie was geworden, haar de zaak voorstelde. Zij bleef dus onbeslist, toen de plotselinge dood der Prinses in Engeland aan de kinderpokken in Januari 1661 den geheelen stand der kwestie veranderde, ook in verband met de toenemende ontevredenheid van Karel II over de Staten.

In hare plaats trad nu volgens haar verlangen de koning als voogd op en aanstonds, reeds in het voorjaar van 1661, zag men eene toenadering tusschen de drie thans tot de voogdij gerechtigden, die de verandering der commissie en hare vermeerdering met oranjegezinde leden onder toezicht van prinses Amalia begeerden. Tegelijk ving in de Republiek eene nieuwe beweging voor de designatie aan. De Staten toonden zich echter ongeezind, nu de zaken zoo stonden, zich verder met den Prins te bemoeien en, niet ontevreden over de gelegenheid om hem geheel van den hals te schuiven, grepen zij de beteekenis der

1) Japikse, blz. 33.

voogden als „hooge staatspersonagiën” aan om zich terug te trekken en alle besluiten over de opvoeding ongedaan te maken¹⁾. Zoo bleef de Prins volgens de eigenlijke wenschen van De Witt en de zijnen, gelijk vóór de verheffing van Karel II, eenvoudig de „particuliere persoon”, van wien men vroeger had gesproken en dien men liefst op geenerlei wijze op den voorgrond wilde geplaatst zien zoolang men dit nog kon beletten. Zuylesteyn en de predikant Trigland, door de Prinses-Royale aanvankelijk met zijn opvoeding belast, bleven dit, thans onder toezicht van de Prinses-Douairière, zijne grootmoeder, en het jeugdige voorwerp van al deze onderhandelingen en intrigues zette in de schaduw der academische geleerdheid te Leiden zijne studiën vooralsnog rustig voort.

De pogingen van engelsche zijde om 's Prinsen designatie op de eene of andere wijze uit te werken hielden intusschen niet op: zelfs de steun van Frankrijk en Brandenburg werd daarvoor gezocht, maar het eerste zag voor het oogenblik meer voordeel in eene verbintenis met de thans heerschende partij dan in eene verheffing van den door zoo sterke banden aan Engeland gehechten Oranjevorst en de laatste begeerde te zeer de vriendschap der Staten om krachtige maatregelen in dien geest te helpen nemen, te meer omdat de Oranjepartij zelve blijkbaar te verdeeld was om iets uit te richten. Ook de verhouding tusschen Karel II en prinses Amalia werd hoe langer, hoe ongunstiger en de laatste toonde zich weldra even bereid om het met Holland over de behandeling van den jongen Prins eens te worden als vroeger hare schoondochter: veel meer viel voor het oogenblik ook wel niet te verkrijgen; later zou men verder kunnen zien. In Maart 1663 verzocht zij Holland opnieuw de opvoeding van haren kleinzoon op zich te nemen en zelfs Karel II sloot zich bij dat verzoek aan, bereid om zich dan geheel uit de voogdij terug te trekken. Maar Holland weigerde opnieuw²⁾. Zooveel was den leidenden staatslieden te midden van de twisten tusschen de voogden wel duidelijk geworden, dat Karel II na den dood zijner geliefde zuster zich voor den jongen Prins veel minder moeite zou geven, en, al mocht hij Holland's houding als een der voorwendsels voor zijn ontevredenheid op dat

1) Ib., blz. 153.

2) Ib., blz. 259.

gewest gebruiken, dat hij ter wille van den erfgenaam der Oranjes ernstige moeilijkheden zou opwerpen, was thans niet meer te verwachten¹⁾.

Hoe sterk Holland zich in dezen tijd tengevolge van den loop der zaken tegenover de Oranjepartij gevoelde, bleek uit de zaak van het „Publiek Gebed”, het gebed voor de overheid, onder welke in sommige gewesten ook de Prins van Oranje nog werd genoemd, terwijl aan de Staten-Generaal, en niet aan de gewestelijke Staten, de eerste plaats daarin werd toegekend²⁾. Reeds in 1652 was de aandacht der op haar aanzien naijverige heerschende partij in Holland op dit punt gevallen en in 1657 was eene commissie benoemd om het nader te onderzoeken. Deze commissie deed in December 1662 verslag van hare bevindingen en na eene lange discussie werd in Maart daaraanvolgende besloten de zaak aldus te regelen, dat de predikanten voortaan eerst zouden bidden voor de Staten van het gewest, „als zijnde den ontwijfelbaren souverain”, daarna voor de Staten der andere gewesten, „derzelver bondgenooten”, verder „voor derzelver gezamenlijke afgevaardigden ter algemeene Staatsvergaderinge en in den Raad van State”, dan — maar dit alleen in Den Haag — voor de Gecommitteerde Raden, de Gerechtshoven en de Rekenkamer, en eindelijk overal voor de stedelijke regeering³⁾. Deze resolutie wekte in den lande hevige opschudding. Friesland teekende in heftige termen protest aan en een bittere pamflettenstrijd volgde, in welken De Witt tegenover de friesche beweringen met hulp van den dordtschen predikant Lydius⁴⁾ een uitvoerige historisch-staatsrechtelijke deductie omtrent de zaak opstelde. Zij wekte door toon en inhoud niet alleen in Friesland maar ook in de overige gewesten, ja in Holland zelf bittere ergernis. Er ontstond een algemeene onrust over den beweerdten aanslag op de souveriniteitsrechten der Staten-Generaal, maar Holland hield voet bij stuk en dwong de predikanten in zijn gewest zich aan het nieuwe voorschrift te houden, later zelfs door inhouding van de traktementen der enkele overgebleven onwilligen. De Witt's deductie en het grootere werk in drie deelen van zijn gelijknamigen neef Johan de

1) Ib., blz. 329.

2) Vgl. over de geheele kwestie: Veegens in Hist. Studiën, II, blz. 68 vlg.

3) Res. van Consideratie, blz. 658.

4) Ms. brieven van De Witt 13, 25, 28, 30 Juni 1663 (Rijksarchief).

Witt¹⁾ over de zaak nemen onder de pamfletten van deze jaren een voorname plaats in, ook vooral wegens de belangrijke staats- en kerkrechtelijke twistvragen, die met de op zich zelf onbeteekenende kwestie samenhangen.

Maar al viel het belang van den Prins nu zoo goed als geheel weg uit de reeks der verschillen met Engeland om eerst weder op te duiken zoodra het wenschelijk werd geacht, de andere kregen meer en meer een acuut karakter en herhaaldelijk vreesde men reeds in 1661 een plotseling afbreken der onderhandelingen over het van staatsche zijde begeerde verdrag van vriendschap. De uitrusting van eenige schepen in Engeland onder den admiraal Holmes ter inbezitneming van de afrikaansche kust bij de Gambia en kaap Verde, waar de West-Indische Compagnie hare vestigingen had, voor de „Royal Company of Adventurers”, waarvan 's konings broeder, de hertog van York, het hoofd was en andere leden der koninklijke familie aandeelhouders, wekte hier algemeene verontwaardiging; de ruwe wijze, waarop Holmes zijne taak volbracht, met volkomen minachting der nederlandsche rechten en aanspraken, verbeterde de stemming niet. Een lange lijst van engelsche pretentiën werd den staatschen ambassadeurs te Londen aangeboden, particuliere en algemeene bezwaren bijeenvoegend tot een eisch van schadeloosstelling van 8 mill. gulden en meer ten laste der Nederlanders, met name der Oost- en West-Indische Compagnie..

De Staten deden hun uiterste best om den op deze wijze ernstig bedreigden vrede te bewaren. Zij lieten zelfs de gevangenneming en uitlevering toe van drie hierheen gevluchte „koningsmoordenaars” uit Cromwells tijd, door de engelsche regeering gevraagd — een daad van zwakheid, die de vrijheidsbegrippen hier te lande niet ten onrechte sterk schokte en de ontstemming des volks tegen De Witt ten zeerste heeft gevoed²⁾. Eindelijk, in September 1662, werd het gewenschte verdrag van vriendschap geteekend en zoowel de ambassadeurs als Downing, die ook bij den vrede met Portugal zijne diensten had verleend, keerden naar hun

¹⁾ Pieter Paulus (Verkl. der Unie, I, blz. IX) en Bilderdijk (Gesch. des Vad. IX, blz. 134) houden den neef van Johan de Witt, die denzelfden naam droeg, voor den auteur; Tydeman (Bilderd. IX, blz. 265) houdt er De la Court voor. Maar Veegens bewijst, l.l., blz. 83, dat de neef de schrijver is geweest.

²⁾ Japikse, l.l., blz. 193 vlg.

land terug, de laatste niet zonder nieuwe moeilijkheden voor de ratificatie van het verdrag op te werpen. De verschillende kwestieën over inbeslagneming van schepen enz. zouden aan een scheidsgerecht worden onderworpen maar van eenig handelsvoordeel voor de Nederlanders in Engeland was geen sprake evenmin als van eene definitieve beslechting der oude weder opgerakelde twistpunten van ernstigen aard.

Zeër bedenkelijk mocht deze afloop der lange onderhandelingen heeten, vooral omdat het gebleken was, dat eene sterke partij in Engeland, waartoe ook de invloedrijke hertog van York, de troonopvolger, behoorde, niets vuriger wenschte dan een nieuwen oorlog met de Republiek ten einde haren handel, hare zeemacht voorgoed te fnuiken¹⁾. Nog had de partij van den vrede, geleid door den schoonvader des hertogs, lord Clarendon, den vriend van Beverweert, de bovenhand behouden, maar diens bij het begin van Karel II's regeering veel vermogende invloed was zeer aan het dalen, vooral na den verkoop van het tijdens Cromwell verkregen Duinkerken aan Frankrijk, door het engelsche volk als een kaakslag gevoeld gelijk eertijds het verlies van Calais. Nieuwe klachten en moeilijkheden kwamen zich weldra opdoen, vooral nadat Downing, die heimelijk met de oorlogspartij samenging en den toestand der Republiek voor een oorlog met Engeland uiterst gunstig achtte, in Den Haag was teruggekeerd (Sept. 1663). Kleine verschillen over verouderde kaperijzaken, over schending der engelsche handelswetten, over beschadiging van vischnetten bij de walvischvangst, over niet tijdig strijken van de vlag enz. waren er wel te vinden en op hoogen toon werd telkens voldoening gevraagd door den aanmatigenden diplomaat, die bekend stond als „le plus grand querelleur des diplomates de son temps”.

De vrees voor Frankrijk's toenemende overmacht en voor de blijkbaar levendige werkzaamheid in de katholieke landen, door Clarendon persoonlijk levendig gedeeld, deed aanvankelijk nog eenige toenadering tusschen de beide zeemogendheden ontstaan; Downing en De Witt schenen zelfs een tijdlang in volkomen harmonie samen te werken, vooral nu Karel II de zaak van den Prins had opgegeven. Engeland en de Republiek traden gezamenlijk voor de verdrukte Waldenzen in Savoye in de bres. Maar het telkens weder opwerpen

1) Japikse, blz. 264 vlg.

der oude kwestieën door Downing toonde, dat Engeland aan den najver op de Republiek grooter plaats inruimde dan aan het belang van de algemeene europeesche staatkunde, die toenadering tot de Republiek zou hebben geëischt. Nieuwe twisten tusschen de „Royal African Company” en de West-Indische Compagnie stookten het vuur aan. De engelsche regeering klaagde verder over het verblijf hier te lande van engelsche ballingen, over minachting van hare waardigheid, blijkende uit het nog steeds ontbreken van een staatschen gezant te Londen met den rang van ambassadeur, over beleedigende uitingen tegen den hertog van York in de pers, over het langzaam vorderen der onderhandelingen aangaande de pretentieën van vroeger, over gebrek aan samenwerking met Engeland hier en elders. De stemming zoowel van de engelsche regeering als van het engelsche volk werd steeds ongunstiger en in het najaar van 1664 scheen het uitbreken van een oorlog velen slechts eene kwestie van tijd 1). Alleen de binnenlandsche toestand van Engeland en het geldgebrek der regeering hield nog eene uitbarsting tegen, maar de toon onder het volk en in het Parlement, de klachten over „the oppressions of the Dutch” werden steeds heftiger. In April vroeg het Parlement in heftige termen dadelijk redres van de geleden „dishonours, indignities and grievances” en bood der regeering zoo goed als eenstemmig „lives and fortunes” des volks daarvoor aan.

De aanwezigheid in Den Haag van een gezant als Downing was in die omstandigheden een groot gevaar. En Karel II en Clarendon waren niet de mannen om de oorlogzuchtige stemming in Engeland tot bedaren te brengen, ja zij achtten haar een geschikt middel om de aandacht van de verre van bevredigende binnenlandsche toestanden af te wenden. Downing versterkte hen bovendien in de meening, dat de Staten zoo wegens het handelsbelang als wegens de binnenlandsche woelingen en den zwaren schuldenlast bevreesd waren voor een oorlog en in alles zouden toestemmen, als die maar kon vermeden worden, zoodat men van engelsche zijde voor krachtig optreden niet beschroomd behoefde te zijn 2).

Geheel uit de lucht gegrepen was deze bewering niet, naar wij weten, maar er waren toch grenzen voor de lankmoedigheid van

1) Ib., blz. 312.

2) Ib., blz. 318.

de Staten en die grenzen begon Engeland snel te naderen. Dit bleek uit het besluit der Staten-Generaal in het voorjaar van 1664 om naar aanleiding der geruchten over heimelijke toerusting in Engeland den vice-admiraal De Ruyter, die met eene vloot naar de middellandsche Zee zou gaan om de kaperij te bestrijden, thuis te houden, een besluit, dat ten slotte na gunstiger bericht uit Engeland niet werd uitgevoerd. De Witt hoopte namelijk toch nog de verschillen uit den weg te kunnen ruimen en trad met Downing in overleg ten einde de pretentiën van Engeland zoo spoedig mogelijk te doen onderzoeken. Maar de geruchten over engelsche toerusting bleven aanhouden en half Mei 1664 besloot men eindelijk ook hier tot de uitrusting van dertig schepen, zoo het nog heette tegen de spaansche zeeroovers, en tot het voorbereiden eener groote leening. Er kwam oorlogsgerucht; de aandeelen der Oost-Indische Compagnie bewezen door hunne herhaalde schommelingen — zij daalden van 500 met sprongen tot 440 $\frac{0}{10}$ ¹⁾ — het bestaan van zekere onrust in de handelskringen, de voorbode dikwijls van belangrijke gebeurtenissen. Tegelijk evenwel zette men spoed achter de behandeling der engelsche pretentiën, die ten slotte voor een deel werden bevonden „geene het allerminste fundament” te hebben, voor een ander deel zoo spoedig mogelijk zouden voldaan worden. Ook aan het bezwaar van het ontbreken eener ambassade te Londen werd tegemoet gekomen door de benoeming van Van Gogh — een zwak en onhandig man intusschen, wiens zending eer slechte dan goede gevolgen heeft gehad. De uitrusting der vloot echter werd, om op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn, tevens voortgezet, te meer nu men vernam, dat Engeland matrozen wierf, schepen bouwde en eene groote bedrijvigheid in de oorlogshavens ten toon spreidde onder leiding van York zelven, hetgeen wederom deed vreezen, dat de Engelschen de uit Indië terugkeerende en niets vermoedende koopvaarders zou aanvallen zonder eene oorlogsverklaring vooraf te doen uitgaan.

Daar kwam eindelijk het onbetwifelbare bewijs, dat Holmes in Februari de bezittingen der West-Indische Compagnie aan de kust van Guinea had aangevallen en het eiland Goeree benevens eenige schepen der Compagnie had genomen. Eerst werd het bericht door de engelsche regeering als verzonnen aangemerkt maar weldra was geen twijfel

1) Ib., blz. 320, 328.

meer mogelijk: het bleek, dat de „Royal African Company” ijverig bezig was hare plannen in Afrika te volvoeren, gesteund door hare talrijke aandeelhouders onder de koninklijke familie en de hooge aristocratie, die den slechten stand der Compagnie door een oorlog met de Republiek, die toch niet lang meer uitblijven kon, hoopten te verbeteren¹). De klachten der Staten-Generaal werden door de engelsche regeering beantwoord met tegenklachten over de aanmatigingen der West-Indische Compagnie in Afrika en over hare pogingen om den engelschen handel aldaar geheel te vernietigen, waarover door de „Royal Company” aanhoudend geklaagd was. Deze erkende Holmes te hebben afgezonden om die aanmatigingen tegen te gaan en hare volgens haar bedreigde factorijen te beschermen, maar zij verklaarde hem niet gemachtigd te hebben om aanvullender wijze te werk te gaan. Hoe het zij, het bleek duidelijk, dat het Engeland om „breder negotie” te doen was en dat de Republiek de middelen daartoe zou moeten geven, goed- of kwaadschiks, naar de zaken liepen. De Acte van Navigatie was niet voldoende gebleken om Engeland's handel te verheffen tot de hoogte, waarop men meende, dat hij gebracht kon worden; de lang gewenschte en nu verwachte vernedering der gehate Republiek zou daartoe moeten leiden.

Maar de Staten wilden zich toch niet op die wijze laten behandelen en besloten de zaak hunner bedreigde Compagnie met een twaalfstal nieuw uit te rusten oorlogsschepen „vigoureuuselyck” te steunen. Die schepen zouden echter eerst na geruimen tijd zeilvaardig kunnen zijn en daarom werd onmiddellijk in diep geheim de spoedige uitzending van De Ruyter naar Afrika voorbereid; de resolutie daartoe werd in de Staten-Generaal door De Witt den 11^{den} Augustus handig in het voorbijgaan vastgeknoopt aan het besluit der uitrusting van de twaalf schepen en wel zoo, dat niemand dan de ingewijden er de aandacht op vestigde; zelfs de president van de week, die de bewuste resolutie teekende, lette er niet op en de afwezigheid van Downing, die voor korten tijd naar Engeland was gereisd, werkte mede om de zaak geheim te houden²).

Dat het op die wijze kon geschieden, is toe te schrijven aan een

1) Ib., blz. 349 vlg.

2) Ib., blz. 355 vlg.

allergewichtigste verandering in de bestuurswijze, door De Witt in deze jaren op het voorbeeld van wat nu en dan reeds onder Frederik Hendrik was geschied en tot eene niets ongewone instelling in de Republiek gemaakt, de invoering der „secrete besognes”¹⁾. Deze commissiën, oorspronkelijk alleen ingesteld tot het geven van rapporten over gewichtige zaken en het voorbereiden van gewichtige besluiten, werden sedert Juni 1663 met volle regeeringsmacht ten opzichte van zekere belangrijke zaken voorzien — eene delegatie dus van de macht der Staten-Generaal, waardoor het voortaan mogelijk werd besluiten omtrent belangrijke zaken met groote snelheid en in diep geheim uit te voeren. Zij werden allengs een der machtigste regeermiddelen van den raadpensionaris, die er herhaaldelijk gebruik van heeft gemaakt. Zij bestonden uit één lid voor ieder gewest behalve Holland, dat er twee had, een van welke gewoonlijk de raadpensionaris zelf was. Men stemde er hoofdelijk en zij kregen weldra het recht om in bijzondere zaken geheel te handelen alsof zij de Staten-Generaal zelve waren, wier griffier en notulenboek tot hunne beschikking werd gesteld. En des raadpensionaris' invloed was in die commissiën buitengewoon groot, vooral door de ervaring, die hij van de zaken had. Zoo werd hij meer en meer de minister der Staten-Generaal, die hij leidde naar zijn inzichten, in deze jaren nog meer dan vroeger reeds. De Witt voldeed zoo op zijne wijze aan de behoefte van een centraal gezag in den staat.

Intusschen ging men te Londen met de onderhandelingen voort. Terwijl men met Engeland over de afrikaansche kwestie onderhandelde en de andere verschillen voorloopig op den achtergrond traden, terwijl men thans ook van staatsche zijde zijne eischen en pretentiën tegenover Engeland formuleerde in eene nog veel langere lijst dan de engelsche — niet minder dan 73 punten stonden tegenover de 33 der engelsche lijst —, terwijl Van Gogh te Londen en de weder teruggekeerde Downing in Den Haag concepten aanboden en conferentiën hielden met de vertegenwoordigers der twistende compagnieën en de leiders der wederzijdsche regeeringen, werden de gemoederen van beide zijden steeds warmer en zetten zoowel de Staten als de engelsche regeering de toerusting en bedektelijkheid voort.

¹⁾ Naber in Gids 1888, IV, blz. 214 vlg.; Van Riemsdijk, De griffie van H. H. M., blz. 21 vlg.

Een nieuw voorstel om de verschillen aan scheidsrechters op te dragen werd door de Staten gedaan maar door Engeland koel opgenomen¹⁾ evenals de andere „accorden” door De Witt voorgesteld. De overigens zeer gewettigde quarantaine, sedert het einde van 1663 in Engeland op de nederlandsche schepen gelegd wegens de heerschende pest, die te Amsterdam en elders duizenden ten grave sleepte, wekte met hare voor den handel belemmerende bepalingen nieuwe verbittering in de Republiek, die klaagde over deze „onnaebuurycke ende ongewoonlycke proceduren”. Het besluit om de naar Guinea bestemde twaalf schepen door de vloot onder Wassenaer-Obdam zelve tot voorbij het Kanaal te geleiden bewees, dat de Staten niet gezind waren ten einde toe een passieve rol te spelen, hoezeer Engeland waarschuwde, dat bij de uitzending van deze vloot gebeurlijkheden zouden kunnen voorkomen als in 1652 tot den oorlog hadden geleid. In October kwam hier te lande bericht, dat Holmes ook het belangrijke Cabo Corso had genomen en St.-George d’Elmina had bedreigd, daarna dat eene andere vloot uit Engeland naar Amerika was overgestoken en den 6^{den} September plotseling geheel Nieuw-Nederland had bemachtigd en bij de engelsche bezittingen ingelijfd. De West-Indische Compagnie hief een hartstochteliĳken jammerkreet aan over het verlies nagenoeg van al hare bezittingen, want ook de West-Indische eilanden werden ernstig bedreigd.

De verovering van Nieuw-Nederland had weinig moeite gekost. De directeur-generaal Stuyvesant had in weerwil van alle engelsche aanspraken zijn gebied totnogtoe ongerept bewaard en met krachtige hand de orde in de kolonie gehandhaafd maar het was zeker, dat bij een ernstigen aanval de zwakke bezetting zou moeten wijken. En zulk een aanval was te wachten. Karel II had nooit officieel het bestaan der kolonie willen erkennen en Downing had zelfs gezegd, dat hij iets van dien naam niet op de kaart kon vinden. In overeenstemming met de oude beweringen gaf de koning 22 Maart 1663 het geheele engelsche gebied in Amerika aan zijn broeder den Hertog van York ten geschenke. Ook het gebied van de Hudsonrivier met Manhattan, d. i. geheel Nieuw-Nederland, werd daaronder genoemd en in Mei vertrok kolonel Nicholls met drie door den koning aan zijn broeder geleende oorlogsschepen en 500 man om een en ander in bezit te nemen

1) Japikse, blz. 381.

het belang van den engelschen handel. De kolonel regelde eerst de zaken in Connecticut en verscheen op het einde van Augustus voor Nieuw-Amsterdam. De onversaagde Stuyvesant was gezind om met zijne zwakke hulpmiddelen tot het uiterste weerstand te bieden maar de kolonisten weigerden den ongelijken strijd te aanvaarden en gaven stad en gebied zonder verzet aan den vijand over 1).

De Staten-Generaal protesteerden ernstig tegen dit alles maar, het resultaat van De Ruyter's nog altijd geheim gebleven tocht afwachtend, niet met veel kracht, welke houding Downing's meening, dat men het niet tot een oorlog zou laten komen, versterkte. In het late najaar lekte echter langzamerhand iets van De Ruyter's zending uit. De Witt beantwoordde Downing's vraag daarnaar uitwijkend maar kon den argwaan niet wegnemen, en toen het bleek, dat De Ruyter werkelijk in Salee op de kust van Marokko was geweest, begreep men in Engeland misleid te zijn en toonde zich zeer verontwaardigd, hoewel volkomen zekerheid nog altijd niet verkregen kon worden. Weldra verscheen een aanzienlijke vloot onder York in het Kanaal, daarna een tweede onder prins Robert van de Paltz, welke laatste bestemd was om de voorgenomen staatsche expeditie naar Guinea te bestrijden. Bij deze houding van Engeland ging men nu ook hier over tot het gereedmaken van de vloot, in de eerste plaats ter begeleiding van de twaalf schepen, die intusschen voorloopig niet uitzielden wegens de sterkte der engelsche vloot in het Kanaal en om geen verbittering te wekken.

Nog altijd hoopte men hier te lande op den vrede. Misschien zou hij, dacht men, door tusschenkomst van Frankrijk te verkrijgen zijn. Maar Lodewijk XIV toonde weinig neiging om tusschenbeiden te komen, voornamelijk met het oog op zijn eigen plannen, die bij een oorlog tusschen de beide zeemogendheden nooit konden lijden. De fransche bemiddeling werd wel beproefd, maar met weinig kracht en het was duidelijk, dat van deze zijde niets te verwachten was, ten minste geen ernstig optreden om den oorlog te voorkomen, al begeerde Lodewijk de Staten te overtuigen, dat hij gedaan had wat hij kon 2). Hij wilde trachten, in weerwil van het gesloten verdrag van of- en defensieve alliantie, onzijdig te blijven, om dan zijne kans

1) Fiske, *The Dutch and Quaker Colonies*, I, p. 284 ff.

2) Japikse, blz. 432.

in de Zuidelijke Nederlanden waar te nemen, zoo zij zich aanbood.

De zending van De Ruyter had het gewenschte gevolg: de afrikaansche bezittingen der West-Indische Compagnie werden zonder veel moeite heroverd. Maar het antwoord op de eerste geruchten dienaangaande gaf de engelsche regeering door een beslag op alle, met name op staatsche, schepen in de engelsche havens ten einde de vloot van matrozen te voorzien. Tegelijk begon Downing buiten zijne bekende eischen nu schadevergoeding voor de door Engeland reeds gemaakte kosten van uitrusting te vragen en werd de straf, aan Holmes bij zijne terugkomst wegens overschrijding zijner volmacht opgelegd, opgeheven. Men sprak reeds van het uitgeven van kaperbrieven door de engelsche regeering. Het duurde evenwel nog een paar maanden, eer men in Engeland zoover kwam, want de houding van Frankrijk boezemde Karel II nog eenige ongerustheid in. Eerst zoodra hij zeker was, dat dit land zich niet voor de Republiek in een oorlog met Engeland wilde steken, wilde hij doortasten. Reeds begonnen voorloopig engelsche oorlogschepen de nederlandsche koopvaarders op te brengen. En de Staten van hunne zijde legden nu ook op de engelsche schepen in de staatsche havens beslag, al waren er slechts een paar overgebleven na eene waarschuwing van Downing aan de engelsche schippers te Rotterdam en Amsterdam. De staatsche vloot kon nog wel geen engelsche koopvaarders opbrengen, omdat zij tegen den winter onttakeld was, maar in allerijl werd zij gereed gemaakt om in het volgende voorjaar uit te zeilen.

De oorlogspartij in Engeland dreef onmiskenbaar boven en met geestdrift stond het Parlement alle gevraagde sommen toe, zelfs tot het ongehoorde bedrag van 2½ mill. pond: de londensche Beurs juichte, het volk schold op de Hollanders, het Parlement werd geprezen om zijn „brave vote” tegen de „insulting and injurious neighbours”, die nog steeds het misdadige onrecht bedreven van Engeland’s handel te overvleugelen¹⁾.

Nog lag er een zwakke kans voor den vrede in de aarzeling van Engeland wegens Frankrijk’s houding. Memoriën van Downing en deductiën van de Staten, beiden om hun recht te bewijzen, werden tot de buitenlandsche mogendheden, tot Frankrijk blijkbaar in de eerste plaats, gericht. Op heftigen toon verweet Downing den Staten de reeks van bekende zaken, waarover zoo lang was onderhandeld:

1) Ib., blz. 444.

de wreedheid der Hollanders op Ambon en in Guinea, de bezwaren den engelschen handel in den weg gelegd, de beleedigingen den engelschen naam aangedaan, alles werd in de „impertinente memorie” — zeide De Witt — en in de heftigste bewoordingen voor de zooveelste maal uiteengezet. Het liep meer en meer naar den oorlog en men verwachtte iederen dag een uitbarsting.

In Januari overviel eindelijk de engelsche kapitein Allen de smyrnasche retourvloot op de hoogte van Cadix maar de dappere weerstand van kommandeur Van Brakel, die het konvooi aanvoerde, redde bijna de geheele scheepsmacht. Dat was het sein voor het uitgeven van kaperbrieven hier te lande, terwijl de oorlogsvloot zich in de havens begon te verzamelen. Ook Engeland gaf nu de reeds lang gereedliggende kaperbrieven werkelijk uit. Nog eens deed Frankrijk eene zwakke poging tot bemiddeling door het voorstel aan Engeland om te Londen Van Beuningen te ontvangen, die nieuwe voorwaarden van wege de Staten zou komen aanbieden, maar Karel II antwoordde ontwijkend: de voorwaarden der Staten zouden hem toch niet bevredigd hebben naar hij uit Downing's brieven kon opmaken.

De Staten zagen echter niet meer zoo tegen een oorlog op als een paar jaren te voren het geval geweest was. De moed hier te lande begon te stijgen, hoe dreigender het gevaar naderde; het zelfvertrouwen nam toe, nu de vloot bijeen was en de matrozen toestroomden. En er was geen spoor van de oneenigheid, waarop Downing gemeend had te mogen rekenen: „met cordate eenparigheit” stelde men zich in „postuer om door vigueur van wapenen reparatie te mogen bekomen van de feytelycheden door de Engelschen geleden”. Eensgezind vertrouwend op de thans door De Witt's zorgen zoo uitstekend ingerichte en door zoo voortreffelijke officieren aangevoerde vloot, was men besloten den gehaten vijand te weerstaan.

De oorlogsverklaring van Engeland op 4 Maart 1665 maakte aan alle aarzeling een einde en vol moed raaptten de Staten den toegeworpen handschoen op.

En terwijl zoo een gevaarlijke oorlog opnieuw de rust der Republiek verstoorde, begon ook aan hare oostelijke zijde het twistvuur weder op te vlammen. Men had gehoopt, dat de invloed van Frankrijk op de katholieke staatjes aan de oostelijke en zuidoostelijke grenzen groot genoeg zou zijn om, nu Spanje onmachtig was hen, zooals

vroeger, uit de Zuidelijke Nederlanden te steunen, hen tot eene vredelievende houding jegens de toch op zich zelf reeds machtige Republiek te brengen. Maar hunne grieven tegen den staat der Vereenigde Nederlanden waren nog altijd ernstig, met name die van den bisschop van Munster¹⁾. De bisschop gevoelde zich in den laatsten tijd weder bijzonder gekrenkt door de afwijzing van zijn aanspraken op de heerlijkheid Borculo²⁾. Deze heerlijkheid was in 1406 door den toenmaligen heer uit het Huis van Bronkhorst aan Munster in leen opgedragen en bij het uitsterven van dit geslacht als opengevallen leen beschouwd. Maar het door huwelijksverbintenis aan de uitgestorven familie verwante geslacht Limburg-Styrum maakte op de heerlijkheid aanspraak en ofschoon Munster zich na den dood der weduwe van den laatsten Bronkhorst in 1579 in het bezit van het gebied had gesteld, bleef de familie Van Limburg-Styrum hare aanspraken handhaven, wendde zich tot kanselier en raden van Gelderland en werd in 1615 door het hof van Gelderland in haar recht verklaard, waarop de Staten den graaf van Limburg-Styrum in het volgende jaar plechtig als bezitter der heerlijkheid erkenden na het bisdom veroordeeld te hebben tot de betaling eener aanzienlijke schadeloosstelling wegens onrechtmatig onthouden van het bezit aan den wettigen eigenaar. Hieruit ontstond een hevig geschil tusschen Munster, dat van zijne zijde zich beriep op herhaalde vonnissen van het rijkskamergericht, en de familie Van Styrum, gesteund door Gelderland en weldra ook door de Staten-Generaal, die deze belangrijke heerlijkheid niet gaarne in vreemde handen zagen overgaan.

De krachtige munstersche bisschop Christoffel Bernhard van Galen had onmiddellijk de zaak ter harte genomen en de munstersche aanspraken opnieuw ernstig doen hooren maar noch zijne vertoogen noch de steun van Frankrijk en den Keizer konden de Staten bewegen zijn eischen te erkennen en telkens weder stelden zij den graaf van Limburg-Styrum in het gelijk, wat den bisschop ten zeerste verbitterde. De langwijlige onderhandelingen over deze met het zeer ingewikkelde leenrecht der streek samenhangende zaak bleven nog altijd voortduren en er scheen vooreerst geen einde aan te zien; rijkskamergericht en hof van Gelderland gingen voort de beide rechthebbenden te steunen.

1) Vgl. Rogge in Versl. en Meded. Kon. Akad. 4de Serie, I, blz. 229 vlg.

2) Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster 1650 - 1666, blz. 1 vlg.
BLOK, *Gesch. Nederl. volk*, V.

Daarbij kwamen nu vooreerst de oude moeilijkheden tusschen den bisschop en zijne hoofdstad¹⁾. De houding der Staten in deze zaak was in 1658 vrij krachtig geweest en had de stad voor algeheele overheersching door haren landsvorst bewaard, maar Van Galen liet niet af, zoodat Munster herhaaldelijk een garnizoen van de Staten verzocht evenals Emden op die wijze tegen zijn graaf werd beschermd en zoo eigenlijk van de Staten afhing. Zij hadden echter bezwaar om zoover te gaan, ook wegens de krachtige protesten des Keizers, die zelfs rijkstroepen naar het Sticht van Munster zond om tegen dergelijke gebeurlijkheden te waken. Vooral Friesland en zijn stadhouder, soms ook de oostelijke provinciën gaven zich veel moeite om de wenschen der stad, die allerlei voordeelen aan de Staten beloofde, te vervullen, maar Holland vreesde verwickelingen met het Rijk en liet het gunstige oogenblik om zich aan deze zijde een sterk bolwerk te verschaffen voorbijgaan, hoe ernstig ook de resident Aitzema, die door de stad met de behartiging harer belangen belast was, daarop wees. De Staten bepaalden zich tot bemiddeling maar ook deze werd slechts zwakjes volgehouden en de deftige deputatie, in den zomer van 1660 naar Munster gezonden om een accoord aan te bieden, had weinig succes op haar pogen, te minder daar de bisschop, heimelijk aangezet door den Keizer en volkomen op de hoogte van Holland's weerzin tegen krachtiger maatregelen, van die bemiddeling niets wilde weten. Hij had reeds vóór de zending der gedeputeerden met een leger van 14000 man het beleg voor de stad geslagen, sloot haar steeds nauwer in en verijdelde alle pogingen om haar uit haren benarden toestand te bevrijden, zoodat zij, wanhopende aan den vurig begeerden steun der Staten, in Maart 1661 eindelijk den moed opgaf en zich onderwierp morrend over hunnen onwil²⁾. Maar ook bij den bisschop had de halfslachtige houding der Staten een wrok doen ontstaan, dien hij gaarne zou koelen, zoodra de gelegenheid zich aanbood.

En er kwam nog meer bij. Hij kreeg met de Staten moeilijkheden over het brievenvervoer tusschen Amsterdam en Hamburg, dat voor een deel over bisschoppelijk gebied liep en daar afhankelijk was van het uit Maximiliaan's tijd dagteekenende privilege betreffende

1) Zie boven, blz. 117 en 118.

2) Der Kinderen, blz. 180.

de algemeene rijksposterij van den graaf van Thurn en Taxis. De laatste namelijk, die ook in de Spaansche Nederlanden nog hetzelfde privilege bezat als in het Rijk, bezorgde de post over Oostende naar Engeland, waarmede ook de engelsche brieven van Amsterdam over Antwerpen verzonden werden — een lange weg maar die bij de algemeen erkende goede inrichting der posterij van Thurn en Taxis zonder bezwaar gevolgd was. In 1659 echter bood de Antwerpenaar Van der Heyden de stad Amsterdam aan een nieuwen postdienst Londen—Sluis—Amsterdam in te richten, waarlangs, van het kruispunt Waddingsveen af, ook de correspondentie Londen—Hamburg zou gaan, hetgeen eene groote tijdsbesparing voor den handel zoowel van Amsterdam als van Hamburg beloofde. Taxis verzette zich hiertegen en riep de hulp des Keizers in om zijn kostbaar privilege te handhaven door Munster te verbieden den nieuwen amsterdamschen dienst in het Rijk over zijn gebied te laten gaan. De Keizer deed het en Munster gaf wel aan dit bevel niet onvoorwaardelijk gehoor maar het steunde toch Taxis. De amsterdamsche handel vertrouwde sedert de post langs dezen weg niet meer en zocht weldra een anderen over Oldenburg, die evenwel allerlei bezwaren opleverde. Ook hierover ontstond zeer ernstige ontstemming tegen Munster.

Even ernstig was eene andere zaak, die der schuld, door den vorst ¹⁾ van Oostfriesland wegens eene erfenis verschuldigd aan den graaf van Liechtenstein, welker invordering tot een bedrag van 300000 rijksdaalders door den rijkshofraad te Weenen in 1663 aan den bisschop van Munster werd opgedragen. Deze bood den vorst van Oostfriesland, thans George Christiaan, aan de schuld voor zijne rekening te nemen tegen afstand van Reiderland op de groningsche grenzen, welk gebied echter wegens de schulden van Oostfriesland aan de Staten-Generaal in hypotheek was gegeven. De oostfriesche vorst weigerde wel dit aanbod maar zag overigens geen kans om de liechtensteinsche schuld te betalen, tenzij de Staten-Generaal hem aan eene nieuwe leening wilden helpen. Dezen waren er niet ongenegen toe maar verlangden daarvoor alle vorstelijke goederen, in het bijzonder Harlingerland in pand benevens het recht om de Dylerschans en het kasteel van Jemmingen te bezetten, waarin de vorst weinig lust

¹⁾ Graaf Enno Lodewijk had in 1654 den titel van graaf met dien van vorst mogen verwisselen.

had. Zoo bleef men onderhandelen en kwam van de betaling der schuld voorloopig niets. Van Galen maakte zich toen gereed om haar met geweld in te vorderen, terwijl hij alvast de Dylerschans door zijne troepen liet bezetten (December 1663). Deze daad van vijandschap wekte zoowel bij de Staten als in Oostfriesland hevige ontroering, daar de schans eene belangrijke strategische waarde had. De vorst, zijn dralen betreurende, stemde in allerijl toe in den afstand der schans aan de Staten, die hem daarop 135000 rijksdaalders leenden ter betaling van de schuld en den frieschen stadhouder bevel gaven om een klein legercorps bijeen te brengen ten einde de staatsche belangen met de wapenen te beschermen. Eene bezending onder leiding van Van Beverningh zou nog trachten in Oostfriesland de zaken in het reine te brengen. Maar de bisschop had blijkbaar liever de Dylerschans dan het geld, dat met behulp der oostfriesche stenden geheel kon worden uitbetaald, vooral nu hij wist, dat de Staten de belangrijke sterkte, zoo dicht bij zijn eigene grenzen gelegen, zelf in bezit zouden nemen. Hij maakte zich gereed haar te verdedigen tegen de bijeengetrokken staatsche troepen, wanneer ten minste niet de algeheele betaling der schuld door Oostfriesland hem te voren van alle aanspraken zou berooven. Ook de Keizer werkte met hem mede en liet door zijn gezant Friquet in Den Haag de Staten ernstig vermanen zich niet met deze bijzondere rijkszaken te bemoeien.

De uitrusting der staatsche troepen kostte bij den verwaarloosden toestand van het leger vrij wat tijd, maar in Mei 1664 was eindelijk een legerkorps van 5500 man bij Deventer bijeen, oogenschijnlijk in vrij goeden staat, alhoewel de artillerie nog niet aanwezig was en eerst later het kamp bereikte. Prins Willem Frederik rukte nu naar de Dylerschans op, die door slechts 300 Munsterschen verdedigd werd en zich na een onmiddellijk gesloten wapenstilstand, gevolgd door een paar dagen werkelijk beleg, reeds den 4^{den} Juni overgaf¹⁾ onder ernstig protest van den bisschop, die deze vijandige daad der Staten hoe eer hoe liever begeerde te wreken. De liechtensteinsche schuld, aanleiding tot het geschil, werd eerst na den dood van den oostfrieschen vorst, die in 1665 stierf en een minderjarigen zoon naliet, ten volle afgedaan.

¹⁾ Der Kinderen, blz. 258.

Het was niet te verwonderen, dat de bisschop met spanning den loop der verwickelingen met Engeland gade sloeg en dat men ook van die zijde geneigd was zijne stemming tot eigen voordeel aan te wenden. De bisschop hoopte verder op de hulp van Brandenburg, van Keulen en van Neuburg, die allen bezwaren tegen de Staten hadden. Vooral met den keurvorst van Brandenburg, die behalve zijne klachten als voogd van den jongen Prins, ook geldelijke moeilijkheden met de Staten had en bovendien de voortdurende bezetting zijner kleefsche vestingen door staatsche troepen gaarne opgeheven zag, trachtte Van Galen zich tegen de Republiek te verbinden. Maar Frankrijk deed haar ten minste den dienst om deze vorsten, die trouwens weinig lust in een oorlog toonden te hebben, door zijne bemoeiingen tegen te houden en werkte ook op Van Galen om hem te bewegen de Staten met rust te laten. De bisschop evenwel meende in den juist uitgebroken engelschen oorlog eene geschikte gelegenheid te zien om zijn doel te bereiken, zond afgevaardigden naar Londen en sloot den 13^{den} Juni 1665 met Engeland een geheim verdrag¹⁾, volgens hetwelk hij tot Augustus 500000 rijksdaalders en later 50000 rijksdaalders per maand zou ontvangen tegen de belofte om met 10000 ruiters en 20000 voetknechten de Nederlanden van de landzijde aan te vallen; hij stelde bovendien ook de deelneming van andere rijksvorsten aan den krijg in uitzicht.

Bij al deze handelingen van den laatsten tijd was de oorlogzuchtige bisschop voorgelicht en aangevuurd door een groningschen balling, den reeds genoemden Johan Schulenborgh.

Deze had zich in de onderhandelingen over den vrede met Portugal, waaraan hij als afgevaardigde van Stad en Lande ter Staten-Generaal had deelgenomen²⁾, even dubbelzinnig gedragen als vroeger tijdens de woelingen in Groningen. Vooral zijne handelingen als voorzitter van dat hooge college, toen hij in strijd met de hem door zijne committenten gegeven bevelen en, naar men zeide, omgekocht door portugeesch geld, het vredesverdrag op aandrang van De Witt had doen goedkeuren, hadden hevige verbittering in zijn gewest verwekt. Zelfs eene uitvoerige schriftelijke verdediging door De Witt kon hem niet redden en hij werd smadelijk uit zijn zetel in den stadsraad

1) Ib. blz. 281.

2) Zie boven, blz. 125.

van Groningen en daarmee uit al zijne politieke ambten gestooten, tot groote voldoening der vijanden van Rengers, wiens invloed in het gewest zeer gedaald was, vooral sedert zijn medestander Lutzborgh wegens geldelijke knoeierijen uit het college van Gecommitteerde Raden aldaar was verwijderd¹⁾. Ook de syndicus Wijchgel, een ander leider van Rengers' partij, had zijn belangrijk ambt moeten opgeven, terwijl Schulenborgh zelf behalve tot ontzetting van zijn posten tot teruggave van *f* 4000 was veroordeeld, ook al wegens beweerde maar niet geheel bewezen geldelijke tekortkomingen jegens het gewest zijner inwoning.

De energieke Schulenborgh trachtte in overleg met Rengers zijn invloed te herwinnen door middel van de gilden der stad Groningen, met wier aanvoorders, de bouwmeesters Warendorp en Van Emmen, den advocaat Harkens en den olderman der kleedermakers, zekeren Udinck, hij ook bij de vorige woelingen in betrekking had gestaan²⁾. Een nieuwe ernstige gildenbeweging te Groningen in den zomer van 1662 was het gevolg van zijne geheime intrigues. De onthutste stadsregeering zag zich reeds dadelijk genoodzaakt eenige impopulaire belastingen te vernietigen, vooral die op het geslacht en gemaal, en het op de kleine burgerij drukkende schoorsteengeld te verminderen, dan de vonnissen tegen Schulenborgh in te trekken, eindelijk te beloven bij de verdeeling der lagere stadsambten minder uitsluitend hare vrienden en creaturen te gedenken en meerdere rechtvaardigheid jegens allen te betrachten. Door dit succes bemoedigd, vroegen de gilden, belust op herstel van hun voormalig aandeel in de regeering, tenminste op wettelijken invloed daarin, eene hervorming van het thans geheel van den Raad afhankelijke uit de burgerij gekozen college der Gezworen Meente, dat hier de raadsverkiezing in handen had, en andere ingrijpende maatregelen. Ook hierin gaf de Raad toe, beducht voor de dreigend optredende volksmenigte, die zich na al dat toegeven aan hare eischen als heer en meester in de stad beschouwde en zich als zoodanig begon te gedragen. Den ganschen zomer was het woelig in Groningen, maar de overwinnaars werden het weldra oneens en vooral de weinig vertrouwde Schulenborgh geraakte bij zijn medestanders in verdenking. De Raad maakte daarvan handig gebruik. Hij wist het heft

1) De Boer, De woelingen in Stad en Lande, blz. 35.

2) Zie boven, blz. 103 vlg.

weder in handen te krijgen, riep op een gunstig oogenblik de bezetting onder de wapenen en vond ook bij de schutterij steun, zoodat hij zich weldra sterk genoeg gevoelde om Schulenburg gevangen te nemen. Toen kwam in November op verzoek van den Raad onverwacht de stadhouder Willem Frederik, die zich in afwachting van den loop der woelingen totnogtoe op den achtergrond had gehouden, met eene vrij groote troepenmacht in de stad en legde er een aanzienlijke bezetting. Thans had de Raad het pleit gewonnen en in het volgende jaar, den 14^{den} Maart 1663, werd het groninger gildewezen voorgoed geregeld met vernietiging van het invloedrijke bouwmeestersambt en der oude organisatie in het algemeen, zoodat de gilden ook hier voortaan geheel en al aan de stadsregering onderworpen waren en daarmede de regentenaristocratie ook hier volkomen meester van den toestand was geworden. Tevens werd door den stadhouder voor de zooveelste maal een nieuw regeeringsreglement ontworpen ten einde te trachten het bestuur over het gewest op billijke wijze tusschen Stad en Land te verdeelen en aan het geknoei met de ambten een einde te maken. De Staten-Generaal keurde dit nieuwe reglement, dat op den voet van het vorige geschoeid was, gereedelijk goed maar het beoogde doel werd nog in lang niet bereikt.

De leiders der mislukte beweging werden natuurlijk ten strengste gestraft. Warendorp, thans voor de tweede maal aan het verzet schuldig, werd ter dood gebracht; Schulenburg ontkwam een gelijk lot alleen door zijne welgelukte vlucht naar het Munstersche, waarheen ook de andere hoofdschuldigen, tot ballingschap verwezen, zich begaven. Hij trad spoedig in dienst van den bisschop als raad vooral voor de oostfriesche zaken, hem, het voormalige lid der Staten-Generaal, zoo welbekend. De overlooper hoopte nog eenmaal aan het hoofd van munstersche scharen in eere hersteld te worden en zich te wreken op zijne vijanden, die hem van zulk eene hoogte hadden nedergeworpen.

De invoering van het nieuwe regeeringsreglement en de onderdrukking der gildewoelingen was vooral te danken geweest aan de tusschenkomst en medewerking van Willem Frederik, wiens aanzien daardoor in het gewest aanmerkelijk was gestegen. Evenzoo werd in Friesland, waar de klachten over ambtsbejag en omkooprij weder zeer luide gehoord werden en men dientengevolge voor oproer vreesde,

onder zijne bemoeiing een en ander gedaan om de heerschende misstanden te verbeteren door krachtiger handhaving der hiertegen gemaakte voorzieningen en nieuwe strengere bepalingen tegen onderhandschen ambtenhandel. Een nieuw stemreglement bracht tijdelijk ook hier weder eenige verbetering in de schandelijke misbruiken der plaatselijke oligarchen bij de verkiezingen in dat gewest, waar nog altijd vele sporen der oude volksregeering, maar in zeer bedorven toestand, aanwezig waren. Het gelukte wel niet om die oligarchie te breken, maar iets dragelijker verhoudingen werden ook hier geschapen.

De friesche vorst heeft van dit alles niet lang genoeg gehad. Een ongelukkig toeval bij het in orde brengen van een pistool, dat onverwachts afging en welks kogel zijn kaak doorboorde, benam hem den 31sten October 1664 het leven en zijn jonge zoon Hendrik Casimir II volgde hem onder voogdij zijner moeder in zijn stadhouderschappen op. Nog een nieuw ongeluk dreigde het zwaar beproefde Huis van Nassau, toen na afloop der begrafenis van den frieschen stadhouder prins Johan Maurits, in Franeker over een brug rijdende, te water geraakte en slechts met moeite werd gered.

Nooit schenen de Huizen van Oranje en Nassau verder van de heerschappij in de nederlandsche gewesten te zijn dan in deze jaren, toen twee zwakke kinderen en een bedaagd ongehuwd man de eenige mannelijke vertegenwoordigers der beide geslachten hier te lande waren uit de vorstenhuizen, die het lief en leed van den jongen nederlandschen staat nu een eeuw lang hadden medegeleefd. En van die drie had Johan Maurits zich ten deele reeds van de Republiek afgewend door als stadhouder van den keurvorst van Brandenburg te Kleef op te treden, ofschoon men hem nog kon aanmerken als het aangewezen hoofd van het staatsche leger in geval van oorlog.

Hoe treurig het met het aanzien ook van den jongen prins Willem III thans gesteld was, blijkt uit de handelingen der Staten van het anders om zijne Oranjegezindheid bekende Zeeland ten aanzien van de regeering van Vlissingen en Veere, waar zij de Prinses-Douairière dwarsboomden in hare rechten als voogdes van haren kleinzoon en haar beletten door een nieuw reglement het bestuur dier steden op een beteren voet in te richten. Al het beleid der bekwame maar heerschezuchtige vrouw was noodig om in overleg met hare dochter Albertina Agnes, die in Friesland de voogdij over haren anderen

kleinzoon voerde, ten minste de bezittingen der zwaar beproefde familie in de Republiek zooveel mogelijk ongerept voor betere tijden te bewaren. En dat gelukte haar werkelijk, al scheen het soms dat de jonge Prins van Oranje „avant qu'il soit en âge, serait tout à fait ruiné dans ses liens et dans les provinces" 1). Zijn prinsdom was in handen van Frankrijk en toen eindelijk na vier jaar lange onderhandelingen te Parijs en Londen Lodewijk XIV in het najaar van 1664 toestemde in de teruggave van het onrechtvaardig in bezit genomen goed, ook toen Constantijn Huygens, die deze onderhandelingen onder groote bezwaren en niet altijd tot voldoening der Prinses had gevoerd, in het voorjaar daaropvolgende te Oranje de huldebewijzen der bevolking aan haren jongen vorst in ontvangst kwam nemen en de fransche bezetting aftrok, maakte niemand zich illusiën over de werkelijke onafhankelijkheid van het thans weerlooze, aan alle zijden door fransch terrein omgeven staatje.

En in de Nederlanden was de zwakke hoop der oranjegezinden gevestigd op de toekomst, wanneer eenmaal misschien de erfgenaam der Oranjes, meerderjarig geworden en gedragen door de nog altijd levendige sympathie des volks, voor zich en zijn geslacht zou kunnen trachten zijne verheffing te verkrijgen van de thans oppermachtige staatspartij, die vaster dan ooit in den zadel zat en onder de leiding van den energieken raadpensionaris zeker niet gemakkelijk tot die verheffing zou te brengen zijn. Het oude „Oranje boven" klonk velen als eene bespotting, maar het klonk nog en het nieuwe van innige liefde getuigende lied van den „kleinen Prins" beloofde betere dagen: „alevel" zou hij „stadhouder zijn".

1) Archives, V, p. 231.

HOOFDSTUK VI.

DE TWEEDE ENGELSCH E OORLOG.

De beide zeemogendheden hadden zich voor den nieuwen kamp, die haar thans te wachten stond, zoo goed mogelijk voorbereid. De engelsche vloot, in de eerste jaren na den dood van Cromwell zeer verwaarloosd, was na de Restauratie aanmerkelijk verbeterd. Onder leiding van 's konings broeder, den hertog van York, die veel met zeezaken ophad en tot „lord high-admiral”, opperbevelhebber der vloot, was verheven, waren groote verbeteringen ingevoerd; de verstandige administratie van mannen als Samuel Pepys had op het beheer een goeden invloed. Toch was er nog altijd gebrek aan geld en dientengevolge aan allerlei: de werklieden op de werven en de matrozen hadden te klagen over slechte betaling, het materieel zoowel als de voeding liet veel te wenschen over, de gewoonte om officiersposten door geheel onervaren personen of door officieren van het leger te lande te laten vervullen berokkende ernstig nadeel. Bij het uitbreken van den oorlog had Engeland intusschen eene oorlogsvloot van ongeveer 160 schepen met 5000 stukken en meer dan 25000 matrozen beschikbaar onder aanvoerders als Monk, prins Robert, Montague, Ayscue, Lawson en Penn, die zich met onze admiralen konden meten¹⁾.

Daartegenover had men ook hier te lande, sedert de onvoldoendheid der vloot in den eersten engelschen oorlog zoo duidelijk gebleken was, de hand met ijver aan het werk geslagen ten einde in de eerste plaats het aantal der voor den zeekrijg bestemde landschepen te vermeerderen en niet langer afhankelijk te zijn van toevallig verkregen gewapende koopvaarders of van den steun der particuliere directiën. Naast den raadpensionaris was het vooral zijn

1) Tanner, The administration of the Navy from the Restoration to the Revolution (Engl. Hist. Rev. Jan. 1897, p. 17 ff.). Vgl. De Jonge, I, blz. 616 vlg.

broeder Cornelis geweest, die de zorg voor de vloot op zich had genomen en sedert het laatst van 1664 waren vele nieuwe oorlogschepen op de werven gebouwd, eene werkzaamheid, die tijdens den oorlog zelf krachtig werd voortgezet, met name door den bouw van zware schepen zooals de engelsche vloot bezat, schepen van 60 tot 80 stukken naast kleinere van 40 tot 50¹⁾. De admiraliteiten werden tot nieuwe krachtsinspanning geprikkeld niet alleen voor den bouw, maar ook voor de bemanning en toerusting der schepen; ook die van Friesland²⁾, die totnogtoe weinig beteekend had, kwam thans onder aansporing van De Witt en Willem Frederik tot ontwikkeling, terwijl Cornelis de Witt de admiraliteit van de Maas, waarvan hij lid was, een ongekende energie deed ontwikkelen, gelijk de jonge Nicolaas Witsen in die van den Amstel, welker landsmagazijn, werf en dok algemeen bewonderd werden. Ook de ietwat verouderde zeeuwsche admiraliteit wedijverde met de andere in werkzaamheid. De krachtige leiding van den raadpensionaris, gevoegd bij de medewerking van vlootvoogden als Wassenaer-Obdam, De Ruyter, Cornelis Tromp, de Evertsens en Tjerk Hiddes de Vries, nam de moeilijkheid om de vijf admiraliteiten te doen samenwerken voor een deel weg. Meerdere regelmatigheid van bouw, aanzienlijke vermeerdering van het „metalen” geschut in plaats van het vroegere ijzeren, betere regeling van voeding en hoogere betaling van het scheepsvolk, meerdere orde in het beheer en de behandeling der zeezaken was van dat alles het gevolg. Zoo was bij het uitbreken van den krijg de toestand der staatsche vloot zeer bevredigend en kon zij de vergelijking met de engelsche zoowel in grootte als in aantal van schepen en in bemanning doorstaan, al bleef zij nog altijd daarbij eenigszins ten achter, welke tekortkoming echter door de meerdere voortreffelijkheid van het staatsche zeevolk ruimschoots vergoed werd³⁾.

Onmiddellijk na het uitbreken van den oorlog werd met alle kracht gearbeid aan het uitzenden der vloot: de nieuwe schepen werden snel afgewerkt en weder andere werden op stapel gezet; de Oost-Indische Compagnie leverde een twintigtal groote vaar-

1) De Jonge, I, blz. 633 vlg.

2) Sedert 1645 niet meer in Dokkum doch in het gunstiger gelegen Harlingen gevestigd.

3) Vgl. over de onderlinge verhouding der beide vloeten: De Jonge, I, blz. 725 vlg.

tuigen; vele koopvaarders werden ten oorlog bewapend; gedeeltelijke sluiting der visscherij, verhooging der gage en andere maatregelen leverden allengs overvloed van matrozen; kapers werden uitgerust, met name in het nog steeds kaaplustige Zeeland.

Weldra kwam het bericht, dat de engelsche vloot, meer dan 100 schepen met 4200 kanonnen en 22000 matrozen in zee en op de kust was. Een hevige storm verstrooide haar evenwel. De staatsche eskaders konden zich vereenigen en op het einde van Mei stak onder Wassenaer-Obdam als luitenant-admiraal-generaal een staatsche vloot, die ongeveer even sterk was, op hare beurt in zee na door den volijverigen raadpensionaris en eenige andere gevolmachtigden der Staten geïnspecteerd te zijn en op hunnen krachtigen aandrang. Bij deze gelegenheid reeds toonde De Witt zijn ongemeene kennis van zeezaken en zijn krachtig beleid, zelfs tegenover bevaren zeelieden de mogelijkheid van het uitzeilen volhoudend en bewijzend¹⁾. Groote verwachting had men van deze „armade”, de aanzienlijkste, die ooit onze havens had verlaten, onder leiding van mannen als de luitenant-admiraals²⁾ Jan Evertsen, Kortenaer en Stellingwerff. De aanvankelijke voorzichtigheid van den opperbevelhebber, die op de kust bleef wegens tegenwind, wekte zelfs eenige ergernis: dringende brieven van De Witt, die er over dacht zelf als gedeputeerde op de vloot te komen, gepaard aan een scherp bevel der Staten dwongen hem de britsche kust op te zoeken ten einde een strijd, hoe dan ook, te wagen. De engelsche vloot, weder uitgezeild, ontmoette nu de staatsche bij den mond van de Theems. Een paar dagen bleef men drijvende, totdat Wassenaer, ofschoon het voordeel van den wind missend, besloot den aanval te doen. Men was toen op de hoogte van Lowestoff, waar den 13^{den} Juni een bloedige slag werd geleverd³⁾. Die slag liep zeer ongunstig voor de onzen af, ten deele door de slecht geregelde samenwerking der zeven eskaders, waarin de vloot verdeeld was,

1) Brieven o. a. aan Vivien van 21 Mei (Rijksarchief).

2) De benoeming van deze drie luitenant-admiraals, waarboven dan Wassenaer als luit.-adm.-generaal stond was ongewoon maar veroorzaakt door de benoeming van Kortenaer e. a., opdat niet de Zeeuw Evertsen bij ontstentenis van Wassenaer het bevel zou voeren. Toen verhieven ook Zeeland en Friesland hunne vice-admiralen tot dien rang. Vgl. Wicquefort, III, p. 185.

3) De Jonge, II, blz. 11 vlg. Brieven van De Witt aan Wassenaer, d.d. 4, 6, 9 Juni (Rijksarchief).

ten deele door de onderlinge jalouzie der onderbevelhebbers en het algemeen wantrouwen in de kunde van den opperbevelhebber, zoodat ieder der onderbevelhebbers en zelfs ieder der kapiteins op eigen gelegenheid streed. Reeds bij het begin sneuvelde Kortenaer en toonden verschillende kapiteins, tegenover de groote dapperheid van anderen, weinig lust om te vechten. De Engelschen braken eindelijk door de staatsche slagorde heen en nu nam de verwarring schromelijk toe. De schepen van York en Wassenaer kwamen met elkander in gevecht; York was gekwetst en zijn schip bijna geënterd, toen plotseling Wassenaer's van alle kanten doornageld vaartuig in de lucht vloog. Deze gebeurtenis gaf den doorslag aan het gevecht, waaraan thans vele schepen zich door de vlucht onttrokken, het voorbeeld volgende van Kortenaer's lafhartigen opperstuurman, die met de admiraalsvlag in top wegzeilde. Enkele kapiteins hielden nog stand maar eindelijk week alles, vervolgd door de Engelschen, die verscheidene schepen vermeesterden en andere vernielden. Ook Stellingwerff en de vice-admiraal Schram sneuvelden. Jan Evertsen trachtte nog als nu volgend opperbevelhebber met Tromp en anderen de orde te herstellen maar ook hij moest het opgeven en een algemeene verwarde vlucht volgde. Tromp zeilde met een zestigtal schepen naar Texel, Evertsen zelf met een tiental naar de Maas, anderen bereikten het Vlie. Het was „een totale defaïcte”, niets meer of minder. Zestien schepen waren verloren, negen door den vijand genomen, 2000 man gedood.

Groot was de teleurstelling, de woede hier te lande. Jan Evertsen werd bij zijne aankomst in Den Briel door het grauw mishandeld en zelfs te water geworpen, later in Den Haag gevangen gezet en te Texel voor een krijgsraad gebracht, waarom hij, hoewel ten slotte met eere vrijgesproken, zijn post nederlegde.

Geleid door den onversaagden raadpensionaris, die naar Texel was gesneld en zich op de binnenvallende vloot had laten brengen om haar tegen de dichtbij naderende Engelschen te helpen verdedigen, grepen de Staten aanstonds alle middelen aan om het zware nadeel te herstellen en deden al het mogelijke om de vloot zoo spoedig mogelijk weder in zee te brengen, zoodat de schout-bij-nacht Banckers reeds 10 dagen later weder met een twintigtal schepen kon uitloopen. De schuldige kapiteins werden streng gestraft, drie hunner doodgeschoten, andere verbannen en eerloos verklaard. Tromp, die aanvankelijk geweigerd had tot deze straffen mede te werken, bewees bij het herstel der

vloot de beste diensten en werd na eenig beraad met het opperbevel belast, terwijl naast hem door de Staten-Generaal een college van drie gedeputeerden werd gesteld om met drie kolonels van de landmacht en twee ervaren zeelieden als „zeeraden” hem ter zijde te staan — eene nieuwigheid, die haren oorsprong vond in het wantrouwen aan de eensgezindheid tusschen de bevelhebbers en in Tromp's welbekende onstuimigheid en eigenzinnigheid, misschien ook in zijne bekende Oranjeliefde, die hem in de oogen der heerschende partij als opperbevelhebber minder wenschelijk maakte. De gedeputeerden waren: Johan de Witt zelf, Rutger Huygens en Johan Boreel 1).

De vloot stond weder op het punt om uit te loopen, toen in het begin van Augustus onverwacht De Ruyter, van de Antillen teruggekeerd en met zijne kleine macht om Schotland heen gezeild ten einde de britsche vloot, die op hem loerde, te ontwijken, in Delfzijl binnenviel en dadelijk zijne diensten aanbood. Algemeen werd nu De Ruyter, die ouder vice-admiraal was, als de aangewezen opperbevelhebber aangemerkt en tot spijt van Tromp werd deze, ook op aandrang van De Witt, van zijn voorloopig bevel ontheven, terwijl De Ruyter, tot opvolger van Wassenauer als luitenant-admiraal aangesteld, zijne plaats innam. Tromp werd met moeite door De Witt bewogen onder den nieuwen opperbevelhebber te blijven dienen op de door hemzelven zoo zorgvuldig uitgeruste vloot, waarmede hij vurig gehoopt had de geleden nederlaag door eene schitterende overwinning uit te wisschen en de rijke indische retourvloot, die men verwachtte, voor een aanval des vijands te vrijwaren.

Maar de verdere gebeurtenissen gaven nieuwe teleurstelling. De Witt zelf had, weder in weerwil van de opmerkingen der meest ervaren zeelieden, de vloot uit Texel gelukkig in zee weten te brengen langs een vaarwater, het Spanjaardsgat, dat daarvoor ongeschikt geacht werd maar sedert als „Jan De Witt's diep” de herinnering bewaarde aan zijn energie en zijn groote kennis van de zeegaten 2). De vloot, weder meer dan 100 schepen met 20000 man sterk, zeilde zoo 14 Augustus uit om den vijand op te zoeken „in heerlijken stand en vol couragie”. De raadpensionaris zelf bevond zich bij haar om hare gevaren of haren roem te deelen.

1) Vgl. De Jonge II, blz. 37; Wicquefort III, p. 202.

2) Vgl. vooral zijn brief aan Vivien 17 dd. Aug. 1665, over dat roemvolle feit.

De vijand had getracht in de haven van Bergen de om Schotland heen naar die plaats gezeilde retourvloot te bemachtigen doch was er met behulp der deensche fortten roemrijk afgeslagen. Zijne hoofdmacht lag nog steeds voor de hollandsche kust, maar De Ruyter, die de retourvloot in de Noordzee had opgewacht en haar naar hier begeleidde, ontmoette de Engelschen niet en een hevige storm vernielde verscheidene schepen en teisterde de overige zoodanig, dat zij de havens moesten opzoeken. Een tweede storm op het eind van September bracht nieuwe schade toe. Maar telkens slaagde De Witt in overleg met de De Ruyter er in de vloot te herstellen en begin October zeilde zij — De Witt was er nog altijd op aanwezig en nam met De Ruyter de noodige maatregelen — opnieuw uit, nu naar de engelsche kust bij Yarmouth en de Theemsmonding, om den vijand op te zoeken. Maar deze bleef binnengaats en nieuwe najaarsstormen en hevige ziekten dwongen De Ruyter in de eerste dagen van November onverrichter zake terug te keeren ¹⁾. De raadpensionaris nam nu zijn post, die een paar maanden lang door zijn neef Vivien was waargenomen, weder op.

Het eerste jaar van den oorlog ter zee had zoo niets dan ongeluk en teleurstelling te weeg gebracht. Ook was men niet fortuinlijk geweest in den gelijktijdig gevoerden landoorlog met Munster. Niet alleen het leger maar ook de vestingen waren bij gebrek aan krachtige leiding en aan belangstelling in de verdediging te lande schromelijk verwaarloosd. Sedert den dood van prins Willem II was het eens zoo voortreffelijke staatsche leger meer en meer gedesorganiseerd. Na den dood van Brederode was er geen veldmaarschalk benoemd en zodoende naar den zin van Holland het gezamenlijke leger feitelijk opgelost in een zevental kleine legertjes der afzonderlijke gewesten, waaruit de beste elementen, zoowel officieren als soldaten, in vreemden dienst waren overgegaan, terwijl het overblijvende deel door den ontzenuwenden garnizoensdienst in de zwak bezette vestingen meer en meer ongeschikt was geworden voor den krijg. Prins Willem Frederik en prins Maurits van Nassau vertegenwoordigden nog de oude traditiën van den spaanschen oorlog. maar de tocht naar Oostfriesland en de moeilijkheid om bij die gelegenheid

¹⁾ Allerbelangrijkste brieven over het doen en laten van de vloot zijn te vinden in de correspondentie van De Witt uit de vloot zelf (Rijksarchief).

een eenigszins toonbaar legerkorps op de been te brengen bewees, hoezeer het landleger verwaarloosd was. De eerste was nu ook van het tooneel verdwenen; de laatste onttrok zich te Kleef mokkend aan het beheer der staatsche krijgzsaken. En de jonge Prins van Oranje was werkelijk nog te jong om de eene of andere hooge militaire „charge” te vervullen, zelfs onder leiding van een ervaren bevelhebber. Goede officieren waren schaarsch geworden of door ouderdom ongeschikt, terwijl de meeste posten bezet werden door jonge regentzonen, die hun voordeel zochten in de schandelijkste knoeierijen met de monsterring en betaling der soldaten. De magazijnen waren slecht voorzien, de kanonnen lagen te roesten op de bouwvallige wallen en muren van de niet of onvoldoend bezette versterkingen. Bij ontstentenis van behoorlijk toezicht maakten de landprovinciën gebruik van de gelegenheid om haar oorlogsbudget zooveel mogelijk te beperken; Holland, Zeeland en Friesland hadden genoeg voor de vloot te doen om aan het leger meer dan een schijn van aandacht te wijden. Het beste deel van het landleger was nog gebruikt om aan de behoefte aan zeesoldaten op de vloot te voorzien en een regiment mariniers op te richten. De Raad van State en de Prins van Nassau hadden jaar op jaar niet nagelaten¹⁾ voor de gevaren van dezen toestand te waarschuwen, de voortdurende cassatie af te keuren, te wijzen op het feit „dat alle de frontieren seer soberlyck konnen beset ende voorsien worden”, te verzoeken om „goede en complete” officieren in plaats van de gestorven en gecasseerde. Maar hun stem was geweest als die eens roependen in de woestijn.

Vroeg in het voorjaar 1665 liepen er reeds geruchten van oorlogsplannen des bisschops van Munster, bij wien men vreesde, dat ook de keulsche aartsbisschop en de hertog van Gulik, ja zelfs de keurvorst van Brandenburg zich wegens hunne grieven tegen de Staten zouden voegen. De landprovinciën, met name Gelderland en Overijsel, werden ongerust en verzochten tijdige voorziening in de behoeften. Werkelijk werden de troepen aanzienlijk vermeerderd met ruim 11000 man, oorlogsvoorraden bijeengebracht en inderhaast maatregelen genomen om den treurigen staat der vestingen te verbeteren; daarvoor werd een crediet van 24 ton gouds geopend. De wegens den dreigenden oorlog met Engeland ontslagen engelsche en schotsche

1) Vgl. Aitzema IV, blz. 817, 979, 1185; V, blz. 511 vlg.

troepen in staatschen dienst werden ten deele door andere vervangen, ten deele na het afleggen van een eed van getrouwheid op nieuw aangenomen.

De bisschop van Munster zette na het verdrag met Engeland zijne toerusting met ijver voort, heimelijk gesteund door de welwillende houding van den spaanschen landvoogd te Brussel, Castel-Rodrigo, die zijne wervingen in de Spaansche Nederlanden toeliet. Nieuwe geruchten omtrent een en ander gaven den Staten aanleiding op de vermeerdering hunner troepen ook van hunne zijde bedacht te zijn en in Juli ging men hier tot verdere toerusting over, in September tot het sluiten van een verbond met Brunswijk-Lunenburg, dat 12000 man onder George Friedrich van Waldeck tot beschikking der Republiek stelde. Vooral dit laatste was van veel belang, want Waldeck was een ervaren krijgsoverste en ook door Munster aangezoekt om zijne troepen aan te voeren, wat hij geweigerd had. Oostfriesland verklaarde zich bereid om den doortocht der Munsterschen te beletten maar wilde niet verder gaan. Ook met Brandenburg werden onderhandelingen over een verbond aangeknoopt, die intusschen nog niet tot een goed einde leidden, vooral wegens de ongenueidheid der Staten om de kleefsche vestingen te ontruimen. Bovendien beloofde Frankrijk zijn best te doen om den oorlog te verhinderen en gelukte het deze mogendheid na mislukten aandrang op den bisschop zelf, werkelijk de gevreesde samenwerking der vorsten aan den Beneden-Rijn te breken, zoodat Munster ten slotte alleen stond¹⁾.

Het was duidelijk, dat het op een oorlog met Munster uitliep en einde Juli werd prins Maurits tot opperbevelhebber aangesteld met den rijngraaf van Solms en den Schot Kirckpatrick als generaals en, om hem „met raet en daet te assisteeren”, acht gedeputeerden der Staten te velde, waaronder Cornelis de Witt. De bisshop was intusschen gereed gekomen en na een mislukten verraderlijken aanslag op Arnhem en Doesburg, waarin de richter van Doorwerth de hand had gehad, zond hij den Staten-Generaal einde September eene verklaring, die als oorlogsverklaring kon gelden, terwijl hij tegelijk met zijn leger, dat onder den graaf van Hessen-Homburg stond, onze grenzen naderde. Op dit bericht en de klacht van prins Maurits

¹⁾ Vgl. over een en ander: Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster 1650—1666, blz. 277 vlg.

over het kleine veldleger, dat hem was overgebleven na aftrek der garnizoenen in de dertig sterkten, die hij had moeten bezetten, namen de Staten nog 9000 man nieuwe troepen in dienst benevens 6000 waardgelders voor de grensvestingen. Door deze en andere maatregelen was het leger tegen het einde des jaars van ruim 20000 man tot ruim 70000 man gestegen, waarvoor groote sommen werden besteed, tot een gezamenlijk bedrag van ruim 5½ miljoen¹⁾. Slechts een klein gedeelte van deze troepen had nog in den grooten oorlog medegestreden en dit vormde de keur van het leger aan den IJsel bij Dieren.

Maar dit alles was nog in wording, toen de bisschop zijn aanval begon. De twentsche vestingen en een groot deel van den Achterhoek werden reeds einde September door hem bezet; Salland en Twente vroegen en verkregen tegen betaling zijne sauvegarde; ons leger aan de lange IJsellinie was niet bij machte hem te verjagen, maar bellette hem ten minste die rivier te overschrijden. Half October drong de vijand over den pas van Staphorst en Rouveen in Drente door en verder in het Oldambt, waar hij blakende en brandende rondtrok, door zwakke troepenafdeelingen onder bevel van prins Maurits zelve ternauwernood weerhouden van een aanval op Groningen. Gelukkig kwam er thans fransche hulp opdagen, 6000 man uitgelezen troepen onder bevel van overste Pradel, gouverneur van Bapaume, in gevolge de met Frankrijk gesloten traktaten afgezonden. Na de weigering van den doortocht door de Spaansche Nederlanden wist de fransche regeering toestemming te verkrijgen om hare hulptroepen over luiksche gebied te zenden, wat onder leiding van Turenne geschiedde, en zoo kwam Pradel's legertje den 10^{den} November te Maastricht aan, twaalf dagen later aan de IJsellinie, op zijn weg langs de Maas plunderend en roovend naar hartelust. Ook verder had men veel over deze hulpbenden te klagen wegens hunne schandelijke ongeregelheden, voor een deel trouwens toe te schrijven aan slechte verzorging²⁾.

Ofschoon het reeds winter werd, besloot men op aandrang van

1) Ib. blz. 323 vlg.

2) Ib. blz. 344, 352. Vgl. Aitzema V, blz. 517 vlg., waar het rapport der Ge-deputeerden over den geheelen veldtocht staat. Verder blz. 660, 665 vlg. Ook de Mémoires du prince de Guiche (Londres, Changuion, 1764), p. 83 suiv.; Wicquefort III, p. 219.

den uit Groningen toegesnelde prins Maurits, zeer tegen den zin van Pradel, een gezamenlijken tocht in het Munstersche te ondernemen en zoo den bisschop te dwingen het gebied der Republiek te verlaten. Lochem werd den 13^{den} December na een kort beleg heroverd en daarop trok het gansche leger naar de munstersche grens, aan de andere zijde van het stift door Waldeck met zijne Lunenburgers gesteund. Maar Pradel weigerde weldra verder te gaan en nog vóór het einde der maand werden de winterkwartieren betrokken zonder zelfs het nabij de grens gelegen en zwak bezette Bocholt aan te vallen. Zoo liep de eerste veldtocht af. In den winter werd weinig verricht door de kleine benden, die van weerszijden nu en dan te velde kwamen: de bezetting van Wedde door de staatsche troepen was het voornaamste wapenfeit van staatsche, de plundering van Vriezenveen en Emmen van de andere zijde.

Intusschen werd van verschillende kanten voor het herstel van den vrede gearbeid en vooral sedert het Beverningh met fransche hulp en na lange onderhandeling in Februari eindelijk gelukt was den keurvorst van Brandenburg tot een subsidie- en alliantietractaat met „les marchands de Hollande” te brengen, begon Munster, thans van alle zijden in het nauw gebracht en door de zeer traag vloeiende engelsche hulpgelden slechts zwak gesteund, tot den vrede over te hellen. Brandenburg zou ons nu ook met 12000 man komen helpen, als Van Galen weigerde vrede te sluiten. Men bereidde nog een tweeden veldtocht voor, waartoe weder prins Maurits met het opperbevel werd belast; die tweede veldtocht nam ook werkelijk een aanvang, maar voordat hij tot eenig resultaat van beteekenis kon leiden, waren reeds door bemiddeling van Brandenburg te Kleef onderhandelingen geopend, van staatsche zijde door Beverningh geleid. Ook de andere rijnsvorsten namen aan de onderhandeling deel evenals de keizerlijke gezant Fricquet in Den Haag, die niet ophield de goede verstandhouding van de Staten met de rijksvorsten te bevorderen, en de fransche diplomaat Colbert-Croissy, die intusschen een dubbelzinnige rol speelde. Deze onderhandelingen leidden bij de moedeloosheid van den bisschop reeds den 18^{den} April tot den vrede, waarbij beide partijen het bezette gebied zouden ontruimen, Munster alle aanspraken op Borculoo opgaf en beloofde zijn leger niet te brengen op meer dan 3000 man — een uitslag van den krijg, die voor de Republiek boven verwachting gunstig mocht heeten na de aanvankelijk geleden

nadeelen ¹⁾. Een laatste poging van den engelschen diplomaat Temple om Van Galen tot voortzetting van den oorlog te bewegen mislukte ten eenenmale. Moeilijkheden bij de ontruiming van Overijsel en den Achterhoek door de Munsterschen en de uitwisseling der gevangenen werden door eene conferentie te Nordhorn, waaraan ook Johan de Witt zelf deelnam, tot een goed einde gebracht, maar toch hield men aan dezen kant in de eerste jaren een oog in het zeil, „wel genesen van den oorlogh maar niet van de vreesse” voor een nieuwen aanval, zoodra de kans schoon stond; want de bisschop had wel vrede gesloten; maar alleen omdat hij van alle kanten zou besprongen zijn, en kon het geleden nadeel niet verkroppen, terwijl de loop van den oorlog duidelijk had getoond, dat het leger en de vestingen der Staten op zich zelf onvoldoende waren om hem tegen te houden, wanneer hij opnieuw een krijg zou wagen.

Intusschen had de dood van Philips IV, koning van Spanje, in September 1665 nieuwe gevaren in de algemeene europeesche politiek doen ontstaan, want zijn zoon, de jonge Karel II, bij testament tot zijn universeel erfgenaam verklaard, was zoo zwak, dat hem geen lang leven kon worden toegeschreven en dan was in datzelfde testament niet de fransche koningin, wegens het bij den vrede der Pyreneën bepaalde, als opvolgster aangewezen, maar Philips' tweede dochter, de Keizerin, en, bij haar ontstentenis, de Keizer en zijne kinderen. Het was geen geheim, dat Lodewijk XIV niet van plan was zich bij deze regeling neder te leggen en voor dit geval rekende op de hulp der Staten.

In verband hiermede helde hij er toe over om thans ook aan Engeland den oorlog te verklaren, hetgeen in het begin van 1666 geschiedde ten einde gehoor te geven aan den aandrang der Staten, die krachtens het gesloten verdrag reeds lang door hun gezant Van Beuningen met nadruk op Frankrijk's verplichtingen hadden gewezen. Een gezamenlijke onderneming ter zee, waarbij een fransch eskader onder den admiraal van Frankrijk, den hertog van Beaufort, zou medewerken, werd voorbereid. Het fransche eskader kon evenwel eerst laat in het voorjaar bijeenkomen en maakte ook toen nog weinig haast om zich met de staatsche vloot te vereenigen.

¹⁾ Der Kinderen, blz. 402.

Deze laatste was na de zware beproevingen van het vorige jaar met aanzienlijke krachtsinspanning weder in orde gebracht. De Witt had opnieuw de admiraliteiten tot energie geprikkeld en een nog machtiger vloot dan die van Obdam lag in het voorjaar gereed, bestaande uit 72 groote oorlogsschepen, van zwaarder charter dan te voren, 12 snelzeilende fregatten, verder adviesjachten, galjoten en voorraadschepen in voldoende hoeveelheid, terwijl de O.-I. Compagnie ditmaal 1 millioen 200000 gulden in plaats van 20 schepen aanbood. De drie luitenant-admiraals: De Ruyter voor Holland, Cornelis Evertsen voor Zeeland, Tjerk Hiddes de Vries voor Friesland, belastten zich met de voorbereiding van een en ander. De hulp van Frankrijk, welks thans met groote onkosten op een aanzienlijke hoogte gebrachte vloot¹⁾ door een nederlandsch smaldeel naar het Noorden zou worden geleid, en die van Denemarken, dat zich eindelijk onder den indruk van den aanval der Engelschen op Bergen tot eene alliantie had laten vinden en 40 schepen wilde uitrusten, zouden de zeemacht van Engeland ten slotte kunnen doen fnuiken. Maar de fransche vloot bleef voorloopig nog aan de portugeesche kust en de deensche, hoewel volgens het verdrag door acht nederlandsche oorlogsschepen versterkt, verliet evenmin hare eigene kusten, zoodat de staatsche in Juni alleen in zee stak.

Zij was iets kleiner maar wegens de zwaarte der schepen en de talrijker bemanning sterker dan die van het vorige jaar. De Ruyter leidde op het nieuwgebouwde schip De Zeven Provinciën deze schitterende vloot, „ten minste een derde part considerabelder in macht als dezelve in den voorleden tyt is geweest”, zegt De Witt zelf²⁾, terwijl ook het scheepsvolk, „wel bevaren, kloeck ende gesont”, de vergelijking met iedere vroegere uitrusting kon doorstaan. Zij telde 16 hoofdofficieren, onder wie Aert van Nes en de andere luitenant-admiraals, tot welken rang ook Cornelis Tromp en Johan Meppel waren gestegen, de vice-admiraals De Liefde, Van der Hulst, Banckers, Schram en Coenders, de schout-bij-nachts Jan van Nes, Cornelis Evertsen de Jonge, Stachouwer en Bruynsvelt; onder de kapiteins de voortreffelijkste, die men had kunnen vinden en van wie menigeen

1) Lefèvre Pontalis, I, p. 417 stelt de fransche vloot in 1667 op 110 schepen met 3700 stukken en 22000 man.

2) De Jonge, II, blz. 63.

toen en later hoogen roem behaalde. Met opgewektheid en vaste verwachting van de zege zeilde de armade uit, in drie eskaders en deze weder ieder in drie smaldeelen gescheiden; De Ruyter met Van Nes in den voortocht, Evertsen en De Vries in den middeltocht, Tromp en Meppel achteraan. Bij Noord-Voorland ontmoette men den 11^{den} Juni de engelsche vloot onder Monk, eveneens in drie eskaders verdeeld maar, wegens de uitzending van 20 schepen onder prins Robert om De Beaufort tegen te houden, aanmerkelijk zwakker dan de staatsche, hoewel met zwaarder schepen voorzien.

De hevige vierdaagsche zeeslag, de moorddadigste van alle tijden, nam een aanvang. Reeds op den eersten dag werd er bloedig gestreden tusschen de engelsche en de vlaamsche kust, van beide zijden met groote dapperheid en met groote verliezen. Op den tweeden dag brak De Ruyter door de vijandelijke linie heen en vernielde wederom verscheiden vijandelijke schepen, zoodat Monk ten slotte slechts 28 vaartuigen meer bijeenhad. Op meesterlijke wijze leidde hij den aftocht naar de britsche kust, waarbij Ayscue, de vice-admiraal, die zijn tweede eskader gebod, met zijn schip in Tromp's handen viel. De terugkomst van prins Robert uit het Kanaal versterkte Monk weder tot ongeveer 60 schepen, zoodat hij de thans ongeveer tot dezelfde sterkte gedaalde nederlandsche vloot vlak bij de engelsche kust opnieuw kon aanvallen. Ook ditmaal weken de Britten maar op den vierden dag hernieuwden zij den verbitterden strijd met nog meerder hevigheid dan te voren, zoodat de zee rood zag van bloed en de rookwolken der brandende en vurende schepen den dag verduisterden. Een oogenblik geraakte de nederlandsche hoofdmacht in gevaar maar op het beslissende oogenblik heesch De Ruyter de bloedvlag ten teeken van een algemeenen aanval, brak de britsche linie op verscheidene plaatsen en joeg weldra de vloot des vijands in wilde vlucht voor zich uit. De gansche engelsche vloot zou vernietigd zijn, wanneer niet een dikke mist de vervolging had belet. Zoo eindigde deze slag met een volledige zegepraal en met vlaggen en wimpels versierd zeilde de staatsche scheepsmacht, hoewel zelf zwaar geteisterd, de Wielingen binnen, zes schepen en 3000 gevangenen met Ayscue en het lijk van diens ambtgenoot Berkeley in triomf medevoerend — een getuigenis van de zegepraal, dat alle engelsche beweringen van en alle juichtonen over eene britsche „overwinning” dadelijk had moeten doen verstommen. De dankdag hier te lande had zeker meer reden

van bestaan dan de vreugdevuren in Engeland bij Monk's terugkeer, die intusschen spoedig voor algemeene verslagenheid plaats maakte 1).

Opnieuw volgde onder De Witt's krachtige leiding een ongeken- de werkzaamheid bij de admiraliteiten, die er in slaagden om de ernstig beschadigde schepen in korten tijd te doen herstellen, zoodat er in het begin van Juli reeds weder 90 gereed waren om zee te kiezen. De Ruyter werd opnieuw met het opperbevel bekleed. Maar ook Engeland, welks nationale hoogmoed door de nederlaag zwaar getroffen was, had zich ten krachtigste 'ingespannen en ook zijn vloot was in zee, wederom onder Monk en prins Robert en wie er meer Engeland's zeeroem hoog hield in die dagen. Den 4^{den} Augustus liepen de vloten in dezelfde zeeën opnieuw tegen elkander 2). Tromp slaagde er in het tegenover hem liggende engelsche eskader onder Smith op de vlucht te jagen, maar bij de driftige vervolging verloor hij den hachelijken toestand van de beide andere deelen der nederlandsche vloot uit het oog: de voorhoede, uit Zeeuwen en Friezen bestaande, werd na den dood van Johan Evertsen en De Vries door de Britten uiteengedreven; De Ruyter geraakte met den middeltocht alleen met den vijand in gevecht en werd bijna door de overmacht overweldigd; met moeite ontkwam hij met zijn ontredderd schip en nog eenige andere zwaar geteisterde vaartuigen tusschen de banken van de zeeuwsche kust, verontwaardigd over Tromp's gedrag, dat hij niet alleen aan roekeloosheid, maar zelfs aan opzet toeschreef en waarover hij hem bij zijne terugkomst den volgenden dag op zijn eigen schip in ziedenden toorn heftige verwijten deed. Het gevolg was een hevige twist tusschen de beide zeehelden, van wie Tromp zich nu met een aanklacht tegen De Ruyter's beleid en met beklag over zijn verwijten tot de Staten-Generaal wendde. Niets anders bleef over dan een van beiden te ontslaan, welk lot natuurlijk den toch wegens zijne oranjegezindheid bij de heerschende partij gewantrouwden Tromp trof: hij werd zonder verder onderzoek afgezet en vervangen door den kolonel der mariniers Van Ghent. Tromp trachtte weliswaar na zijn drift betoomd te hebben het gebeurde goed te maken maar zijn ontslag werd gehandhaafd op grond van de roekeloosheid, die hij

1) De Jonge, II, blz. 85.

2) Ib., II, blz. 123 vlg.

betoond had, en het wantrouwen in zijn heftig karakter en in zijne gezindheid jegens de bestaande regeering. Men verbood hem, die onder het zeevolk persoonlijk zeer gezien was en gemakkelijk een oproer had kunnen verwekken, zelfs op de vloot te komen of daarheen te schrijven en beval hem voorloopig in Den Haag te vertoeven, een zware straf voor den onversaagden maar roekeloozen en oplopenden zeeheld, die nu zes jaren lang buiten dienst bleef¹⁾, mokkend en klagend over het hem gedane onrecht en met zijne oranjegezinde vrienden voortdurend in overleg over middelen om de bestaande regeering omver te werpen en den Prins te doen verheffen.

Met dat al, de overwinning der Britten was ditmaal geen oogenblik twijfelachtig. Zij beheerschten de zee en waagden het zelfs de zee-gaten te bedreigen. De schout-bij-nacht Holmes drong 19 Augustus het Vlie binnen om de daar liggende koopvaarders te vernielen, verbrandde de beide konvooschepen, die ze moesten beschermen, daarna meer dan 140 der koopvaarders, terwijl slechts weinige ontsnapten. Eene landing op Terschelling den volgenden dag gelukte volkomen: een groot deel van het eiland werd geplunderd en verwoest. En de vernieling van eenige engelsche koopvaarders op de Elbe bij Hamburg gaf slechts weinig troost voor de geleden verliezen. Maar in het begin van September koos de staatsche vloot, wederom 80 oorlogsschepen sterk, opnieuw zee onder het bevel van De Ruyter en weder met Cornelis de Witt als gedeputeerde om de engelsche vloot, die onze kusten verlaten had om op hare beurt de geleden schade te herstellen, zoo mogelijk te bevechten. Men ontmoette de Britten werkelijk bij Boulogne in het Kanaal maar zij ontweken, tot teleurstelling van De Witt, den strijd; ziekte op de vloot en de ongesteldheid van den opperbevelhebber, wien een gloeiende pluis van een lont in de keel was gevlogen, deed de Staten besluiten de vloot terug te roepen, ook omdat de beloofde fransche hulp nog steeds op zich liet wachten.

De vreeselijke brand van Londen, die een groot deel van de stad vernielde en in Engeland diepen indruk maakte gelijk de daar op gruwelijke wijze heerschende pest, scheen den Staten evenwel eene geschikte aanleiding om door machtsvertoon op zee den Engelschen

¹⁾ De Jonge, II, blz. 132 vlg.

te bewijzen, dat de Republiek volstrekt niet verslagen was, en zoodoende de ook in Engeland bestaande vredespartij tot krachtiger optreden te brengen. Het reeds gegeven bevel werd daarom ingetrokken en daar De Ruyter's ongesteldheid hem nog steeds belette de vloot aan te voeren, werd Johan de Witt bij de afwezigheid van zijn trouwen vriend 1) op zijn verlangen aangewezen om, gesteund door den luitenant-admiraal Van Nes, de leiding op zich te nemen; twee andere afgevaardigden zouden naast hem benoemd worden, maar daarvan is niets gekomen. Zoo begaf zich de raadpensionaris met de vloot opnieuw naar de engelsche kust. Er waren er die met den getabberden admiraal den spot dreven, maar De Witt, hopende zich ditmaal met de Franschen onder De Beaufort te kunnen vereenigen, ging onversaagd met de vloot het Kanaal in en deed den vijand, die ook in zee was, in het begin van October een slag aanbieden. Het kwam evenwel niet tot een slag evenmin als tot de vereeniging met De Beaufort; najaarsstormen en hevige ziekten dwongen de vloot tot den terugkeer en slechts enkele schepen bleven tot bescherming van den handel in zee.

Zoowel hier te lande als in Engeland hadden de rampen van dit jaar de vredespartij zeer versterkt; aan beide zijden waren zware verliezen geleden, de pest had in Engeland hevig gewoed, de ontevredenheid over de geldverspilling van het Hof te midden van den verbitterden krijg nam hand over hand toe. En het blijven van den staatschen gezant Van Gogh te Londen gelijk die van Downing in Den Haag had aanvankelijk den vredesgezinden aan beide kanten moed gegeven. De gevaarlijke Downing was tot in het najaar van 1665 de ziel van allerlei intrigues in de Republiek om met behulp der Oranjepartij, die bij het ouder worden van den Prins allengs weder hare hoop op de toekomst zag stijgen, de Staten bij het volk in verdenking te brengen. Die intrigues werden evenwel ontdekt, zijn eigen secretaris en zijn agent Oudart, die vroeger secretaris van prinses Maria geweest was, werden gevat, zoodat hij zich genoodzaakt zag het land te verlaten. Tegen het einde des jaars volgde Van Gogh zijn voorbeeld. De tegenheden van het volgende jaar gaven aanleiding tot nieuwe pogingen der Oranjepartij, die den

1) Van die innige vriendschap tusschen den grooten admiraal en den grooten raadpensionaris zijn tal van bewijzen in De Witt's correspondentie.

jongen Prins zelfs naar Engeland had willen zenden om van zijn oom den vrede te verwerven en door de neigingen der ook in Engeland steeds toenemende vredespartij werd gesteund. In die nieuwe intrigues was de ritmeester Henri Fleury de Coulant, heer van Buat, gemengd, de schoonzoon van wijlen den griffier Musch, een der vele fransche officieren, die zich hier hadden gevestigd en een militaire loopbaan hadden gevonden. Buat was een dapper maar weinig be- teekenend man, een loshoofd en dronkaard, weinig geschikt om als geheim onderhandelaar op te treden. Orangist van overtuiging, had hij aan De Witt zijn diensten aangeboden om in geheime betrekking te treden tot de engelsche staatslieden, met name tot den thans zeer invloedrijken minister Arlington.

De Witt was van een toenadering tot Engeland niet afkeerig. In het voorjaar van 1666 was onze onderhandelaar te Kleef, Beverningh, in vertrouwelijk gesprek geweest met Temple, den engelschen gezant aldaar, en Frankrijk had aanstonds het vermoeden voelen opkomen, dat men hier buiten Frankrijk om wilde gaan onderhandelen, wat de herinnering aan het vóór 1648 gebeurde niet zoo geheel onmogelijk moest doen achten. Bij het voorbereiden van den veldtocht tegen Munster in 1666 had de raadpensionaris er ernstig aan gedacht om de ijverig werkzame Oranjepartij te winnen door de verheffing van den Prins tot generaal der ruitery, mits Turenne zelf de leiding van den veldtocht op zich nam. Zoozeer verontrustte hem de na de nederlagen van het vorige jaar toenemende volksbeweging ten gunste van den Prins. Maar Frankrijk had zich ten scherpste tegen een en ander doen hooren, protesteerde tegen iedere geheime onderhandeling en was ongeneigd om iets voor den Prins te doen: het wenschte de stadhouderlooze regeering te schragen en alles vermeden te zien, wat haar kon verzwakken; het wenschte tevens de beide zeemogendheden door hun onderlingen strijd zooveel mogelijk te verzwakken, om dan op het juiste oogenblik in de Spaansche Nederlanden zijn eigen slag te slaan¹⁾. De Witt had toen zijn denkbeeld opgegeven, terwijl het orangistische Zeeland bleef aandringen op de eene of andere militaire charge voor den Prins, waarin het door een vertoog van Brandenburg werd gesteund. Om dezen aandrang tegen te werken besloot De Witt de besprekingen indertijd met de Prinses-Royale ge-

1) Vgl. Fruin, Het proces van Buat (Nijhoff's Bijdr. 3de R. I, blz. 4/5).

houden, maar na haren dood zonder gevolg gebleven, weder met de Prinses-Douairière op te vatten en den jongen Prins onder toezicht van Holland te brengen door hem aan te nemen als „Kind van Staat”¹⁾. Wel meenden sommigen, dat de Staat zodoende integendeel „kind van den Prins” zou worden, maar De Witt, met alle „vrome regenten” ontevreden over de omgeving des Prinsen, die zij van intrigues verdacht hielden om den Prins hoe dan ook op het kussen te brengen, hoopte dit gevolg te verhoeden. De Prinses deed werkelijk de aanvraag en in overleg met haar werd nu de jonge Prins in April door Holland tot „Kind van Staat” aangenomen met uitsluiting van Zeeland en ontslag van zijne hovelingen en zijn gouverneur Zuylesteyn, die werden vervangen door den heer van Gent als gouverneur en andere hovelingen meer naar den zin der Staten, terwijl eene commissie uit dezen, waarbij Johan de Witt zelf, werd aangesteld om den jongen vorst „wel en grondelyck” te onderwijzen zoowel in de „Ghereformeerde Religie” als „in de goede en heylsamen Regten, Privilegien ende maximen van den Staet”. Zoo hoopte men de pogingen der Oranjepartij verijdeld te hebben en ’s Prinsen opvoeding voorgoed in de goede richting te kunnen leiden. Maar in de zaak zelf lag de erkenning van ’s Prinsen bijzondere positie in den lande en de belofte van latere verheffing tot die waardigheden, die de Witt zelf reeds lang had ingezien hem op den duur niet te kunnen onthouden. De overeenkomst was een compromis, waarop de Prinses met voldoening kon terugzien: de toekomst zou nog meer brengen, mocht zij verwachten. En De Witt, hoe handig het gevaar voor het oogenblik was afgewend, zal zich evenmin hebben kunnen ontveinen, dat onder deze schoonklinkende woorden de eerste schrede was gedaan op een weg, dien hij gaarne vermeden zou hebben, als hij gekund had.

Het was blijkbaar in verband met deze neigingen en gebeurtenissen, dat De Witt de aangeboden diensten van een zoo overtuigd Orangist als Buat bij diens geheime betrekkingen met leden van het engelsche Hof niet afsloeg. Buat, die evenals de geheele Oranjepartij van herstel van den vrede met Engeland voordeel voor den Prins verwachtte, stond, reeds voordat Frankrijk zich door eene oorlogsverklaring tegenover Engeland had geplaatst, door bemiddeling van Silvius, vroeger

1) Aitzema V, blz. 787, 790 vlg.

dienaar der Prinses-Royale en een zijner vrienden aan het engelsche Hof, in briefwisseling met lord Arlington, die gehuwd was met een dochter van Beverweert. In den loop dier briefwisseling kwamen de voorwaarden van een eventueelen vrede ter sprake en deelde Buat ze tijdens de afwezigheid van De Witt eerst aan Van Beverningh, na den terugkeer van de raadpensionaris uit de vloot in November 1665 aan dezen zelf mede. Die voorwaarden echter waren zoo „onredelyck”¹⁾, dat de raadpensionaris er weinig op antwoordde; maar hij stond Buat toch toe de correspondentie te blijven voeren, hoewel hij er zich niet veel van voorstelde en hem waarschuwde zich niet te luid in het publiek uit te laten, ook om den argwaan van Frankrijk te ontgaan, aan hetwelk hij zelfs kennis gaf van de aangeboden voorwaarden en van zijn antwoord. Zoo ging Buat voort, telkens De Witt op de hoogte stellend van zijne weinig belangrijke bevindingen, maar tevens namens de vrienden van Tromp, de felle Oranjegezinden, die een vrede hoe dan ook begeerden en als wier hoofd Johan Kievit, Tromp’s zwager en lid van Gecommitteerde Raden, gold, eene tweede geheime onderhandeling met Silvius en Arlington voerend. Door een verzuim geraakte Aug. 1666 een brief uit deze laatste correspondentie met het opschrift „pour vous mesme” in handen van De Witt en zoo kwam deze achter de geheimen van de gehate factie, die hem den voet wilde lichten. Natuurlijk was Buat verloren: hij verzuimde de gelegenheid om te ontsnappen en werd eenige uren later gevat. Een huiszoeking leverde het bewijs van zeer drukke correspondentie, waarvan echter slechts weinig bewaard bleek. Gecommitteerde Raden van Holland verhoorden hem voorloopig en vernamen wederom weinig bijzonders, maar daaronder toch, dat hij met Kievit en een ander lid der rotterdamsche regeering, Van der Horst, in betrekking had gestaan. Daarop verwezen zij de zaak, krachtens een vroeger genomen besluit, hoewel niet geheel volgens den regel, daar Buat als officier onder de Staten-Generaal stond, niet binnen Holland in garnizoen was en door Zeeland op zijne repartitie werd betaald²⁾, naar hun eigen gerechtshof met verzoek om „met alle mogelyke promptitude en met vigueur te procederen”, een aanmaning, die bij de bekende gezindheid van sommige leden niet overbodig mocht heeten.

1) Wiequefort III, p. 256.

2) Fruin, I.I. blz. 15 vgl.

Het gevondene was intusschen genoeg om de verraderlijke houding der omgeving van Kievit en Tromp te doen blijken. Frankrijk drong op strenge bestraffing aan en deze kon ook dienen om de woelige factie van haar drijven terug te houden, maar de langzaamheid van het hof gaf Kievit en Van der Horst gelegenheid te ontsnappen en zoo bleef de arme Buat alleen over. De onvoorzichtigheid van een der hem welgezinde raadsheeren, Van der Graaf, om hem buiten noodzaak in de gevangenis te bezoeken, beroofde hem nog van diens stem, daar Van der Graaf, wegens de over dit bezoek gemaakte opmerkingen, zich van verdere deelneming aan de zaak verontschuldigde¹⁾. Het hof werd herhaaldelijk, ook in De Witt's afwezigheid²⁾, door de Staten aangemaand om door te tasten, hetgeen niet onnoodig bleek, den 4^{den} October zelfs door eene bezending, waarbij Vivien, pensionaris van Dordrecht en neef van De Witt, eene heftige rede hield. De heeren werden voortdurend door de Oranjepartij tot de vrijspraak aangezet en bleken ook voor deze pressie niet onvatbaar; de langzame gang der zaak stond met deze omstandigheid en de persoonlijke neigingen van sommige rechters in onmiddellijk verband. Na lang talmen en aandrang ook van den franschen gezant sprak het hof nu reeds den volgenden dag het vonnis uit: ter dood met verbeurdverklaring van goederen, en wel met 5 tegen 3 stemmen, een strenge straf maar die niet onverdiend of onrechtmatig genoemd kan worden. Kievit werd bij verstek evenzoo veroordeeld, Van der Horst alleen tot verbanning buiten Holland, Zeeland en Utrecht. Den 11^{den} October werd het vonnis aan den onvoorzichtigen ritmeester voltrokken onder algemeen medelijden des volks, dat hem weldra als een onschuldig slachtoffer zijner oranjegezindheid begon te beschouwen — eene onjuiste meening, door de Oranjepartij zelve zeer gevoed en die later De Witt en de zijnen zeer heeft geschaad, al was voor het oogenblik de indruk van het proces werkelijk sterk genoeg om een einde te maken aan alle intrigues van dien aard.

In het najaar van 1666 bereidden de Staten zich voor op nieuwe zeetochten tegen het volgende voorjaar, hopende alsdan op krachtige medewerking van de fransche vloot. Eene quadruple alliantie met

1) Fruin, l.l. blz. 25 vlg.

2) Dat hij de groote drijver van het proces was en dus hem de dood van Buat moet geweten worden, is door Fruin op overtuigende gronden bestreden, l.l. blz. 38.

Denemarken, Brandenburg en de Lunenburgers ontsloeg hen van alle vrees voor een nieuwen aanval van Munster en voor pogingen van Zweden om op de eene of andere wijze de belangen der Staten te benadeelen of van de gelegenheid gebruik te maken om de stad Bremen en daarmede de heerschappij over de Wezer te bemachtigen.

Maar zoowel in Engeland als hier te lande zag men tegen een nieuwe worsteling op, ook om de financieele bezwaren, waarmede men aan beide kanten te kampen had. Ook hier had men groote moeite om de zware oorlogskosten te betalen en zag zich genoodzaakt leening op leening te sluiten, zoowel ten behoeve der gewesten als ten behoeve der admiraliteiten. De laatsten waren in dit opzicht nog in een vrij goeden staat: de aanzienlijkste betaalde nog niet meer dan $\frac{1}{14}$ van haar inkomen aan rente; maar Holland zelf betaalde zijn „halve incomen ende vry meer” aan rente van schuld, zegt De Witt in dezen tijd ¹⁾. Alleen in den oorlog was door dit gewest ruim $12\frac{1}{4}$ millioen gulden geleend ²⁾. Zweden toonde zich bereid om bemiddelend tusschen de oorlogvoerende staten op te treden en vond zoowel Engeland als de Republiek en Frankrijk gereed om daarop in te gaan, het eerste zelfs om te onderhandelen in eene stad op het grondgebied der Republiek, b.v. in de Generaliteitslanden, hetgeen ook den Staten en den koning van Frankrijk beter voorkwam dan Den Haag te nemen, waar men misschien met de intrigues der Oranjepartij zou te kampen hebben, iets waarop Engeland blijkbaar ook te Breda, de baronie van den Prins, hoopte. Zoo werd in April ten slotte Breda aangewezen als plaats der onderhandeling, waar allengs de afgevaardigden der betrokken mogendheden bijeenkwamen; van staatsche zijde was Van Beverningh de hoofdpersoon van het achttal onderhandelaars, dat men benoemde; slechts drie hunner zouden naar Breda gaan, de afgevaardigden der drie zeeprovinciën, door welke bepaling De Witt de engelsche intrigues hoopte te verijdelen.

Zoo namen dan de vredesonderhandelingen een aanvang ³⁾. Van Beverningh met den zeeuwschen raadpensionaris De Huybert en den Fries Jongestal waren de afgevaardigden. Reeds aanstonds viel de buitengewone vriendelijkheid van de fransche gezanten jegens die van

1) Aan burgemeester Reynst te Amsterdam, 19 Febr. 1667 (Rijksarchief).

2) Lefèvre Pontalis, I, p. 400.

3) Vgl. daarover zoowel Wicquefort III, pg. 298 suiv. en de stukken bij Aitzema.

Engeland in het oog, maar de engelsche regeering van hare zijde toonde zich veel minder toeschietelijk, daar zij meer en meer de bedoelingen van Frankrijk ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden begon te wantrouwen: tijdens de onderhandelingen nog wierp Frankrijk werkelijk het masker af en liet zijne troepen reeds in Zuid-Vlaanderen binnenrukken. De oude kwestieën over Poeloe-Run en de gekaapte engelsche schepen, de intrekking der Acte van Navigatie en andere dergelijke besluiten, de behandeling der wederzijdsche rebellen enz. werden weder in den breede behandeld, maar zoowel de dubbelzinnige houding der Franschen en Zweden als de blijkbare ongenueidheid der Staten om veel toe te geven, stremde den loop der onderhandeling en half Juni was men nog niet veel verder gekomen, terwijl de houding van Frankrijk tot ernstige beduchtheid aanleiding gaf en de daardoor bemoedigde engelsche gezanten al spoedig een aanmatigende houding begonnen aan te nemen.

In deze omstandigheden scheen het wenschelijk door eene schitterende onderneming ter zee Engeland en de wereld nog eens te toonen, dat men verre van de volkomen uitputting was, die men aan de overzijde bij de Republiek onderstelde, dat men integendeel in staat was nogmaals met een aanzienlijke vloot aanvallend op te treden. Reeds vóór de nederlaag bij Lowestoff had De Witt het plan gevormd den mond van de Theems in te varen en op die rivier en hare zijstroomen de wapenplaatsen der engelsche vloot zelve aan te tasten. Dat stoute plan, ook na den vierdaagschen zeeslag overwogen, maar wegens gemis aan voldoende kennis van de zandbanken in de Theems door De Ruyter telkens afgewezen, zou thans op aandrang van De Witt worden uitgevoerd met de vloot, die tegen het voorjaar in gereedheid was gebracht en in sterkte de vroegere wederom overtrof¹⁾.

Een kleine afdeeling dezer vloot onder luitenant-admiraal Van Ghent, die een aantal koopvaarders om het Noorden van Schotland heen begeleid had, trachtte in het begin van Juni de rivier van Edinburg op te zeilen, maar zag zich gedwongen spoedig terug te keeren. Het gerucht van een nog gevaarlijker plan tegen de Theems begon zich intusschen in Engeland te verspreiden en werkelijk nam men daar maatregelen om de rivier in staat van verdediging te stellen.

1) De Jonge II, blz. 155 vlg.

Die maatregelen werden evenwel spoedig gestaakt en De Witt zag kans zijn plan te volvoeren. In diep geheim werd alles voorbereid: slechts enkele staatsleden en de leiders der vloot wisten er van; zelfs D'Estrades, die gewoonlijk van alles op de hoogte was, bleef nu onkundig. Cornelis de Witt werd als gevolmachtigde der Staten naar de vloot gezonden — oorspronkelijk had de raadpensionaris willen gaan, maar Frankrijk's „desseinen" vereischten zijn blijven in Den Haag — slechts enkele dagen vóór hare afvaart uit Texel, om met De Ruyter de onderneming te leiden volgens een last-brief, die hun eerst bij het vertrek der vloot door den raadpensionaris in handen werd gesteld 1). En de fiere ruwaard van Putten was niet weinig prat op den eervollen last hem gegeven. Hij en De Ruyter zouden werkelijk „de beste plenipotentiarissen" voor Breda kunnen zijn 2). Aan de Maas werd een aanzienlijke troepenmacht met oorlogsbehoeften voor eene landing aan boord genomen. Den 14^{den} Juni zeilde de vloot — ruim 80 schepen van allerlei soort en uitsluitend door Holland uitgerust; de zeeuwsche en friesche eskaders bleven nog achter — naar de britsche kust, waar zij in den avond van den 17^{den} op de hoogte van den Theemsmond aankwam. Een smaldeel van zeventien kleinere oorlogsschepen met adviesjachten, branders en galjoten werd onder bevel van Van Ghent met den eigenlijken aanval belast en zeilde onder voorlichting van een paar engelsche loodsen in den vroegen morgen van den 19^{den} de rivier op, door het gros der vloot uit de verte gevolgd. Eenige half uitgeruste schepen op de Theems slaagden erin naar Londen te ontkomen, maar De Witt en Van Ghent besloten nu den 20sten de Medway op te varen, de landingstroepen onder kolonel Dolman bemachtigden het fort Sheerness en heschen er de statenvlag, waarna het fort met al zijn voorraad en magazijnen grootendeels vernield werd. Inderhaast werden nu van engelsche zijde maatregelen genomen om den aanval af te weren: batterijen werden opgeworpen en bemand; eenige groote schepen werden in de rivier opgesteld achter een zware ketting, die ze moest beveiligen; andere schepen liet men zinken om het vaarwater te stoppen; van alle kanten snelden troepen aan. Monk en York trachtten de gevolgen der zorgeloosheid zooveel mogelijk weg te nemen.

1) Ib. blz. 174.

2) De Witt aan den ruwaard van Putten, 22 Juni 1667 (Rijksarchief).

Zoo konden de staatsche schepen niet dan onder groote bezwaren voortkomen en zeilden eerst den 22sten de Medway verder op, geholpen door een flinken springvloed met noordoostenwind, die het water in de rivier dreef. De dappere rotterdamsche kapitein Van Brakel veroverde een zwaar vóór de ketting gelegen fregat; een brander zeilde de ketting aan stukken en nu zetten branders en gewapende sloepen het vernielingswerk voort, aanvankelijk onder het vuur der engelsche batterijen, die evenwel spoedig tot zwijgen werden gebracht en door eene landingsdivisie bemachtigd. De Witt en Van Ghent zelf veroverden de Royal Charles, die de admiraalsvlag voerde; verschillende andere schepen werden vernield of ernstig beschadigd. Den volgenden dag zeilde het eskader verderop naar het kasteel Upnor, waar wederom drie groote schepen lagen, die door de staatsche branders werden vernield in weerwil der dappere verdediging door den vice-admiraal Spragg. Het scheen zelfs mogelijk met hulp van de oude aanhangers van Cromwell de koninklijke regeering omver te werpen en de Republiek in Engeland te herstellen; de raadpensionaris ten minste doelt op zulke plannen in zijne brieven van deze dagen ¹⁾. Maar deze groote voornemens kwamen niet tot uitvoering. Hier toch werd de rivier zoo gevaarlijk en nauw, dat men besloot terug te gaan, ook omdat de werf van Chatham sterk bevestigd was en de branders gingen ontbreken. Zes groote engelsche schepen waren vernield, verscheidene door de Engelschen zelf in den grond geboord om de rivier te stoppen, twee — de Royal Charles en de Unity — werden in triomf medegevoerd als zegeteekenen van de overwinning, die met plechtige dankdagen en vreugdevuren werd gevierd. Zoo eindigde de vermaarde tocht, die aan onze zijde slechts 50 matrozen en eenige branders had gekost en in Engeland een diepen indruk maakte, vooral te Londen, waar men in paniek de vlucht begon te nemen. De dappere volbrengers van het wapenfeit werden door schitterende belooningen en eerbewijzen gevierd.

Maar de raadpensionaris achtte hiermede de taak nog niet volbracht. Hij drong aan op nieuwe aanvallen bij de Theems of elders. Het gros der vloot bleef dan ook de Theems afsluiten en kleine eskaders kruisten op de engelsche kust om het uitloopen van handels-

¹⁾ Brieven aan den ruwaard 29 Juni, 3 en 12 Juli 1667 (Rijksarchief); Lefèvre Pontalis, I, p. 405.

vaartuigen te beletten. Een daarvan deed overeenkomstig de wenschen van den raadpensionaris in Juli een aanval op Harwich, die echter mislukte evenals dergelijke op andere havens aan de engelsche oost- en zuidkust en een nieuwe poging om de Theems op te varen, in Augustus door een derde onder Van Nes gevolgd, waarbij de Engelsche vloot voor Gravesend opnieuw zware verliezen leed. Het gemis aan branders en de krachtige verdediging van engelsche zijde dwong de onzen echter ditmaal reeds na vier dagen strijd bij Sheerness en de Medway terug te keeren, hetgeen wegens de talrijke zandbanken onder groote bezwaren maar met groot beleid volbracht werd.

Deze laatste vijandelijkheden hadden nog plaats, nadat de vrede feitelijk reeds was gesloten: den 31sten Juli was dit, ongetwijfeld onder den indruk van den roemrijken tocht¹⁾, geschied, maar eerst eene maand later hielden de vijandelijkheden op²⁾, terwijl de Nederlanders de zee bleven beheerschen; ook in verband met de plannen van Frankrijk en de onaangenaamheden met Zweden en Portugal scheen het wenschelijk eene behoorlijke zeemacht in gereedheid te houden. Eerst met den terugkeer van de vloot in October kon de oorlog als geëindigd beschouwd worden.

Bij den vrede werden de zaken van Poeloe-Run en de gekaapte schepen eindelijk op zijde gezet en de ten nadeele der Nederlanders in den laatsten oorlog genomen besluiten over den handel door Engeland vernietigd; de Navigatie-acte bleef in wezen maar gewijzigd door de bepaling dat goederen uit Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden voortaan door Nederlandsche schepen mochten worden ingevoerd; de saluten met de vlag werden vast geregeld; men zou elkanders rebellen niet langer beschermen. Omtrent de koloniën werd vastgesteld, dat de staat van zaken in Oost en West op 10 Mei 1667 het wederzijdsch bezit zou aanwijzen.

De laatste bepaling deed de Republiek het later zoo belangrijke Nieuw-Nederland verliezen, daar het in britsche handen was gebleven. Daarentegen verzekerde zij haar het bezit van Suriname, dat met zijn hoofdplaats Paramaribo door den dapperen Zeeuw Abraham Crynssen met een klein eskader den 28sten Februari 1667 veroverd was, terwijl

1) Aan den ruwaard 3 Aug. 1667 (Rijksarchief). Vgl. ook die aan Van Beverningh uit dezen tijd.

2) De Jonge II, blz. 211.

ook Essequibo weder aan den vijand werd ontrukkt en diens macht in West-Indië door een voorspoedigen slag bij het eiland Nives, de verovering van het eiland Tabago en een welgelukten aanval op eenige vijandelijke schepen aan de kust van Virginië deerlijk werd geteisterd. Suriname, waar de Engelschen eenige jaren vroeger een kolonie hadden gevestigd, werd sedert eene belangrijke bezitting, die het in Noord-Amerika geleden verlies door den rijkdom van haren grond voorschots vergoedde.

De Witt mocht werkelijk spreken ¹⁾ van het „glorieuse” traktaat, waarbij men van Engeland voorwaarden had kunnen bedingen als nooit te voren en misschien nooit meer in de toekomst zouden kunnen verkregen worden.

¹⁾ Brief van 1 Aug. aan den heer van Couwerven (Rijksarchief).

HOOFDSTUK VII.

HET TOPPUNT VAN DE MACHT DER REPUBLIEK.

Met den vrede van Breda begint eene periode van glans, die met recht als de schitterendste in het gansche bestaan der Republiek mag worden aangemerkt. Met gerechtvaardigden trots spreekt De Witt in den zoo even aangehaalden brief van de verwezenlijking zijner in het voorjaar gedane voorspelling, dat de staat „binnen den tydt van twee jaeren soude wesen in beteren staet, in grooter reputatie ende in meerder credit als die noch oyt of oyt voor henen is geweest”¹⁾. „Nieuw-Carthago”, riep de oude Vondel, is vernederd door den „zee-triomf der Vrije Nederlanden”, nu „de zeeleeuw op den Theems” den engelschen standaard deed strijken en „al d’Oceaan gewaegt van Hollands Amirael”. Zweden, Denemarken en Portugal wagen het niet de Republiek te weêrstreven; Frankrijk zoekt hare medewerking voor zijn lang voorbereide plannen op de Spaansche Nederlanden; Spanje ziet smeekend om bescherming naar de voormalige rebellen op; Duitschland’s vorsten wenden zich tot de Vereenigde Nederlanden om hulp en steun; de Keizer zelf zoekt hunne vriendschap. En binnenslands is Holland’s wil wet, terwijl de schitterende zegepraal de macht der regenten krachtiger dan ooit heeft bevestigd en welvaart en rijkdom alom in den lande tevredenheid wekken over de leiding van den raadpensionaris en zijne medestanders.

Maar uit de verte komt de wolk, veel grooter reeds dan eens mans hand, op aan den zuidelijken horizon, waar Frankrijk’s legers de spaansch-nederlandsche grens overschrijden. En dichterbij nog, midden in Holland’s boezem, dreigt een ander gevaar de heerschende partij: de jonge Prins groeit op, ziekelijk en zwak van lichaam wel is waar, maar sterk van geest, sterk ook door de volksliefde voor dezen erfgenaam van groote traditiën. Met bezorgden blik sloeg De Witt

¹⁾ Vgl. Lefèvre Pontalis, I, p. 409.

de komende gevaren gade en zijn triomfkreet is gemengd met een woord van zorg voor de naaste toekomst.

Bij den aanvang van den engelschen oorlog had Lionne, de leider der fransche buitenlandsche betrekkingen, voor zijne hulp aan de Republiek Kamerijk geëischt, maar De Witt had daarin niet willen toestemmen, daar deze stad de sleutel was van Henegouwen, en hij had Spanje gewaarschuid. Lodewijk XIV begreep wel, dat de Republiek liefst eene barrière tegen zijne plannen aan die zijde zou willen opwerpen, maar hij hoopte haar door zijne medewerking tegen Engeland en Munster gunstiger gestemd te hebben en werkelijk scheen het moeilijk hem thans te weigeren, wat hij begeerde. Eene toenadering van Spanje tot Engeland was reeds het onmiddellijk gevolg, ofschoon men ook te Madrid en Brussel schroomde geheel met de Republiek te breken¹⁾. Maar Frankrijk wist ook deze toenadering te doen eindigen, gelijk het de pogingen van Spanje om aansluiting bij Duitschland voor zijn Nederlanden te verkrijgen wist te verijdelen, ja de duitsche vorsten aan den Rijn door geld en beloften geheel op zijn zijde wist te brengen.

Zoo stond Spanje in het voorjaar van 1667 volkomen alleen en den 8sten Mei²⁾ schreef Lodewijk aan de spaansche regentes, de koninginmoeder, dat zijn geduld uitgeput was en hij op het einde der maand aan het hoofd zijner troepen zou oprukken om te nemen wat hem toekwam krachtens het erfrecht zijner gemalin, wier rechten hij in een uitvoerig „*Traité des droits de la reine*” liet uiteenzetten. Wat hij eischte was niet minder dan: Brabant met Antwerpen en Limburg, Mechelen, Opper-Gelder, Namen, Artois, Kamerijk, Henegouwen, $\frac{1}{4}$ van Luxemburg en $\frac{1}{3}$ van Franche Comté. Het „*Traité*” vond heftige bestrijding op goede gronden in het geschrift van den uit Franche Comté afkomstigen keizerlijken gezant te Londen, den baron van Lisola, getiteld: „*Bouclier d’Estat et de justice*”. Met name richtte zich dit beroemde pamflet van den talentvollen bestrijder der fransche plannen in Europa³⁾ tegen het devolutie-recht, den grondslag van Lodewijk’s aanspraken, waarschuwde voor de fransche hebzucht, die gansch Europa bedreigde met vernietiging van alles wat het volken-

1) Lonchay, *La rivalité de la France et de l’Espagne*, p. 213 suiv.

2) Mignet, *Négociations II*, p. 58 suiv.

3) Vgl. over hem het boek van Pribram, *Freiherr von Lisola*.

recht, het onderling vertrouwen, het erkende recht van oorlog had tot stand gebracht; het gold hier Europa's vrijheid of slavernij, die met dezen eersten aanval zouden beslist worden. En hoe zou het zwakke Spanje den aanval kunnen weerstaan?

Na het protest van de regentes en van haren landvoogd te Brussel rukte Lodewijk reeds den 21sten Mei op en het fransche leger van meer dan 50000 man onder Turenne, waartegenover Castel-Rodrigo geen spaansch korps van eenige beteekenis kon stellen, door de tegenwoordigheid des konings aangevuurd, maakte zich met weinig moeite meester van eene reeks van vestingen, van Rijssel, Charleroi en Armentières tot Aalst en Dendermonde, terwijl de kleine inderhaast bijeengetrokken spaansche troepenmacht bij Brugge werd uiteengeslagen. In September was bijna het gansche gebied van Brabant, Vlaanderen en Henegouwen in fransche handen; de hoofdstad Brussel met Gent en Mechelen alleen waren nog onder spaansch gezag.

Groot was de schrik hier te lande over dezen snellen voortgang der fransche wapenen. De Witt zelf, ofschoon steeds op zijne hoede voor de fransche plannen, was verrast en klaagde over den plotselingen ommekeer in de fransche politiek ¹⁾. Van Beuningen, staatsch gezant te Parijs, trachtte Lodewijk XIV tevreden te stellen door het aanbod van Franche Comté met Kamerijk, Aire en St. Omer, maar Frankrijk vroeg meer en verklaarde zich slechts tevreden te zullen stellen met Luxemburg, Bergen, Charleroi, Doornik en Douay bovendien, ten slotte met Luxemburg of Franche Comté benevens een paar vestingen, mits Spanje Lodewijk's rechten bij den dood van den jongen koning erkende. De Witt was in groote moeilijkheid. De vrede van Breda was toen nog niet geteekend en ook Zweden was onvertrouwbaar; een nieuwen oorlog met Frankrijk ter wille van Spanje zou dolzinnigheid geweest zijn. Toen de vrede gesloten was, verklaarde de raadpensionaris zich tot hulp aan Spanje geneigd, mits Brugge, Oostende, Damme, Plesschendaele en de forten Isabella en St. Donat aan de Republiek werden ingeruimd; maar, ofschoon Castel-Rodrigo zelf in deze voorwaarden toestemde, de spaansche regeering wilde er niets van weten, want zij zou dan geheel afhankelijk worden van hare oude vijanden; ook toen Engeland een dergelijk aanbod deed, achtte de regeering te Madrid den gevraagden prijs te hoog, te meer nu de winter naderde

¹⁾ Lefèvre Pontalis, I, p. 427.

en de fransche veroveringen een einde namen ¹⁾ met den triomfalen terugkeer des konings naar Versailles. Maar Spanje geraakte steeds dieper in den val. De Keizer liet zich overhalen tot een verbond met Frankrijk om bij den dood des jongen konings de spaansche erfenis te deelen, terwijl het thans reeds vrij wat van het veroverde zou behouden; de machtigste duitsche vorsten waren geheel voor Frankrijk; Zweden was gerustgesteld. Het spel scheen gewonnen zoowel tegenover Spanje als tegenover de Staten, die steeds gevreesd hadden Frankrijk's nabuur te worden. Lodewijk XIV vroeg zelfs op grond der gemeenschappelijke belangen de hulp der Staten om hem in het bezit van zijn rechtmatig eigendom te stellen.

De staatsche diplomatie zocht naar een uitweg ²⁾. In zijn brief van 8 Mei had Lodewijk de overgave van de hem toekomende landstreken geëischt of wel een equivalent daarvoor. Dit equivalent kon door Spanje worden gegeven in Franche Comté of Luxemburg met misschien enkele vestingen, zoo gelegen, dat de Republiek er geen nadeel van kon hebben. En Frankrijk had zich bereid verklaard gedurende de eerstvolgende zes maanden een wapenstilstand te sluiten ten einde de onderhandeling over zijn eischen mogelijk te maken ³⁾. Zoo namen dan in het najaar de onderhandelingen een aanvang maar het bleek weldra, dat Lodewijk nooit afstand zou willen doen van de aanspraken zijner vrouw op de nalatenschap des spaanschen konings en dat men hem zelfs niet zou kunnen bewegen goedschiks afstand te doen van het reeds veroverde gebied ⁴⁾. De protesten van Van Beuningen te Parijs, de besprekingen van De Witt met D'Estrades in Den Haag brachten de zaak na eenige maanden niet veel verder. Spanje wilde evenmin in het verlies zijner voornaamste vestingen berusten als Frankrijk zich met een klein gedeelte van het veroverde tevreden stellen. De eenige hoop der Staten was gelegen in de hulp van Zweden en Engeland om Frankrijk te noodzaken zijn eischen te beperken.

De partij, die in Zweden de fransche belangen voorstond, geleid door den kanselier De la Gardie, werd juist in dit najaar door hare tegenstanders overvleugeld en het gevolg was, dat de zweedsche regeering haren gezant in Den Haag, Dohna, beval toenadering tot

1) Ib. p. 429.

2) Lonchay, p. 235.

3) Lefèvre Pontalis, I, p. 434.

4) Ib. p. 436/9. Vgl. Mignet, II, p. 482 suiv.

Engeland en de Republiek te zoeken tegenover de Fransche aanmatigingen. Van deze zijde kon men voorloopig gerust zijn; maar de engelsche regeering was niet zoo gemakkelijk te bewerken. De nieuwe gezant der Staten te Londen, Johan Meerman, had in last evenzoo eene toenadering tot Engeland te bewerken en daartoe zelfs te dreigen met een verdrag der Staten met Frankrijk ten opzichte der Spaansche Nederlanden 1). Engeland aarzelde, ook onder invloed der fransche aanbiedingen te Londen; ja, Karel II bood zelfs aan met Frankrijk samen de Republiek aan te vallen!

Het gevaar voor de Republiek werd groot en De Witt hield ook hiervoor de oogen geopend. Gelukkig echter dreef de volksmeening in Engeland, sedert het midden der eeuw aldaar een zoo krachtig element in de politiek der regeering gebleken, deze laatste in de richting der politiek van De Witt: zij wilde de Spaansche Nederlanden niet in fransche handen zien en herinnerde zich te rechter tijd het verlies van Duinkerken. De handige werkzaamheid van Lisola had op deze stemming van het engelsche volk grooten invloed en het Parlement toonde zich ten eenen male afkeerig van eenige medewerking aan de fransche plannen. De val van den minister Clarendon en de verheffing van Arlington, den schoonzoon van Beverweert, bevorderde de toenadering tot de Republiek en Karel II zag zich genoodzaakt toe te geven aan dien aandrang, zoo zelfs dat hij sir William Temple, resident van Engeland te Brussel en een bekend tegenstander van Frankrijk, welks plannen hij te Brussel naar vermogen had bestreden, eind December uit diens standplaats over Den Haag naar Londen liet komen om eene samenwerking met De Witt voor te bereiden 2).

Temple, reeds lang een bewonderaar van den raadpensionaris, had weinig moeite om zich met hem te verstaan en toen hij begin Januari uit Den Haag naar Londen kwam, wist hij genoeg om te kunnen zeggen, dat de Staten, hoewel voor het oogenblik ongeneigd om een gezamenlijken oorlog tegen Frankrijk te beginnen, volkomen bereid waren om met Engeland samen te werken ten einde bemiddelend op te treden. Reeds den 13^{den} Januari 1668 verliet Temple Londen weder om vier dagen later in Den Haag terug te komen en er eene

1) Lefèvre Pontalis, I, p. 443.

2) Ib. p. 448.

gezamenlijke bemiddeling aan te bieden. De Witt aarzelde een oogenblik zich zoo nauw te verbinden met de onvertrouwbare engelsche regeering, die nog kort te voren vijandig tegenover de Staten had gestaan, maar Temple wist zijne bezwaren weg te nemen en hem zelfs over te halen de Staten-Generaal te bewegen het verdrag met Engeland onmiddellijk te sluiten: zoo zou men de lange besprekingen in de gewestelijke Staten en de tegenwerking van Frankrijk vermijden. In een audientie bij de Staten-Generaal dreef Temple gemakkelijk de benoeming van zeven afgevaardigden door om, gesteund door den raadpensionaris, met hem te handelen. Na eenige aarzeling stemden dezen toe in eene defensieve alliantie met Engeland als grondslag der aan te bieden bemiddeling. Temple's aandrang deed de formaliteiten in snel tempo voortgaan en den 23sten reeds was het verdrag door de afgevaardigden en den engelschen diplomaat geteekend en door de Staten-Generaal goedgekeurd. De ratificatie door de gewestelijke Staten hield nog eene maand aan. Temple en De Witt samen haalden ook Dohna spoedig over om voor Zweden zich bij hen aan te sluiten en zoo werd den 26sten de Triple Alliantie voltooid. Het verdrag hield in, dat men elkander bij een aanval zou helpen met 40 schepen en 6400 man landtroepen, terwijl het hoofddoel was Frankrijk te noodzaken zich te beperken tot zijne laatste vrij gematigde eischen en Spanje over te halen zich daarbij neder te leggen; mocht Frankrijk de opgelegde voorwaarden schenden, dan zou men het door een gezamenlijken oorlog dwingen zich te beperken tot de bij den vrede der Pyreneën afgestane streken.

Zoo was het beroemde verdrag gesloten, dat, gegrond op eene samenwerking der beide zeemogendheden in nauw verbond, het evenwicht in Europa moest handhaven. Temple mag gelden als de eerste krachtige voorstander van deze samenwerking, die meer dan eene eeuw lang, met eene korte storing in den beginne, zulk een rol zou spelen in de europeesche politiek. Groot was de vreugde hier te lande, zoowel bij de Staatsgezinden als bij de Oranjepartij, die zich veel goeds van deze aansluiting beloofde: het bal bij den raadpensionaris, waar de jonge Prins en prins Johan Maurits den dans leidden, getuigde van de algemeene tevredenheid.

Lodewijk XIV, reeds bijna zeker van zijne zaak, werd zeer door het tractaat verrast en liet zich door de geruststellende berichten van den verschalkten D'Estrades in het minst niet om den tuin leiden

betreffende de gevolgen. Van Beuningen deed zijn best om de fransche regeering gerust te stellen, maar er was nog veel te doen om dit doel te bereiken en tegelijk om Spanje, dat nu met hulp der drie mogendheden allen afstand van grondgebied hoopte te vermijden, rede te laten verstaan.

Nog ging niet alles zoo als het gaan moest. Spanje weigerde eerst, maar, toen het zag, dat de drie mogendheden geen plan hadden om het voor alle verlies te vrijwaren, speelde het haar den streek om niet Franche Comté doch de reeds verloren vestingen in de Nederlanden op te offeren, wat den Staten allerminst aangenaam kon zijn. Meer moeite nog had men met Frankrijk en, terwijl Zweden dreigde af te vallen en slechts ter elfder ure aan zijn woord kon gehouden worden door het verhoogen der beloofde subsidiën, zag men zich genoodzaakt troepen bijeen te brengen om Lodewijk XIV te toonen, dat het ernst was. Onder Johan Maurits en den veldmaarschalk Wurtz werd het leger der Staten aan de Schelde en den IJssel bijeengetrokken om zoowel naar de zijde der Spaansche Nederlanden als naar die van den reeds weder troepen verzamelenden bisschop van Munster op te kunnen treden. Lunenburg en Lotharingen beloofden respectievelijk 6000 en 8000 man, 48 schepen werden uitgerust en nieuwe lichteningen zouden het Statenleger met 12000 man vermeerderen, zoodat tegen de lente 25 regimenten en bijna 4000 ruiters gereed stonden. Lodewijk XIV, die reeds Franche Comté bemachtigd had, was echter niet gereed om een grooten oorlog te aanvaarden en besloot op raad zijner ministers voorshands toe te geven aan den eisch der drie mogendheden ten einde later haren tegenstand te breken. Te St. Germain en Laye werden tusschen Lionne, Van Beuningen en den engelschen gezant Trevor den 15^{den} April de voorwaarden van den vrede vastgesteld. '

Een congres te Aken, waar alle eenigszins betrokken staten zich zouden doen vertegenwoordigen, moest onder presidium van den pauselijken nuntius het definitieve verdrag opmaken. Beverningh en Temple hadden weinig moeite om den franschen afgevaardigde aldaar, Colbert-Croissy, en den brusselschen, Bergeyck, tot onderteekening der te St. Germain besproken bepalingen te brengen, ofschoon de laatste nog tot het einde toe allerlei uitvluchten zocht. Den 2^{den} Mei 1668 werd eindelijk de vrede te Aken gesloten. Lodewijk behield Bergen, Veurne, Armentières, Kortrijk, Rijssel, Douay, Doornik, Oudenaarde, Ath en Charleroi, en gaf Franche Comté terug; hij had vasten voet in Brabant en

Vlaanderen zelf gekregen, maar zijn verdere voortgang was voor het oogenblik gestuit¹⁾. Een garantieverdrag tusschen de drie mogendheden en Spanje, waarbij aan het laatste de onschendbaarheid zijner overgebleven bezittingen werd gewaarborgd, stelde het gesloten vredesverdrag onder de bescherming der verbondenen; Zweden zou zelfs tegen een subsidie van 60000 rijksd. 's maands zijn leger tot beschikking van Spanje houden, maar deze laatste bepaling was bij de bekende geldverlegenheid van Spanje weinig meer dan een voorloopige afspraak en de onwil van Spanje om, tegen onderpand van het Overkwartier, de schuld aan de Republiek over te doen, belette de algeheele uitvoering van dit „triple-concert”²⁾.

Een groote zegepraal voor de staatsche politiek was op die wijze verkregen. Maar De Witt maakte zich weinig illusies over de duurzaamheid van het behaalde voordeel³⁾. De „gewone insolentie” van Engeland verloochende zich ook nu niet door het opnieuw stellen van vernederende eischen over het strijken van de vlag en de handelsnijver was verre van verdwenen, terwijl de geleden nederlaag op de Theems den engelschen volkstrots hevig had gekwetst en 's konings wankele politiek geen vertrouwen kon inboezemen. Op de omkoopbare zweedsche regeering, thans door den bekwamen franschen diplomaat Pomponne bewerkt op eene wijze, die de ongerustheid van Pieter de Groot, den nieuwen staatschen gezant aldaar gaande maakte, viel ook niet te rekenen, tenzij men voortdurend schatten zou willen uitgeven voor geheime subsidiën aan invloedrijke regeeringsleden. En Lodewijk XIV zon reeds spoedig op middelen om de Triple Alliantie te breken en de Republiek te straffen voor haren tegenstand tegen zijne plannen in de Spaansche Nederlanden, dien De Witt tegenover D'Estrades zocht te verdedigen door als van ouds te wijzen op de gevaren, waaraan zijn staat blootstond met een machtigen staat als Frankrijk tot zijn onmiddellijken nabuur. Het bleef De Witt's streven om Frankrijk, welks vriendschap hij voor den Staat van het hoogste belang achtte en die hij eenmaal hoopte te herwinnen⁴⁾, te bewegen tot het vormen van een bufferstaat door het „cantonnement” van de Spaansche Nederlanden overeenkomstig de oude plannen dienaangaande; maar Frank-

1) Legrelle, *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, I, p. 148.

2) Brief van De Witt aan Van Vrybergen 6 Oct. 1669.

3) Brieven van De Witt aan Van Beuningen 31 Mei en 7 Juni 1668 (Rijksarchief).

4) Naber, *Johan de Witt*, in *Gids* 1888, IV, blz. 203.

rijk's politiek van de laatste jaren toonde duidelijk aan, dat net thans daarmee niet tevreden zou zijn: eene politiek als die van De Witt was daarmee tot onvruchtbaarheid gedoemd.

Voor het oogenblik echter was door den vrede van Aken het gevaar afgewend en kon De Witt voortgaan met de taak, die hij zich ten opzichte van de binnenlandsche politiek had gesteld, de bevestiging ook voor de verre toekomst der sedert den dood van Willem II zegevierende regeeringsbeginselen. In de eerste plaats viel daartoe te zorgen, dat de jonge Prins nooit de groote macht op burgerlijk en militair gebied in zijne handen vereenigd kon krijgen, die zijne voorvaderen hadden bezeten; was de scheiding eenmaal verkregen, dan zou het mogelijk kunnen zijn zoowel de stadhouderlijke als de militaire charges ieder afzonderlijk nog te besnoeien, met name in Holland, de voornaamste der provinciën en waar de stadhouderlijke macht sedert de dagen van prins Willem I grooter was geweest dan ergens elders, vooral door haren invloed op de magistraatskeuze. En de verzwakking van den invloed der Statenpartij door de verheffing van den Orangist Pieter de Huybert in 1664 tot raadpensionaris van Zeeland na den dood van Adriaan Veth, de aftreding van Beverningh als tesorier-generaal in het volgende jaar, de volksbewegingen in verschillende steden na de nederlagen van 1665, de werkzaamheid der predikanten en officieren in het belang van den jongen Prins, de voortdurende waakzaamheid der Prinses-Douairière, die ieder gunstig verschijnsel oogenblikkelijk trachtte dienstbaar te maken aan de verheffing van haren kleinzoon, waren redenen tot ongerustheid genoeg. Het ontbrak niet aan waarschuwingen voor het dreigende gevaar en vele regenten hadden de herhaalde afwezigheid van De Witt op de vloot tijdens den oorlog met leede oogen gezien, wel wetende, dat bij zijn afwezen niemand in staat zou zijn om mogelijke pogingen der Oranjepartij te verijdelen¹⁾. Er waren ook sporen van het dalen van De Witt's persoonlijken invloed: Beverningh legde het ambt van tesorier-generaal neder; De Witt's vriend De Groot moest het pensionarisschap van Amsterdam nederleggen en werd daar vervangen door een aanhanger der tegenpartij in de amsterdamsche vroedschap, die zich meer en meer tegenover De Witt stelde; De Witt wist zijn

1) Lefèvre Pontalis, I p. 489 suiv.

vriend wel den geleden smaad te vergoeden door hem de ambassade naar Zweden te bezorgen, maar de slag voor de binnenlandsche politiek van den raadpensionaris was gevoelig; de dood van Andries de Graeff ontnam hem zijn grootsten steun in de machtige stad, waar thans Gillis Valckenier, die te zelfstandig was om zich aan De Witt's leiding te onderwerpen, de hoofdpersoon was geworden; een opkomende verwijdering tusschen den te Amsterdam invloedrijken Van Beuningen, die zich door De Witt achteruitgezet waande en in 1669 burgemeester van Amsterdam geworden was, en den grooten raadpensionaris, vreesde hem nog meer van de stad. Snelle en afdoende regeling der verhouding van den Prins van Oranje bleek in deze omstandigheden noodig.

De Witt hoopte het ergste te voorkomen door den jongen Prins, met wiens opleiding in de „goede maximes” hij zich thans zeer ernstig inliet, overeenkomstig den wensch van Zeeland in den Raad van State op te nemen en hem dan later, zoodra hij 18 jaar zou zijn, met eene hooge militaire charge te bekleeden, doch onder voorwaarde dat geen te benoemen kapitein-generaal ooit het stadhouderschap in eenig gewest zou mogen verkrijgen of behouden. Nog vóór den vrede te Breda had hij een en ander met groote voorzichtigheid doen bespreken in de Statenvergadering van Holland en het ten slotte doen voorstellen in de Staten-Generaal. Sommigen der regenten zijner partij wilden verder gaan en het waren Caspar Fagel, pensionaris van Haarlem, en Valckenier, burgemeester van Amsterdam, die het initiatief namen¹⁾ tot een krachtiger maatregel dan de raadpensionaris zelf in den zin had: de uitvaardiging door de Staten van Holland van een Eeuwig Edikt tot het „mortificeeren” van het stadhouderschap. De Witt aarzelde hiertoe over te gaan, vreezende, dat men dit uiterste toch niet zou kunnen handhaven, maar gaf ten slotte toe aan den aandrang der beide heeren om Holland tot dit besluit te brengen. Reeds den 5^{den} Augustus 1667²⁾ kwam het in dit gewest tot een „perpetueel edikt ende eeuwigduyrende wet tot voorstandt van de vryheydt, mitsgaders tot conservatie van de eenigheydt ende van de gemeene ruste”, waarbij ridderschap en steden de keuze van alle „magistratelycke bedieningen” aan zich trokken volgens de oude

1) Bontemantel, De Regeeringe van Amsterdam, uitg. Kernkamp, II, blz. 17, 19 vlg.

2) Res. v. Holland dd., ook Res. van Consideratie, blz. 800.

wetten en privilegiën en de Staten de begeving van alle ambten, die zij voor het oogenblik begaven, zouden behouden; men zou verder de overige gewesten verzoeken te besluiten, dat geen kapitein- of admiraal-generaal stadhouder zou mogen worden of blijven, terwijl Holland het stadhouderschap „in aller manieren” vernietigde; alle leden der ridderschap en alle vroedschappen benevens de raadpensionaris moesten den eed op een en ander afleggen, terwijl het besluit in de instructie van iederen te benoemen kapitein- of admiraal-generaal zou worden ingelijfd en deze onder eede verplicht zou worden om nooit een verzoek om het stadhouderschap te doen, ja het in ieder gewest, waar het hem werd aangeboden, te weigeren. In December werd het besluit zonder nieuwe beraadslaging onherroepelijk vastgesteld; vervolgens werden de eeden aan de betrokken personen en lichamen afgenomen, waarbij de Statenvergadering zelve voorging 1).

Hevige ergernis wekte de resolutie onder de Oranjepartij alsmede in de gewesten Zeeland en Friesland, maar Holland achtte zich zoo machtig, dat het in den loop van het volgende jaar door bezendingen en besprekingen ook in de overige gewesten hoopte door te drijven ten minste stadhouderschap en kapitein- en admiraal-generaal-schap voorgoed te doen scheiden. Bij Gelderland, Utrecht en Overijsel gelukte dit spoedig en Utrecht volgde later Holland's voorbeeld door het stadhouderschap af te schaffen. De meerderheid in de Staten-Generaal was nu voor De Witt's „Concept van Harmonie” ten dezen gewonnen en trachtte in het voorjaar van 1668 ook de drie andere gewesten ervoor te winnen door officieele bezendingen, maar èn Zeeland èn Friesland en Groningen weigerden pertinent, hetgeen veroorzaakte dat de Prins voorloopig niet in den Raad van State werd toegelaten. Maar De Witt gaf daarom zijn plan nog niet op, sprak en correspondeerde met invloedrijke staatsleden der gewesten, onderhandelde en trachtte door geven en nemen de zaak smakelijk te maken om haar op een gunstig oogenblik door alle gewesten eenstemmig te doen aannemen. De plotselinge erkenning van den Prins, die zonder voorkennis van zijn opvoeders in September naar Zeeland was gegaan, als Eerste Edele van dit gewest, was een handige zet der Oranjepartij, die hem hierdoor eene belangrijke schrede verder bracht op den weg tot de burgerlijke ambten,

1) Wicquefort II, p. 373 suiv.; Lefèvre Pontalis, I, p. 505 suiv.

dien men zoo zorgvuldig voor hem zocht af te sluiten. Deze erkenning, die hem toegang gaf tot de zeeuwsche Statenvergadering, was de waarschuwing voor de Statenpartij, dat zij, al kon zij de Harmonie doen aannemen, op den duur toch strenge bepalingen van dien aard niet zou kunnen handhaven; en Vivien, de pensionaris van Dordrecht, vertolkte ongetwijfeld ook de heimelijke gedachte van zijn neef, den raadpensionaris, toen hij, bij de behandeling van het Eeuwig Edikt met zijn pennemes in het voor hem liggende besluit prikkelend, op de vraag, wat hij daar deed, antwoordde, „ik probeer wat het staal vermag tegen het perkament”¹⁾. De jonge Prins zelf had De Witt's mededeeling van het in de vergadering van Holland gebeurde volgens zijne gewoonte zonder uiterlijke kenmerken van ontevredenheid aangehoord, behoedzaam in de diepten van zijn gemoed zijne werkelijke gevoelens verbergend.

De loop dezer zaken scheen intusschen het bestaande regeeringsstelsel versterkt te hebben en toen op het einde van Juli 1668 de vijfjarige periode van het raadpensionarisschap weder was afgelopen, toonde De Witt's schitterende herkiezing met verhooging van zijn traktement tot het dubbele, *f* 6000, boven zijn traktement als stadhouder der leenen en grootzegelbewaarder van Holland, welke waardigheden hij sedert 1660 bekleedde, en behalve een gratificatie van *f* 45000 voor zijne bewezen diensten, waarbij de edelen nog *f* 15000 voegden, hoe zeer men hem op prijs stelde. De hernieuwing zijner acte van indemniteit en van de belofte van een post in een der gerechtshoven bij zijn aftreden stelde hem voor de toekomst gerust²⁾. Zoo vond hij in de erkentelijkheid zijner medeburgers vergoeding voor den zwaren arbeid, te midden waarvan hem den 1sten Juli van dit jaar zijne getrouwe echtgenoot ontviel, hem de zorg voor een groot gezin nalatend. De schoone brief, waarin zijn vriend Temple hem zijne deelneming in dit verlies betuigde, getuigt voor het fijn gevoel van den grooten diplomaat gelijk De Witt's eigen brieven uit dezen tijd getuigen van de souvereine kalmté, waarmede de raadpensionaris evenzeer de gunsten als de slagen van het lot opnam. Voortaan had hij alleen „épousé le bien de sa patrie”; en al mocht hij in het diepst van zijn ziel getroffen zijn, naar buiten bleef hij wie hij was,

1) Scheltema, Staatk. Nederland II, p. 418.

2) Lefèvre Pontalis, I, p. 524 suiv.

de waakzame leider van den staat, aan welks bestuur hij zijn leven had gewijd 1).

Voorloopig was het zijn streven geduldig en voorzichtig in de drie wederspannige gewesten den weg voor de aanneming der Harmonie te effenen. Daarbij had hij te kampen met de inwendige moeilijkheden, die de rust van sommige gewesten, met name van Overijssel, Friesland en Stad en Lande verstoorden en waarbij telkens meer en meer de tegenstelling tusschen de voorstanders der stadhouderlijke en die der stadhouderlooze regeering aan den dag kwam.

De gevaarlijkste en hevigste twisten woedden opnieuw in Overijssel 2). De uitspraak van De Witt en De Graeff in 1657 had hier voor eenigen tijd de orde hersteld, uiterlijk ten minste, nu de beide partijen, ridderschap en steden, ieder op zichzelf hare zaken konden behartigen. Maar het duurde niet lang, of de verdeeling der door sterfgeval of op andere wijze openkomende gewestelijke ambten bracht de oude tweedracht weder aan den gang en de partijen gingen elkander weder te lijf, de stadhouderlooze steunende op Holland en De Witt, de stadhouderlijke in verband met de vrienden in de andere gewesten. Men trachtte aanvankelijk te geven en te nemen en door billijke verdeeling de tegenstanders te verzoenen; zoo werd in 1660 Haersolte begiftigd met het aanzienlijkste ambt, dat van drost van Salland, en zijn vijand Raesfelt met het drostambt van Twente 3). Dit was heel wel, maar deze methode, op allerlei ambten toegepast, bracht onverzoenlijke vijanden ook in de schoonste gelegenheid om elkander op allerlei gebied den voet dwars te zetten. De kwestie over het beheer en het gebruik der geestelijke goederen, die ook in Utrecht in deze jaren hevige onlusten veroorzaakte en in verband stond met de behandeling der in deze beide provinciën nog zeer talrijke katholieken, deed het twistvuur tusschen ridderschap en steden opnieuw in lichter laaie ontvlammen. Te Utrecht was het vooral de oude Voetius, die omstreeks 1660 zich in deze zaken op zijne gewone heftige wijze tegenover de Staten stelde. In Overijssel waren het minder de predikanten dan de belanghebbende edelen en regenten, die over deze goederen twistten. Vooral het beheer der goederen in de steden door de stede-

1) Vgl. Lefèvre Pontalis, I, p. 521 suiv., waar passages uit die brieven worden aangehaald.

2) Vgl. Bussemaker, Geschiedenis van Overijssel, II ('s Gravenhage, 1889).

3) Ib. blz. 14.

lijke magistraten was den ridders volstrekt niet naar den zin en reeds in het begin der eeuw hadden zij daartegen verzet aangeteekend 1). Nieuwe bezwaren waren opgekomen sedert de verovering van Oldenzaal en Ootmarsum op de Spanjaarden, vooral toen men besloot de geestelijke goederen aldaar in gemeenschappelijk beheer te nemen tegelijk met de proosdij van Deventer. Eerst in 1663 kwam men tot eene eindschikking door onderlinge verdeeling van de betwiste goederen 2), waarbij natuurlijk de persoonlijke belangen der afzonderlijke leden van de beide lichamen ten zeerste betrokken waren. En toen dit gevaar voorbij was, kwam de munstersche inval met zijne heillooze gevolgen van plundering en verwoesting door den vijand en door de fransche bondgenooten de orde in dit gewest opnieuw verstoren. Het plan van October 1665 om den jongen Prins naar Engeland te zenden ten einde den vrede te bewerken en in verband daarmee hem, tot verbetering zoo van den inwendigen als den uitwendigen toestand des lands, te verheffen tot het „oppercommando over de landt- en de zeemilitie” was van twee gedeputeerden van Overijsel ter Staten-Generaal, Pallandt en Van Langen, zonder overleg met de Staten uitgegaan en het gevolg van den treurigen toestand van het gewest, waar zeer velen ten platten lande sauvegarde van den bisschop hadden gevraagd en verkregen. En ofschoon het plan werd opgegeven, toonde het voorstellen ervan, hoe sterk de Oranjepartij in dit gewest zich reeds gevoelde.

Na den oorlog met Munster kon Overijsel zijne verplichtingen tegenover den lande niet meer nakomen evenals trouwens Gelderland en daardoor ook Zeeland, welks admiraliteit voor een deel met het geld dier beide provinciën werkte 3). Ook na den vrede te Breda waren de geldmiddelen van Overijsel hopeloos in de war. De Haersoltes en Pallandts begonnen in deze omstandigheden tegenover de Raesfelts weder eene hevige veete, die welhaast de provincie in vuur en vlam zette en als altijd haren grond vond in strijd van belangen, in baatzucht en heerschzucht, terwijl de politieke leuzen meestal dienden om den eigenlijken grond te verbergen 4). Heftige pamfletten, aanklachten wegens omkoopning en kuiperij waren aan de orde van den

1) Ib. blz. 62 vlg.

2) Ib. blz. 85 vlg.

3) Ib. blz. 123 vlg.

4) Ib. blz. 136.

dag. Op den landdag van 1668 geraakten de partijen slaags; Haersolte werd door Raesfelt bitter gehekeld, een twist tusschen den eerste en Kampen gaf aanleiding tot scherpe woorden en onvriendelijke daden van weerszijden, totdat Haersolte, door Zwolle gesteund, krachtig begon door te tasten. Beide partijen wendden zich weder als van ouds tot de Staten-Generaal, zichzelf aanmerkend als de wettige Statenvergadering en elkanders besluiten nietig verklarende: „'t was als met een mensch, die in een rasende koortse leydt ende in wien de hevigheid van de quael de sinnen verbysterende, als rammelende, nu dit dan dat voortbrengt”¹⁾. Beide partijen — Kampen en Deventer met de Raesfelts, Zwolle met de Haersoltes — hielden hunne vergaderingen en alle pogingen tot bijlegging der geschillen mislukten, aanvankelijk ook die van Holland, dat in het voorjaar van 1669 herhaaldelijk door bezendingen trachtte de zaak tot oplossing te brengen. En de financiën van het gewest liepen geheel verkeerd tot groote ergernis van de velen in het gewest zelf, die geen belang hadden bij de twisten der heeren. Holland erkende ten slotte in Juli 1669 wel de raesfeltsche partij als de ware Staten, maar die der Haersolte's gaf den strijd niet op en zoolang de twist duurde, was er van nakoming der gewestelijke verplichtingen geen sprake, terwijl de vermaningen der Staten-Generaal tot eensgezindheid weinig uitwerkten. De verbittering nam toe, de heftigste libellen werden uitgegeven, geen besluit der gewestelijke of algemeene Staten kwam tot behoorlijke uitvoering, ook niet die tot wapening bij het toenemende gevaar voor een buitenschen krijg. In Augustus 1671 kwam het zelfs weder tot een begin van burgerkrijg door de bezetting van Blokzijl en Zwartsluis met kamper soldaten, terwijl die van Zwolle Genemuiden en Kuinder bezetten²⁾. Eene buitengewone deputatie der Staten-Generaal kwam eindelijk de orde herstellen; zij schorste in September Haersolte in zijn drostambt en zijn voorzitterschap der Statenvergadering, erkende Pallandt niet langer als gecommiteerde ter Staten-Generaal en sprak eene amnestie uit — eene kordate en peremptoire beslissing, die de tegenpartij evenwel volstrekt niet behaagde en het gewest bij de dreigende nadering van het oorlogsgevaar allerminst tot rust bracht. Men bleef elkander bestoken met pamfletten en onderlinge tegen-

1) Aitzema VI, blz. 584.

2) Bussemaker, II, blz. 193.

werking en de Generaliteit moest berusten in de onmacht van het gewest om zijne plichten tegenover het gemeene land te vervullen. Eerst in den nieuwen munsterschen oorlog deed het gevoel van gemeenschappelijk gevaar de vijandschap eenigszins luwen 1).

De provincie had zich onder inwerking van De Witt echter reeds spoedig bij diens Harmonie nedergelegd en daarop hadden de twisten dus weinig invloed, al ontzenuwden zij de kracht der bewering, dat reeds vier gewesten, de meerderheid dus, ervoor was, want men wist zeer goed, dat de Haersoltes, kregen zij het heft geheel in handen, de toestemming zouden willen intrekken.

Bij de beide noordelijke gewesten was het anders gesteld. Daar was de toestemming nog volstrekt niet verkregen en hing zij af van de zegepraal der „hollandsche maximes”, die hier hevigen tegenstand hadden gevonden.

In Friesland hing dit samen met de oude verschillen over de wijze, waarop de Statenvergadering werd samengesteld. De knoeierijen, waaraan zich de groote landheeren, die gewoonlijk zelf grietmannen waren, ten opzichte van de verkiezing der volmachten van de grietenijen schuldig maakten, de „contracten van correspondentie”, „almakken” en „tourbeurten” tusschen de leden der voorname geslachten werden gedurende de minderjarigheid van den jongen stadhouder, die zijn vader onder voogdij zijner moeder was opgevolgd, in 1668 weder zeer hinderlijk, te meer toen Gedeputeerde Staten, behoorende tot de hier bovendrijvende partij der Prinsgezinden, met geweld eenige tegen den zin der heeren in Ooster- en Westergoo verkozenen uit de Staten verwijderden. Het verzet der Hollandschgezinden onder leiding van Ernst Sicco van Aylva, Karel Roorda e. a. hiertegen was zeer slap, omdat ook hunne leiders genoten van de schandelijke overeenkomsten en ambtsverdeelingen; het verschil zou onder hunne leiding alleen hierin bestaan hebben, dat andere personen de eerste rol in het gewest speelden; maar zij delfden, hoezeer gesteund door de afgevaardigden ter Staten-Generaal, die over de Harmonie kwamen spreken, het onderspit. De „oligarchycque konsten”, zooals de bekende Ulrich Huber 2) een paar jaar later, in een pamflet bij uitzondering in Friesland zelf verschenen en niet zooals gewoonlijk „uyt

1) Ib. blz. 198 vlg.

2) (Huber) Spiegel der Doleantie en Reformatie, Vredenburgh, 1672 (Thys. n°. 9145).

Hollandt overgevloghen”, de praktijken van de toongevende friesche geslachten noemde, bloeiden hier zoodanig, dat een contract van correspondentie in Westergoo uit dezen tijd zelfs inhield, dat de deelnemers „bij staetsche resolutie” der gouw hadden besloten om aan Gedeputeerde Staten op te dragen te zorgen, dat niemand, „die weigeragtig mocht zyn tghene voorschreven is na te komen”, als volmacht eener grietenij in de Statenvergadering zou worden toegelaten. Weliswaar werd dit contract, naar het heette, gesloten om twee jaar lang door onderlinge overeenkomst tusschen de twee partijen „een vaste en permanente wet van regeeringe” te maken, maar onwettig waren zulke overeenkomsten ongetwijfeld en Gedeputeerden handelden even onwettig met volgens deze overeenkomsten andere gekozenen af te wijzen ¹⁾. En in Oostergoo en Zevenwolden was het volstrekt niet beter gesteld zooals andere dergelijke stukken uit dien tijd bewijzen. Maar ook hier zaaide men „het seer nadeelig vuur van oneenigheid voor het meerendeel veroorzaakt door de jealousy onder de Regenten” en zag in deze onwettige contracten het eenige hulpmiddel om de misbruiken bij de „kuiperij” tegen te gaan. De schandelijke tooneelen bij het vergeven der ambten, de schaamteloze verkoop van stemmen, het bijeenbrengen van stemmen door gansche dorpen op drink- en eetgelagen te onthalen, maakten het voor onvermogenenden volstrekt onmogelijk om eenig ambt te verkrijgen. Maar het gevolg van dit alles was, dat de heerschappij der groote landheeren, der grietmannen, steeds drukkender werd en zij overal hunne familieleden, zelfs jonge kinderen in het bezit der posten brachten, zoowel op het platteland als in de steden. Eerst in Maart 1672 waagde men het, nadat reeds lang in „schuyten en waegens van reformatie was ghesproken”, den machtigen Gedeputeerden het toezicht op de wettigheid der verkiezingen te ontnemen en dit op te dragen aan een bijzondere telkens voor een jaar verkozen commissie. Maar de steden, die reeds lang klaagden over te weinig invloed tegenover de drie gouwen, weigerden hierin te treden en hielden weldra eene afzonderlijke Statenvergadering te Sneek, afgescheiden van die der drie gouwen te Leeuwarden, een toestand, welks gevolgen voor het gemeene land in Overijssel en Stad en Lande genoegzaam waren gebleken. En het ergste was, dat men ook hier zou

¹⁾ Slothouwer, Oligarchische misbruiken, in Nijh. Bijdr. 3de R. I, blz. 84. De contracten zelve aldaar, blz. 96 vlg.

moeten zeggen, dat het resultaat van verandering eenvoudig zou zijn: „andere menschen, deselve manieren” 1). De prinsgezinde Van Harens en Burmanias waren weinig zuiverder op dit gebied dan de Aylvas en Roordas van de hollandsche partij.

„Veel koopers officieren,
 Weynigh soldaeten,
 Seer slechte cavallieren,
 Kinders tot Staeten,
 Almanacken voor cohieren
 En eygen baeten:
 Dit is het geene Vrieslandt
 Brought om haer welstandt”.

Zoo klonk het spreekwoord in dezen tijd en het had geen ongelijk.

Nog ruwer dan in Friesland oefenden in Stad en Lande de groote landheeren hunne tyrannieke macht uit, tot zelfs in de stad Groningen. Ook hier was allerlei misbruik gepleegd bij de „monstering”, het onderzoek van de bevoegdheid der gekozen volmachten van het platteland 2). De klachten bij den stadhouder en de Staten-Generaal hadden weinig gevolg. Op aanzoek van de heeren Egbert Clant en Johan de Mepsche zonden de Staten-Generaal in 1667 gemachtigden om niet alleen de misbruiken bij de monstering maar ook de zeer bedorven toestanden bij het beheer der waterschappen, der „zijl-vestenijen” en „schepperijen” zeide men hier, te verbeteren. De stad verzette zich tegen de nieuw getroffen regelingen, de twisten tusschen stad en land verhieven zich weder en gedurende eenigen tijd dreigden de oude veeten opnieuw het gewest in rep en roer te brengen; maar de anti-hollandsche partij behield de overhand, in weerwil van de pogingen van De Witt uit Den Haag om met hulp van Jan Osebrand Rengers en diens vrienden haren invloed te breken. Om de twisten te beëindigen en tevens de toetreding ook van Stad en Lande tot de Harmonie te verkrijgen, ging De Witt einde Mei 1670 zelf met vier andere „arbiters” naar het gewest, waar hij een paar weken lang bezig was om de zaken te regelen, hetgeen evenwel nog niet gelukte, daar de stad zich bleef verzetten. Het eigenbelang der

1) Huber, I.I., blz. 8.

2) Wagenaar, XIII, blz. 342 vlg. Brief van De Witt aan Van Weede van Dijkveld, 29 Juli 1670 (Rijksarchief).

grooten landheeren bleek ook hier op den duur machtiger dan de lust om te verbeteren en de begeerde „reformatie” van het gewestelijk bestuur kon niet worden tot stand gebracht.

Doch men verwondere zich niet over deze misbruiken in de afgelegen gewesten van het Noorden, waar de hand der Staten-Generaal slechts zelden kon ingrijpen en het stadhoudelijk gezag, vooral tijdens de minderjarigheid van den stadhouder, niet krachtig genoeg was om de vermogende grondbezitters van adellijke herkomst in toom te houden. In Holland zelf, ook in Amsterdam heerschten blijkens schepen Bontemantel's onthullingen evenzeer schromelijke misbruiken in de regeering: familiebelang, persoonlijke eer- en heerszucht hadden ook hier dikwijls vrij spel; omkopen van stemmen door beloften en gunstbewijzen, uitdeeling van belangrijke of vette ambten aan vrienden en familieleden, misbruik van landsgelden waren ook hier aan de orde van den dag. En De Witt zelf was daarvan niet geheel afkeerig. Zijne briefwisseling toont duidelijk aan, dat hij het belang zijner vrienden en familieleden zeer behartigde, ja dat op het bezetten der ambten en posten met hen zijne macht in Holland voor een groot deel berustte; zij bewijst bovendien, dat de raadpensionaris, door de traditie als de onkreukbare onder de onkreukbaren genoemd en inderdaad in vergelijking met anderen in dit opzicht zeer te prijzen, niet naliet, als de gelegenheid zich aanbood, zich en de zijnen door in onze oogen bedenkelijke speculatiën te bevoordeelen. Maar de talrijkheid der regentenfamiliën in Holland, de betere regeling van het beheer en het toezicht daarop, de meerdere nabijheid der algemeene landscollegiën beperkten daar de misbruiken tot grenzen, die men in het Noorden minder behoefde in acht te nemen.

Twee jaren ruim gingen er voorbij, voordat De Witt er in slaagde om de drie weigerachtige provinciën tot zijne Harmonie over te halen. De Prins was thans in zijn 20ste jaar; het werd nu tijd hem uit de voogdij, waarin Holland hem nog altijd hield, te ontslaan en hem toe te laten in den Raad van State. Het eerste geschiedde dan ook met dankzegging aan den heer Van Ghent en de andere gemachtigden tot de opvoeding, maar het laatste hing nog altijd samen met de kwestie der Harmonie. Den 20sten Maart 1670 verklaarden de afgevaardigden der drie provinciën, door De Witt bewerkt en door de Prinses-Douairière aangezet om op deze wijze ten minste de toelating

tot den Raad van State te verkrijgen, dat zij in de Harmonie toestemden. Het was nu nog de vraag, hoe de Prins in den Raad zou treden, met eene „concluderende” of met eene „adviserende” stem, of wel dat hij alleen zitting zou hebben zonder stem. De Witt begeerde het laatste, maar Zeeland en de Prins zelf het eerste; de andere provinciën, bevreesd voor een te grooten invloed van Zeeland, waar de Prins nu immers Eerste Edele was, aarzelden wat te doen. In Holland bleek de partij van Valckenier en Fagel voor de concludeerende stem, in ieder geval voor overleg met de andere gewesten. Het slot was, dat na veel gehaspel eindelijk in Mei Holland door de medewerking van De Witt toestond, dat de Prins onder beperkende voorwaarden eene concludeerende stem zou krijgen, voorloopig totdat hij eventueel kapitein-generaal voor één veldtocht zou worden, wat toch niet zou kunnen geschieden dan met algemeene stemmen. De Witt bracht nu tegen Juni met groote handigheid de zaak geheel in orde, liet de Harmonie door de Staten-Generaal plechtig aanvaarden en daarna den Prins in den Raad binnenleiden. Eene poging om hem tijdens de afwezigheid van De Witt ook nog in de Staten-Generaal binnen te loodsen, op grond van eene bepaling in zijne commissie voor den Raad van State, dat men er hem mocht ontbieden, werd nog ter elfder ure door den tegenstand van Holland verijdeld 1).

Bij al deze verhandelingen was het duidelijk geworden, dat Amsterdam onder leiding van Valckenier en Van Beuningen en met hulp van Fagel de politiek van De Witt volstrekt niet meer steunde, maar hem zelfs trachtte tegen te werken. De groote macht van den raadpensionaris was dezen heeren een doorn in het oog; zij klaagden over zijn willekeur, zijn heerschen over zijne meesters 2), over zijn in het oog loopende bevoordeeling zijner vrienden en hadden niet meer of minder in den zin dan hem van het kussen te dringen 3). Maar de raadpensionaris, die op de Bickers en De Graeffs en hun aanhang nog altijd rekenen kon, gaf geen kamp. In 1669 trachtte hij met de tegenpartij tot een vergelijk te komen en toen Valckenier hem afwees „om redenen” en diens medestander Van Beuningen tot burgemeester was

1) Wicquefort IV, p. 124 vlg. is over deze zaken zeer uitvoerig.

2) „Dat het lant en deese stadt van een minister werd geregeert, denoteerende den Raetpensionaris De Witt” (Bontemantel, II, blz. 156).

3) Fruin, Bijdrage tot de geschiedenis van het burgemeesterschap van Amsterdam tijdens de Republiek, in Nijh. Bijdr. 3de Reeks V, blz. 221 vlg.

gekozen, hoopte de raadpensionaris nog, door voorkomendheid en door hen en Fagel over allerlei belangrijke zaken met eenige ostentatie om raad en overleg te vragen, hun tegenwerking te doen eindigen; maar ook in het volgende jaar viel de burgemeestersverkiezing tegen zijn zin uit en hij had weldra over aanhoudenden onwil te klagen, terwijl zijn aanbevelingen voor posten en ambten dikwijls het tegenovergestelde gevolg begonnen te verkrijgen. De houding van Amsterdam in de zaak van den Prins was dan ook zeer gunstig voor dezen gelijk Fagel in Haarlem thans ten duidelijkste bewees Oranjegezind te zijn.

Deze vijandschap tegen De Witt bracht natuurlijk toenadering tot de Prinsenpartij met zich. Fagel liet zich zelfs reeds uit, dat men het Eeuwig Edict moest verscheuren¹⁾. Tegen de nieuwe verkiezing van 1671 waren alle maatregelen genomen om Valckenier c. s. uit zijn burgemeestersambt te drijven; persoonlijke kibbelarijen en veeten van ouden en jongen datum, dankbaarheid voor vroeger bewezen diensten werkten mede en na allerlei intrigues, waarbij „de partijen sochten yder haer vaeten wel te becuypen” en elkanders „vrintjes” in beweging te brengen, schoot de partij van Valckenier ditmaal te kort: geen harer candidaten werd burgemeester; De Witt had gezegepraald over den trotschen verwant der Pauwen en Trips, die hem intusschen deze nederlaag nooit vergaf²⁾. De verkiezing van Fagel tot griffier der Staten-Generaal (Nov. 1670) in de plaats van den gestorven Ruysch ontsloeg De Witt ook van den in de hollandsche Statenvergadering zoo invloedrijken haarlemschen pensionaris en scheen zijne macht in Holland te versterken³⁾; de verheffing van den uit Zweden teruggekeerden ambassadeur De Groot tot pensionaris van Rotterdam, de tweede stad van Holland op het gebied van den handel, scheen een nieuwe zegepraal. Maar dit alles nam niet weg, dat de raadpensionaris onder de regenten nog altijd machtige vijanden had, die meer en meer zich lieten vinden om met hulp der Oranjegezinden en tegen belangrijke concessiën aan dezer wenschen en plannen den machtigen „minister” ten val te brengen.

Wat zij in stilte voorbereidden, werd in de hand gewerkt door den loop der buitenlandsche zaken in deze jaren.

1) Wicquefort IV, p. 132, 135 suiv., 143.

2) Vgl. Bontemantel, II, blz. 151 vlg., vooral blz. 168 vlg.

3) Wicquefort IV, p. 211/2, met de aantekeningen uit De Witt's ms. brieven aldaar.

De voortreffelijke fransche diplomaten uit de school van Richelieu en Mazarin hadden de vernietiging van de Triple Alliantie en van den vrede van Aken als het eerstvolgende doel van hunne werkzaamheid aangemerkt¹⁾. Zij trachtten dit doel zoowel bij het zwakke Spanje als bij de twee bondgenooten der Republiek langs allerlei wegen te bereiken. Spanje, geregeerd door eene hartstochtelijke en geldgierige vrouw en hare onwaardige gunstelingen en onbekwame ministers, was niet in staat de fransche intrigues te verijdelen. Vele zijner staatsdienaren, o. a. de oude Peñaranda, beschouwden de Spaansche Nederlanden als een last, waarvan Spanje zich hoe eerder hoe liever moest ontslaan, en kenden het verre land in het Noorden volstrekt niet. De landvoogden, die elkaar te Brussel opvolgden — Castel-Rodrigo, Velasco, sedert 1670 de jonge graaf de Monterey — waren iets beter op de hoogte van hunne taak, maar vonden te Madrid zoo weinig steun, dat zij weinig goeds konden uitrichten. Zooveel was duidelijk, dat Spanje tegenover Frankrijk bij de Republiek steun moest zoeken, wilde het de Spaansche Nederlanden behouden; Castel-Rodrigo had daarom boven den afstand van Franche Comté dien van eenige nederlandsche vestingen verkozen, omdat hij hoopte zoo de vrees der Hollanders voor Frankrijk te versterken, en Monterey trachtte zich zoo nauw mogelijk bij de Republiek aan te sluiten²⁾. Frankrijk stelde dan ook reeds spoedig voor de Nederlanden te ruilen tegen Roussillon, door Spanje bij den vrede der Pyreneën afgestaan, en tegen de belofte om Spanje te steunen bij zijne pogingen tot herovering van Portugal, maar noch de Keizer, die als vermoedelijke erfgenaam voor zijne rechten optrad, noch Spanje zelf liet zich tot de ruiling vinden.

De Witt, die de lucht van deze plannen kreeg, werkte ze naar vermogen tegen, maar hij kreeg in Den Haag weldra een geduchter tegenstander tegenover zich dan D'Estrades mocht heeten. De volledige mislukking van D'Estrades' politieke plannen, die in de eerste plaats ten doel hadden de Republiek in vriendschappelijk overleg met Frankrijk tot de door het laatste gewenschte oplossing te brengen,

1) Vgl. over de diplomatieke intrigues dezer jaren vooral: Lefèvre Pontalis, II, Chapitres IX et X, waar de ms. correspondentie van De Witt en die der fransche diplomaten zeer goed zijn gebruikt.

2) Lonchay, p. 239 suiv.; Van Dijk, Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie (Utr. 1851), blz. 281 vlg.

was door de Triple Alliantie en den vrede van Aken bezegeld en de met den raadpensionaris zeer bevriende gezant werd dan ook vervangen door een der bekwaamste leiders van de nieuwe fransche diplomatie, Simon Arnauld de Pomponne, die tegen het einde van Februari 1669 zijne plaats kwam innemen¹⁾. Hij moest het wantrouwen tegen Frankrijk in de Republiek trachten te verminderen, De Witt door onderhandelingen bezig houden en zich met diens tegenpartij, de Oranjegezinden, inlaten om hem desnoods omver te kunnen werpen; vooral echter moest hij trachten het door Van Beuningen gewekte wantrouwen in Frankrijk's bedoelingen weg te nemen. Pomponne zag wel dra in, dat het laatste niet meer mogelijk was²⁾, en bepaalde zich dus tot het voeren der onderhandelingen met De Witt, met het doel om diens plannen ten volle te leeren kennen en in den tusschentijd Frankrijk gelegenheid te geven de Triple Alliantie te verbreken door heimelijk Engeland en Zweden te bewerken, terwijl De Witt's aandacht door onderhandelingen zou worden afgeleid³⁾.

Het listige plan gelukte wonderwel. De Witt, door Pomponne's betuigingen misleid, stelde in den loop van 1669 achtereenvolgens twee plannen omtrent de zuidelijke Nederlanden voor op den grondslag van het „cantonnement”; het eene met afstand van Kamerijk, Aire en St. Omer aan Frankrijk, het andere zelfs met teruggave van de bij den vrede van Aken afgestane plaatsen in ruil voor deze drie aan de fransche grenzen gelegene; het overige België zou dan als afzonderlijke republiek worden ingericht. Noch deze plannen noch die van eene verdeeling der Spaansche Nederlanden tusschen Frankrijk en den Keizer vonden goedkeuring aan het fransche Hof. Alle pogingen van De Witt om eenige toenadering van Frankrijk te verkrijgen mislukten⁴⁾ en de zware belasting van allerlei uit de Republiek in Frankrijk ingevoerde handelsartikelen als antwoord op het verbod van den invoer van franschen brandewijn en fransche manufacturen bewezen, dat men ook van staatsche zijde weinig meer aan de vriendschap hechtte. In Juni 1671 verliet Pomponne eindelijk Den Haag om opnieuw als ambassadeur naar Zweden te gaan; kort daarna verving hij den gestorven Lionne als minister van buitenlandsche zaken

1) Van Dijk, blz. 27.

2) Ib. blz. 41.

3) Ib. blz. 65.

4) Ib. blz. 71.

te Parijs. In Den Haag bleef niet meer dan een zaakgelastigde achter.

Deze houding van Frankrijk opende De Witt eindelijk de oogen voor de noodzakelijkheid om tegenover alle gebeurlijkheden de Republiek in staat van tegenweer te stellen. Vooral de plotselinge aanval van Lodewijk XIV op het hertogdom Lotharingen in Augustus 1670 deed hem zien, dat Frankrijk zijn oude plannen volstrekt niet opgaf; maar zijne vertoogen hadden even weinig gevolg als die des Keizers: Lotharingen, dat in den tijd van eene maand veroverd was, bleef in fransche handen. Bracht deze zaak de wenschelijkheid van wapening ten duidelijkste aan den dag, vooral toen men vernam, dat er ook fransche troepen noordwaarts, naar Péronne, waren gezonden¹⁾, de ware bedoelingen van Lodewijk XIV bleven den raadpensionaris nog verborgen, niet het minst ten gevolge van de onvoldoende inrichting onzer diplomatie, eene fout, die de schromelijkste onheilen over het land heeft gebracht.

De voornaamste gezantschapsposten bleven juist in deze jaren geruimen tijd onbezet of werden door onbekwame personen waargenomen.

Met het oog op de bekende fransche plannen tegen de Spaansche Nederlanden was de gezantschapspost te Madrid van veel belang, maar de staatsche gezant Van Reede was hier in September 1669 overleden en het duurde langer dan een jaar, eer Van Beverningh, de eerste diplomaat der Staten, zich na herhaalden aandrang liet vinden om den post op zich te nemen; hij kwam er in Januari 1671 aan, bleef er tot half Juli en keerde toen weder terug, nadat hij den weg gebaad had voor een verbond tusschen Spanje en de Republiek in het geval van een aanval van Frankrijk op een van beiden en „met vele demonstratie van toegenegentheyte gedimiteert” was geworden²⁾.

De wapeningen van Frankrijk waren toen algemeen bekend en dat de Republiek bij een aanval van die zijde ook op een oorlog met Munster te rekenen had, was zeker, tenzij Munster door Brunswijk-Lunenburg en Brandenburg in toom gehouden kon worden. De Prins van Tarente, die een oogenblik door De Witt als toekomstig kapitein-generaal in het oog was gevat, en andere Franschen in staatschen dienst

1) De Witt aan Van Beuningen, 29 Aug. 1670 (Rijksarchief).

2) Van Dijk, blz. 381 vlg. tot 435.

namen reeds in het najaar van 1670 hun ontslag — een nieuwe aanwijzing van Frankrijks vijandige gezindheid.

Maar het gevaar dreigde ook van engelsche zijde en daarop was door De Witt in het geheel niet gerekend.

Ook te Londen was de gezantschapspost in deze jaren lang onvoldoende bezet of onvervuld gebleven. De gezant aldaar, Johan Boreel, was voor dien belangrijken post niet berekend en men maakte daarom het plan Van Beuningen als buitengewoon ambassadeur naar Londen te zenden, wat evenwel eerst in Juni 1670 geschiedde; hij bleef er een groot half jaar en besprak de moeilijkheden door een britschen rooftocht in Suriname ontstaan, de eischen van Engeland betreffende de uitlevering van een van moordaanslag op den koning verdachte, de uitwijzing van schotsche predikanten uit de Republiek, de ongegronde klachten van Engeland over het vervaardigen van tapijten, horloges, gedenkpenningen en schilderijen met voorstellingen van den tocht naar Chatham, over pronken met de veroverde Royal Charles enz. 1).

Bewezen deze laatste klachten reeds het bestaan van groote gevoeligheid jegens de Republiek, de koele houding tegenover de staatsche gezanten aangenomen, de onverschilligheid, waarmede de regeering van Karel II de vertoogen omtrent den aanval op Lotharingen, de verdere plannen van Frankrijk en in verband daarmede de noodzakelijkheid van een krachtig gezamenlijk optreden der Triple Alliantie opnam, getuigden voldoende, dat er reden bestond voor de vrees, dat bij een aanval van Frankrijk op dezen staat geen krachtige hulp van Engeland te hopen viel. Er liepen reeds geruchten van een geheim verbond tusschen Frankrijk en Engeland, waaraan De Witt evenwel weigerde geloof te slaan. De afwijzende houding van de engelsche regeering tegenover de plannen om den Keizer en eenige duitsche vorsten in de Triple Alliantie op te nemen, wat door den keizerlijken gezant Lisola zeer gewenscht werd en de fransche plannen verrijdeld zou hebben, toonde intusschen de gezindheid van Engeland duidelijk.

Niet minder slecht was De Witt op de hoogte van wat er te Parijs omging. Ook daar was de gezantschapspost van September 1668, toen

1) Over een en ander vooral: De Witt aan Van Beuningen, 14 Nov. 1670 (Rijksarchief).

Willem Boreel stierf, tot eind Augustus 1670 onbezet gebleven. Toen was Pieter de Groot, hoewel pas in functie als pensionaris van Rotterdam, daarheen gegaan als ambassadeur in de hoop door zijne oude betrekkingen tot het fransche Hof uit de dagen zijns vaders iets goeds te weeg te brengen. Maar De Groot, hoewel persoonlijk vriendelijk ontvangen, werkte weinig uit en drong reeds spoedig bij de Staten aan op toerusting ten oorlog: wat hij in Frankrijk zag, maakte hem zeer bevreesd.

Hij had er reden toe, want juist in dezen tijd kwam het geheime verbond tusschen Engeland en Frankrijk werkelijk tot stand. Karel II, aangezet door York en de oorlogspartij aan zijn Hof, die brandde van begeerte om den smaad van Chatham uit te wisschen, overgehaald door geldaanbiedingen en vrouwenlist, ten slotte bewerkt door zijne zuster Henriëtte, hertogin van Orleans, had toegestemd in het geheime tractaat van Dover (31 December 1670), dat hem losmaakte van de Triple Alliantie en daarentegen met Lodewijk XIV tegen de Republiek verbond, onder belofte van 3 millioen francs jaarlijksch subsidie en van de verkrijging van Walcheren en de Scheldemonden voor Engeland. Herhaalde waarschuwingen uit Madrid, uit Berlijn, van Van Beverningh waren De Witt in het oor geblazen, maar, rekenend op Temple en de gesloten alliantie, had hij een en ander in den wind geslagen; zelfs van Frankrijk hoopte hij ten slotte nog, dat het wederom tot de oude vriendschap met de Staten zou terugkeeren ¹⁾, en van Karel II vreesde hij, hoezeer overtuigd van de „continueele veranderlyckheit” der engelsche politiek, op zijn allerergst eene loslating der Triple Alliantie, niet een nieuwen oorlog. En Van Beuningen, „pauvre dupe”, spotte Lionne in Januari 1671, liet zich misleiden omtrent de ware bedoelingen van de door het Parlement met aanzienlijke sommen gesteunde bewapening der engelsche vloot; „le dénouement de la comédie” zou een bittere teleurstelling opleveren voor hem en De Witt, die zijne berichten trouwens wat al te rooskleurig achtte.

Toen Lodewijk XIV met Engeland gereed was en ook in Zweden, zooals De Groot reeds lang te voren had gewaarschuwd, het kwistig uitgestrooide fransche geld krachtiger bleek dan de anti-fransche politiek, zoodat Zweden in ieder geval het verbond met de Republiek niet

1) Van Dijk, blz. 88/9.

gestand zou doen, wendde hij zich tot den Keizer en de duitsche vorsten om ook hen te bewegen zoo niet met Frankrijk op de Republiek aan te vallen, dan toch haar aan haar lot over te laten. De Rijnvorsten en Munster, reeds lang onder franschen invloed en door fransch geld en fransche diplomatie thans nog meer gewonnen, lieten zich spoedig overhalen. Keulen en Munster, het eerste geleid door de franschgezinde Fürstembergen, toonden zich ook bereid om de Republiek den oorlog te verklaren, ook ter wille der belangen van het Catholicisme. De ondergang der machtige protestantsche mogendheid, hoop en steun der duitsche Protestanten, zou voor de zaak der katholieke Kerk van groot belang zijn en Lodewijk XIV, wiens katholieke godsdienstijver zich juist in deze jaren sterk begon op den voorgrond te stellen, liet niet na dezen kant van de zaak bij de katholieke Rijnvorsten en den Keizer duidelijk te doen uitkomen. Ook bij Spanje werden pogingen gedaan om het van de Republiek af te trekken en deze zoo geheel alleen aan den aanval van alle kanten bloot te stellen. De Keizer, van de andere zijde door de Turken bedreigd en niet veilig voor de telkens door Frankrijk aangezette Hongaren, liet zich op het einde van 1671 tot een overeenkomst met Frankrijk bewegen op grondslag van het verdeelingsplan van 1668 omtrent de spaansche erfenis; Beieren beloofde zijn steun aan de fransche politiek, zelfs ter verkrijging van het keizerschap voor Lodewijk XIV na den dood des Keizers: Spanje bleef nog weerspannig en Brandenburg, hoezeer gezind om Lodewijk te helpen bij zijn pogingen tegen de Spaansche Nederlanden, bleef weigerachtig om zich tegen de Republiek te keeren.

Terwijl de fransche diplomatie zoo naar alle kanten den weg effende en de vindingrijke Colbert door protectionistische maatregelen de schatkist vulde, organiseerde de voortreffelijke minister van oorlog Louvois met ijzeren hand het leger voor den komenden veldtocht. Men had gemeend reeds in het voorjaar van 1671 te kunnen toeslaan maar het geheele jaar verliep nog in diplomatieke onderhandeling en militaire voorbereiding. Eerst in April 1672, nadat Zweden tot een alliantie met Frankrijk was overgehaald, waardoor de Sont voor de Republiek dreigde gesloten te worden, was alles gereed. Een goed samenhangend leger van 120000 man geoefende troepen 1), waarvan $\frac{1}{6}$ ruitery, Franschen, Italianen, Zwitsers, Ieren, Engelschen,

1) Rousset, Histoire de Louvois, 1, p. 346.

alles dooreen volgens de gewoonte van dien tijd, maar één geheel onder ijzeren krijgstuicht, met eene uitstekende artillerie van 100 kanonnen, 300 pontons om de rivieren over te steken, alles voortreffelijk uitgerust, goed voorzien van ammunitie, die nog bijtijds in Holland gekocht was 1), en met hulp van officieren, die vroeger in staatschen dienst waren geweest, ingericht op een oorlog in de Republiek, onder het bevel van Turenne, Condé, Luxembourg, Vauban en andere beroemde veldheeren, zou op het eerste sein langs een zorgvuldig voorbereiden weg door het Luiksche naar de Republiek oprukken. Tegelijk zouden Munster en Keulen samen met ongeveer 30000 man 2) hare oostergrenzen aantasten en zou de verbonden engelsch-fransche vloot van de zeezijde op Holland en Zeeland aanvallen. Zoo zou de Republiek in minder dan tijd te gronde moeten gaan.

De Witt bevroedde nog diep in het najaar niet den omvang van het gevaar. Wel had De Groot herhaaldelijk in zijne *dépêches* gewezen op de geruchten omtrent een alliantie tusschen Frankrijk en Engeland, maar eerst in November 1671 schreef hij dienaangaande met zekerheid. De weigering van Engeland om de Triple Alliantie uit te breiden, de onverschilligheid van Karel II bij den franschen aanval op Lotharingen, de streken van Arlington tegenover Van Beuningen maakten De Witt wel ongerust, doch hij rekende op den tegen Frankrijk's veroveringsplannen gekeerden geest der engelsche natie en op de anti-fransche houding van het Parlement, dat de onvertrouwbare regeering wel op het rechte pad zou houden. Maar Temple had reeds in Augustus 1670 Den Haag verlaten en keerde in weerwil van De Witt's herhaalde aanzoeken niet terug; in den zomer van het volgende jaar kwam eindelijk bericht, dat hij niet zou terugkomen, en thans verliet ook zijne vrouw Den Haag, waar zij nog was achtergebleven. Een engelsch jacht, de Merlin, zou haar in Augustus komen halen en van deze gelegenheid meende Karel II gebruik te maken om nieuwe moeilijkheden te scheppen 3). Het jacht moest dwars door

1) Tussehenpersoon daarbij was de joodsche bankier Zadok te Amsterdam, die deze ammunitie in het geheim had opgekocht, zoogenaamd ten behoeve van de Spanjaarden en van duitsehe steden, en over Keulen had vervoerd (Rousset, I, p. 338). Deze Zadok speelde ook later een verraderlijke rol (vgl. mijn verslag van een onderzoek naar archivalia te Parijs, blz. 38).

2) Knoop, Willem de Derde, I, blz. 79.

3) Lefèvre Pontalis, II, p. 134. Vgl. De Jonge, II, blz. 243 vlg.; Wijnne, Geschiedenis, blz. 281 vlg.

de in het Kanaal kruisende staatsche vloot zeilen en bij niet strijken van de vlag onmiddellijk vuur geven. Op de heenreis kwam hiervan niets door den hevigen wind, die het jacht van de vloot wegdreef. Maar op de terugreis zeilde het met de koninklijke vlag in top dwars door de thans dicht bij de zeeuwsche kust geankerde Staatschen, schoot als saluut in de richting van het admiraalschip van De Ruyter maar ontving geen antwoord, daar diens schip juist zeer op zijde helde; wel antwoordde de luitenant-admiraal Van Ghent en daarop eindelijk De Ruyter zelf, maar de kapitein van het jacht schoot nu met scherp terug, klagende dat Van Ghent de vlag niet had gestreken „volgens gewoonte”. Van Ghent kwam mevrouw Temple zelf begroeten en verklaarde tot deze wijze van salueeren niet gehouden te zijn, waarop het jacht ongemoeid doorzeilde. Dit voorval werd door het engelsche gouvernement hoog opgenomen en gaf aanleiding tot zeer onaangename onderhandelingen over de vlagkwestie, waarbij de oude verschillen weder werden opgerakeld en de Staten weigerden aan de engelsche eischen gevolg te geven. De zending van den twistzoeker Downing in December als gezant bij de Staten opende eindelijk ook De Witt de oogen voor het gevaar van engelsche zijde, al hoopte hij nog steeds het af te wenden door het Parlement, dat echter in Augustus 1671 was ontbonden en 18 maanden lang niet meer werd bijeengeroepen, en door de stemming der natie zelve tegenover Frankrijk.

Het gevaar van franschen kant bleek meer en meer onvermijdelijk. In den loop van 1671 klaagde Lodewijk XIV steeds bitterder over de houding der Staten, over hun toelaten der uitgave van tallooze libellen tegen hem en zijne regeering, over den toon der couranten in de Republiek tegenover hem en zijn Hof, over de lasten op fransche goederen hier te lande gelegd tegenover de protectionistische maatregelen van Colbert in Frankrijk. En De Groot, hoewel persoonlijk steeds met beleefdheid bejegend, maakte zich reeds lang geene illusiën meer; de nutteloosheid van verdere bemoeiingen inziende, drong hij in Den Haag op krachtige voorbereiding ten oorlog aan.

Reeds na den franschen aanval op Lotharingen had De Witt toerustingen aanbevolen, maar de Staten-Generaal, vertrouwend op de engelsch-zweedsche alliantie, waren slechts noode en langzaam ertoe overgegaan hunne zeemacht te versterken, terwijl voor de landmacht zoo goed als niets werd gedaan. Eerst in het voorjaar van 1671

werd op ernstigen aandrang van De Witt besloten eene vloot van 36 groote en een aantal kleine schepen uit te rusten, terwijl tevens maatregelen werden voorbereid om het landleger te versterken door nieuwe wervingen en benoeming van hoofdofficieren met het oog op de samentrekking van het fransche leger aan de noordergrens en de verschijning van den koning zelf met een leger in Vlaanderen. De Witt schijnt zelfs gedacht te hebben aan de mogelijkheid om door een aanval van staatsche zijde de fransche plannen, die blijkbaar nog niet dadelijk tot uitvoering konden komen, bijtijds te verijdelen¹⁾. Nog wanhoopte hij niet aan eene verzoening met Frankrijk en dacht daarbij gebruik te maken van zijn betrekkingen tot D'Estredes, die juist te Duinkerken was en naar Den Haag zou kunnen komen. Maar het bleek spoedig, dat hiervan geen sprake meer kon zijn en dat de Staten zich hadden te wapenen, vooral toen Lodewijk zich niet meer in Den Haag liet vertegenwoordigen dan door een agent. Ook De Groot, die in Juni even overgekomen was, vroeg nu zijn eigene terugroeping maar bleef ten slotte te Parijs op aandrang der Staten, die nog altijd iets van zijne ambassade verwachtten²⁾. Hij had de moeilijke taak om de staatsche politiek van handelsoorlog en vredelievende betuigingen tegelijk in Parijs te verdedigen, de fransche klachten aan te hooren en met tegenklachten te beantwoorden. Op den eersten December richtten de Staten een plechtig schrijven tot den koning om nog eens hun gedrag tegenover hem te verdedigen en hunne toerusting en land en ter zee te rechtvaardigen. De Groot zou dien brief plechtig in een audientie overhandigen en hem van mondelinge inlichtingen vergezeld doen gaan. Den 4^{den} Januari 1672 eerst kreeg hij daartoe gelegenheid, maar de koning ontving het schrijven „met een mine van indignatie” en beantwoordde het zoowel mondeling als schriftelijk in dreigende termen, verklarende voort te zullen gaan met zijne wapening, waarvan hij aan niemand rekenschap had te geven³⁾. Het eenige wat overbleef was het nemen van „tydelycke ende vigoureuse resolutiën” ten oorlog, maar toch liet men De Groot nog te Parijs tot einde Maart, toen hij

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 117.

2) ib. p. 121. Vgl. Combes in *Mélanges Historiques*, I, p. 365, waar een brief van De Witt aan Pomponne, dd. 25 Sept. 1671, met hoop op herstel van „la même confidence, que les deux nations ont autrefois jugée leur être si nécessaire”.

3) De beide brieven bij Mignet, III, p. 657 en 660.

in treffende bewoordingen en onder betuiging van den goeden wil der Staten zijn afscheid nam van het fransche hof. Nauwelijks was hij vertrokken, of Lodewijk XIV verklaarde (6 April 1672) de Republiek den oorlog: de redenen daarvan maakte hij in een heftig manifest van dien dag wereldkundig. Het devies „*evexi sed discutiam*”, dat hij op een bij deze gelegenheid geslagen medaille liet aanbrengen, getuigde van zijn voornemen om de ondankbare Republiek, eenmaal door Frankrijk in den grooten spaanschen oorlog van overheersching door het machtige Spanje gered, van de aarde te verdelgen¹⁾.

Karel II was hem reeds eenige dagen voor geweest. In weerwil van de stemming zijns volks, dat sterk tegen Frankrijk was ingenomen, dreef hij reeds lang tot een oorlog. Downing eischte op hoogen toon voldoening voor de Engeland aangedane beleedigingen en bezwaren, maakte aanspraak op het *Dominium Maris* in den uitgebreidsten zin en de erkenning daarvan door de Staten ook in het strijken van de vlag op elke zee, al was het maar voor één engelsch oorlogschip. Men deed wat men kon om hem te bevredigen en gaf aan den eisch omtrent de vlag zelfs toe als „teeken van deferentie” voor den bondgenoot, niet als bewijs van het opgeven der vrije vaart. Maar niets mocht baten. Downing verklaarde uit de hoogte, dat het aanbod te laat kwam, bood zijn paspoort aan en ging naar Engeland. De gezant in Londen, Boreel, in Maart door Meerman als buitengewoon ambassadeur gesteund, trachtte nog den storm te bezweren, misleid als hij was geworden omtrent de ware politiek van Karel II, maar reeds den 28sten Maart werd in een dergelijk manifest als dat van Lodewijk de oorlog aan de Republiek verklaard. Eenige dagen te voren had, na eene mededeeling aan Meerman, dat Engeland de staatsche schepen zou aanvallen, sir Robert Holmes een aanval gedaan op de Smyrna-vloot, die niets vermoedend onder klein konvooi bij Wight zeilde, maar ten gevolge van den krachtigen weerstand van het konvooi slechts een paar schepen kunnen bemachtigen.

Engeland en Frankrijk waren voorgegaan, Munster en Keulen volgden met dergelijke manifesten; het eerste eigenlijk op grond van de oude grieven, thans echter door eenige kleinere uit den laatsten tijd en algemeene klachten over omkoopning zijner dienaren, aanslagen op 's bisschops leven, zending van spionnen vervangen, het laatste wegens

1) Rousset, Histoire de Louvois, I, p. 321 suiv.

het niet teruggeven van Rijnberk en het steunen der stad Keulen tegen zijn gezag, oude grieven eveneens, die in den laatsten tijd weder opgerakeld waren, vooral tijdens de nieuwe moeilijkheden tusschen de stad en den keurvorst omstreeks 1670. De ondergang der Republiek, zoo juichten ook deze naburen, zou aan al dat onrecht een einde maken; de beloften van fransche hulp en fransch geld, door de fransche diplomaten aan de heeren te Munster en Brühl kwistig gedaan, de begeerte om door den ondergang der kettersche Republiek het katholieke geloof te bevoordeelen, de geheime intrigues der geheel voor Frankrijk gewonnen gebroeders Fürstemberg aan het keulsche hof — dit alles zette deze vorsten tot krachtige medewerking aan. Vooral het bondgenootschap van Keulen, welks keurvorst, Maximiliaan Hendrik van Beieren, tevens bisschop van Luik was, had voor Frankrijk groote waarde, want over zijn luiksche grondgebied bezat het fransche leger daardoor een weg naar de Republiek buiten de spaansche landen om, welke neutraliteit nu niet behoefde geschonden te worden¹⁾. En de zwakheid der oostergrens van de Staten zou de oostelijke gewesten, dacht men, spoedig in de handen van Munster en Keulen brengen.

1) Huisman, Maximilien Henri de Bavière (Bruxelles, 1899), p. 84 suiv.

HOOFDSTUK VIII.

DE VAL VAN DE WITT.

Wat had de van alle kanten bedreigde Republiek tegenover hare vijanden te stellen?

Vertrouwende op de hechtheid der Triple Alliantie en op den steun van het zweedsche leger, als de Spaansche Nederlanden opnieuw werden aangevallen, begeerig bovendien om zuinigheid te betrachten, hadden de Staten-Generaal op voorstel van Holland en aanraden van De Witt onmiddellijk na den vrede van Aken ¹⁾ hun leger aanzienlijk verminderd en weder ruim 40000 man naar huis gezonden, zoodat slechts 33000 man waren overgebleven, waarvan Holland ongeveer de helft betaalde. En wat er overgebleven was, was zeker niet het beste gedeelte; de officieren waren grootendeels onervaren jongelieden uit den regentenstand en beschouwden hun post hoofdzakelijk als een middel om op gemakkelijke wijze geld op te strijken, een opperste leiding ontbrak en de misbruiken van financiële aard tierden welig. Het tafereel, dat de bekende Mémoires van den graaf de Guiche van het toenmalige nederlandsche leger ontrollen, is verre van schitterend: de geldzucht en onbekwaamheid der officieren werd geëvenaard door de inhaligheid en onervarenheid der soldaten; van discipline was weinig te zien; de magazijnen waren ledig, de vestingwerken verwaarloosd, de wallen met boomen beplant als waren het tuinen, de grachten verdroogd; de schutterijen waren geheel en al verlopen, de wapenoefeningen der burgerij in de doelens ontaard in feestgelagen, waarbij de officieren in fraaie kleedij wedijverden. „Het schijnt, dat wij den oorlog niet meer verstaan”, schrijft de bekwame kolonel Bampfield in April 1672 aan De Witt; een ander maal schreef hij den raadpensionaris, dat de aanvoorders van het leger der Staten, meerendeels oude en afgeleefde heeren, vóór den

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 185 suiv.

oorlog wel een drie maanden mochten kampeeren om te leeren, wat er in oorlogstijd vereischt werd ¹⁾).

De Witt zag het gevaar spoedig in. Bij de eerste geruchten van de fransche wapening, in October 1669 reeds, drong hij aan op versterking van leger en vloot, het eerste met 50000 man, en op aanstelling van ervaren officieren uit den vreemde, maar een jaar later eerst werd besloten tot de vermeerdering met een tiende van wat De Witt begeerde. Hij hield niet op aan te dringen op krachtige maatregelen tot verbetering, waardoor hij ten slotte 100000 man op de been hoopte te brengen; ten einde de betaling te vereenvoudigen wilde hij de zeeprovinciën voor de vloot, de landprovinciën voor het leger doen zorgen. Maar de onwil om veel geld uit te geven en de binnenlandsche onrust, de moeilijkheid om de meeste provinciën tot betaling van hare achterstallen aan Holland en de admiraliteiten te bewegen, de tegenwerking ook van Zeeland hield lang iedere organisatie tegen, zoodat eerst in het voorjaar van 1671 onder medewerking van den Raad van State ten minste het noodige geld werd toegestaan.

De vloot, die in 1671 in zee was geweest, werd in den winter weder onttakeld en het leger, dat men had willen bijeenbrengen, bleef in de garnizoenen. De Witt, thans door de houding van Frankrijk en Engeland beide hoogelijk verontrust, stelde onmiddellijke uitrusting van 120 vaartuigen en nieuwe lichte van 20000 man voor, maar de Staten, langzaam als altijd en thans bovendien, ten minste voorzoover Zeeland betref, weinig gezind om flink mede te werken met de leiders der heerschende staatspartij, gingen niet dadelijk op dit denkbeeld in en toen zij eindelijk de zaak ter hand namen, werd het voorstel aanmerkelijk besnoeid. Groote moeilijkheden rezen bovendien over de betaling van al deze buitengewone wapeningen, die het gewone oorlogsbudget van nog geen 4½ miljoen gulden aanzienlijk overschreden; de slechte financieele toestand van verscheidene gewesten deed ten slotte alles nederkomen op het toch reeds zwaar belaste Holland, dat zuchtte onder een schuldenlast van 125 miljoen ²⁾, en in weerwil van De Witt's voortreffelijk financieel beleid op den duur niet in staat was zijne verplichtingen na te komen. De Witt's pogingen om nieuwe belastingen op te leggen mislukten door den tegen-

1) Ib. p. 194.

2) Ib. p. 201 suiv.

stand van den handel, die vooral in Amsterdam alle lasten als een groot gevaar verwierp. Leeningen waren zoo het eenige middel om aan geld te komen en steunende op zijne veelomvattende studiën over kansrekening en zijne nauwkeurige berekeningen betreffende den gemiddelden levestijd, stelde De Witt in overleg met den eveneens in wiskundige berekeningen ervaren amsterdamschen regent Jan Hudde in een uitvoerig rapport de voordeelen der uitgifte van lijfrenten ten laste van den staat boven gewone leeningen in het licht. Hij meende ze gerust in plaats van op $16\frac{1}{2}$ tot $8\frac{1}{3}$ 0/0, waarvoor zij gewoonlijk werden uitgegeven, te mogen stellen op $6\frac{1}{4}$ 0/0, wat in het algemeen voor den heffer der rente dezelfde waarde moest hebben als 4 0/0 gewone jaarlijksche rente 1). Maar de Staten van Holland lieten zich niet door de vertoogen van den raadpensionaris overtuigen en verschillende gewone leeningen werden in 1671 en 1672 gesloten, zoodat de schuld der provincie tot eene rente van 11 millioen 's jaars steeg, vertegenwoordigende een kapitaal van ongeveer 240 millioen. Die vermeerdering moest vergoed worden ten deele door belasting op rijtuigen en bieren, ten deele door eene rentereductie. De Witt stelde voor deze reductie van 4 op $3\frac{1}{2}$ 0/0 te stellen, maar men besloot ze tot $3\frac{3}{4}$ 0/0 te beperken, terwijl het nog ontbrekende uit het reservefonds werd geput, dat hij in 1655 had gevormd. Maar ook zoo kwam het noodige geld niet bijeen en Holland zag zich in het voorjaar van 1672 met het naderen van den oorlog gedwongen tot de heffing van een 200sten penning van alle goederen, hoe ook genaamd, eenige weken later verdubbeld en verdriedubbeld en ten slotte nog vergezeld van grondbelasting en hoofdgeld, eindelijk zelfs van eene gedwongen leening tot een interest van 2 à 4 0/0.

Zoo was eindelijk en ten laatste het geld voor den krijg verkregen. De vloot werd op krachtigen aandrang van De Witt in Mei 1672 gebracht op eene hoogte van meer dan 130 schepen, het leger aanvankelijk, op papier ten minste, op ongeveer 52000 man. De Witt was met dit laatste cijfer volstrekt niet tevreden en verkreeg in April nog met veel moeite nieuwe versterkingen, die het leger ten minste op 80000 man zouden brengen, waarbij dan nog 20000 waardgelders zouden worden opgeroepen, de helft onmiddellijk, de rest later, benevens troepen gewapende boeren ten behoeve van het aardwerk.

1) Vgl. Res. Holl. 31 Juli 1671, waar zijn merkwaardig rapport is gedrukt.

Zoo zou dan eindelijk toch het bedrag van ruim 100000 man, door den raadpensionaris noodig geacht, bijeenkomen. Maar in werkelijkheid waren bij het uitbreken van den oorlog niet meer dan 50 à 60000 man aanwezig¹⁾. Met kracht dreef hij aan tot snelheid bij het verzamelen der toegestane troepen, die voor een groot deel uit Zwitserland, Zwen, Denemarken en de duitsche landen moesten komen. Maar ook thans ging niet alles zooals het moest gaan: het was te laat om het jaren lang verwaarloosde en volgens het systeem van De Witt tusschen zeven provinciën versnipperde leger met één slag in staat te stellen zich als een goed samenhangend geheel met een geduchten vijand te meten. Bovendien, zoowel bij de regenten als bij het volk zelf ontbrak de geestdrift, de overtuiging, dat men voor het vaderland had te strijden en niet voor het behoud eener bepaalde regeering, ontbrak de moed en de lust om zich te verdedigen, dat is, om het rustig genot en de welvaart te verwisselen voor ontbering en opoffering. De stedelingen kwamen in vrij grooten getale op maar de boeren weigerden de wapenen op te nemen, de Staten zelf toonden zich besluiteloos en langzaam en met verontwaardiging en onrust riep De Groot in Februari uit: „is het mogelijk, dat de afstammelingen eener natie, die de grondslagen onzer vrijheid heeft gelegd, zoo lafhartig verdedigen wat hunne voorvaderen met zooveel roem hebben verkregen?“²⁾ Er moest veel gebeuren om den heldengeest te doen herleven.

Leverde dit alles groote moeilijkheden op, de zaak van het legerbevel had niet minder voeten in de aarde, want die van den Prins van Oranje was daarmede in de eerste plaats gemoeid. Hij was nu lid van den Raad van State en de nauwelijks twintigjarige jongeling nam er inderdaad zitting. Hij begon reeds een politiek persoon van gewicht te worden en ook De Witt had eenige hoop voor de goede verstandhouding met Engeland gekoesterd bij gelegenheid van 's Prinsen reis daarheen in het najaar van 1670; er was zelfs over gedacht hem naast Van Beuningen met een soort van zending te belasten, wat evenwel op aandrang van De Witt weder werd opgegeven.

Het snel naderende oorlogsgevaar deed de aandacht opnieuw vestigen op den erfgenaam der groote krijgstraditiën van het roemrijke geslacht, hoe jong en onervaren hij ook mocht zijn³⁾. Maar de Har-

1) Knoop, Willem de Derde, I, blz. 85.

2) Wicquefort IV, p. 354. Vgl. Lefèvre Pontalis, II, p. 232/3.

3) Ib. p. 213 suiv.

monie bepaalde, dat hij niet voor zijn 22ste jaar als kapitein-generaal mocht worden voorgesteld en dien leeftijd zou hij eerst in November 1672 bereiken. In weerwil daarvan stelde het orangistische Gelderland reeds een jaar vroeger voor hem als zoodanig te designeeren en de eene provincie na de andere sloot zich in weerwil van de bepalingen der Harmonie aan bij dien wensch. Zelfs Holland wankelde. In de hollandsche Statenvergadering deed het oranjegezinde Enkhuizen in December 1671 het voorstel, dat door den adel met kracht werd gesteund. De Witt verzette zich echter met alle macht tegen deze schending der plechtige overeenkomst, waardoor de „slavernij” opnieuw zou worden bevestigd; hij slaagde er in de zaak nog op te houden, totdat de committenten waren geraadpleegd, maar het bleek spoedig, dat het getij begon te verloopen, want ook de Gecommitteerde Raden der provincie bleken voor de benoeming te zijn, en het kostte De Witt de grootste moeite haar nog tegen te houden met de kleine meerderheid, die hem volgde. Evenwel moest hij de vaststelling der instructie voor een te benoemen kapitein-generaal toelaten. De eerste stap was daarmede gedaan, al bleven Eeuwig Edict en Harmonie in naam nog bestaan en werd de te benoemen kapitein-generaal daaraan gebonden, terwijl zijne bevoegdheid als zoodanig zeer werd beperkt, zoodat zijne waardigheid geheel onder contrôle der Staten en die hunner afgevaardigden zou staan. Nadat zoo alle voorzorgen waren genomen, stemde De Witt, wijkend voor den algemeenen volkswensch, eindelijk toe in de aanstelling van den Prins voor één veldtocht; in November zou men dan kunnen handelen over de gewenschte aanstelling voor het leven. Maar deze concessie, hoe belangrijk ook en hoe noode door de meerderheid der hollandsche Statenvergadering toegestaan, werd in de Staten-Generaal door de andere provinciën nog onvoldoende geacht en de jonge Prins van Oranje, aangezet door Fagel, verklaarde zich ongezind om op dergelijke voorwaarden het ambt te aanvaarden, terwijl de beide veldmaarschalken, Johan Maurits en Wurtz, zich aan zijne zijde schaarden. De Witt zag de noodzakelijkheid in om nog meer toe te geven en in overleg met Fagel en Beverningh ¹⁾ werd op het einde van Februari eene overeenkomst getroffen, eerst in de vergadering der Staten van Holland, daarna in die der Staten-Generaal, waarbij de functie van kapitein-generaal voor één veldtocht onder

1) Ib. p. 221.

de beperkende voorwaarden maar met eene ruimere instructie, die in November definitief zou worden, aan den Prins werd opgedragen. Den 25sten werd de Prins onder het gejuich des volks na eene plechtige aanspraak in de Staten-Generaal met het ambt bekleed; een door den nieuwen kapitein-generaal aangeboden feestmaaltijd besloot de lange onderhandeling, die intusschen opnieuw had doen blijken, hoezeer de partijen elkander wantrouwden. In alle haast werden nu gedeputeerden te velde aangewezen, onder wie voor Holland Cornelis de Witt en Beverningh, welke laatste zich meer en meer oranjegezind toonde; daarop werden de hoofdofficieren aangesteld, de beide oude veldmaarschalken eerst, dan de rijngraaf van Salm als bevelhebber der ruitery, de heer van Zuylesteyn als bevelhebber der infanterie, andere bekende maar middelmatig bekwame officieren als generaals onder hen: Van Welderen en Nassau-Saarbrück met Montbas, zwager van De Groot, als commissaris-generaal voor de ruitery; de Zweed Königsmark en de vurige Hans Willem van Aylva voor de infanterie met den Schot Kirkpatrick en Van Styrum als sergeant-majoor en den franschman Pain-et-Vin als kwartiermeester-generaal; de graaf van Hoorn voor de artillerie. Het zoo georganiseerde leger werd thans aan den IJssel bijeengetrokken na aftrek van een groot aantal garnizoenen in de talloze vestingen en forten, zoodat nauwelijks 20000 man, grootendeels onervaren soldaten, met zwakke artillerie en cavalerie, beschikbaar bleven voor den velddienst onder het opperbevel van een onervaren jongman, gesteund door oude of onbekwame onderbevelhebbers. En terwijl het veldleger er zoo uitzag, kon men van de garnizoenen en de vestingen zeker niet veel beters getuigen. Inderhaast waren op de wallen boomen gekapt, tuinen omvergehaald, huizen in de vuurlijn afgebroken, verroeste kanonnen uit de magazijnen gehaald en op de vergane beddingen en affuiten opgesteld, kruid en lood bijeengeschraapt, inundatiën zoo goed en zoo kwaad mogelijk voorbereid. Maar wat 25 jaren lang verwaarloosd was, kon in een oogenblik niet worden hersteld: de gevolgen van De Witt's legerstelsel, voortgesproten uit vrees voor de militaire macht der Oranjes, deden zich gevoelen in den vorm van algeheele hulpeloosheid op militair gebied 1).

In veel beteren toestand was de vloot, die reeds in den zomer van

1) Knoop, Willem de Derde, I, blz. 83 vlg.

1671 zee had gekozen en door De Ruyter met Banckers, Van Nes en Van Ghent in goede orde was gehouden. Maar ook hare toerusting had ernstig geleden onder de opvatting van De Witt, dat men alleen tegen Frankrijk zou hebben te strijden. Toen het bleek, dat ook Engeland weder bevochten moest worden, werd nog in Maart besloten de vloot op 120 schepen met bijna 30000 man te brengen: sluiting van de scheepvaart naar de Oostzee, naar de engelsche en fransche kusten en door het Kanaal, verbod van uitvoer van kriegsbehoeften stelden de admiraliteiten in staat voor snelle uitrusting te zorgen. Een „geheim besogne”, waarvan Johan de Witt wederom de ziel was ¹⁾, nam van de Staten-Generaal de zorg voor het zeewezen over en zette de admiraliteiten tot spoed aan; maar het Noorderkwartier, Friesland en Zeeland bleven, deels ten gevolge van geldgebrek en de gewone langzaamheid, ongetwijfeld ook uit onwil, achter en alleen Amsterdam en de Maas deden hun plicht ten volle. Wat in den tweeden engelschen oorlog door De Witt en De Ruyter met goed gevolg was gedaan en tegenover de grove gebreken van het zeewezen door aanmaningen en persoonlijke bemoeiingen was bereikt, bleek onder deze omstandigheden zonder resultaat of ondoenlijk. Zoo werd het half Mei, eer de vloot gereed was om uit te zeilen, welke vertraging tot teleurstelling van De Witt een aanval op de toen nog niet met de fransche vloot verbonden engelsche zeemacht verhinderde. Evenals in den tweeden engelschen oorlog was de vloot zelve echter volkomen op de hoogte van hare taak en De Ruyter, die haar als luitenant-admiraal aanvoerde, had den jongen Prins, wien de Oranjepartij aanvankelijk ook de waardigheid van admiraal-generaal had toegedacht, niet noodig om den vijand te kunnen weerstaan; evenals in 1667 scheepte zich Cornelis de Witt als gevolmachtigde der Staten-Generaal in.

Zoo stond het in de lente van 1672 met de verdedigingsmiddelen te land en ter zee en de vijand zou met een en ander bij zijn aanval te rekenen hebben. Hij rekende echter evenzeer met andere omstandigheden, die, naar hij hoopte, de pogingen om hem af te weren zouden verzwakken. De eerste en voornaamste dezer omstandigheden was wel de ook bij de voorbereiding der verdediging nog zoo duidelijk aan den dag gekomen verdeeldheid des volks. Het dreigende gevaar had de oogen des volks met nog meer liefde dan ooit doen slaan op

¹⁾ De Jonge, II, blz. 261.

den Prins van Oranje. Al was hij nu kapitein-generaal voor één veldtocht, de wijze waarop zijne verheffing tot dien post aan de Statenpartij als het ware ontworpen was, had de ontevredenheid tegen haar en hare leiders nog vermeerderd. Mochten nederlagen volgen — en hierop was, zoo verwachtten de vijandelijke mogendheden bij den toestand van het leger, veel kans — dan zouden inwendige woelingen niet uitblijven en zou de bestaande regeering bijna zeker worden omgeworpen, terwijl de jonge Prins, onervaren als hij was, wel niet bij machte zou zijn om met de leiding van het leger te midden van een krijg met een overwinnenden vijand de reorganisatie van het bestuur te verbinden. Dan zou de Republiek, in zichzelf verscheurd en tegelijk door de overmacht besprongen, als een gemakkelijke prooi den overweldiger in handen vallen — eene berekening, die ten slotte gefaald heeft, al dreigde zij een oogenblik werkelijk te zullen uitkomen.

Maar bovendien rekende de van de oostzijde invallende vijand nog op een andere oorzaak van verdeeldheid, op de ontevredenheid der daar zoo talrijke Katholieken met den toestand, waarin zij onder de regeering der Staten verkeerden. Doch in dat opzicht zou hij zich in zijne berekeningen bedrogen vinden, al zijn er onmiskenbare sporen van de werkzaamheid ook dezer oorzaak der geleden nederlagen aanwezig.

Na den vrede van Munster was de toestand der Katholieken in de Republiek weinig veranderd, ook al had men nu niet meer te vreezen voor geheime betrekkingen met Spanje en met de brusselsche regeering, waarvan men de Katholieken algemeen verdacht, ten minste voor hunne sympathie met den landsvijand, die wegens de gelijkheid van geloof ongetwijfeld reden van ongerustheid moest geven. De openbare godsdienstoefening bleef voor de Katholieken evenzeer verboden als te voren maar, evenzeer als te voren, was de godsdienstoefening in het geheim voor geld van de met de handhaving der plakaten belaste ambtenaren te verkrijgen. En dat geheim was een openbaar geheim, terwijl de Katholieken zelf zich over dezen toestand niet al te zeer beklaagden, wel wetende, dat zij elders in protestantsche landen nog geheel anders werden vervolgd en dat de Protestanten in katholieke landen in onvergelykbaar veel slechtere conditie waren, zoodat zij zich slechts hadden te verheugen over het feit, dat de Staten geen gehoor gaven aan de herhaalde aanmaningen der predikanten en kerkeraden om op hen weervraak te nemen voor de geweldenarijen, elders den Protestanten aangedaan, of in het al-

gemeen om „den godslasterlyken afgodendienst en oneindelyke superstitieuse ceremoniën” te verhinderen, „onnutte collegiën en paepsche societeyten” op te heffen en de „excessen ende stoutigheden des pausdoms” tegen te gaan. Klaagt nog de vicaris apostolicus Jacobus de la Torre (1651—1661), in zijne bekende Relatio van 1656 aan den pauselijken stoel betreffende den toestand zijner diocees, over de voorgoed verloren voordeelen van een katholieke regeering, zijn tweede opvolger Johannes van Neercassel (1663—1686) was meer bereid om zich bij den feitelijken toestand neder te leggen en door eene welwillende houding tegenover de Staten ook hunne welwillendheid jegens zijne geloofsgenooten te bevorderen¹⁾. Onder de regeering van De Witt, die het in het belang van de Republiek achtte de verschillende godsdienstige gezindheden in vrijheid te laten leven, mits zij de wetten van den staat eerbiedigden, was er dan ook veel minder reden om zich te beklagen en de relatie van Neercassel van 1668 roemt de vrijheid, in Holland genoten, waaronder de bouw van kerken, de godsdienstoefening, het godsdienstonderwijs oogluikend werden toegelaten; hetzelfde getuigen ook buitenlandsche Katholieken van dien tijd²⁾. En werkelijk, ook de remonstrantiën der hollandsche synoden tegen de „paepsche stoutigheden” verminderden, al zijn ze niet geheel en al verdwenen.

In de overige provinciën, behalve in Friesland, ten opzichte waarvan de verslagen zeer over vervolging klagen, was de toestand ongeveer dezelfde als in Holland, zelfs in Utrecht, in welks hoofdstad de heftige Voetius leefde, terwijl in Groningen, Drente en Zeeland het kleine aantal der Katholieken onder de nu en dan scherpe vervolging nog steeds verminderde. De meeste Katholieken woonden in de hollandsche steden, te Amsterdam alleen 30000, verder op het utrechtsche en overijselsche platteland en in den Achterhoek³⁾. In de Generaliteitslanden met hunne in meerderheid katholieke bevolking werden wel plakkatens uitgevaardigd en bemoeilijkende maatregelen genomen, maar zij troffen tegenover den lijdelyken tegenstand geen doel. Zoo kon men zeggen, dat onder Neercassels gematigd bestuur de katholieke Kerk hier te

1) Knuttel, De toestand der Katholieken onder de Republiek, I, blz. 227, 287.

2) L.l. en Sorbière in zijne Discours (Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. XXI, blz. 34).

3) Het geheele aantal Katholieken wordt door Neercassel op 400000 geschat, buiten de Generaliteitslanden, zoodat men het aantal der Katholieken veilig op $1\frac{1}{2}$ miljoen mag stellen, ongeveer $\frac{1}{3}$ der toenmalige bevolking.

lande in bloei toenam, zoodat zijne geestelijkheid weinig neiging be-
toonde om aan anti-staatsche bewegingen deel te nemen. Daartegen-
over stond, dat naast de ten getale van omstreeks 300 aanwezige
pastoors en kapelaans honderd en meer ordensgeestelijken werkzaam
waren, voor het meerendeel Jezuiten en minder gematigd gezind,
wier werkzaamheid dan ook door de Staten met minder gelaten-
heid werd aangezien. Tusschen hen en de wereldlijke geestelijk-
heid bestond de oude naijver nog steeds, vooral sedert De la Torre
in 1652 bij de „concessiones ephesinae” den Jezuiten had toege-
staan hunne werkzaamheid in Holland uit te breiden en dezen steeds
meer trachtten zich te ontslaan van het toezicht der vicarissen¹⁾; een
80 tal Jezuiten was hier weldra aanwezig en vuurde de katholieke
gezindheid ten zeerste aan, hetgeen Neercassels vredelievende politiek
tegenwerkte en tot herhaalde onaangenaamheden aanleiding gaf²⁾.
Neercassel begaf zich in 1670 zelfs naar Rome om over de houding
der Jezuiten en over die der Ordebroeders in het algemeen te
klagen; hij had het geluk den pauselijken stoel van de rechtmatig-
heid zijner klachten te overtuigen en zijn gezag ook voor de regu-
lieren bevestigd te zien. Intusschen, ook buiten de vurige strijders
voor het katholieke geloof, waartoe de Jezuiten gerekend mogen
worden, waren er natuurlijk velen, die, zonder juist de zegepraal
der katholieke vijanden te wenschen, in geval van zulk een zege-
praal spoedig bereid waren met den geloofsgenoot, wiens overwinning
het herstel van volledige geloofsvrijheid, ja van de heerschappij van
het katholieke geloof kon beteekenen, op een goeden voet te komen
en zich onder zijn bewind te schikken. Maar uitzondering zou het
blijven, dat zij tegen de landsregeering de wapenen opvatten om den
vijand te dienen of landverraad te plegen door hen te steunen, evenals
dit tijdens den eersten munsterschen oorlog uitzondering gebleven
was³⁾. Toch is het verklaarbaar, dat onder deze omstandigheden de
Protestanten met wantrouwen hunne katholieke medeburgers gade-
sloegen en er vooral in de oostelijke provinciën een onbehagelijke
stemming bestond, die de krachtige verdediging dezer gewesten van
het begin af belemmerde.

1) Knuttel, l.l., blz. 224.

2) Vgl. Brom, Neerkassel's bestuur, afz. afdr., blz. 66 vlg.

3) Ib. blz. 49 vlg.

Zoo begon dan de oorlog¹⁾. Het plan des vijands was de vestingen der Generaliteitslanden te vermijden, ook omdat deze alleen over een uitgestrekt spaansch gebied en na het nemen van de spaansche vestingen in Brabant en Vlaanderen konden aangevallen worden, terwijl men dan nog voor de groote rivieren zou staan. Beter scheen het den honderd jaar te voren door Alva gevolgdten weg te nemen, Charleroi te maken tot operatie-basis, door het luiksche en een klein stuk spaansch gebied in het keulsche land over te gaan met insluiting van Maastricht door een voldoende aantal troepen, vervolgens den IJsel of den Rijn te overschrijden en snel tot in het hart van Holland door te dringen, terwijl de duitsche bondgenooten het oosten en noorden zouden bemachtigen en de verbonden vloten de kusten zouden blokkeeren, zoo mogelijk hier of daar in Holland landings-troepen zouden ontschepen. De 8 à 9000 man in Maastricht zouden dan worden geïsoleerd, het veldleger aan den IJsel, vooral bij een overtocht tusschen Arnhem en Nijmegen over den Rijn, genoodzaakt worden zich terug te trekken op straffe om te worden afgesneden, de kleine garnizoenen in de vestingen een voor een overmand of door insluiting onschadelijk gemaakt.

Einde April verliet Lodewijk XIV zijne residentie en vóór half Mei rukten zijne troepen reeds van Charleroi en Sédan noordwaarts op. Turenne en Chamilly gingen met het hoofdleger langs de Maas naar Visé, waar de eerste den 24sten de rivier overtrok en zich noordwaarts naar Burik richtte; Chamilly omgaf Maastricht met een aantal sterke posten; Condé rukte van Luik dwars door het Keulsche naar Kaiserswerth, waar hij den Rijn overtrok in de richting van de Lippe. Begin Juni lag Turenne voor Burik, Lodewijk zelf voor Rijnberk en Orsoy, Condé voor Wezel, allen met elkander in verbinding en gereed om den aanval op die „bolwerken van den Staat” te beginnen.

De Witt had gehoopt den vijand te voorkomen door zich te verzekeren van het bezit van Keulen of anders van het belangrijke Neuss, nog voordat de fransche hulptroepen daar waren aangekomen. Werkelijk is op het einde van April Johan Maurits met een afdeeling ruitery en voetvolk in snellen marsch in die richting opgerukt, maar hij kwam te laat en moest spoedig weder naar de kleefsche vestingen terugkeeren.

1) Vgl. daarover: Rousset, Histoire de Louvois, I; Sypesteyn en De Bordes, De verdediging van Nederland in 1672 en 1673; Knoop, Willem de Derde.

Die bolwerken, eertijds werkelijk als zoodanig gebruikt, bleken thans dien naam geheel onwaardig: zij vielen ineen als kaartenhuizen, slecht bezet, ellendig bewapend en slap verdedigd als zij waren ¹⁾). Zoo vielen Rees en Emmerik, daarna ook Doetinchem en Grol, de oude roemrijke veste, en het land lag tot den IJssel open. De IJsellinie van Arnhem tot Deventer bood weinig kansen op beteren uitslag aan, hoewel zij goed voorzien was: maar zij kon ten noorden en ten zuiden gemakkelijk omgetrokken worden, daar het aantal beschikbare troepen te klein was om ze buiten de 16 uur lange linie uit te breiden. De vijand rukte met zijne gansche macht van Wezel op om òf volgens het plan van den dapperen Condé de linie rechtstreeks in het front aan te vallen òf volgens dat van den meer voorzichtigen Turenne den Rijn bij Nijmegen te forceeren en zoo de rechterflank van prins Willem om te trekken. Tot het laatste werd besloten en den 10^{den} Juni kwam het fransche hoofdleger bij Elten aan den Rijn tegenover het Tolhuis, waar een deel der bewakings-troepen van Montbas stond. Montbas, die in het geheel slechts een paar duizend man onder zijne bevelen had, vroeg versterking maar ontving die niet of te laat, verliet zijne stelling en trok naar de hoofdlinie terug. Men trachtte deze fout — Montbas werd van verraad beschuldigd, waarschijnlijk geheel ten onrechte ²⁾ — inderhaast te herstellen en zond opnieuw voetvolk en ruitery naar het Tolhuis, waar toen misschien een paar duizend man onder Wurtz stonden. Deze geringe macht was onvoldoende om den vijand den overtocht te betwisten, die onder leiding van De Guiche en Condé zelf den 12^{den} plaats had. Wurtz werd door de overmacht teruggedrongen en vluchtte met de ruitery, terwijl zijn infanterie, reeds op het punt om zich over te geven, door een misverstand opnieuw de wapenen grijpend na een bloedig gevecht, waarbij vele hooggeplaatste fransche officieren vielen en Condé zelf gewond werd, werd vernietigd of gevangen genomen evenals het uit Nijmegen toegesnelde regiment van Aylva. Dit was het verloop van een wapenfeit, dat door Lodewijk's hovelingen en latere geschiedschrijvers tot een daad van hoogen wapenroem is opgevijseld maar in werkelijkheid uit militair oogpunt weinig heeft beteekend.

Het fransche hoofdleger trok nu naar de zijde van Doesburg, terwijl

1) Knoop, l.l., blz. 100.

2) Knoop, l.l., blz. 106.

Condé plan had gemaakt om met de gansche ruitery onmiddellijk door de Betuwe en het Utrechtsche op Amsterdam aan te rukken en Turenne bij Arnhem verscheen. Het staatsche leger aan den IJsel liep werkelijk gevaar om te worden afgesneden en trok snel op Utrecht terug, waar het tegen den 15^{den} aankwam; het plan van Condé werd echter wegens diens verwonding opgegeven en zou ook moeilijk uit te voeren geweest zijn 1).

Zoo stond dan het leger van den Prins, na aftrek van nieuwe sterke garnizoenen in de IJsel- en Rijnsteden tot misschien 8000 man geslonken, voor Utrecht, dat dadelijk de poorten sloot, bezwaar makend om zich aan een beleg bloot te stellen en in verband daarmede zijne voorsteden te zien verbranden. Het eischte desniettemin van den Prins krachtige verdediging, zoodat het leger, na eenige onderhandeling en stellige weigering van Utrecht om de voorsteden te laten verbranden, op bevel der Staten-Generaal den 18^{den} ook deze stelling losliet en op de hollandsche grens, de beroemde oude hollandsche waterlinie, terugviel, waar het over de belangrijkste punten werd verdeeld. Gelderland en Utrecht waren daarmede opgegeven, reeds binnen eene maand nadat de vijand op de grens was verschenen; in die provinciën was buiten de groote vestingen aan Rijn en IJsel niets meer wat den vijand nog kon tegenhouden, die met 4000 ruiters onder Rochefort onmiddellijk de voornaamste plaatsen, den 21sten ook Utrecht bezette en zelfs tot Naarden, Leerdam en Asperen doordrong. Bijna was ook Muiden genomen, van belang door de nabijheid der sluizen aan den Hinderdam in de Vecht, maar graaf Johan Maurits legerde er nog bijtijds een garnizoen 2).

Intusschen waren ook Overijssel en de Achterhoek in de handen der Munsterschen en Keulschen gevallen, die, gesteund door een fransch hulpcorps onder Luxembourg, de kleine twentsche en achterhoeksche vestingen, van welke sommige niet eens bezet waren, in korten tijd bemachtigden en daarop Deventer en Zwolle aanvielen. Het eerste, hevig gebombardeerd, capituleerde spoedig na een paar dagen verzet op aandrang van de ten deele omgekochte regenten; Zwolle en Kampen gaven zich even lafhartig over. Het bleek spoedig, dat omkoopery en verraad hier een groote rol hadden gespeeld; de

1) l.l. blz. 110.

2) Over het belang van dit feit vgl. Knoop, l.l. blz. 129 vlg.

griffier der Staten, vele leden van den overijselschen adel, vele regenten bleken een complot te hebben gesmeed om de provincie aan den vijand over te geven. Nog in het begin van Juli werd zij schandelijk bij verdrag aan Munster overgeleverd, dat zich door eene overeenkomst met Lodewijk XIV en Keulen het ongestoord bezit van het veroverde gewest verzekerde, met Grol, Bredevoort, Borculo en wat er in Friesland en Groningen veroverd zou worden. Deventer alleen kwam aan Keulen, Kampen aan Lodewijk, die zich overigens geheel Gelderland en Utrecht voorbehield. Over het door Steenwijk en Coevorden beschermde Drente trokken de nog voor deel door getrouwe officieren als de kolonels Bampfild en Ripperda geredde garnizoenen naar Friesland en Groningen terug¹⁾.

Drie provinciën verloren en de vijand op de grenzen van Holland, Friesland en Groningen — dat waren de resultaten van den landoorlog in de eerste maand.

Beter ging het ter zee. Ook hier stond de Republiek tegenover eene overmacht: de gezamenlijke engelsche en fransche vloten telden 172 oorlogschepen met 5000 stukken en 33000 man, terwijl de Republiek in het geheel 133 schepen met 4500 stukken en 26000 man bezat. York en Montague bevalen over de engelsche, D'Estrées en Duquesne over de fransche vloot; de staatsche stond weder onder De Ruyter met Van Ghent en Banckers als onderbevelhebbers.

Ook ter zee had De Witt den vijand willen voorkomen door een aanval op Brest en Rochelle, zelfs door eene landing op de fransche kust, maar de engelsche oorlogsverklaring had dit plan, waarop dan verder de verovering der fransche bezittingen in de West gevolgd zou zijn, doen vervallen; een nieuwe tocht naar de Theems lag thans in de bedoeling ten einde de daar in voorbereiding liggende schepen te vernielen. Maar ook deze plannen mislukten ten gevolge van vertraging van het zeeuwsche eskader en tegenwind; de beide vijandelijke vloten konden zich bij Portsmouth vereenigen²⁾. Toch drong De Witt bij De Ruyter en zijn broeder, den gevolmachtigde der Staten op de vloot, nog op zulk eene onderneming aan en werkelijk zeilde Van Ghent opnieuw met een eskader lichte schepen de Theems in,

1) Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster 1666—1679 (Leiden 1874), blz. 175 vlg.; Lefèvre Pontalis, II, p. 327 suiv.

2) Lefèvre Pontalis, II, p. 266 suiv.; De Jonge, II, blz. 263 vlg.

doch hij vond bij Sheerness zooveel tegenstand, dat hij moest terugkeeren. Er bleef thans niets anders over dan een zeeslag in de open zee en vol hoop besloten de onversaagde leiders der vloot dezen te wagen: zij zochten den vijand op en vonden hem den 7^{den} Juni bij Solebay op de engelsche oostkust¹⁾. De Ruyter, diep overtuigd van het grootte belang eener zegepraal, riep vóór den slag zijne kapiteins op zijn schip de Zeven Provinciën samen en sprak hen hier ernstig toe, wijzend op hun plicht tegenover het vaderland, vertrouwend op de overwinning, nu hij eene zoo talrijke en zoo goed uitgeruste vloot tot zijne beschikking had als nog nimmer deze havens had verlaten. De slag werd in hoofdzaak tusschen de staatsche en engelsche vloten gestreden, daar de fransche weinig deelnam aan het gevecht. York, door De Ruyter zelf aangetast, moest herhaaldelijk van schip verwisselen; Montague, door Van Brakel met een veel kleiner vaartuig in het nauw gebracht, vond den dood in de golven; de Franschen werden door Banckers tot wijken gebracht. Zwaar leed de engelsche vloot, die meerdere schepen verloor. Maar ook aan staatsche zijde werden hevige verliezen geleden: Van Ghent sneuvelde, de verliezen aan dooden en gekwetsten waren aanzienlijk. Als leeuwen streden de Hollanders. De Ruyter was overal en alles: admiraal, kapitein, stuurman, matroos, soldaat, tegelijk. De Witt stond met kalmen moed voortdurend te midden van zijn lijfwacht van twaalf hellebardiers, hem, den gemachtigde, door Holland toegevoegd, op de gevaarlijkste plaats; Van Nes, Banckers, De Liefde, Sweers, Den Haen overtroffen elkander in moed en beleid. Ten slotte, hoewel van staatsche zijde grooter voordeelen behaald waren, bleef de zege twijfelachtig, maar den volgenden dag ontweek de vijand den slag en de staatsche vloot hield alleen zee, waarna ook zij evenwel tot herstel der geleden schade op hare beurt naar de nederlandsche kust en eindelijk naar de havens terugkeerde. Het gevaar voor eene landing der verbonden vloten was voorloopig afgewend.

Maar wat kon dit voordeel ter zee helpen bij de zware beproevingen, die de landoorlog had gebracht? Wat het zwaarste was, moest het zwaarste wegen en de Staten-Generaal besloten, op voorstel van Holland zelf, tot een aanzienlijke vermindering der vloot — niet minder dan $\frac{1}{3}$ der schepen werden onttakeld — en tot gebruik van een

1) De Jonge, II, blz. 296 vlg.

aantal matrozen en zeesoldaten voor den oorlog te lande, terwijl het overblijvende deel tot verdediging van de zeegaten, tot bemanning van de gewapende sloepen op de rivieren, een groot deel der munitie tot voorziening der legermagazijnen en vestingen zou worden gebezigd. Cornelis de Witt was eenige dagen te voren ziek van rhumatiek en jicht naar de zijnen teruggekeerd. De Ruyter bleef het opperbevel voeren over de groote 60 schepen, die in dienst werden gehouden, maar van nu af zich voorloopig met eene bescheidener taak hadden te vergenoegen dan den vijand in open zee te weerstaan.

De Franschen waren intusschen heer en meester in Utrecht en Gelderland. Arnhem gaf zich zonder slag of stoot over, het fort Knodsenburg na eene korte verdediging, Schenkenschans zonder eenig verzet, Doesburg na een slap verzet, Zutphen na vier dagen verdediging. Meer dan 25 steden en forten werden in die maand door het fransche leger veroverd. De koning zelf ontving te Doesburg de deputatie der Staten van Utrecht, die hem de provincie in haar geheel kwamen overgeven, en vestigde zich op het kasteel van den heer van Odyk te Zeist, terwijl hij te Utrecht een plechtigen en schitterenden intocht hield, omstuwd door zijn edellieden en aan het hoofd van de beste korpsen van zijn leger. Te Utrecht werd Luxembourg met het opperbevel bekleed. De koning zelf bleef te Zeist om de verwachte aanbiedingen van de Staten-Generaal te onderzoeken.

En die aanbiedingen bleven niet lang uit. Een groote paniek heerschte in Holland na de smadelijke nederlagen; het vertrouwen op de verdediging der hollandsche waterlinie, die zich van Muiden tot Gorinchem in lange lijn naar de zijde van Den Bosch en Breda uitstreckte, was gering. Het legertje, dat deze lijn moest bezetten, was nauwelijks 10000 man sterk en de 1600 man spaansche ruitery, die de graaf de Monterey zonder eene feitelijke oorlogsverklaring aan Frankrijk nog ter elfder ure te hulp zond, kwamen wel te pas. Muiden onder Johan Maurits, Schoonhoven onder Louvignies met de Spanjaarden, Gouda onder Hoorne, Gorinchem onder Wurtz waren de hoofdpunten van verdediging met het hoofdkwartier van den Prins te Nieuwerbrug, waar hij 3600 man onder Zuylesteyn bij zich had. Gebrek aan munitie en discipline, verouderd en vergaan geschut, onverdedigbare wallen en versterkingen, wantrouwen in het beleid der aanvoerders — alles werkte samen om de vrees te wettigen, dat ook deze laatste

linie bij den eersten aanval zou bezwijken 1). Met dat al scheen de positie achter de waterlinie zoo sterk, dat Lodewijk XIV aarzelde haar aan te vallen.

Die waterlinie, na eenige aarzeling nog op het laatste oogenblik door de Staten van Holland op aandrang van De Witt tusschen dit gewest en den vijand gesteld, bleek inderdaad voor het oogenblik de redding te zijn. Half Juni had Amsterdam toegestemd om de wateren over het land te laten komen ten einde de invasie af te weren en weldra lagen de vruchtbare landerijen, de prachtige buitenplaatsen in de veenstreken onder het brakke rivier- en zeewater bedolven. In sommige streken, met name om Woerden en Gouda, had men moeite de boeren tot deze opoffering te brengen; hier en daar moest men hen met geweld bedwingen en de sluizen met sterke macht bezet houden om te beletten, dat zij heimelijk weder gesloten werden. Door krachtige maatregelen wist de Prins echter allen tegenstand te breken en de vijand was voorloopig gestuit.

Maar de paniek binnen de linie was er niet minder om. „Elk stond als bedwelmt en stom; elk was syn huys te kleyn en te bang, daerom hy hem begaf op de straet, waer hij niet anders tot synen troost ontmoete als gekerm en miserie; elk liet syn hoofd hangen als een biese; elk scheen syne sententie des doods ontfangen te hebben; de ambachten stonden stil; de winkels waren toegedaen; de rechtbanken waren geslooten; de akademien en schoolen maekten vacantie; de kerken daerentegen vielen te kleyn voor de benaude herten, die van angst meer suchten als sy konden bidden” 2). Men verborg zijne kostbaarheden, zond vrouw en kind te scheep weg naar naburige landen. De verwarring werd hoe langer hoe erger. Men vreesde voor oproer en afval onder de Roomschen, die immers in de reeds veroverde provinciën den vijand hier en daar waren te gemoet gekomen. Men duchtte verraad en lafheid aan alle kanten. „De regeering was radeloos, het volk redeloos, het land reddeloos.” De staatspapieren daalden plotseeling verre beneden de waarde, nu alles verloren scheen, nu handel en nijverheid stilstonden en de belastingen nauwelijks meer geïnd konden worden. Een gedwongen leening van ongemunt goud en zilver leverde nog tijdelijk geld op, maar het gemunte geld werd steeds

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 344.

2) Valckenier, 't Verwerde Europa, III, blz. 636.

schaarscher. De hollandsche papieren daalden snel van boven pari tot 30 0/0, die der Oost-Indische Compagnie van 572 tot 250 0/0. Er werd storm gelooopen op de amsterdamsche bank om deposito's te lichten. Tegen half Juli waren de staatspapieren ten eenenmale onverkoopbaar.

In zulk een toestand was onderhandeling met den vijand het voor de hand liggende redmiddel, al geschiedde het alleen om tijd te winnen en misschien nog alliantien te vinden: bij Zweden, Dene-marken, Brandenburg, Spanje, den Keizer, waar ook, bij Engeland misschien, als men het kon tevreden stellen. En werkelijk waren de kansen op zulke verbintenissen niet ten eenenmale verloren. Van Zweden en Denemarken bleek weinig te wachten, maar Spanje was met zijne zwakke krachten tot hulp bereid, al waagde het nog geen openlijken oorlog met Frankrijk. Van meer gewicht was het, dat de doodvijand der fransche politiek in Europa, Lisola, thans keizerlijk gezant in Den Haag, het hof te Weenen overtuigde van de gevaren, die het huis Habsburg opnieuw van fransche zijde dreigden, en ook den keurvorst van Brandenburg bewoog om zijn verbond met de Staten gestand te doen en zijne troepen bijeen te trekken om hun te hulp te komen. Nog vóór het einde der maand had men de zekerheid, dat de Keizer en Brandenburg beiden binnen eenige dagen met een leger zouden optreden om den vrede van Munster te handhaven en het deutsche Rijk voor verliezen te vrijwaren 1).

Reeds den 13^{den} Juni, na den overtocht bij het Tolhuis, had De Witt met het oog op deze diplomatieke werkzaamheid van Lisola, door de hollandsche gezanten in Duitschland gesteund, Fagel voorgeslagen met Frankrijk en Engeland te onderhandelen 2). In overleg met dezen was eerst Holland, daarna de slecht bezochte vergadering der Staten-Generaal overgehaald tot het zenden van twee gezantschappen, naar Karel II en naar Lodewijk XIV. Naar Engeland gingen Van Weede van Dijkveld en Cornelis Teresteyn van Halewijn, beiden voortreffelijke en handige diplomaten, maar de gezant Boreel, die er nog was, moest berichten, dat Karel II niet zonder Frankrijk wilde onderhandelen, al ried hij toch de overkomst der beide heeren aan. Naar het huis te Keppel bij Doesburg, waar Lodewijk zich toen nog bevond, begaf zich eene plechtige deputatie, geleid door Jan van

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 361 suiv.

2) Wicquefort, IV, p. 421.

Ghent en Pieter de Groot en verder bestaande uit Eck voor Groningen en 's Prinsen neef Odijk. Zij werden er den 22sten door Pomponne en Louvois op trotsche wijze afgewezen en De Groot ging onmiddellijk naar Den Haag terug om nadere instructiën te halen, liefst de algemeene volmacht, die de fransche koning voor de onderhandelaars hadden geëischt, in ieder geval een aanbod van voorwaarden van wege de Staten.

In Den Haag vond hij de Staten onder den indruk van een gewichtig voorval, den aanslag op het leven van De Witt, tegen wien na de eerste nederlagen reeds de heftigste verwijten gehoord waren. In den laten avond van den 21sten keerde hij van zijn in deze dagen dubbel moeilijken arbeid in zijn cabinet met zijn knecht en zijn klerk langs de Vijverberg naar zijn huis op de Kneuterdijk terug, toen hij door de gebroeders Van der Graeff, zoons van den raadsheer, en twee medestanders werd aangevallen en ernstig met messteken gekwetst. Een der moordenaars, Jacob van der Graeff, werd gevat en den 29sten op het schavot onthoofd; de anderen ontsnapten . . . naar het leger van den Prins¹⁾. Een aanslag op Cornelis de Witt te Dordrecht een paar dagen later getuigde opnieuw van den haat der bevolking tegen de beide gebroeders, in wie zij niet alleen de persoonlijke vijanden van den geliefden Prins, maar ook de bewerkers van 's lands ongeluk zag en wier ondergang de eerste voorwaarde van de redding scheen te moeten zijn. En die ondergang naderde met rasse schreden, ten minste de omverwerping van de regeering, wier ziel zij en de hunnen waren maar die niet in staat was gebleken om het land te vrijwaren voor de zware rampen, welke het thans teisterden.

De Witt was in deze omstandigheden vooreerst niet in staat van zijn ziekbed op te staan en zijn neef Vivien had de Staten van Holland te leiden, toen De Groot den 25sten met zijne boodschap verscheen. De stemming was er voor het doorzetten der onderhandeling, maar Amsterdam verklaarde zich er tegen, zoo niet de afgevaardigden een „keer” naar hunne steden hadden gedaan om in deze belangrijke zaak haar gevoelen te vernemen. De Groot raadde tot vrede met aanbod van Maastricht en de Generaliteitslanden, benevens betaling der oorlogskosten. Doch de amsterdamsche heeren bleven pal staan tegenover elken aandrang om toe te geven en men besloot

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 395 suiv.

na instructiën te hebben gevraagd opnieuw bijeen te komen tegen den avond van den 26sten. Amsterdam bleef afwezig en van de overigen nog vier, terwijl Enkhuizen alleen zich verzette tegen het thans vooral op aandrang van de pensionarissen van Leiden en Gouda, Burgersdyck en Van der Tocht, door de aanwezige leden genomen besluit om den vrede te vragen, welk besluit aanstonds ter Staten-Generaal aanhangig werd gemaakt¹⁾. Ook hier werd in groote haast en met toenemende gemoedsbeweging het voor en tegen overwogen. Zeeland en Friesland wilden eerst hunne Statenvergaderingen hooren, Utrecht onthield zich, als zijnde in de onmogelijkheid om ditzelfde te doen, Overijsel wilde vrede onder alle voorwaarden, Groningen was afwezig, Gelderland en Holland waren voor het verstrekken van de algemeene volmacht. Maar nog was men niet ten einde. De voorzitter Kann uit Friesland en die der beide vorige weken weigerden de resolutie te nemen; eindelijk zette zich Wassenaer van Duivenvoorde namens Holland in den voorzitterstoel en nam de resolutie, die na weigering van Fagel geteekend werd door diens eersten klerk. Zoo werd met twee stemmen en op zeer informeele wijze de generale volmacht gegeven, die alleen werd beperkt door de belangrijke voorwaarde, door de Groot zelf aangewezen, dat zij zou gelden met handhaving en herstel van de staatsche souvereiniteit zooals zij vóór den oorlog had bestaan²⁾. Zoo angstig was men, dat de beide genoemde pensionarissen De Groot smeekten zich te haasten, daar hunne steden bij de eerste opeisching zouden overgaan, en dat een der haagsche raadsheeren uit den Hoogen Raad hem voorstelde alvast sauvegarde voor Den Haag aan den koning te vragen gelijk Utrecht en Overijsel hadden gedaan. Zelfs in de omgeving van den Prins van Oranje en in diens kamp werd de terugreis van De Groot met angstige spanning verbeid en zoowel de Prinses-Douairière als de Prins zelf trachtten voor het uiterste geval sauvegarde van den koning te verkrijgen voor hunne goederen, zij het dan ook door tusschenkomst van de Staten³⁾. De Groot had van de hem voor zijn landhuis aangeboden sauvegarde geen gebruik willen maken.

De houding van Amsterdam was in deze dagen de traditiën der

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 378 suiv., ook uit de mss. Vivien en Hop.

2) Lettres de De Groot à Wicquefort, ed. Krämer, p. 307.

3) Lefèvre Pontalis, II, p. 384.

grootte stad waardig tegenover al die blijken van lafheid en ontmoediging. Eenstemmig besloot de vroedschap den 28sten met kracht te protesteeren tegen de door de Staten genomen besluiten en tevens de andere provinciën op te wekken tot verdediging tot den laatsten druppel bloeds. Valckenier en De Graeff, Hooft, Hasselaer, de pensionaris Hop zetten zich manlijk schrap tegen alle pogingen om door vernedering lijf en goed te redden en de laatste verweet bij zijne komst in de Statenvergadering met heftige woorden den anderen steden hare lafheid en haar plichtverzuim. Maar De Groot was op weg.

Terwijl dit alles giste en woelde, was de omwenteling in Holland en Zeeland reeds een goed eind voortgeschreden.

Reeds op den dag van den moordaanslag op Johan de Witt was ook aan zijn regeeringsstelsel de eerste stoot toegebracht. Veere's burgerij riep den Prins als stadhouder van Zeeland uit en de beweging sloeg in dit gewest met grootte snelheid van de eene stad naar de andere over; de regenten gaven overal dadelijk toe aan den volkswensch, die bij den dreigenden ondergang des lands het eenige heil zag in Oranje. Het bericht der onderhandelingen met den vijand deed ook in de hollandsche steden het vuur ontgloeien. Te Dordrecht, het bolwerk der De Witten, ontstond den 28sten eene volksbeweging tegen hen en ten gunste van Oranje: het „Oranje boven”, vergezeld van „De Witten onder”, klonk op alle straten. De oud-raad, door de volksmenigte bedreigd, kwam samen en verzocht den Prins over te komen. De Prins aarzelde maar kwam toch onder het gejuich des volks den volgenden dag in de stad, werd ontvangen als een vorst en na korten tegenstand der regenten op aandrang des volks door de regeering tot stadhouder verklaard. Maar het Eeuwig Edict, dat ook hij had bezworen! Cornelis de Witt weigerde aanvankelijk het stuk der verheffing te teekenen, ook nadat de Prins zelf door twee predikanten plechtig van den eed op het Edict was ontheven, maar hij gaf eindelijk toe op de smeekbeden zijner vrouw, beducht voor de woedende menigte buiten, maar ook toen nog alleen met een akte van protest; Vivien teekende slechts „alse pensionaris”, als dienaar dus der regenten zijner stad.

Wat te Dordrecht was geschied, gebeurde in de eerstvolgende dagen ook elders. Van de eene stad sloeg weder de beweging naar de andere over en in eenige dagen was het pleit beslist. Nog bleef de feitelijke verheffing door de Staten uit, maar wat zouden zij thans

doen, vooral nu De Witt zelf nog steeds door zijne wonden werd belet ter vergadering te verschijnen? Men trachtte een middenweg te vinden door den Prins over te halen zich met eene uitbreiding zijner militaire bevoegdheden tevreden te stellen. Maar de Orangisten waren hiermede niet voldaan: gesteund door de volksbeweging, stelden zij den 30sten voor een onderzoek te doen naar de mogelijkheid om „in 's lands belang” eene resolutie te nemen, die met vroegere wettig genomen resolutiën in strijd was.

Juist toen kwam De Groot terug met het bericht, dat Lodewijk een stuk van Gelderland bezuiden de Lek, die grensrivier worden zou, opeischte, voor Keulen Rijnberk met een stuk grondgebied, voor Munster het grootste deel van Overijsel en den Achterhoek, voor Engeland Delfzijl met omgeving; hij zou voor zich overigens tevreden zijn met afstand van een deel der Generaliteitslanden, Crèvecoeur, de meierij van Den Bosch en Maastricht; eindelijk vroeg hij volkomen vrijheid en gelijkstelling voor de Katholieken, intrekking van alle handelsplakkaten tegen Frankrijk, een voordeelig handelstraktaat, 24 millioen francs oorlogskosten en jaarlijksche aanbieding door een plechtige deputatie van een gouden medaille als teeken van dankbaarheid „d'avoir conservé aux Provinces-Unies l'indépendance que les rois ses prédécesseurs leur avaient fait acquérir”. Alle pogingen der gezanten om deze vernederende, ja vernietigende eischen te verminderen, konden niet verder leiden dan tot de grensbepaling aan de Waal en de vermindering der oorlogskosten op 20 millioen francs. Maar deze eischen waren nog veel te hoog en den 1sten Juli namen de beide gezanten ¹⁾, hun generale volmacht niet durvende gebruiken, vroeg in den morgen weder hun weg naar Den Haag, belovende binnen vijf dagen terug te komen.

Het waren moeilijke dagen voor de Staten, die nog altijd De Witt's beproefde leiding misten. Van alle kanten kwamen berichten van oproeren en verklaringen ten gunste van Oranje; te midden van oproer en oorlog, terwijl de vijand op de grens van het gewest lag en niemand gerust was omtrent de verdediging dier grens, moest worden geraadpleegd over eene verandering van regeeringsstelsel en over de harde vredesvoorwaarden tegelijk. Een rotterdamsch burgemeester

1) Eck was in het geheel niet mede geweest en Odyk had de tweede reis niet willen medemaken,

waagde het de zaak van het stadhouderschap ter sprake te brengen; alleen de afgevaardigden van Dordrecht weigerden haar te behandelen, maar de anderen waren bereid en Burgersdyck uit Leiden stelde ronduit voor daaromtrent de vroedschappen te gaan raadplegen. Twee dagen uitstel werden genomen en alles scheen af te hangen van Amsterdam, dat intusschen onder invloed van Valckenier en Van Beuningen reeds naar de opheffing van het Edict overhelde: de eerste stelde zelfs in zijne vroedschap voor den Prins tot graaf te verheffen, een plan, dat ten slotte toch der meerderheid te ver ging. Toen den 3^{den} Juli de Statenvergadering weder bijeenkwam, was de zaak beklonken: onthefing van den eed op het Edict werd gegeven en Amsterdam stelde nu de wederinvoering van het stadhouderschap voor en wel onmiddellijk en zonder beperking. „Hodie constat, hodie agatur”. Nog enkele aarzelingen moesten worden overwonnen doch in den vroegen morgen van den 4^{den} Juli ging het besluit door om den Prins de stadhouderlijke waardigheid in Holland aan te bieden zooals zijne voorvaderen die hadden bezeten, met uitzondering alleen van de aanstelling tot stedelijke ambten. Een plechtige deputatie ging hem de waardigheid in zijn legerkamp aanbieden en de Prins, na van den eed ontslagen te zijn, nam haar aan. Zeeland was reeds twee dagen te voren tot hetzelfde besluit gekomen. Den 8sten benoemden hem ook de Staten-Generaal tot kapitein- en admiraal-generaal der Unie.

Welk eene plotselinge verandering voor den jongen vorst! Met kalme zelfbeheersching nam hij haar op en liet zich den 9^{den} zonder veel omslag installeren, waarna hij naar het kamp van Nieuwerbrug terugkeerde. Zijne grootmoeder had nog het doel van haar leven mogen bereikt zien en wenschte hem het geduld en de standvastigheid van zijn roemrijken grootvader in de moeilijke dagen, die hem wachtten.

De eischen van Lodewijk waren te midden van deze gebeurtenissen met ergernis en verbittering ontvangen. Slechts een enkele stem liet zich in de hollandsche vergadering hooren om daarover te onderhandelen. Op voorstel van Amsterdam, dat zich voor het afbreken der onderhandeling verklaarde, besloot Holland zich tot den nieuwgekozen stadhouder te wenden maar deze verklaarde de voorwaarden voor onaannemelijk en zichzelf bereid om de grenzen van Holland te verdedigen, mits men hem versterking zond. Op dit antwoord werden de fransche voorwaarden verworpen, met volkomen eenstem-

mingheid thans, al wenschte men de onderhandeling nog door De Groot te doen voortzetten. Deze vroeg nu nieuwe instructiën, wijzende op het reeds verstrijken van den termijn, dien hij te Zeist had gesteld. Van Beuningen, dien men thans met hem had willen afvaardigen, weigerde te gaan en drong aan op voortzetting van den krijg, daar men thans, na de verheffing van den Prins, op eene gunstige stemming van het engelsche hof en op krachtige hulp van Brandenburg en den Keizer zou kunnen rekenen. Wel besloot men in Holland en daarna ook in de Staten-Generaal om de onderhandeling niet af te breken, al verwierp men de gestelde voorwaarden, maar De Groot weigerde nu zijne taak weder op te nemen en Van Ghent kreeg thans alleen de opdracht. Feitelijk stond dit gelijk met afbreken der onderhandeling met Frankrijk.

Die met Engeland had weinig meer succes gehad. Halewijn en Dijkveld waren bij hunne komst aldaar bijna als gevangenen behandeld. Maar intusschen had de Prins zelf¹⁾, dadelijk na zijne verheffing en in aansluiting bij geheime besprekingen in het voorjaar met den hier doortrekkenden Sylvius, zijn vertrouwden dienaar Van Reede van Schonauwen naar Karel II gezonden om dezen te polsen over mogelijke vredesvoorwaarden. De wijze, waarop de over Holland naar het fransche hoofdkwartier reizende engelsche ministers Buckingham en Arlington hier werden ontvangen, wees aan, dat men thans veel hoop op Engeland's bemiddeling begon te krijgen. De beide engelsche heeren bezochten ook den Prins te Bodegraven en namen op zich om Lodewijk namens dezen Maastricht en de Rijnvestingen aan te bieden. Maar de engelsche regeering was volstrekt niet van plan de Republiek zoo goedkoop uit den brand te helpen trekken: bij Lodewijk XIV, thans te Heeswijk, gekomen, sloten de engelsche gezanten (16 Juli) met dezen een nieuw verdrag, dat beide vorsten nauw aan elkander bond en waarbij Engeland voor zich Sluis, Walcheren, Cadzand, Goeree en Voorne bedong benevens 25 mill. francs oorlogskosten, een jaarlijksche retributie voor de haringvangst en erkenning zijner pretentie omtrent de vlag. Over het overblijvende deel der Republiek zou Willem III dan souverain worden, na aftrek van wat Frankrijk, Munster en Keulen zouden krijgen.

De Prins was werkelijk geneigd geweest aan Engeland afzonder-

1) Vgl. Fruin, in Nijh. Bijdr. N. R. III, blz. 287 vlg.

lijke gunstige voorwaarden toe te staan en Sylvius, die weder naar Engeland teruggekeerd was, had van hem toezeggingen ontvangen, waarbij hij op eigen gezag den koning, mits deze zich van Frankrijk afscheidde, aanbood: erkenning van de eischen omtrent de vlag, 100000 fr. per jaar voor de haringvisscherij, afstand van Suriname, betaling van 4 mill. fr. oorlogskosten, Sluis in pand, souvereiniteit over de zeven provinciën voor den Prins. Maar Karel II wees deze voorwaarden af en daarmede eindigde voorloopig — en gelukkig — ook deze onderhandeling¹⁾. De wapenen zouden moeten beslissen, thans onder de onverschrokken leiding van den jongen Prins zelve, die na deze korte aarzeling besloten was liever te sterven in de laatste schans dan met oneer den vrede te koopen.

De loop, dien de zaken in Holland en Zeeland genomen hadden, had aan het stelsel van De Witt de grondslagen ontruikt, maar nog was hij raadpensionaris en nog zaten zijne vrienden overal in de regeering. Er heerschte echter in die Julidagen in Holland een oproerige stemming, die zich in hevige volksbewegingen tegen de aanhangers van het gevallen stelsel kond gaf, en de Prins nam geen krachtige maatregelen om de toenemende beweging tegen te gaan. Wel liet hij op verzoek der Staten tot rust aanmanen, maar hij weigerde de bedrivers der ongeregelheden, die hier en daar in plundering van eigendommen overgingen, te straffen, bewerende, dat de aanstokers daarvoor te hoog geplaatst waren en dat hij zijne soldaten op de grens noodig had. Het was duidelijk, dat hij de aftreding der leidende staatslieden wenschte en de volksbeweging daartoe het beste middel achtte. De openbaarmaking van een brief aan den Prins van Karel II, waarin deze de schuld van den oorlog geheel op de vijanden van Oranje wierp, deed olie in het vuur van den volkshartstocht, die in lichter laaie opvlamde²⁾. Enkele feiten wezen reeds op het lot, dat de aanhangers der Staten wachtte. De strenge straf, aan Montbas opgelegd: degradatie en ongeschiktverklaring voor eenig bevel, werd op 's Prinsen aandrang door den krijgsraad verzwaaard tot vijftienjarige gevangenisstraf, maar ook deze straf scheen nog niet voldoende

1) De gewisselde brieven bij Costerus, Historisch verhael ofte deductie van zaaken raekende het formeren van de republique in 1572 en van het gebeurde in 1672 en 1673 (Leiden, 1736). Vgl. Schotel, in Nijh. Bijdr. N. R. IV, blz. 7 vlg.

2) Lefèvre Pontalis, II, p. 465.

en Montbas' zaak werd opnieuw onderzocht met het doel hem tot den dood te verwijzen. Hij ontsnapte aan het schavot alleen door de vlucht en zocht heul bij den vijand. Zijn lot en de dagelijksche woelingen brachten bij de aanhangers van De Witt de grootste onrust te weeg en velen hunner maakten zich eveneens gereed tot de vlucht; De Groot week uit vrees voor eene arrestatie naar de Spaansche Nederlanden.

Men verspreidde ook het bericht van De Witt's heimelijke vlucht, maar de raadpensionaris was te fier om zich op die wijze te redden en bleef rustig in zijne woning zijn algeheel herstel afwachten, omringd door de zijnen en bereid om den naderenden stormen het hoofd te bieden, zich onthoudend van alle geheim verzet tegen het toenemend gezag van den Prins, waaraan sommigen zijner vrienden werkelijk schuldig waren¹⁾. Maar hem liet de woelende tegenpartij niet ongemoeid. Schandelijke pamfletten beschuldigden hem van ongeoorloofd gebruik der geheime fondsen en hij achtte het noodig zich van zijn ziekbed daartegen uitvoerig te verdedigen door openlegging van zijne particuliere zaken, waarop hij den 23sten Juli dan ook volkomen van alle verdenking werd ontslagen bij eene staats-resolutie, die met algemeene stemmen werd genomen. Maar de Prins zelf antwoordde koel ontwijkend op het verzoek van den grooten staatsman om deze beschuldiging te helpen ontzenuwen²⁾. Het was een slecht voorteeken.

Zijn broeder Cornelis was het eerste slachtoffer van den haat. Ook tegen dezen waren de schandelijkste beschuldigingen geuit: de laster had gesproken van lafheid en onbekwaamheid, van verraad en misbruik van landsgelden. Bij een oproer te Dordrecht werd zijn portret op het stadhuis door eene woedende menigte in stukken gescheurd, het hoofd zelfs aan de galg gehangen. Den 24sten werd hij eindelijk plotseling gearresteerd en naar Den Haag gevoerd, waar men hem op de Kasteleinij gevangen zette³⁾. In diep geheim werd alles behandeld en de raadpensionaris zelf kon nauwelijks te weten komen, dat men zijn broeder op aangifte van zekeren barbier Tichelaer uit Piershil verdacht van deelneming aan een komplot om den Prins te ver-

1) Ib. p. 472 suiv.

2) Ib. p. 479.

3) Vgl. Wijnne, Het proces van Cornelis de Witt, in Geschiedenis, blz. 230 vlg.

moorden. De barbier was een ongunstig bekend man en vóór drie jaren in naam van den ruwaard vervolgd wegens poging tot vrouwen-schending, later wegens meened en belediging zijner rechters. Op het getuigenis van dezen schelm, die verhaalde, dat de ruwaard hem begin Juli had willen overhalen tot een moordaanslag op den Prins in diens kamp, werd nu de ruwaard gehoord. Reeds bij het eerste verhoor protesteerde hij ten ernstigste en deelde mede, dat Tichelaer integendeel hem had willen spreken over eene „belangrijke zaak”, die het land zou kunnen redden, maar dat hij er niets van had willen hooren. Noch hijzelf noch zijn broeder maakte zich dan ook ongerust over den afloop. Toch was er, als men kwaad wilde, in de zaak iets bedenkelijks, namelijk dat de ruwaard zonder verder onderzoek de voorzorg had genomen zijne vrouw en door deze den stadssecretaris Muys van Holy, door dezen weder een der burgemeesters en eindelijk den onderschout te waarschuwen, terwijl het beter geweest zou zijn onmiddellijk de bevoegde autoriteit met het gevaarlijk aanbod van Tichelaer in kennis te stellen. Maar dit was hoogstens een laakbaar uitstel. De dordtsche afgevaardigden ter Statenvergadering vonden het echter bij de hun bekende vijandige gezindheid van het gerechtshof jegens den ruwaard, die wegens zijne onmiskenbare hoogheid en oplopendheid vele vijanden had, noodig aan de Staten te vragen de zaak van den dordtschen regent voor den dordtschen rechter te brengen en ten minste Tichelaer te doen vatten, wat ook Jacob de Witt, de oude vader van den beschuldigde, had geëischt.

De Staten waagden het niet den Prins misschien te ontstemmen door onmiddellijke vrijlating van den beschuldigde en benoemden commissarissen tot onderzoek: dat de Prins den ruwaard slecht gezind was, bleek uit het feit, dat hij verklaarde „het recht zijn vrijen loop” te willen laten. Echter zette het hof ook Tichelaer gevangen op de Gevangenpoort, waarheen nu ook de ruwaard werd overgebracht, terwijl alle pogingen om hem te doen loslaten, ook die van den raadpensionaris, mislukten. De laatste deed nu zijn uiterste best om de beste advocaten voor de zaak te winnen en ten gunste van zijn broeder allerlei rechtsbepalingen te verzamelen, die in een zware memorie werden bijeengevoegd. Ook De Ruyter verklaarde op aanvraag van den raadpensionaris, dat er geen woord waard was van de beschuldigingen betreffende des ruwaards gedrag op de vloot. En den 1sten Augustus, na den vorigen dag voor het eerst weder in de kerk

verschenen te zijn om God te danken voor zijn herstel, bezocht de raadpensionaris den Prins ¹⁾. Maar het onderhoud was koel en op De Witt's aanbod van zijn ontslag antwoordde Willem III onverschillig, dat De Witt zich daarmede tot de Staten moest wenden en dat hij, de Prins, geen bezwaar had het hem te verleen.

Den 4^{den} verscheen de raadpensionaris zoo voor het laatst ter Statenvergadering, inziende, dat hij onder het nieuwe stelsel geen plaats meer in de regeering kon vinden, en begeerende liever vrijwillig af te treden dan òf een onbeteekenende rol te spelen òf te worden afgezet. Hij maakte zijn besluit kenbaar in eene treffende rede, waarin hij wees op zijne werkzaamheid van 19 jaren, zijne waarschuwingen, zijne aanmaningen om zich in staat van verdediging te stellen, den noodlottigen gang van den oorlog, die de schuld van alles natuurlijk op de regeering had doen werpen en vooral op hem, den eersten staatsdienaar, die daarom thans ontslag vroeg, verwachtend, dat de Staten overeenkomstig hunne driemaal herhaalde belofte hem den post van raadsheer in den Hoogen Raad zouden schenken.

En de Staten wilden hem wel zijn ontslag geven, zelfs met eene warme dankbetuiging namens de meerderheid, terwijl Amsterdam en vier andere steden hem eenvoudig zijn gevraagd ontslag hadden willen verleen; zij vroegen hem nog een rapport over de financiën te willen samenstellen. Maar den volgenden dag reeds vroeg Haarlem een onderzoek naar zijn beheer vooral met betrekking tot het leger van den Prins en de geheime fondsen; de Prins ontkende de wenscheijkheid daarvan niet maar ried aan hem eenvoudig en zonder de fraaie dankformules van vroeger jaren te ontslaan. Zoo geschiedde het en bitter klaagde de voortreffelijke man over miskenning door zijn volk, dat hem thans haatte met fellen haat. Ofschoon de Prins zijne toelating in den Hoogen Raad goedkeurde, wist Zeeland die nog te doen uitstellen.

Maar bij alle klachten was De Witt toch tevreden met den afloop der zaak. Hij had zich te vroeg verheugd.

Vijf dagen later werd Fagel in zijne plaats verkozen op een instructie, die over het geheel met die van De Witt overeenstemde, terwijl diens ambten van grootzegelbewaarder en stadhouder der leenen aan een der leden van den adel kwamen. De Prins had die instructie

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 492.

goedgekeurd en Fagel gekozen uit de lijst van aanbeveling, waarop ook Van Beverningh, Van Beuningen, Burgersdyck en Van Niedeck stonden.

De zaak van Cornelis de Witt was intusschen nog onbeslist en rustig wachtte de beschuldigde eenige dagen lang zijn lot af, lezende en schrijvende ook aan zijn vrouw, die door zijn broeder telkens werd gerustgesteld omtrent den afloop van het proces. Maar er kwam geen verandering en de ruwaard begon zich ongerust te maken, ja ten slotte ook zelf de rechtsmacht zijner rechters over hem te betwisten. De ongunstige gezindheid van enkele zijner rechters, zes in getal¹⁾, werd er niet door verbeterd: Van Nierop en Gool waren onder hen zijne verklaarde vijanden, Van der Goes was onvertrouwbaar, Van Lier en Baan onzeker, Pauw welgezind maar uiterst voorzichtig evenals de fiscaal Ruysch, de beide laatsten waren bovendien onbekwaam. Enkele onduidelijke en tegenstrijdige antwoorden van den ruwaard²⁾, onvoorzichtige uitingen van politieke aard, die hij zich betreffende het gebeurde bij de opheffing van het Eeuwig Edict te Dordrecht liet ontvallen, gaven in weerwil van zijne nadere verklaringen en zijn overtuigend optreden ook tegenover den aanklager, vooral ook op grond van nadere inlichtingen van dezen, den rechters aanleiding De Witt tot de pijnbank te verwijzen ten einde bij „scherper examinatie” de waarheid aan den dag te brengen, naar zij zeiden. Na eene eerste staking der stemmen, werd hij den 17^{den} Augustus met 4 tegen 2 stemmen ter pijniging aan den beul overgeleverd. Gruwelijke misdaad dezer gewetenlooze rechters!³⁾ Den 19^{den} werd hij op vreeselijke wijze gepijnigd, maar geen schroeven en touwen, geen rekken en kneuzen konden de standvastigheid van den onschuldige breken en te midden der schandelijkste kwellingen, der snijdendste pijnen, riep hij volgens sommigen met Horatius' woorden over den rechtvaardige en standvastige, wiens fieren geest de woede zijner tot onrecht drijvende medeburgers, de dreigende houding van den tiran niet kunnen verwikken, volgens anderen eenvoudig onder het uitspreken van woorden

1) De drie andere leden van het Hof waren: Fannius, neef van den beschuldigde en daarom geen zitting mogende nemen, ook al was hij niet in commissie afwezig geweest; Van der Graeff, die na den aanslag van zijn zoon nog niet was teruggekomen; Halewijn, die in Engeland was.

2) Wijnne, l.l. blz. 238.

3) De Bosch Kemper, Staatkundige geschiedenis van Nederland, blz. 167.

van geloof in God's rechtvaardigheid den rechters zijn onschuld toe. Maar op den volgenden dag in de vroegte spraken de rechters, zonder het woord „schuldig” te gebruiken, het vonnis der ontzetting uit al zijne ambten en der verbanning buiten het gewest over den onschuldige uit — een vonnis, dat volkomen de juistheid bewijst van Burnet's mededeeling, dat het te doen was om hem te verwijderen eerder dan om de wetten te handhaven¹⁾.

En op dienzelfden dag werd het vreeselijke treurspel beëindigd²⁾.

De ruwaard had zijn broeder laten vragen bij hem te komen en de gewezen raadpensionaris aarzelde geen oogenblik aan de uitnoodiging gevolg te geven, hoezeer de zijnen hem smeekten te blijven, want in de laatste dagen hadden gruwelijke geruchten van nieuwe moordplannen geloopt en herhaaldelijk reeds waren er volksoploopen voor de gevangenis geweest, daar het verblinde volk vast in de schuld van den ruwaard, ja in de medeplichtigheid van diens broeder geloofde en beiden verafschuwde als de vijanden van den Prins, verdraders, verkoopers van het land, als de oorzaken van het groote ongeluk der Republiek. Hij reed in zijn karos, gevolgd door zijne klerken, naar de gevangenis, die door twee schutters werd bewaakt. De beide broeders, kalm en vol zelfbeheersching als gewoonlijk, spraken elkander toe; de ruwaard wilde een beroep doen op den Hoogen Raad, wat Johan afried als onwettig en onnut. En terwijl zij nog spraken, verzamelde zich eene woelige volksmenigte voor de gevangenis.

Tichelaer was denzelfden morgen door de rechtbank vrijgelaten en had, misschien op aansporing van een der rechters zelf, Van Nierop³⁾, rondgebazuind, dat de ruwaard alleen maar verbannen was en zoo toch zou ontsnappen aan de straf, die hij verdiend had. Een hevige gisting vertoonde zich aanstonds in Den Haag en het volk stroomde naar de Gevangenpoort, aangezet door den ellendeling en zijne vrienden, door schreeuwende vrouwen, weldra ook door enkele gezeten burgers. De oudste klerk van Johan, uitgezonden om het vonnis te halen, ontsnapte nauwelijks aan de handen der tierenden

1) History II, p. 491; Wijnne, blz. 256/7.

2) Vgl. daarover Lefèvre Pontalis, II, p. 515 suiv.; Fruin, De schuld van Willem III en zijn vrienden aan den moord der gebroeders De Witt, in Gids 1867, I, blz. 201 vlg.; Wijnne, Geschiedenis, blz. 258 vlg.; Wagenaar XIV, blz. 157 vlg.

3) Wijnne, I. I. blz. 264.

buiten; de tweede klerk kwam waarschuwen, dat de karos was weggezonden, en de ruwaard zelf drong bij zijn broeder aan heen te gaan, maar de wacht hield dezen met geweld terug onder het dreigend geroep van het gepeupel. Bij zijn broeder teruggekeerd, schikte hij zich weldra in zijn blijven.

Nog waren de gebroeders te redden geweest, als de Gecommitteerde Raden ten einde toe hun plicht hadden gedaan. Op hun bericht omtrent de heerschende gisting riepen de juist vergaderde Staten de drie compagnieën ruitery in Den Haag in garnizoen te hulp om onder het opperste toezicht der Gecommitteerde Raden de rust te bewaren en het volk uiteen te jagen, lieten de „vertrouwdste” schuttersvendels verzamelen en den Prins te Nieuwerbrug waarschuwen ten einde een oproer te voorkomen. De drie compagnieën onder graaf Tilly stelden zich werkelijk op in den omtrek der gevangenis, maar daarbij bleef het, want aan een uiteenjagen van de kwaadwillige bende werd niet gedacht. Gecommitteerde Raden gingen niet verder: hun president, Van Boetzelaer van Asperen, was een vurig Prinsgezinde en meende genoeg gedaan te hebben; de broeders schenen voorloopig gered, maar de menigte bleef verzameld en wachtte. Intusschen kwam ook de schutterij bijeen; en wel de geheele schutterij ten getale van misschien 1000 man, en, volgens het ontvangen bevel, in den omtrek der gevangenis. Zij toonde ten deele een zeer ongunstige stemming tegenover de broeders en vermengde zich met de menigte; enkele schutters drongen zelfs de gevangenis binnen om zich te overtuigen, dat beiden er nog waren; anderen klommen met geweren op de naaste daken om hunne ontvluchting te beletten. Tilly, ofschoon reeds door de schutterij van de gevangenis gescheiden, hield nog alleen door zijne aanwezigheid de menigte in toom, totdat een algemeen geloofd bericht over een naar Den Haag oprukkende troep plunderende boeren uit het Westland de Gecommitteerde Raden op aandrang der stadsregeering deed besluiten de ruitery tot afwering van dien aanval naar de toegangen van Den Haag te doen oprukken. Tilly weigerde eerst maar gehoorzaamde daarna aan een geschreven bevel van Van Asperen en trok met twee der compagnieën af. Het was het doodvonnis der gebroeders.

Nu was het veld ruim voor de leiders der oproerige menigte, den goudsmid Verhoeff, den schepen Van Bankhem, den geneesheer Van Baelen en andere gezeten burgers, doch over het algemeen ongunstig

bekende personen. De verschrikte regeering van Den Haag trachtte Verhoeff, die de eerste rol speelde, nog tot reden te brengen, maar hij weigerde gehoor te geven aan de aanmaningen om de orde te bewaren en verklaarde zonder omwegen den dood der gebroeders te willen. Zijne schutter-compagnie drong op de gevangenis in en de deur werd met kogels doorschoten. Verhoeff dreigde haar met hamers te zullen openen, toen de cipier toegaf. Het was juist vier uur. De woeste bende stroomde binnen en vond de broeders kalm bijeen, Cornelis te bed, Johan zittend aan het voeteneind en voorlezend uit den Bijbel. De schutterofficieren, die zich eenige uren te voren bij hen hadden gevoegd en hen thans wilden verdedigen, werden op zijde geworpen en onder hevig getier werd Johan door Verhoeff weggeleid, Cornelis ruw van de trap gesleurd, onder weg geslagen en gekwetst met kolfslagen en pieksteken. De beide broeders namen elkander nog bij de hand maar werden spoedig gescheiden en onder de luide kreten der woeste bende op straat nedergeworpen. Het eerst stierf Cornelis onder ruwe kolfslagen, dolksteken en bijlhouwen, daarna Johan, die met den mantel om het hoofd op de gelederen van Verhoeff's vendel inliep en eerst door een pistoolschot à bout portant werd getroffen, daarna door kolfslagen en musket-schoten afgemaakt. Om half vijf was alles afgeloopen en dansten de ontzinden, dronken van het vergoten bloed, rond op de lijken, die eindelijk bij de voeten aan den lantaarnpaal op het Groene Zoodje werden opgehangen, gruwelijk uiteengerukt, ja stukgesneden door de woestelingen, die een bloedig aandenken begeerden. Nog laat in den avond gilde het gepeupel om de mishandelde overblijfselen en men fluistert, dat zelfs Cornelis Tromp met welgevallen is komen zien naar de plaats der verschrikking; het is zeker, dat de door schrik overmande haagsche magistraat het gruwelijk werk aanzag uit de vensters van een naburig wijnhuis, en niet onwaarschijnlijk, dat een haagsch predikant den volgenden dag, een Zondag, de moordenaars van den kansel heeft geprezen. Des avonds laat sneed de woesteling Verhoeff nog de harten uit de lijken, die eerst tegen middernacht door den getrouwen dienaar van den voormaligen raadpensionaris werden losgemaakt en medegenomen om ze nog vóór het vallen van den nacht met klein geleide in de Nieuwe Kerk te begraven.

Zoo stierven de beide gebroeders, die hun land hadden liefgehad en zijne belangen hadden behartigd, „hic armis maximus, ille toga”

zoals eene bekende medaille bij hun beider beeltenis zegt, beiden, hoe verschillend ook, „integer vitae, scelerisque purus”, in waarheid „nobile par fratrum”. En de Prins was wel afwezig en dus niet verantwoordelijk, maar hij strafte het misdrijf niet, wegens het getal en den stand der schuldigen! Wat erger is, hij heeft de grootste schuldigen, de schandelijkste misdadigers beloond en daarmee niet geschroomd den schijn van goedkeuring hunner handelingen op zich te laden, ja van medeplichtigheid aan hun bedrijf: Tichelaer kreeg een pensioen uit 's Prinsen kas en een onderschoutspost; Van Bankhem werd schout van Den Haag en is in weerwil van al zijne latere misdrijven jaren lang door den Prins beschermd, totdat hij eindelijk wegens de schandelijkste feiten werd vervolgd en ter dood veroordeeld, welk vonnis door zijn dood in de gevangenis onuitgevoerd bleef; Verhoeff, later verdacht herbergier en straatroover, werd door Tromp aanbevolen voor het lichten van vrijwilligers onder Johan Maurits 1). Nooit heeft het harde gemoed van den stadhouder de vernedering zijner jeugd kunnen vergeten; nooit heeft hij hen, die hem op deze wijze hadden willen dienen, willen verloochenen, al kan van feitelijke medeplichtigheid van hem of zijne vrienden geen sprake zijn. Het „execrable faict”, door Fagel zelf als zoodanig gekenmerkt, is zeker door Willem III niet minder afgekeurd, maar politieke overwegingen hebben hem en de zijnen er toe gebracht de zaak verder te laten rusten en de bedrivers voor straf te vrijwaren, ja te beloonen.

Zoo is met zijn regeeringsstelsel Johan de Witt gevallen, zijn schoone loopbaan, die een glanstijd van ons volksbestaan tusschen hare grenzen omvat, besloten door een der gruwelijkste moordtooneelen, waarvan de wereldgeschiedenis spreekt, die den zachten wijsgeer Spinoza het „ultimi barbarorum” met van verontwaardiging trillend gemoed deed opteekenen in den brief, dien hij aan Leibnitz zond en waarin hij den dood meldde van den grooten staatsman en geleerde, die ook zijn weldoener was geweest. Christiaan Huygens, de gebeurtenis vernemende, vroeg zich af, of de epicuristen geen gelijk hadden met hun bittere spreuk: „versari in republica non est sapientis”. En in de herinnering der natie is de 20ste Augustus 1672 als een tweede „dies ater” gevoegd bij dien van den 13^{den} Mei 1619, toen ook een staatsman gevallen was als slachtoffer van zijn stelsel, dat

1) Wagenaar XIV, blz. 180 vlg.

niet meer dat van zijn laatste dagen was geweest. Met droefheid gedenkt zij het lot dezer twee groote staatslieden, die uit haar zijn voortgekomen; maar niet alleen droefheid, ook dankbaarheid, innige dankbaarheid bezielt haar, wanneer zij denkt aan wat Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt voor haar zijn geweest. Zij stelt hunne namen als die van „heroieke en cordate” vaderlanders naast die van de groote Oranjevorsten, die haar hebben geleid in de dagen van roem en vernedering; in hare herinnering omvat zij de vertegenwoordigers der tegenovergestelde richtingen van staatsbestuur met gelijke vereering voor groote gaven en zelfopofferende vaderlandsliefde, in den dienst van hetzelfde vaderland aangewend.

BOEK VIII.

WILLEM III.

HOOFDSTUK I.

DE GROOTE OORLOG.

Het geslacht, dat na den vrede van Munster de Republiek der Vereenigde Nederlanden bevolkte, was in vele opzichten van buitengewonen aard. De zonen van drie geslachten, die hun dagen in oorlog hadden doorgebracht, in een oorlog, die alle vermogens scherpte, die de grootste gevaren leerde doorstaan, die noodzaakte om met alle ten dienste staande middelen te woekeren tot redding van leven en vrijheid, tot behoud van have en goed, hadden het leven leeren beschouwen van den harden, den ruwen kant. De aangeboren handelsgeest, ontwikkeld door de schoone ligging dezer landen als middelpunt van verkeer in West-Europa, aangezet door de onmetelijke voordeelen van den handel op verre streken, had weinig oog behouden voor de perken der gewone christelijke moraal. De natuurlijke ruwheid van een zeevarend volk was in den langen, bitteren krijg weinig verzacht en eerst in de laatste perioden van dien krijg, eerst sedert de vijand van den geboortegrond was verjaagd, hadden kunsten en wetenschappen op de hoogste kringen haren verzachtenden invloed doen gevoelen, die slechts langzaam, zeer langzaam tot de minder aanzienlijken doordrong. En het overheerschende geloofsbeginzel, dat van het strenge dogmatische Calvinisme, was weinig geschikt om de ruwe kanten af te slijpen en de zielen tot zachtheid te leiden. Energie, wakkerheid, scherp geteekend egoïsme, slimheid, vindingrijkheid, vasthoudendheid, ruwheid, onbuigzaamheid, hardheid — ziedaar eenige der meest in het oog vallende karaktertrekken van ons volk in dezen, zijn roemrijksten tijd, gepaard met zekere ronde goedmoedigheid, die met achterdocht niet geheel onvereinigbaar schijnt. Die hoedanigheden hebben in den tijd van De Witt veelszins zegenrijke gevolgen gehad en onder leiding van een reeks van buitengewone mannen, zooals in eene natie na een tijd van zwaren strijd om het bestaan plegen op

te treden, die natie verheven tot een buitengewonen rang in de volkerenwereld. Hare werking blijft ook in de dertig jaren der regeering van Willem III nog duidelijk merkbaar.

Willem III zelf is een dier mannen uit het groote tijdvak, die als de beste vertegenwoordigers van het hollandsche volkstype mogen gelden, met individueele wijziging van sommige eigenschappen onder den invloed van persoonlijke ervaringen. Energiek, wakker, eerzuchtig, slim, vindingrijk, vasthoudend, ruw, onbuigzaam, hard, wantrouwend is hij alles geweest, bovendien zwijgend en teruggetrokken onder den invloed der droevige levensomstandigheden, waarin hij de beslissende jaren zijner jeugd had doorgebracht, onder den invloed ook der zwakke gezondheid, die zijne ontwikkeling had belemmerd. Zijne lichamelijke ontwikkeling ten minste, want de kuchende jongeling, tot wien thans het gansche volk opzag als tot zijn redder in den bitteren nood, was geestelijk een reus: zijn scherpzinnigheid, zijn helder oordeel, zijn gezond verstand, zijn voortreffelijk geheugen waren in weerwil van de afwisselende opvoedingsstelsels, waaraan hij was onderworpen, op uitstekende wijze ontwikkeld. Ideaal aangelegd was hij allerminst. Zijn geest was in hooge mate positief, afkeerig van bespiegeling, een geest van koel overleg, niet vurig maar beredeneerd, driftig soms maar meestal afgemeten, vasthoudend tot het koppige toe. Zoo schreed de stadhouder door het leven, weinig mededeelzaam, eenzellig gelijk hij in zijne sombere jeugd had leeren zijn, met een sterken wil najagend de doeleinden, welker bereiking hij zich had voorgesteld — een grootsche maar eenzame figuur, meer overweldigend dan aantrekkelijk. Zoo staat zijne hooge gestalte voor ons met het langwerpige door lange lokken omlijste gelaat, den doordringenden blik, den langen Stuartneus, de bevelende houding, zwak voorovergebogen, eenvoudig gekleed op het forsche paard. Zoo teekende hem de stift van een Netscher, een Blooteling, zoo de pen van zijn secretaris, den jongeren Constantyn Huygens. Zoo kent hem de geschiedenis, den grooten staatsman en veldheer van het laatste vierde deel der zeventiende eeuw. Zoo was de jonge man, aan wiens zorg thans de leiding van den veegen staat der Vereenigde Nederlanden was toevertrouwd.

Veeg mocht de toestand van dien staat in den zomer van 1672, ook nog in het laatst van Augustus heeten, maar er begonnen reeds

teekenen van verbetering te komen¹⁾. De vijand lag met zijne hoofdmacht onder Luxembourg nog altijd op de grenzen van Holland, alleen door de hollandsche waterlinie tegengehouden. Ook Zeeland was niet ongerept gebleven: eene kleine fransche legerafdeeling onder De Nancre was dwars door spaansch gebied op Staats-Vlaanderen aangerukt en 26 Juni op het zwakke Aardenburg aangevallen, maar het stadje werd door een handvol soldaten en een paar honderd burgers onder den dapperen vaandrig Beeckman met zoo goeden uitslag tegen de overmacht verdedigd, dat de vijand moest aftrekken. Nijmegen en Grave, ook Crèvecoeur werden na korte belegeringen door den vijand bemachtigd; ook Bommel, waarna Turenne, die de operatiën aan deze zijde bestuurde, zich in de Meierij van Den Bosch wierp; terwijl een deel der fransche troepen de insluiting van Maastricht ging voltooien. In het Noorden waren op het laatst van Juni Steenwijk en andere overijselsche plaatsen door de Munsterschen en Keulschen zonder moeite veroverd, maar zij waagden het nog niet in Friesland binnen te dringen, dat door Aylva met een kleine troepenmacht en zijne friesche schutters in allerijl in staat van verdediging was gebracht door het opwerpen van aarden schansen aan de zuidoostzijde. De vijand wendde zich eerst naar Groningen, waar van de Eems uit de grensforten zonder slag of stoot werden bemachtigd behalve het sterke en wegens den weg over het moeras belangrijke Bourtange. Coevorden hield den vijand nog geen 14 dagen tegen en den 9^{den} Juli verscheen hij, geleid door den verrader Schuylenburgh, voor de poorten van het sterke en welvoorzienne Groningen, dat onder den wakkeren Rabenhaupt tot de uiterste verdediging was voorbereid zoowel door welgeleide inundatiën als door uitstekende organisatie der beschikbare strijdkrachten, die met inbegrip van schutterij en studenten op 4 à 5000 man gesteld kunnen worden. Langer dan vijf weken hielden de belegerden den strijd vol, wisten hunne verbindingen met het noorden der provincie over het Damsterdiep te bewaren en in weerwil van het onafgebroken zware bombardement en herhaalde aanvallen op de buitenwerken den vijand zoodanig te verzwakken, dat hij den 28sten Augustus het beleg moest opbreken. Ook de aanvallen der Munsterschen op de friesche schansen bij Heerenveen werden glansrijk afgeslagen en welhaast moest de vijand

¹⁾ Vgl. Sypsteyn en De Bordes, I.I., II; Knoop, I.I.

de beide gewesten ontruimen, achtervolgd door de staatsche troepen, die zich weder van noordwestelijk Overijsel tot Zwartsluis toe en van een groot deel van Drente meester maakten. De verdediger was hier op zijne beurt aanvaller geworden.

En de vloot, zoowel op de Schelde als op de Zuiderzee met kleine vaartuigen wakend, belette elke poging om deze wateren van de vaste kust van Vlaanderen, van Gelderland of Overijsel uit onveilig te maken, onophoudelijk kruisend op de kusten en riviermonden der veroverde provinciën en nu en dan eene landing daar bewerkstelligend. De kaapvaarders, vooral die uit Zeeland, waar volgens sommigen 200 kapers werden uitgerust, brachten den vijand ernstig nadeel toe. Half Juli verscheen echter weder een engelsch-fransche vloot van omstreeks 100 schepen op de kust, waar de staatsche, die maar half zoo sterk was, zich bij Goeree opstelde. De vijand had het oog op Texel en wilde daar in de buurt landen, maar een hevige storm, die tal van zijne schepen vernielde en de overigen zeer beschadigde, deed deze plannen mislukken¹⁾. Zelfs de oost-indische retourvloot kon begin Augustus ongehinderd te Delfzijl binnenloopen.

Maar de groote fout van den vijand was, dat hij in de maand Juni niet dadelijk al zijne krachten voor de verovering van Holland had ingespannen, doch zich toen en later met het belegeren en bezetten der groote en kleine geldersche, utrechtsche en overijselsche vestingen had opgehouden, waar hij overal garnizoenen had geplaatst, zoodat Luxembourg voor de waterlinie slechts 16000 man en Turenne aan Maas en Rijn slechts 12000 man overhield, terwijl Chamilly Maastricht met eenige andere duizenden bleef omsingelen²⁾.

Daardoor kreeg Willem III gelegenheid om zijne stellingen achter de waterlinie zeer te versterken te midden van de belangrijke voorvallen en de rumoerige bewegingen in Holland zelf, die anders een aanval des vijands zeer begunstigd zouden hebben. Krachtig geholpen door Amsterdam, welks omgeving in korten tijd in uitstekenden staat van verdediging werd gebracht met gebruikmaking van de talrijke natuurlijke verdedigingsmiddelen ter bescherming der amsterdamsche waterlinie³⁾ en van in allerijl opgeworpen forten en schansen, be-

1) Het verhaal van de wonderdadige dubbele ebbe is verkeerdelijk in dezen tijd geplaatst. Vgl. Fruin, in Bijdr. N. R. X, blz. 125 vlg.

2) Knoop, blz. 176.

3) Sypesteijn en De Bordes, II, blz. 83 vlg.

veiligde hij in korte weken zijn linkerflank. Overal werden op de bedreigde punten met hulp van honderden boeren schansen opgeworpen en inundatiën gesteld; matrozen, mariniers, vluchtelingen uit de oostelijke garnizoenen, ontslagen krijgsgevangenen vulden het gebrek aan troepen aan, zoodat het leger weldra tot 57000 man steeg¹⁾; schutterijen en gewapende boeren werden voor den werkelijken dienst, vooral voor de batterijen op de kust, bruikbaar gemaakt. De jonge Prins, gesteund door Van Beverningh als gedeputeerde te velde²⁾, door bekwame generaals, onder wie thans ook George Friedrich, graaf van Waldeck, als veldmaarschalk optrad naast Johan Maurits en Wurtz, en als de voornaamste raadgever van den jongen Prins, die zich door den ervaren krijgsman gaarne liet voorlichten³⁾, toonde zich aanstonds zelf een bekwaam en zorgzaam veldheer. In September was het ontredderde Holland in een onneembare en goed bezette vesting herschapeu, zoodat de Franschen het niet waagden het met de kleine te Utrecht beschikbare macht krachtdadig aan te vallen en de moed in het gewest begon te herleven.

De Prins maakte daarvan gebruik om zelf aanvallend op te treden. Eene eerste poging tegen Naarden mislukte, maar den 10^{den} October deed hij eene tweede, ditmaal ter verovering van Woerden. Ook deze mislukte, Zuylesteyn sneuvelde bij een onverwachten aanval van Luxembourg in den rug zijner stelling en de opgerukte legermacht moest afdeinzen met zware verliezen, maar toch had de onderneming goede gevolgen, want zij toonde, dat de opnieuw gevormde, aanhoudend geoeffende en streng gedisciplineerde troepen van goed gehalte waren en niet zoo gemakkelijk door den vijand konden worden uiteengeslagen als vroeger het geval was geweest.

Eenige dagen later werd in een krijgsraad te Alfen door den Prins opening gedaan van een stouter plan, namelijk om met achterlating van een oogenschijnlijk voldoende macht onder bekende aanvoeders om de waterlinie te verdedigen, met 10000 man voetvolk en bijna de geheele ruitery, samen 23 à 24000 man, in snellen marsch zuidwaarts te trekken en door Brabant naar Maastricht op te rukken ten einde, in verband met de te verwachten hulp van duitsche zijde

1) Ib., blz. 113.

2) Ib., blz. 121.

3) Muller, Willem III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck, I, S. 33 ff.

en gesteund door spaansche legerafdeelingen, die reeds tot den Rijn waren genaderd, den vijand in zijne verbindingsliniën te bedreigen en zoo tot den aftocht uit deze gewesten te noodzaken. De vernieling der verbonden vloten door den storm van einde Juli had alle vrees voor eene landing weggenomen, zoodat ook de garnizoenen uit de zeeplaatsen naar de waterlinie konden gezonden worden.

Begin November kwamen de troepen bij Rozendaal bijeen en den 8sten rukte het leger van daar op naar de Maas bij Maastricht, dat werkelijk eenige dagen later ontzet werd, terwijl de verraste fransche legermacht onder Duras, die den overleden Chamilly had vervangen, naar de Roer en van hier naar den Rijn bij Andernach week, waar Turenne de brandenburgsche en keizerlijke legers verwachtte. De Prins rukte nu eerst noordwaarts naar de Roer, nam Valkenburg in en bedreigde het sterke Tongeren. Maar de verbonden duitsche legers bleven in verdedigende houding aan den rechteroever van den Rijn, voortdurend door Turenne in het oog gehouden. De Prins, aldus aan zichzelf overgelaten, en weder door Duras bedreigd, ondernam toen half December den moeilijken tocht langs de Maas naar het verafgelegen Charleroi, waar het depôt der fransche legers was. Hij had met inbegrip der spaansche hulpbenden ongeveer 30000 man bij zich. Doch de onderneming mislukte. De dappere bevelhebber der stad, Montal, die in Tongeren was, wierp zich met groote stoutheid nog met eene kleine bende ruitery tijtjds in zijne belangrijke vesting en verhoogde daardoor ten zeerste hare kracht van weerstand, zoodat het beleg al aanstonds langer aanhield dan de Prins verwacht had. Bovendien belette een plotseling invallende vorst het voortzetten der aangevangen belegeringswerken. De Prins veroverde het kleine Binche, maar trok daarna af en verscheen den 30sten December met zijn zeer verzwakt leger weder te Alfen in Holland.

Ook deze onderneming was dus mislukt maar zij toonde, welk een geduchten vijand Lodewijk XIV in den jongen Oranje had, die hem door zijn stouten aanval op de vesting aan zijne grenzen „une inquiétude furieuse” had ingeboezemd, zoo zelfs dat Louvois zelf naar Harmelen was gesneld en alle beschikbare troepen naar Charleroi had gezonden om het belangrijke punt te redden.

Maar juist van de invallende vorst had ook Luxembourg willen gebruik maken om de hollandsche waterlinie over te trekken. Tot nu toe had hij zich tot kleine ondernemingen bepaald, die echter

door de waakzaamheid der bevelhebbers van de linie weinig gevolg hadden, al werden vele grensdorpen op vreeselijke wijze door brandstichting en plundering geteisterd. Hij verzamelde den 27sten December 10000 man te Woerden en rukte over de bevroren inundatiën langs den Rijn Holland binnen. Graaf Königsmarck verliet aansonds het kamp te Bodegraven en trok terug naar Leiden, waarop de vijand zich van Bodegraven en Zwammerdam meester maakte en die beide dorpen op gruwelijke wijze plunderde en verwoestte, moordend en roovend zooveel hij kon. Doch het begon nu plotseling te dooien en de eenige begaanbare weg terug was over Nieuwerbrug naar Woerden, terwijl de verdedigers der waterlinie, door duizenden gewapende boeren gesteund, den weg naar Leiden of Gouda ten eenemale versperden. Ook die naar Woerden was versperd door de goed bezette schansen van Nieuwerbrug, maar de bevelhebber, kolonel Pain-et-Vin, door een plotselinge paniek aangegrepen, ontruimde ze en redde aldus het fransche leger van een wissen ondergang. Hij werd daarom onder invloed van den Prins scherp behandeld en na twee lichtere vonnissen onder diens aandrang op onverbiddelijke gestrengheid ter dood veroordeeld: het vonnis werd einde Januari in het leger bij Alfen voltrokken. Maar Luxembourg was gered en keerde den 30sten December behouden te Woerden terug, beladen met roof en buit uit de verbrande dorpen en hoeven, die de „fransche furie” nooit vergaten ¹⁾. Den dag te voren was in het Noorden het sterke en belangrijke Coevorden van Groningen uit door eene kolonne onder overste Eybergen op aanwijzing van den vaderlandslievenden koster Meindert van Thynen verrast, een groot voordeel voor het platteland van Drente en Groningen, dat nu ijlings door den vijand werd ontruimd.

Bij het begin van 1673 stond men derhalve geheel anders dan een half jaar te voren, al was de vijand nog altijd in het hart des lands en waren drie provinciën nog altijd in zijne handen. Het leger had zijn zelfvertrouwen herwonnen onder leiding van den jongen Oranjevorst en Waldeck; het was talrijk genoeg om de verdedigende houding met een aanvallende te verwisselen. Er waren, behalve het zwakke en zelf hulpbehoevende Spanje, bondgenooten, die weliswaar nog niet veel uitrichtten, maar toch een deel der vijandelijke troepen

1) Knoop, I.I., blz. 207 vlg.

veraf aan den Rijn bezighielden. En de bevolking, hoewel bitter klagend over de zware lasten, de onderwaterzetting der landerijen, den stilstand van handel en bedrijf, begon weder moed te vatten.

Een onrustige tijd, een tijd van gevaar en inwendige woeling was dat halfjaar voor het geteisterde Holland geweest. De moord der De Witten had tot nieuwe oproerige bewegingen elders het sein gegeven, overal tegen de aanhangers der gevallen regeering gericht, overal onder de leus „Oranje boven”, dikwijls op schandelijke wijze misbruikt. Rotterdam, Delft, Leiden, Gouda, Dordrecht, Haarlem, Amsterdam zelfs bleven daarvan niet bevrijd. De raadpensionaris Fagel eischte reeds einde Augustus maatregelen tegen die oproeren en Gecommitteerde Raden verklaarden het daarop wenschelijk den stadhouder te machtigen onderzoek te doen naar de verhouding tusschen volk en regenten om dan naar bevind van zaken de stedelijke regeeringen te handhaven of ze goedschiks en „zonder schending der privilegiën” te veranderen. In dien geest werd den 28sten Augustus besloten. De Prins, die reeds te voren op verlangen van de rotterdamsche schutterij aldaar op die wijze te werk was gegaan en de regeering had veranderd, handelde thans ook elders en verving verscheidene regenten door andere, van zijne partij.

Te Amsterdam had de zaak nog vrij wat voeten in de aarde. Er waren daar ook onder de regeering sommigen — en Valckenier, de invloedrijke oud-burgemeester, zoowel als Hooft behoorden tot hen — die den Prins souverain hadden willen maken; onder de burgerij begon zich op het einde van Augustus eene hevige gisting te vertoonen, die den 6^{den} September tot een oproer scheen te zullen leiden, waarbij zelfs het huis van den anders zoo populairen De Ruyter, als vriend der De Witten thans ook verdacht, ernstig gevaar liep geplunderd te worden. De beweging kreeg een ernstig karakter. Den volgenden dag verlangde¹⁾ eene in den Kloveniersdoelen bijeengekomen rumoerige vergadering uit de kleine burgerij, onder leiding van den scheepstimmerman Fruyt, den advocaat Blasius en anderen, verwijdering der verdachte regenten, herstel der „oude rechten” van de burgerij bij magistraatsverkiezing, handhaving der gildekeuren en gildeprivilegiën, hervorming van het stadsbestuur en van dat der schutterij, alles samengevat in 12 artikelen, die in den vorm van

1) Bontewantel, uitg. Kernkamp, II, blz. 198 vlg.

een verzoekschrift in de stad werden verspreid en door eenigen der samengekomenen aan burgemeesters werden medegedeeld. Deze zwakke poging om eene meer democratische regeeringswijze in te voeren mislukte echter deerlijk, ofschoon de beweging tegen de zittende regenten nog dagen lang aanhield en tot samenkomsten in den Doelen en in de herbergen aanleiding gaf. De stadsregeering riep eindelijk den Prins te hulp en, toen deze ontwijkend antwoordde, bood zij haar ontslag aan; sommige regenten moesten nu ook hier hunne zetels verlaten, terwijl Van Beuningen en Hudde in het burgemeesterschap werden hersteld, in het volgende voorjaar ook Valckenier, die thans weder als de leider der amsterdamsche regeering gold 1).

De toevoeging van verschillende personen aan het Lid der Edelen bleef nog een paar jaren uit, maar ook zoo was thans de meerderheid in de hollandsche Statenvergadering verplaatst, hetgeen spoedig overal de rust deed terugkeeren. Ook in de zeeuwsche steden hadden veranderingen in de regeering plaats gelijk in Holland. Een algemeene amnestie, in September besloten, maar eerst in November afgekondigd, maakte voorgoed een einde aan de gevaarlijke woelingen, al bleven nog hier en daar enkele personen aan de burgerij stof tot ontevredenheid en dientengevolge tot volksbeweging opleveren. Zelfs De Ruyter werd nog bij zijne thuiskomst in October aangerand en moest door den Prins met de zijnen in diens bijzondere bescherming worden genomen 2).

Met den aanvang van 1673 was een krachtiger optreden van de bondgenooten te hopen 3). De onvermoeide Lisola had het keizerlijke hof te Weenen overtuigd, dat alleen een nauwe aansluiting des Keizers aan de Staten-Generaal deze laatsten kon weerhouden op een gegeven oogenblik op de best verkrijgbare voorwaarden met Frankrijk vrede te sluiten: de handel kon geen langeren stilstand verduren, Zweden deed zijn best om tusschen Frankrijk en de Staten te bemiddelen en hoopte gunstige voorwaarden voor de laatste te kunnen bedingen, nu de verovering van Holland niet zoo gemakkelijk

1) Bontemantel, uitg. Kernkamp, II, blz. 180 vlg. Vgl. Kroon, Amsterdam in 1672, en Gebhard, Amsterd. aanteekeningen, in Nijh. Bijdr. N. R. X, blz. 139 vlg.

2) Wagenaar XIV, blz. 188 vlg.

3) Pribram, Lisola, S. 587; P. L. Muller, Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk, blz. 38 vlg.

bleek. Zelfs eene teruggave door Frankrijk van al het veroverde scheen niet ondenkbaar. De keurvorst van Brandenburg en de graaf van Monterey te Brussel beloofden, uit vrees voor dergelijke gebeurlijkheden, die hun in groote ongelegenheid konden brengen, aanvankelijk krachtige hulp en drongen bij de Staten op voortzetting van den oorlog aan. Zoo besloot dan ook de regeering te Weenen in December op herhaalden aandrang van Lisola het reeds in den zomer gesloten maar op verlangen des Keizers gewijzigde subsidie-verdrag definitief goed te keuren, mits de Staten de beloofde subsidiën waarborgden op de wijze, die de Keizer verlangde gevolgd te zien. 's Keizers pogingen om volledige godsdienstvrijheid voor de Katholieken te beedingen, ten minste daar, waar de Franschen dezen eenmaal in het bezit dier vrijheid hadden gesteld, werden evenwel niet met succes bekroond: dit meenden de Staten noch de Prins te mogen beloven, vooral niet aan eene buitenlandsche mogendheid. Eindelijk scheen de grondslag gelegd voor de groote alliantie, die volgens Lisola's lang gekoesterde wenschen met den Keizer en de Staten als middelpunt de dreigende suprematie van Frankrijk in Europa moest tegenhouden.

Maar weldra bleek het, dat er nog veel moest gebeuren, eer deze wenschen vervuld werden. De tegenover Frankrijk steeds aarzelende, door de Jezuïeten bewerkte keizerlijke regeering was nog verre van besloten om den door Lisola aangewezen weg te volgen en aan Frankrijk, oogenschijnlijk voor het behoud der machtigste protestantsche mogendheid, openlijk den oorlog te verklaren; de keurvorst van Brandenburg, teleurgesteld over den afloop van den vorigen veldtocht en de inbezitneming zijner kleefsche en marksche landen door den vijand, de aarzelingen des Keizers moede, trok zich in de lente uit de alliantie terug en sloot in Juni vrede met Frankrijk. De Prins had dientengevolge de grootste moeite om de vredespartij in Holland, die steeds sterker werd, in toom te houden, nu de bondgenooten zich zoo weinig betrouwbaar betoonden ¹⁾.

Hoe het ook zij, het gevaar voor de Republiek scheen nog niet geheel voorbij te zijn en ofschoon de obligatiën van Holland reeds weder tot over de 80% rezen ²⁾, die der Staten-Generaal kwamen nauwelijks tot 50 à 55% ³⁾ en de met de wisselende kansen nog herhaalde

1) Pribram S. 606 ff.; Muller, blz. 47 vlg.; Wagenaar XIV, blz. 247 vlg.

2) Grossmann, Die Amsterdamer Börse, S. 42.

3) Ib. S. 35.

dalingen van den ook toen reeds zeer gevoeligen beursthermometer deden zien, dat het vertrouwen in den Staat nog lang niet hersteld was: zoodra de afval van Brandenburg bekend werd, daalden de hollandsche papieren onmiddellijk weder tot 60 $\frac{0}{10}$ 1).

In deze omstandigheden werden echter de kansen op eene vrede-lievende oplossing later aanzienlijk hooger. De hollandsche vredespartij stak het hoofd weder op, gesteund vooral door de aanzoeken der drie nog altijd onder 's vijands bezetting zuchtende provinciën; Zweden trachtte een vredescongres tot stand te brengen en vond bij beide partijen thans gehoor, zoodat Keulen als plaats van bijeenkomst werd aangewezen; ook in Engeland drong de machtige partij van den vrede, steunende op de bekende gezindheid der groote meerderheid van het engelsche volk, op onderhandeling met de Staten aan; Frankrijk zelf zag in, dat het ten opzichte van de duitsche vorsten nog niet alles had gewonnen en het wantrouwen in zijne werkelijke bedoelingen moest bestrijden. De oorlogspartij, als wier hoofden de Prins en Fagel in de Republiek, Monterey te Brussel en Lisola konden gelden, zag zich genoodzaakt iets toe te geven aan den algemeenen wensch naar vrede. Er was reeds herhaaldelijk sprake van wapenstilstand, zoowel te land als ter zee, om de onderhandelingen rustig te kunnen voeren; wel kwam van dezen wapenstilstand niets, maar te Keulen werden toch einde Juni de onderhandelingen onder bemiddeling van Zweden geopend. Als gezanten der Staten-Generaal verschenen daar weldra Van Beuningen voor Holland, De Mauregnault voor Zeeland, Van Haren voor Friesland, Ysbrands voor Stad en Lande, Odyk namens den Prins zelf; de drie door den vijand bezette gewesten konden niet tot de onderhandeling worden toegelaten, daar zij als onvrij moesten worden aangemerkt. De Prins bleef natuurlijk feitelijk met de hoofdleiding der zaak belast, te zamen met den raadpensionaris, die in volkomen overeenstemming met hem handelde; de afgevaardigden waren bijna allen hunne vertrouwde vrienden. Te Keulen verscheen ook Pieter de Groot, die zich in den winter met andere wittiaansche uitgewekenen, o. a. De la Court, voornamelijk te Antwerpen onthouden had, maar er op verlangen van den Prins door Monterey was bemoelijkd en thans te Keulen met de staatsche en andere gevolmachtigden op vriendschappelijken voet

1) Muller, blz. 64.

verkeerde, ja zelfs zekere rol bij de onderhandelingen speelde in het belang van den vrede, waarin hij nog steeds het eenige heil voor den Staat zag¹⁾. Die onderhandelingen gingen intusschen slechts flauwelijk voort²⁾: de eisch der Franschen tot afstand der Generaliteitslanden, die der Engelschen omtrent de visscherij en den afstand van sommige zeesteden als „plaatsen van verzekerdheid” waren te hoog om ernstig te worden overwogen, meende men ook thans, en het aanbod der Staten daartegenover om Maastricht met Overmaas, Hulst en het grootste deel van den Achterhoek aan Spanje af te staan, dat dan aan de zuidergrens der Spaansche Nederlanden Frankrijk tevreden kon stellen, terwijl men Engeland voldoening zou geven in de vlagkweschie en die van Suriname, Rijnberk aan Keulen, de kleefsche vestingen aan Brandenburg zou afstaan en Munster met eene geldsom zou afkopen, was wederom den vijand te laag. Zweden bleef zijne bemiddelende rol voortzetten, maar de eischen der vier verbonden vijanden schenen eerder te stijgen dan af te nemen, totdat de krijg eindelijk zich voorgoed ten gunste der Republiek begon te keeren en hare bondgenooten zich tot krachtiger hulpbetoon lieten vinden.

Terwijl namelijk te Keulen onderhandeld werd, hadden beide partijen den krijg weder opgevat. Ditmaal zou Engeland krachtiger optreden dan ten vorigen jare en wel aan de eene zijde met een landingsleger van 20000 man op de met alle snelheid uitgeruste vloot, terwijl 's konings bastaard, de graaf van Monmouth, met 8000 man het fransche leger zou vergezellen. Dit laatste, aanzienlijk versterkt, zou opnieuw tegen Holland oprukken, terwijl een aantal verouderde staatsche vestingen zou worden ontmanteld en de overblijvende krachtig bezet zouden worden. Het fransche veldleger tegen Holland zou onder Condé worden gesteld en 25000 man bedragen, terwijl Turenne weder aan den Rijn en Lodewijk zelf in Vlaanderen en Brabant zou optrekken³⁾. Een groot deel van de hiertoe noodige gelden hoopte men uit de veroverde provinciën zelf te halen, die door Luxembourg en den intendant Robert op vreeselijke wijze werden uitgeplunderd. Zware belastingen, verbeurdverklaring van vee en huisraad op groote schaal,

1) Vgl. daarover zijne brieven aan Wicquefort in de uitgave van Krämer, p. 143 suiv.

2) Wagenaar XIV, blz. 253 vlg.

3) Rousset, I, p. 427 suiv.

brandschatting en stelselmatige uitplundering, vernieling en platbranding van de toch reeds door het water en zware ziekte geteisterde streken putten de bevolking ten eenenmale uit. Condé en andere fransche officieren verklaarden wel, dat deze wijze van handelen alle perken te buiten ging, maar toen de eerste in het voorjaar van 1673 Luxembourg verving en Louvois herhaaldelijk op den deerlijken toestand des lands opmerkzaam maakte, antwoordde deze met cynische berekening, dat dit juist de wijze was om het veroverde gebied te bedwingen en de Hollanders tot vrede te noodzaken ¹⁾.

Tegenover deze toerustingten vermeerderde ook de Prins het staatsche leger nog met enkele regimenten, zoodat hij, met Waldeck als chef van den staf naast zich, een veldleger van 28000 man tot zijne beschikking kreeg, terwijl in het Noorden prins Johan Maurits met de algemeene leiding der zaken werd belast. De schutterijen der steden en de korpsen gewapende boeren hielpen de voornaamste punten der hollandsche waterlinie bezetten, terwijl ook in het Noorden op de friesche en groningsche grenzen dergelijke liniën werden gevormd en in staat van verdediging gebracht met hulp der riviertjes en wateringen, die men daar vond. Wegens de gevreesde landing der engelsch-fransche vloot werd de kust opnieuw geducht versterkt en met troepen voorzien, ten deele weder met hulp van schutters en boeren; eene kleine legermacht onder Wurtz werd in Zeeland opgesteld om dit gewest tegen den aanval van zee- of landzijde te verdedigen. Ten slotte waren na alle in de waterliniën aangebrachte verbeteringen niet alleen Holland en Zeeland maar ook Friesland en Groningen tot bijna onneembare vestingen gemaakt. Buiten de liniën had alleen Coevorden in den zomer een krachtigen aanval der Munsterschen te doorstaan, die intusschen zooveel last kregen van het door henzelfven opgejaagde water van de Vecht, dat zij ten slotte het beleg der stad moesten opbreken. Een ruitergevecht bij Staphorst in Juli eindigde met eene volledige nederlaag der Munsterschen, die ook de schansen in het Oosten van Groningen aan Rabenhaupt moesten overgeven en na het ontzet van Coevorden, dat in October viel, weinig meer verrichtten.

Condé kon tegen de hollandsche waterlinie evenmin veel doen als Luxembourg vóór hem. Hij trachtte te vergeefs de inundatiën af te leiden en het belangrijke Muiden te veroveren, maar het ingelaten

¹⁾ Knoop, blz. 235 vlg.

zeewater deed de eerste nog stijgen en de zware staatsche artillerie noodzaakte hem den aanval op Muiden op te geven. Beter gelukte het thans eindelijk met kracht aangevangen beleg van Maastricht, dat door Lodewijk XIV zelf met zijne hoofdmacht, 45000 man, gesteund door een deel van Turenne's leger, werd ondernomen en ruim drie weken (6 Juni—1 Juli) aanhield. Dit beleg¹⁾ der door 6000 man verdedigde stad was ongetwijfeld een der merkwaardigste wapenfeiten van den geheelen oorlog, waarbij de geniale vestingbouwkundige Vauban zich zeer onderscheidde door een voortreffelijk gebruik van loopgraven. Het werd met groot beleid tot een goed einde gebracht: de dappere verdediger Fariaux werd na het verlies van de voornaamste buitenwerken door de voor eene bestorming beduchte en toch reeds weinig strijdlustige burgerij, die van de fransche heerschappij herstel van den katholieken godsdienst verwachtte, gedwongen voor de overmacht te capituleeren en bedong slechts nog vrijen aftocht voor de bezetting. Het scheen, dat nu Den Bosch aan de beurt lag, en Condé verliet Utrecht om de voorbereidende maatregelen voor het beleg dier stad te treffen, terwijl Luxembourg weder met het bevel over het leger voor de waterlinie werd belast.

Nog altijd bleef Holland dus belegerd, nog altijd werd de vijand door de waterlinie weerhouden om met zijne scharen de hollandsche steden te overweldigen en het hollandsche platteland, de rijkste streek van Europa, uit te plunderen, zooals hij Utrecht, Gelderland en Overijsel had gedaan. Nog altijd hielden Amsterdam en andere steden het fiere hoofd hoog boven water, onder leiding van den Prins vastbesloten vol te houden tot de laatste schans bezweek of totdat de bondgenooten eindelijk konden worden overgehaald den oorlog ook van hunne zijde met kracht te voeren.

En terwijl de landoorlog zoo tot diep in den zomer, nu reeds langer dan een jaar, op dezelfde hoogte bleef, werd de zeeoorlog met kracht en beleid gevoerd. Sedert den slag van Solebay en de gedeeltelijke onttaking der vloot was De Ruyter niet in staat geweest de zeegaten te verlaten. De kaapvaart, in het begin van den oorlog verboden ten einde de bemanning van de vloot niet te zien versmelten, was einde Juli 1672 weder toegestaan en tal van engelsche en fransche koopvaarders werden als prijzen in de zeeuwsche en

¹⁾ Knoop, blz. 253 vlg.

spaansche havens opgebracht: twee middelburgsche reeders verklaarden reeds in September, dat hunne kapiteins in de havens van Biscaye meer dan 30 buitgemaakte koopvaarders hadden liggen, die zij gaarne onder bescherming van 's lands oorlogsschepen veilig naar huis hadden willen brengen ¹⁾. Maar de vloot was te zwak om zoo iets te ondernemen en het eenige wat men waagde was de uitzending van Van Nes in November met een smaldeel en eenige branders door het Kanaal naar Brest ten einde een aanslag te doen op de daar overwinterende fransche vloot. Deze onderneming mislukte ten gevolge van tegenwind en Van Nes keerde spoedig terug.

Met den aanvang van 1673 naakten nieuwe gevaren van de zeezijde. Engeland scheen vastbesloten een einde te maken aan den handelsbloei, aan de zeevaart van den gehaten mededinger. „Delenda est Carthago”, riep de heftige engelsche kanselier Shaftesbury in het Parlement bij zijn aanvraag om geld op 14 Februari uit ²⁾ en het Parlement stond meer dan 14 ton gouds toe om het vurig begeerde doel te bereiken, nadat de koning zijne maatregelen van verdraagzaamheid ook jegens de Katholieken, tot wier geloof hij heimelijk bekeerd was, had ingetrokken en toegestemd had in de invoering van den Test Act, die alle Katholieken en bijna alle Dissenters van landsposten uitsloot. Nu deze waarborgen tegen de zoozeer gevreesde overheersching van het Catholicisme waren gegeven, zag het Parlement voor het oogenblik geen nadeel in de verbintenis met Frankrijk, al was de volksstemming nog altijd tegen den oorlog met de Republiek, het bolwerk van het Protestantisme in Europa ³⁾. Maar aan het hoofd der vloot kon nu de sedert het voorjaar van 1672 openlijk tot het Catholicisme overgegene hertog van York niet meer staan; prins Robert verving hem, hoewel niet met dezelfde bevoegdheid, en daar dezen ook de ervaring van den hertog in de organisatie der vloot ontbrak, was de engelsche scheepsmacht, toen zij in den zomer eindelijk gereed was, niet zoo goed uitgerust als die van het vorige jaar.

De staatsche — of liever de hollandsch-zeeuwsche vloot, want de drie overheerde provinciën werden uit de landszaken gehouden zoolang zij in dien toestand verkeerden en niets meer aan de lands-

1) De Jonge, II, blz. 337.

2) Ranke, Englische Geschichte, V, S. 114.

3) Ib. S. 106.

regeering opbrachten, terwijl Friesland en Groningen, zelf door den vijand benauwd, ten slotte slechts een paar schepen leverden¹⁾ — was met alle inspanning en op aandrang van den Prins op omstreeks 120 schepen gebracht en door opnieuw de kaapvaart en de vaart op de Oostzee, het Noorden en Groenland te verbieden, kwam de bemanning voor al die schepen ook beschikbaar, zoodat zij onder leiding van den tot luitenant-admiraal-generaal van Holland verheven De Ruyter en den luitenant-admiraal Banckerts ten getale van 80 zeilen reeds in Mei kon uitgaan. Weldra zou Cornelis Tromp, door den Prins hersteld in zijne waardigheid van luitenant-admiraal en met De Ruyter verzoend, zich met nog eenige zware schepen bij haar voegen. Het doel was niet meer of minder dan een nieuwe tocht naar de Theems, voordat de engelsche vloot kon uitloopen om zich met de fransche te vereenigen. Reeds zeilde het voor dezen tocht bestemde smaldeel onder Van Nes en Vlugh naar de banken voor de Theems om den mond der rivier door zinkschepen te versperren, toen men bemerkte, dat de engelsche vloot op hare hoede was en een aanzienlijk getal harer schepen afgezonderd had om de toegangen tot de rivier te verdedigen. Het smaldeel keerde terug en de vloot was gereed om den vijand te ontvangen, toen Tromp zich einde Mei bij haar voegde. Zij bevond zich toen bij de banken van Schooneveld, op de zeeuwsche kust, waar de engelsch-fransche vloot, bijna 150 zeilen sterk, het „kleen hoopken” van even 100 zeilen kwam bevechten.

Op den verjaardag van den slag bij Solebay, 7 Juni, kwam het hier tot een slag, waarin De Ruyter zelf het fransche eskader van D'Estrées uiteenjoeg, 's vijands middeltocht doorbrak en daarna Tromp, die met de voorhoede onder prins Robert in een hevig gevecht gewikkeld was en groot gevaar liep, kwam ontzetten. Het was bij deze gelegenheid, dat Tromp zijn mannen toeriep: „Daar is Bestevaer, die komt ons helpen. Ik zal hem ook niet verlaten, zoo lang als ik adem kan scheppen.” Na een hevigen strijd viel de duisternis maar de vijand deinsde met groote verliezen af, terwijl die der Nederlanders veel minder aanzienlijk waren²⁾. En zeven dagen later bood dezelfde vloot, nadat de beschadigde schepen door andere waren vervangen, denzelfden vijand opnieuw een slag aan niet verre van de plaats, waar

1) De Jonge, II, blz. 353.

2) Ibid, blz. 379.

de vorige maal de zege was behaald. Ook nu dreef de staatsche vloot de verbonden vloten, weder onder prins Robert, terug, ditmaal tot bij de engelsche kust, waar de duisternis opnieuw een einde aan den strijd maakte, zoodat de vloot van De Ruyter naar hare ligplaats bij Schooneveld terugkeerde zonder gevolgd te worden door den vijand, die in de Theems zijne zware schade ging herstellen en geruimen tijd de zee aan de Staatschen overliet: een klein staatsch smaldeel onder schout-bij-nacht Den Haen ondernam zelfs een tocht langs de engelsche kust bij de Theemsmonding 1).

Begin Juli liep de staatsche vloot, thans door enkele friesche en zeeuwsche schepen versterkt, weder uit om den vijand, die zich tot een derden tocht naar onze kusten voorbereidde, op te zoeken, maar er was geen vijand te zien en de vloot kruiste eenigen tijd bij de Theemsmonding, totdat eene pestziekte haar noodzaakte terug te keeren. Op het einde der maand kwamen de vijandelijke vloten opdagen, met het doel om eene landing aan de hollandsche kust te ondernemen en de Republiek daardoor tot den vrede te dwingen 2). Een buitengewoon langdurige eb op den 2^{den} Augustus, met een zware mist gepaard, belette aanvankelijk dit plan uit te voeren, een feit, dat aanleiding gaf tot het alom verspreide verhaal van de „dubbele eb”, waardoor toen de veege Republiek zou zijn gered 3).

De Ruyter, die eerst Zeeland had willen beschermen, was volgens de hem verstrekte bevelen bij Schooneveld ten anker gegaan en de sterke vijandelijke vloot slechts korten tijd gevolgd. Deze zeilde noordwaarts op en verspreidde aan de hollandsche kust grooten schrik, zoodat overal de kustwachten werden betrokken en de batterijen werden bezet. Maar de verbonden vloten waagden vooralsnog geene landing. De Prins gaf nu evenwel de vloot bevel Schooneveld te verlaten om iedere poging des vijands daartoe te verhinderen. De Ruyter kwam voor Scheveningen, waar de Prins de vloot onder onbeschrijfelijke geestdrift bezocht en met den kriegsraad de vraag overwoog, of het, in weerwil van de zwakheid onzer vloot vergeleken met die der verbonden staten, niet raadzaam zou zijn den vijand te volgen en hem slag te leveren, niet alleen ter verhinderung eener landing maar ook tot red-

1) Ib. blz. 389 vlg.

2) Ranke, I. I. S. 127.

3) Fruin, De dubbele ebbe, in Nijh. Bijdr., N. R. X, blz. 129 vlg.

ding eener rijke indische retourvloot, die men verwachtte. Men besloot het te wagen en onder een daverend „Lang leve de Prins” verliet de vorst de vloot, niet trouwens dan na haar geheel in oogenschouw te hebben genomen.

Zoo volgde dan De Ruyter den 13^{den} Augustus, langs de kust zeilend, den vijand noordwaarts en ontmoette hem in den vroegen morgen van den 21sten bij Kijkduin, waar hij met 90 groote en kleine schepen en 22 branders de ruim 140 zeilen sterke verbonden vloten, weder onder prins Robert, Spragg en D’Estrées, moedig aantastte¹⁾. De fransche voorhoede deinsde spoedig af voor den heftigen aanval van Banckerts; de Ruyter wierp zich op prins Robert, die dapper strijdend werd teruggedrongen en zich met de achterhoede van Spragg zocht te vereenigen; Spragg zelf, door Tromp besprongen en zwaar geteisterd door diens voortreffelijk bediend geschut, bood eveneens dapperen weerstand maar sneuvelde ten slotte in eene sloep bij het verlaten van zijn zinkend admiraalschip, terwijl de nu toeschietende prins Robert zelf in groot gevaar geraakte om door de vereenigde staatsche eskaders te worden vernietigd; een algemeene aanval scheen nog eenige kans te bieden om met overmacht de staatsche vloot uiteen te drijven, maar die aanval mislukte, vooral daar het fransche eskader geen gehoor gaf aan de herhaalde seinen van den engelschen opperbevelhebber en zich niet meer in den strijd waagde. Eindelijk, na zonsondergang, wendde de vijand af, vervolgd door de onzen, die eerst na een paar uren de kust weder opzochten, terwijl prins Robert met zware schade en groote verliezen aan dooden en gewonden, luid klagende over het verraderlijk gedrag van D’Estrées, naar de engelsche havens terugkeerde. Ook aan staatsche zijde waren de verliezen groot: de vice-admiralen De Liefde en Sweers behoorden onder de dooden; maar van eene landing was geen sprake meer en de havens waren geopend voor de terugkeerende koopvaarders, zoodat de slag bij Kijkduin als eene zegepraal mag gelden; zij werd als zoodanig gevierd, hetgeen niet belette, dat prins Robert zich, evenals de beide vorige malen, de overwinning toeschreef. De Ruyter en Tromp werden algemeen geëerd als de redders des vaderlands van den ondergang, die bij eene landing van het 12000 man sterke landingsleger onder den franschen generaal Schomberg bedreigd zou hebben. Maar bovenal

1) De Jonge II, blz. 412 vlg.

zag men in de redding uit dit gevaar de hand Gods, die aan de veel zwakkere staatsche vloot de overwinning had geschonken en door een zeldzaam natuurverschijnsel op het goede oogenblik eene landing had verhinderd.

Het duurde nog lang, eer de verwachte retourvloot kwam opdagen. De macht van De Ruyter bleef eenigen tijd de zeegaten beveiligen en zeilde eerst tegen half September weder de Noordzee in met het doel om de engelsche kust te bedreigen, maar hevige stormen beletten dit en noodzaakten haar de havens weder op te zoeken. Verder was de zeeoorlog dezen winter van weinig beteekenis. Maar de overwinningen van den zomer begonnen reeds het gewenschte gevolg te dragen. Er ontstond in Engeland eene hevige ontevredenheid over de wijze, waarop de fransche eskaders zich hadden gedragen; en werkelijk beriep D'Estrées zich op het bevel van zijn vorst om zijne schepen niet te wagen, terwijl hij niet onduidelijk te kennen gaf van zijne zijde de Engelschen te verdenken zijn eskader in gevaar te hebben willen brengen. Prins Robert zelf stelde zich aan het hoofd der beweging, gericht tegen het fransche bondgenootschap, dat hem als Protestant reeds lang verdacht was voorgekomen. Het voorgenomen tweede huwelijk van den katholieken troonopvolger, den hertog van York, met de zeer katholieke prinses van Modena wekte nieuwe ergernis bij het engelsche volk¹⁾ en het einde October weder bijeengekomen Parlement, tot hetwelk de koning zich met aandrang om geld richtte, toonde zich niet geneigd langer met Frankrijk samen te gaan: het ontkende, dat de hollandsche handel dien van Engeland ook thans nog overschaduwde, al waren de Hollanders de groote mededingers; het verzette zich tegen York's huwelijk; het verlangde zekerheid voor de handhaving der anglicaansche Kerk tegenover de dreigende vorderingen van het Catholicisme; het verklaarde zich tegen de aanwezigheid van een staand leger als tijdens den oorlog onder York en Schomberg was bijeengebracht; het verlangde zelfs het ontslag van de meest gehate ministers²⁾. Een nieuwe strijd tusschen Kroon en Parlement scheen te dreigen en eerst eene plotselinge verdaging van het laatste maakte op

1) Fruin, Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland, blz. 34 van den afz. afdruk van dit Gidsartikel 1889.

2) Ranke, I. I. S. 132 ff.

raad van den franschen gezant een einde aan den opkomenden tweespalt, ten minste voor het oog. Zoo ver was het met Engeland gekomen, dat de fransche gezant, zelfs tegen den raad van de voornaamste engelsche raadslieden der Kroon, in de inwendige toestanden van Engeland ingreep. Karel II speelde hoog spel. Hij hoopte op den buit, van hollandsche koopvaarders te behalen, en op de krachtadige hulp van Lodewijk XIV, hem thans weder uitdrukkelijk toegezegd, om daardoor buiten het Parlement om de noodige gelden voor den oorlog te vinden. De tegenstanders der regeering werden in hunne ambten en inkomsten getroffen; zelfs de kanselier Shaftesbury werd op aandrang van York, die de beweging tegen zijn huwelijk vooral aan dezen toeschreef, genoodzaakt zijn ambt op te geven. Maar de heftige tegenstand van alle klassen der bevolking bracht den koning spoedig tot nadenken. Hij besloot iets toe te geven, zijne katholieke plannen voorloopig te laten vallen en te trachten de natie gerust te stellen door openbaarmaking der verdragen met Frankrijk en hernieuwing der plakaten tegen de Katholieken. Daarna riep hij halt Januari weder het Parlement bijeen. Maar het bleek volstrekt niet met de politiek der regeering verzoend en, thans door Shaftesbury krachtig aangezet, verlangde het steeds sterker waarborgen tegen het Catholicisme; het klaagde verder de ministers des konings aan wegens hun aandeel in de katholieke politiek, wegens schending der engelsche vrijheden; het verlangde handhaving dier aloude rechten en afdanking van het sedert 1664 opgerichte staande leger, dat schijnbaar wegens de oorlogen tegen de Republiek en de Triple Alliantie was versterkt, maar waarvan men thans gevaar voor de burgerlijke vrijheden vreesde. Reeds richtten zich veler oogen op den Prins van Oranje, na York den naasten mannelijken bloedverwant des konings, als aangewezen troonopvolger, voor het geval de kinderlooze koning overleed en de hertog van York als katholiek van de opvolging moest worden uitgesloten. En alom won in Engeland de overtuiging veld, dat de vrede met de Republiek hoe eerder, hoe liever moest hersteld worden.

Deze gebeurtenissen in Engeland gaven den Prins en de Staten aanleiding tot de steeds meer gegronde verwachting, dat het zoo gevaarlijke bondgenootschap van Engeland en Frankrijk ten einde liep. De Prins stond voortdurend in geheime betrekking met Shaftesbury en andere invloedrijke leden der engelsche oppositie en hield opletend

het oog op de engelsche verwickelingen 1). De Staten steunden bovendien de vredespartij door eene betuiging reeds in October in een brief aan den koning 2), dat zij tot een billijken vrede bereid waren, door herhaalde manifesten en verklaringen van denzelfden aard, die niet misten een goeden indruk op de engelsche natie te maken.

Dat de vredehandel te Keulen onder deze omstandigheden weinig vorderen kon, zoolang de verbonden vijanden der Republiek hunne hooge eischen — ook den zweedschen bemiddelaars te hoog — handhaafden, behoeft wel geen betoog. Maar de Republiek had sedert den nazomer nog meer reden om de toekomst met goede verwachting in te zien. Onder den werkzamen invloed van Lisola was in Duitschland de vrees van vorsten en volkeren voor de fransche bedoelingen ten opzichte van het Rijk algemeen toegenomen: pamfletten en geschriften in dezen geest verschenen in grooten getale 3). Het weener hof vatte opnieuw moed en de keurvorst van Keulen en de bisschop van Munster begonnen voor de fransche veroveringszucht beducht te worden, vooral na den val van Maastricht. Diezelfde zegepraal der fransche wapenen en het steeds vermeederen der fransche troepen in de Zuidelijke Nederlanden maakten ook Spanje meer bereid om krachtig tegenover Frankrijk op te treden. Spanje beloofde eindelijk den Keizer 50000 daalders subsidie per maand, de Staten ongeveer evenveel en den 30sten Augustus, kort na den slag bij Kijkduin en in verband met die schoone zegepraal, werden in Den Haag zoowel met den Keizer als met Spanje en Lotharingen verdragen gesloten, waarbij men zich opnieuw tegen Frankrijk verbond, terwijl Spanje en de Keizer zich als in de dagen van den Dertigjarigen oorlog nauw aaneensloten. De groote alliantie, die Lisola altijd begeerd had, was tot stand gekomen en van een afzonderlijken vrede der Staten met Frankrijk was minder sprake dan ooit: welhaast verklaarden de Staten zelf slechts te zamen met hunne bondgenooten te willen onderhandelen. De oorlog der Republiek was daarmee een europeesche oorlog tegen Frankrijk geworden.

In afwachting van het onder Montecuculi in Bohemen verzamelde keizerlijke leger, dat naar den Rijn zou oprukken, deed Willem III

1) Fruin, Prins Willem III, blz. 33, 38.

2) Wagenaar XIV, blz. 295.

3) Pribram, Lisola, S. 624 ff.

in September plotseling een nieuwen aanval op Naarden, dat na eenige dagen bezweek, voordat Luxembourg tot ontzet op kon rukken. Dit verlies trof de Franschen gevoelig en zij maakten zich in het najaar gereed om de talrijke kleine vestingen in de veroverde provinciën te ontmantelen, te vernielen of te verbranden ten einde daardoor de grootere beter te kunnen bevestigen en meer soldaten voor het veldleger beschikbaar te houden¹⁾.

Voordat het zoover kwam, had de Prins reeds een meesterlijken zet gedaan, waardoor Luxembourg's lang bezette stelling eindelijk moest worden opgegeven. Hij benoemde Waldeck tot opperbevelhebber achter de waterlinie, waar eene voldoende bezetting achterbleef. Met 10000 man rukte hij zelf einde September naar Rozendaal, half October vereenigde hij zich bij Lier met een spaansch leger van 15000 man; de gezamenlijke macht marcheerde oostwaarts naar de Maas, stak die bij Venloo over en was tegen het einde der maand tot bij Keulen genaderd. Het keizerlijke leger kwam in het begin van November evenzoo naar die streek opgerukt en gezamenlijk sloeg men het beleg voor het belangrijke Bonn, dat reeds den 13^{den} viel, gevolgd door eenige andere sterkten in het keulsche en guliksche gebied. Daarna begaf de Prins zich met zijn leger weder naar de Maas bij Roermond en Venloo²⁾.

Deze November-veldtocht had dadelijk groote gevolgen. Hij ontmoedigde in de eerste plaats ten eenenmale het toch reeds wankelende Keulen; de invloed der Fürstenbergen op den keurvorst taande merkbaar, nu deze zelfs zijne residentie Brühl verloor en in zijne hoofdstad Keulen, die hem zoo dikwijls had weerstaan, eene schuilplaats moest zoeken. De gevangenneming door prins Willem van graaf Fürstenberg, den eersten minister en diplomaat van den keurvorst, ofschoon hij deelnam aan het congres te Keulen, bracht den laatsten slag toe: hij en zijn munstersche bondgenoot toonden zich weldra bereid tot den vrede. En de fransche legerhoofden zagen in, dat zij tegenover dezen plotselingen aanval front moesten maken: Condé's leger trok grootendeels uit Brabant naar het Guliksche; Luxembourg liet in de voornaamste utrechtische vestingen sterke bezetting achter en legerde zich met 8000 man op de Mookerheide om van die zijde Gelderland te verdedigen; Turenne stelde zich aan de Moezel

1) Rousset, I, p. 484.

2) Knoop, I, blz. 290 vlg.

op tegenover Montecuculi. Maar daarbij bleef het niet: in November en December werd, uit vrees voor afsnijding van de ver verwijderde fransche grens, op bevel van Louvois, hoewel tegen den zin van Condé en tot diepe teleurstelling van geheel Frankrijk¹⁾, de eene vesting na de andere in het Utrechtsche en aan Lek en IJsel ontruimd en onmiddellijk door Waldeck bezet. Half December waren alleen de Maas- en Rijnvestingen nog in fransche handen, terwijl Luxembourg met 16000 man nog vóór het einde des jaars langs de Maas de fransche grenzen hoopte te bereiken. De Prins, wiens leger nu bijna dubbel zoo sterk was als dat van den franschen veldheer, die nog bovendien door een zwaren legeretros in zijn marsch werd bemoeilijkt, trachtte hem tegen te houden en slaagde er in hem tweemaal naar Maastricht te doen terugkeeren onder bescherming van de kanonnen dier sterke vesting. Bij het vorderen van den winter ontbond echter de Prins zijn leger en in het begin van Januari 1674 trok Luxembourg nu ten derden male, en ditmaal ongehinderd, zuidwaarts naar de omgeving van Charleroi. De laatste fransche bezettingen verlieten daarop in het voorjaar achtereenvolgens de nog bezette vestingen in het Geldersche en trokken zich op Grave en Maastricht terug²⁾.

Zoo was dan na anderhalf jaar de belegering van de „vesting Holland” opgegeven en had de vijand nog vóór het einde des jaars het grootste deel van het grondgebied der Republiek ontruimd.

Deze groote voordeelen, door de Republiek en hare bondgenooten behaald, hadden op de stemming in Engeland een beslissenden invloed. Het Parlement, tegenover de Kroon geneigd om het verbond met Frankrijk te verbreken en in die neiging versterkt door de houding van Spanje, dat aan de eene zijde ook Engeland met oorlog dreigde, aan de andere met geld de parlamentsleden bewerkte, drong op vrede met de Republiek aan. Spanje nam de bemiddeling op zich en bracht de aanbiedingen der Republiek over, die daarbij handig deed uitkomen, dat ook Frankrijk in den zomer van 1673 haar aanbiedingen voor een afzonderlijken vrede had gedaan. Na eenige onderhandeling en onder voortdurenden aandrang van het Parlement en van staatslieden als Temple, die den oorlog van het begin af hadden betreurd, verklaarde Karel II zich geneigd tot den

1) Rousset, I, p. 500 suiv.

2) Knoop, l.l. blz. 304 vlg.

vrede, die eindelijk den 19^{den} Februari 1674 te Westminster werd gesloten. De voorwaarden waren in hoofdzaak die van den vrede van Breda, ofschoon het punt van de vlag thans zoo geregeld werd, dat alle staatsche schepen en vloten voortaan zelfs voor één engelsch koningsschip, dat de vlag voerde, in het geheele zeegebied tusschen kaap Finisterre en Statenland in Noorwegen zouden moeten groeten op de gewone wijze; voor oorlogskosten werd 2 millioen beloofd, binnen drie jaren te betalen; aangaande den handel in Indië zouden wederzijdsche gemachtigden binnen drie maanden samenkomen; Suriname bleef staatsch maar Nieuw-Nederland, dat in Augustus 1673 door een klein naar West-Indië gezonden eskader onder Cornelis Evertsen den jongen en kapitein Binckes zonder veel moeite was heroverd¹⁾, werd weder aan Engeland teruggegeven.

Het duurde nu niet lang, of het congres te Keulen liep te niet. Door de gevangenneming van Fürstenberg verklaarde de fransche regeering het volkenrecht zoodanig geschonden, dat zij de onderhandelingen niet verder kon voortzetten en hare gezanten terugriep. Lisola, die reeds lang tusschen Munster en Keulen en de Republiek trachtte te bemiddelen, maar op de hooge eischen vooral van Munster was afgestuit, wist nu eerst Munster en daarna Keulen tot vrede te bewegen onder voorwaarden, die weinig geleken op de vroeger door de beide geestelijke vorsten gestelde. Munster, door een aanval der keizerlijken bedreigd en van de andere zijde door Rabenhaupt, die na het terugtreden van den ouden Johan Maurits de leiding van den krijg in het Noorden had ontvangen, bij Noordhoorn en Nienhuis geslagen, stemde 22 April toe in eene hernieuwing van den vrede van Kleef met teruggave van al het veroverde gebied en onder garantie van Spanje en den Keizer; 11 Mei volgde ook Keulen, dat voor zich nog den afstand van Rijnberk had kunnen bedingen.

Zoo was het Oosten der Republiek in Mei 1674 geheel van den vijand bevrijd en had men thans alleen met Frankrijk te doen, dat nog slechts een paar vestingen op staatsch grondgebied in bezit had. Men kon na twee jaren strijds herademen: het gevaar was grootendeels geweken en de hoop was niet ongewettigd, dat men met hulp der bondgenooten ook die vestingen zou kunnen heroveren. Welk eene uitkomst na de gevaren, die in den zomer van 1672 de Repu-

1) De Jonge, II, blz. 456 vlg.

blik aan den rand van den ondergang hadden gebracht! Maar ook, welke offers had men niet moeten brengen om den strijd zoo lang vol te houden! Doch, al vergat men die offers niet, met dankbaarheid dacht men allereerst aan den gelukkigen loop der zaken, waardoor men zonder noemenswaarde opoffering van grondgebied ontslagen was van de vijanden, die van alle kanten de Republiek hadden besprongen.

Die gelukkige afloop — want nu de Franschen het grondgebied zoo goed als geheel verlaten hadden, de vredesverdragen met de drie andere vijandelijke staten waren gesloten en tot krachtig oorlogvoeren bereide bondgenooten naast de Republiek stonden, kon men daarvan wel spreken — was niet in de laatste plaats te danken aan den jongen veldheer en staatsman, die thans de leiding der Republiek in handen had. Het was wel te denken, dat men bij de reorganisatie van den tot in zijn grondvesten zoo deerlijk geteisterden staat, ook de definitieve regeling van zijn verhouding tot dien staat opnieuw ter harte zou nemen. Zou nu geschieden, wat in den loop der ontwikkeling van het nederlandsche staatswezen reeds herhaaldelijk was ter sprake gekomen? Zou nu den Prins eindelijk de ook door hem begeerde souvereiniteit ten deel vallen en de republiek, geheel of ten deele, in eene monarchie veranderd worden? Het lag voor de hand, dat men deze ook in Juli 1672 ernstig opgeworpen vragen thans opnieuw overwoog, vooral in verband met de regeling der zaken in de drie gewesten, die anderhalf jaar lang in handen des vijands waren geweest en zich geheel en al aan dezen hadden onderworpen, zoodat zij zelfs hadden opgehouden deel te nemen aan de gemeenschappelijke regeering. Maar ook afgezien van den staatsrechtelijk thans onzekeren toestand dezer drie gewesten, tegen welker eenvoudige heropneming in de Unie „jure postliminii” terecht bezwaren konden worden opgeworpen, de nood van het geheele land in 1672 had de liefde tot den republikeinschen regeeringsvorm, onder welken men het ongeluk in zoo ernstige mate had ondervonden, aanzienlijk doen verminderen en de vraag doen stellen, of men niet beter deed den werkelijken machthebber thans ook met een titel als zoodanig te begiftigen¹⁾. Het was geen geheim, dat vele der voornaamste thans aan het bewind gekomen staatslieden,

1) Basnage, *Annales des Provinces Unies*, II, p. 564.

o. a. de raadpensionaris Fagel zelf, de invloedrijke Valckenier en Van Beverningh, niet afkeerig waren van zulk eene hervorming.

Vreeselijk waren de bezette streken door den vijand behandeld: het onderhoud der vijandelijke legermacht, der vijandelijke garnizoenen had steden en platteland geruïneerd, de veestapel was vernietigd, de landbouw had zwaar geleden, de requisitiën waren tot het uiterste ingevorderd onder bedreiging met plundering, blaken en branden, als het geëischte niet werd geleverd. Vooral de intendant Robert had zich in Gelderland en Utrecht berucht gemaakt en wij weten uit zijne correspondentie en die van Luxembourg en Condé met Louvois ¹⁾, dat zijne bedreigingen meer dan louter vorm waren. Bij den aftocht der vijandelijke garnizoenen waren nog eens voor het laatst zware brandschattingen van de veroverde steden en het omliggende platteland geheven ²⁾. De grensstreken van Holland en Utrecht, van Friesland en Groningen waren door het ingelaten zee-, rivier- en polderwater voor jaren bedorven, door de langdurige bezetting uitgeput, de zware lasten in het vrij gebleven deel waren ondragelijk, handel en nijverheid hadden anderhalf jaar zoo goed als stilgestaan. Wat moest er niet al hersteld en verbeterd worden, voordat men kon zeggen, dat de sporen van den krijg waren verdwenen?

De allereerste vraag na het vertrek der Franschen was: zou men de drie provinciën weder in de Unie opnemen? Nadat zij half November Utrecht hadden verlaten, werd hier onmiddellijk door eene commissie uit de Staten-Generaal de nog zittende „wittiaansche” regeering ³⁾ ontslagen en door eene „provisioneele” regeering vervangen in afwachting van wat nader zou worden besloten. De Prins, door Holland naar zijn gevoelen gevraagd, voordat het zelf een besluit opmaakte, was van meening, dat de drie provinciën zonder meer met hare oude grenzen weder in de Unie moesten worden opgenomen, zoodat Holland de bij de verdediging in bezit genomen deelen van Utrecht zou teruggeven en zich alleen zeker recht tot inundatie der grensstreken en bovendien de door dit gewest tijdens den oorlog op utrechtsch gebied gebouwde versterkingen met de toegangen daarheen zou voorbehouden. Zoo werd den 2^{den} Februari 1674 door Holland besloten,

1) Rousset, Histoire de Louvois, passim. Vgl. ook Nijh. Bijdr., Eerste Reeks V, blz. 204.

2) Valckenier, Verwerd Europa, II, blz. 811 vlg.

3) Vgl. daarover: Het collegie der Sçavanten van Utrecht (pamflet Thys. 1674).

ofschoon het aanvankelijk wel neiging had getoond om zich bij deze gelegenheid sommige aangrenzende deelen van het Sticht toe te eigenen. Ook het plan om het Sticht en de beide andere provinciën buiten de Unie te houden, totdat zij weder in staat zouden zijn haar aandeel in de quoten te betalen, en dit aandeel tegelijk eenigszins te verhoogen, werd verworpen, ook weder nadat prins Willem bij „advys conciliatoir” alzoo had aangeraden. Eerst in April was een en ander ter Generaliteit voor eene resolutie vatbaar, die dan ook den 20sten dier maand werd genomen met de bepaling, dat de drie gewesten wederom op den ouden voet in de Unie zouden worden toegelaten, die zij opnieuw moesten bezweren; verder moesten de belastingen wederzijds op eenparigen voet worden gebracht en werden aan Holland de bedoelde stichtsche sterkten gelijk aan Friesland de te bouwen schans bij Rouveen en de Ommerschans toegewezen met vrijen toegang daarheen; bovendien werden de drie gewesten verplicht om de inundatiën van IJsel, Rijn enz. niet te beletten; een volledige staat van inkomsten zou in alle gewesten worden opgemaakt om daarnaar de voorgenomen nieuwe indeeling der quoten te regelen, wat binnen zes maanden moest geschieden en anders aan Zijne Hoogheid zou worden overgelaten; de achterstallige schuld der drie gewesten moest aan de administratie worden voldaan; Gelderland moest een zijner twee plaatsen in den Raad van State aan Groningen afstaan; eindelijk werd de Prins gemachtigd in de drie gewesten de regeering te veranderen, zij het dan met behoud van den goeden naam der regenten, „voor deze reys alleen” en „zonder in praejuditie of consequentie te worden getrokken” ten nadeele der privilegiën, zooals de gewone term luidde. En dit zoo uitdrukkelijk aangegeven voorbehoud had hier wel beteekenis, want Holland had oorspronkelijk als grond der verandering aangegeven, dat „veel notable burgeren ende ingezetenen over verscheyde van de voorsz. regenten reeds seer hadden geklaagt”¹⁾. Wat den rang van opneming van Utrecht in de Unie betrof, Friesland had zich nu den voorrang boven dit gewest willen verzekeren, maar de zaak, aan den Prins en zijn frieschen neef verbleven, werd later op den ouden voet geregeld.

Een paar dagen later hield de Prins, wien Utrecht reeds dadelijk in November het stadhouderschap had opgedragen, zijn plechtigen

1) Valckenier, II, blz. 828.

intocht in de stad, waar hij met groote geestdrift werd verwelkomd en den 25sten de regeering met door hem geschikt geachte personen bezette, zoowel voor de stad zelve als voor het gewest. Een nieuw regeeringsreglement werd den volgenden dag door de nieuwe regeering bezworen, nadat zij hare goedkeuring daarop had gegeven. Dat reglement, door den Prins in overleg met de voornaamste utrechtische heeren opgesteld, bracht alle macht in handen van den stadhouder. Hij zou voortaan de leden der Geëligeerden naar vrije verkiezing mogen aanstellen, terwijl zij slechts drie jaren achtereen konden zitten en dan moesten aftreden, als hij hen niet bevestigde; ook de ridder-schap mocht hij naar verkiezing benoemen, nieuwe leden aanwijzen, het getal der beschrevenen vermeerderen; burgemeesters en schepenen in de steden — in de eerste plaats te Utrecht, waar de in 1618 door Maurits ingestelde maar thans geheel staatsgezinde erfraad werd afgeschaft — mocht hij kiezen uit hem aangeboden dubbeltallen; de vroedschappen konden ieder jaar naar zijne vrije verkiezing worden bevestigd of „verlaten”, met vervulling der opengevallen plaatsen; de schouten en hoofdofficieren in de steden, de maarschalken ten platten lande, de secretaris der Staten zouden door hem worden benoemd, evenzoo naar zijne vrije verkiezing; de afgevaardigden van het gewest in de generaliteitscolleges konden door hem „aangenaam” of „onaangenaam” verklaard, d. i. erkend of afgewezen worden, zonder eenige opgaaf van redenen; president, advocaat-fiscaal, procureur-generaal en griffier van het hof van Utrecht mocht hij benoemen uit een aangeboden driedubbel getal; de begeving van alle proosdijen en kanunnikambten openvallende in de zes maanden, wanneer die begeving aan de Staten stond, vielen aan hem, die in de andere maanden mochten niet zonder zijne goedkeuring vervreemd worden; alle vicarieën werden tot zijne beschikking gesteld; hij had het recht van beslissing bij geschillen tusschen de leden van het gewest, als die niet anders konden worden beslist. Voegt men daarbij, dat de Prins onmiddellijk tot erfstadhouder van het gewest was verkozen, dan is het duidelijk, dat Utrecht voortaan geheel afhankelijk was van den stadhouder, feitelijk den opperheer. Als zijn vertegenwoordiger aldaar kon de heer Van Reede van Renswoude gelden, dien hij tot president der Staten had aangewezen.

Ook aan de beide andere gewesten was een dergelijk lot beschoren, maar vooreerst bepaalde zich de Prins nog tot het instellen aldaar

eener „provisioneele” regeering, in afwachting van de gelegenheid om ook hier ingrijpende veranderingen aan te brengen.

In Holland zelf bracht Haarlem den 23sten Januari de zaak der erfelijkheid van het stadhouderschap op het tapijt, aangezet, naar men wil, door den raadpensionaris 1), die hier nog veel invloed had. Het wees op de wenschelijkheid om voortaan zeker te zijn van de aanwezigheid van een „eminent hoofd” in den staat, die zonder dit niet behoorlijk kon geregeerd worden. Vox populi, vox Dei: zonder tegenspraak werd het besluit om den Prins erfstadhouder en erfelijk kapitein- en admiraal-generaal te maken reeds 2 Februari genomen, terwijl slechts enkele leden eenige bedenking hadden van ondergeschikt belang 2); de erfelijkheid bleef beperkt tot de „mannelycke nakomelingen” van den Prins, welke uitdrukking later nog verklaard werd als toepasselijk ook op de „kindskinderen, descendenten en verdere nakomelingen” 3). Het was een Eeuwig Edict, zoo lieten Delft en Rotterdam zich hooren, maar van eeuwige „insluiting” van het stadhouderschap. En Zeeland nam op denzelfden dag hetzelfde besluit. En de Staten-Generaal maakten ook kapitein- en admiraal-generaal-schap der Unie op dezelfde wijze erfelijk.

Er werd bij den Prins in verband met dit alles op een huwelijk aangedrongen. Men vermeederde zijne inkomsten: Amsterdam stelde voor de schuld van prins Willem II aan Amsterdam, die twee millioen bedroeg, voor Holland over te nemen, wat onmiddellijk werd goedgekeurd; Zeeland gaf hem *f* 30000 aan rentebrieven; de Oost-Indische Compagnie schonk hem $\frac{1}{33}$ van al hare uitdeelingen aan de aandeelhouders. Men trachtte zoo alvast „in de voorhaal” te blijven 4). De bewijzen van dankbaarheid en goede gezindheid vloeiden den Prins van alle zijden toe en het scheen slechts van zijn wil af te hangen, of hij zich nog hooger zou doen verheffen. Daarontrant geschiedde voorloopig evenwel nog niets, al richtten allen het oog naar de opgaande zon en scheen een wedijver te zullen ontstaan, wie wel het eerst met een voorstel van dien aard voor den dag zou komen.

1) Lettres de De Groot, ed. Krämer, p. 289.

2) Wagenaar XIV, blz. 315.

3) Vgl. Simon van Leeuwen, Bedenkingen over de stadhouderlijke magt, uitg. Fruin, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XVIII, blz. 442.

4) Van Leeuwen, l.l. blz. 443 vlg.

Maar voordat een en ander te berde gebracht worden kon, eischte de groote oorlog tegen Frankrijk 's Prinsen uiterste zorgen en moest hij zijne gedachten richten op de voorbereiding van den nieuwen veldtocht, die nu zuidelijk van de groote rivieren zou geopend worden in overleg met de spaansche en keizerlijke veldheeren. Bovendien, in het voorjaar van 1674 waren noch Gelderland noch Overijsel geheel door den vijand ontruimd en van reorganisatie dezer gewesten zoowel als van in verband daarmede staande hervormingen in het staatsbestuur kon alleen sprake zijn, als het land geheel bevrijd was.

In den loop van April en Mei kwam die bevrijding een goed eind verder. De Franschen verlieten de vestingen aan den Rijn en de Waal. Grave en Maastricht alleen bleven door sterke legerafdeelingen bezet, als verre voorposten van het leger, dat op de fransche grenzen werd bijeengebracht en onder Condé in de Spaansche Nederlanden zou voortrukken¹⁾. Half Mei begon Condé den veldtocht en 11 dagen later bereikte hij den omtrek van Maastricht, waar hij weldra 50000 man bijeen had. In denzelfden tijd rukten prins Willem van het Noorden en de keizerlijken onder De Souches van den Rijn naar de Maas om zich met het bij Brussel en Leuven opgestelde spaansche legerkorps te vereenigen. Maar de weinige samenwerking tusschen de verschillende legers der bondgenooten en van de fransche zijde de slechte gezondheidstoestand van Condé belette een krachtige oorlogvoering. Een klein staatsch legerkorps onder Rabenhaupt belegerde Grave en eerst den 11^{den} Augustus had er na heel wat heen en weder trekken bij Séneffe in het Henegouwsche een bloedige slag plaats²⁾, waarin de sterkere legers der bondgenooten onder prins Willem, ten gevolge der slappe houding van het keizerlijke leger onder De Souches³⁾, er niet in slaagden Condé te overwinnen en het staatsche leger den zwaarsten kamp had te voeren. Beide partijen schreven zich de overwinning toe. Onder de bondgenooten werd de 24jarige stadhouder wegens zijn moedig beleid en onverstoorbare kalmte met den hoogsten lof genoemd gelijk naast hem de trouwe Waldeck, die hier zwaar gewond werd, de zeventienjarige prins Hendrik Casimir van Nassau, ook Nassau-Ouwerkerk, zoon van Beverweert, en tal van andere

1) Knoop, II, blz. 27 vlg.

2) Ib. blz. 60 vlg.

3) Temple, *Memoirs of his Life*, London, 1714, p. 216.

uitnemende veldoversten zich in hooge mate onderscheidden. En de zware verliezen van het staatsche leger wezen aan, hoe moedig de door den Prins gevormde soldaten den strijd tegen het beste leger van Europa hadden weten te doorstaan. De slag bij Sèneffe heeft den roem van den jongen stadhouder als veldheer bevestigd en tevens den goeden naam van het staatsche leger voorgoed hersteld. En al mislukte, ook al weder door de houding der keizerlijke troepen, in September 's Prinsen onderneming tegen Oudenaarde, Condé had in hem een waardigen tegenstander gevonden.

Ook de vloot werd met kracht geleid. De Ruyter trachtte zich, hoewel te vergeefs, in de Antillen met eene vloot van Martinique meester te maken. Van meer beteekenis was een andere onderneming ter zee in verband met plannen tot het organiseeren van een grooten Hugenoten-opstand in Frankrijk, met name aan de westkust en in Languedoc en Provence¹⁾. Tromp zou die plannen steunen met eene vloot, waarop een klein landingsleger zou worden ingescheept. De samenzwering, door den avonturier De Sardan en eenige jonge Hugenoten geleid, was echter van veel minderen omvang dan de aanleggers den Prins wilden doen gelooven; zij werd bovendien verraden en van de geheele zaak kwam niet anders dan een in deze omstandigheden met weinig kracht doorgezette demonstratie van de vloot op de fransche kusten. Tromp zette eerst op Belle Isle, daarna op Noirmoutiers landingstroepen aan wal, bemachtigde het laatste eiland en bracht de geheele fransche westkust in rep en roer, later ook die der Middellandsche Zee.

Dat Frankrijk in den Prins de ziel der alliantie zag, bleek uit de vredesvoorstellen, die het hem na Sèneffe liet doen om hem over te halen tot het beëindigen van den krijg op den grondslag der vredesverdragen van Aken en Munster en met erkenning van zijne thans oppermachtige plaats in de Republiek. Die vredesvoorstellen hadden een onderhandeling ten gevolge te Maastricht, waar D'Estrades, de oude vriend der Republiek, verscheen en waarheen de Prins den griffier van Utrecht, De Pesters, zond om de aanbiedingen van den vijand te vernemen. Ook van engelsche zijde werden door Temple, die weder als gezant naar Den Haag gekomen was, later door Arlington en Sylvius onderhandsche pogingen gedaan om den Prins hetzij tot een afzonder-

1) Vgl. Krämer, in Nijh. Bijdr. 3de R. VI, blz. 183 vlg.; VII, blz. 41 vlg.

lijken, hetzij tot een algemeenen vrede te bewegen¹⁾. Maar men kon het nog niet eens worden en weigerde van deze zijde Spanje en de andere bondgenooten in den steek te laten. De Prins zette thans zelf het door Rabenhaupt voorloopig met gering succes aangevangen beleg van Grave met kracht voort, totdat den 27sten October ook deze vesting na eene dappere verdediging van drie maanden, hoewel niet dan met zware verliezen van staatsche zijde, voor zijne wapenen bezweek.

De verovering van Grave bevrijdde Gelderland voorgoed van de gevreesde nabijheid des vijands en thans kon men in den winter van 1674 op 1675 overgaan tot de reorganisatie ook van dit gewest en van Overijsel.

De wijze, waarop daarbij in den aanvang te werk is gegaan, toont duidelijk aan, dat Willem III gehoopt had thans de gelegenheid te zullen vinden om zich de soevereine macht te doen opdragen, eerst in Gelderland en, op het voorgaan van deze aanzienlijke provincie, vervolgens in de geheele Republiek. Misschien zelfs moet men hierbij denken aan een nog veel meer omvattend denkbeeld, waarvan reeds sedert het begin van den oorlog door Fagel en Van Beuningen zeer in het algemeen met den keizerlijken gezant was gesproken: de wederopneming der Republiek in het Duitsche Rijk als bourgondische of bataafsche kreits. Dit denkbeeld, waarvan in Januari 1675 weder sprake was²⁾, werd evenwel spoedig opgegeven.

De plaats, vanwaar de Prins zijne geldersche plannen deed uitgaan, was Nijmegen, waar Fagel, wiens denkbeelden in dit opzicht wij kennen, invloedrijke verwanten in de regeering had en hen in Mei had bezocht. Nadat in het laatst van 1674 alles zorgvuldig was voorbereid en 's Prinsen vrienden, o. a. de Bentincks, in de verschillende deelen van het hertogdom de invloedrijke regenten en edelen hadden bewerkt³⁾, verzocht de provisioneele regeering van Nijmegen den Prins eene bespreking tusschen en in den boezem van de provisioneele regeeringen der drie kwartieren van het gewest toe te staan ten einde over gewestelijke belangen te mogen handelen. De Prins, die toen afwisselend te Zuylesteyn, Amerongen en Dieren verblijf hield, stemde natuurlijk toe, de kwartieren kwamen bijeen en besloten 29 Januari 1675 een-

1) Temple, *Memoirs*, p. 207 ff.

2) Muller, *Nederlands betrekkingen met Oostenrijk*, blz. 100.

3) Vgl. *Nijh. Bijdr.*, Eerste Reeks III, blz. 197 vlg.; VIII, blz. 158; *Wagenaar XIV*, blz. 345, vlg.; *Sylvius, Historiën II*, blz. 164, 179, 205 vlg.

parig hem de hooge regeering van het gewest aan te bieden onder den alouden titel van hertog van Gelre en graaf van Zutfen. De wijze, waarop de Prins het aanbod ontving, liet genoeg zien, dat hij er allermintst afkeurig van was, maar hij verklaarde toch het niet te kunnen aannemen zonder de overige gewesten te hebben gehoord. Het is duidelijk, dat hij hiermede op het oog had onmiddellijk ook door de andere gewesten tot souverein te worden aangenomen of anders het aanbod weder te doen intrekken. Men sprak aan zijn hof reeds van den „graaf van Holland”.

Het geheel van hem afhankelijke Utrecht was er dadelijk sterk voor, maar in Holland en Zeeland ging het anders dan hij verwacht had. Sommige hollandsche steden waren er voor, de Edelen zelfs zeer sterk, maar andere steden, met name Haarlem en Leiden, rieden het af, al was hun verzet niet zeer krachtig. In Zeeland daarentegen toonde men zich zeer gehecht aan den republikeinschen regeeringsvorm en riep zelfs het voorbeeld van Gideon te hulp om den Prins den juisten weg aan te wijzen. In geen van beide gewesten waagde men het zich er ronduit tegen te verklaren, maar men bepaalde zich in hoofdzaak tot het verzamelen der verschillende meeningen, ook omdat de Prins zelf weigerde zich over zijn eigen wenschen betreffende de zaak in een bepaalden zin uit te laten. De Prins besloot nu echter ten slotte het plan te laten varen en verklaarde reeds den 20sten Februari in den provisioneelen gelderschen landdag, dat hij, dankbaar voor het in hem gestelde vertrouwen, het aanbod af-sloeg. Zijn harde en heftige brief aan Zeeland bewees intusschen zijne gevoeligheid voor de wijze, waarop daar het voorstel was ontvangen en daarmede een wantrouwen was betoond, dat hem zeer had be-leedigd. Maar overigens legde hij zich bij de zaak neder en bedankte ook Utrecht vriendelijk voor het bewezen vertrouwen. Zijn invloed was hem, ook zonder een souvereinen titel, in de verschillende gewesten groot genoeg en hij vreesde blijkbaar een deel zijner eigene partijgenooten te mishagen, in het bijzonder de op de aloude vrijheid najverige Zeeuwen te verbitteren door de zaak toch door te zetten, wat hem anders weinig moeite zou gekost hebben. Ook onder de grootste voorstanders van het Huis van Oranje waren er zeer velen, die geen heil zagen in de verheffing van den Prins tot souverein en gehecht waren aan den ouden staatsvorm, onder welken de vaders hadden geleefd.

Ook de geallieerden hadden met eenige onrust de zaak gadeslagen, daar zij er binnenlandsche twisten in de Republiek van vreesden en dientengevolge verzwakking van hare tot nu toe krachtige oorlogvoering ¹⁾. Maar latere geslachten hebben het betreurd, dat in dit gunstig oogenblik Willem III, aan wien men gaarne alles had overgelaten, geen einde heeft gemaakt aan den weliswaar historisch geworden maar onbetwistbaar halfslachtigen toestand van den regeeringsvorm der Vereenigde Provinciën, die steeds tot de grootste moeilijkheden aanleiding moest geven, ook nog gedurende de regeering van den Prins zelven.

Thans lag het voor de hand, dat de hervormingen in Gelderland en Overijssel op dezelfde wijze als die in Utrecht werden geregeld. De Prins aanvaardde in het eerste gewest, naar welks hoofdplaats Arnhem hij zich begeven had, onmiddellijk het hem nu aangeboden erfstadhouderschap, herstelde het hof van Gelderland en voerde ook hier een regeeringsreglement in, waarbij hem de aanstelling van raden, burgemeesters, schepenen, gemeenslieden, landdrosten, ambtenaren, richters, scholten, secretarissen der kwartieren en steden, leden in de Generaliteitscolleges enz., zonder eenige nominatie of aanbeveling van welken aard ook, werd afgestaan; de gewestelijke krijgsmacht zou hij zonder eenige beperking mogen bevelen en de beslissing der geschillen werd hem overgelaten. Onmiddellijk daarna begaf de Prins zich naar Overijssel, waar den 2^{den} Maart de regeering in steden, dorpen en kwartieren weinig minder volledig van hem afhankelijk werd gemaakt, terwijl hij ook hier met het erfstadhouderschap werd bekleed en hem het bevel over de krijgsmacht en de beslissing der geschillen ten eenenmale werd afgestaan.

De herwinning der drie provinciën had ook op kerkelijk gebied grooten invloed in deze gewesten, waar het katholieke geloof krachtig het hoofd had omhoog gestoken, zoodra de vreemde katholieke overheerscher het land in bezit had genomen. Toen had de katholieke Kerk hoogtij gevierd en was in vele plaatsen in eere hersteld na de langjarige verdrukking harer leden en het verbieden harer openlijke godsdienstoefening. Maar de gematigde voorzichtigheid van den vicaris Johannes van Neercassel had voor uitspattingen bewaard: aan de sedert bijna eene eeuw in het bezit der Gereformeerden gekomen kerken werd in den regel niet geraakt, aan de kerkegoederen werd de hand

1) Muller, I.I. blz. 101.

niet geslagen; dat in het sterk bezette Utrecht de Domkerk, in Zutfen de Groote kerk weder voor den katholieken eeredienst werd ingericht en gebruikt, lag voor de hand. De katholieke godsdienstoefening werd overal in het veroverde gedeelte openlijk toegestaan en de processieën trokken weder als van ouds door stad en dorp. Men sprak zelfs van den terugkeer tot de Kerk van vele afvalligen en de beschroomden waagden het nu openlijk voor hun werkelijk geloof uit te komen¹⁾. Wel klonk het in den mond van sommige ijverige katholiekegezinden soms „liever Frans dan Prins” en was soms een gevoel van bevrijding van het zware juk bij hen opgekomen²⁾. Te Zutfen werden de Gereformeerden thans op hunne beurt door de Katholieken bemoeilijkt. En dat de katholieke geestelijken bij den vijand veel hadden in te brengen en van dien invloed ten gunste hunner geloofsgenooten gebruik maakten, behoeft geen betoog.

Met de herwinning der drie gewesten veranderde dit alles plotseling weder. De in bezit genomen hoofdkerken werden weder van haren katholieken tooi ontdaan, Voetius beklom te Utrecht weder den kansel en de Katholieken werden overal herinnerd aan het bestaan der plakaten, die weder van kracht werden geacht. Maar het verbond met Oostenrijk en Spanje belette wraak te nemen voor de zoo openlijk opgetreden „paepsche stoutigheid” van den tijd der bezetting, vooral daar men wist, dat die beide katholieke mogendheden zich het lot harer geloofsgenooten wel degelijk aantrokken en zij ook, bij het onderhandelen met de Staten over een verbond, herhaaldelijk hadden gesproken van volledige godsdienstvrijheid ook voor de katholieke Kerk. Bovendien vreesde men de Katholieken in den oorlog minder offervaardig te maken, wanneer men hen niet feitelijk te vriend hield, en waardeerden zoowel de Staten als de Prins de gematigdheid van Neercassel en de zijnen, zoodat deze in 1675 naar waarheid kon getuigen, dat de vrijheid voor zijne Kerk thans grooter was dan te voren³⁾.

Maar ook in de Gereformeerde Kerk zelve, zoowel in Holland als elders, hadden de veranderingen van 1672 tot 1675 belangrijke gevolgen. De gematigde, coccejaansche of cartesiaansche, zelfs liber-

1) Knuttel, I, blz. 323.

2) Ib. blz. 288, 319.

3) Arch. aartsb. Utrecht, XVIII, blz. 278.

tijnsche regenten van den tijd van De Witt werden vervangen door de over het geheel meer voetiaansch gestemde Oranjegezinden, die zich evenals de Prins zelf nauwer hielden aan de beginselen van Dordt, waarin hunne predikanten hen sedert jaren waren voorgegaan. De oorlogstoestand hield ook in dit opzicht nog velen in eene gematigde richting, maar toch kon men reeds duidelijk bemerken, dat er andere tijden waren aangebroken, ook onder den indruk van de ernstige gebeurtenissen der laatste jaren, op de denkwijze van velen zooals gewoonlijk een invloed oefenend, die aan de strengere opvatting op kerkelijk gebied ten goede kwam. Hier en daar in Holland en Zeeland ontstond weldra tusschen de beide richtingen hevige oneenigheid, die ook op politiek gebied invloed had.

Zoo waren drie gewesten geheel van den Prins afhankelijk geworden en twee, Holland en Zeeland, veel meer dan vroeger aan het stadhouderlijk gezag onderworpen. In Stad en Lande en Drente was ook de jonge prins van Nassau in Februari tot de erfstadhouderlijke waardigheid verheven, maar Friesland aarzelde nog hiertoe over te gaan. De noordelijke provinciën bleven dus afzonderlijk als te voren en het eigendunkelijke opvliegende karakter van den jongen Hendrik Casimir, die zich niet gemakkelijk naar den krachtigen wil van zijn neef van Oranje kon schikken, zou later nog tot groote moeilijkheden aanleiding geven. Reeds bij het beleg van Grave meende de friesche prins zich te moeten beklagen over de wijze, waarop Willem III zijn twist met Rabenhaupt over het opperbevel van de troepen der gewesten Groningen en Drente behandeld had¹⁾, en weldra kwamen allerlei zaken de persoonlijke verwijdering tusschen de beide jonge vorsten vergrooten.

De engelsche regeering gaf intusschen den moed niet op om de oorlogvoerende mogendheden tot den vrede te bewegen. Temple bleef daarover steeds met den Prins en den raadpensionaris in onderhandeling en de blijkbare uitputting van Frankrijk, waar bovendien ernstige binnenlandsche opschuddingen plaats hadden²⁾, maakte ook deze mogendheid niet ongeneigd den weg van ernstige vredesonderhandeling in te slaan, vooral nu eene sterke partij in Engeland

1) Vgl. Van Sypesteyn, *Geschiedkundige Bijdragen*, III, blz. 13.

2) Krämer, in *Nijh. Bijdr.* 3de R. VI, blz. 143 vlg.

erop aandrang niet alleen maar half onzijdig te blijven — want er streden nog altijd engelsche troepen onder Churchill in het fransche leger! — maar zich bij de bondgenooten te voegen om op die wijze de nog steeds gevreesde plannen van Lodewijk XIV, zoowel ten opzichte van het Catholicisme als van de uitbreiding van Frankrijk's macht, te breken. Daartegenover gaf de katholieke partij aan het engelsche hof zich veel moeite om met Frankrijk op een goeden voet te blijven. Het was de vraag, welke van beide partijen den beginselloozen Karel II tot hare zijde kon doen overhellen, en zoowel de Prins als Lodewijk XIV trachtten onder de hand, de eerste door te werken op de protestantsche gevoelens der engelsche natie, de laatste door geld en beloften met kwistige hand rond te strooien onder de engelsche ministers, hovelingen en parlamentsleden, hunne vrienden te steunen. In verband met deze intrigues stond de gevangenneming van Wicquefort in Maart 1675 wegens de ontdekking van diens geheime betrekkingen met engelsche agenten tijdens en na den oorlog, waarvan hij nu gebruik had gemaakt om den Prins en zijn koninklijken oom tegen elkander op te zetten. Wicquefort, als oud vriend van Johan De Witt toch al bij de stadhoudelijke regeering in verdenking, werd, in weerwil van zijne hoedanigheid als resident van Polen en Lunenburg, op de Voorpoort gebracht en na een half jaar hechtenis tot eeuwigdurende gevangenschap veroordeeld, een vonnis, dat èn om de hoedanigheid van den betrokkene èn wegens zijne niet ten onrechte onderstelde bekendheid met de geheimen van verschillende kabinetten zeer de aandacht trok 1).

Inmiddels begon men tegen het voorjaar van weerszijden weder den krijg voor te bereiden, nadat Waldeck reeds in December naar Weenen was vertrokken om met den hofkrijgsraad aldaar over de samenwerking der bondgenooten in de Nederlanden te handelen. Lodewijk XIV zelf zou het leger in de Spaansche Nederlanden, 60000 man sterk, tegen hen aanvoeren en richtte zich in Mei werkelijk naar de Maas, waar hij Dinant en later Limburg bemachtigde maar verder weinig kon uitrichten, daar de Prins van Oranje, pas hersteld van een aanval der voor zijn Huis zoo gevaarlijke kinderpokken en nog geruimen tijd onder de gevolgen dier toenmaals zoo kwaad-

1) Hij ontsnapte in Februari 1679 en stierf drie jaren later. Vgl. Everwijn, Abraham de Wicquefort.

aardige ziekte lijdend, met behulp der spaansche troepen erin slaagde om Brabant te beveiligen. De dood van Turenne in den slag bij Saszbach tegen de keizerlijken, tegenover wie nu Condé aan den Rijn kwam te staan, maakte in Frankrijk diepen indruk, terwijl de volksbewegingen in de provinciën Bretagne en Guyenne toonden, hoe de stemming in het land zelf was. En tegelijk ontvlamde ook het oorlogsvuur in de Oostzeelanden. Brandenburg kreeg het met Zweden te kwaad en hernieuwde zijn alliantie met de Staten, die thans ook aan Zweden den oorlog verklaarden. Bij hen voegde zich vervolgens Denemarken, die den met Zweden verbonden hertog van Holstein aanviel, terwijl Munster, thans met de geallieerden in verbond, het zweedsche gebied bij Bremen binnenrukte. Een algemeene land- en zeeoorlog begon zich te ontwikkelen, die geheel Europa in onrust bracht, maar ook in het Noorden voorloopig niet ten voordeele van Frankrijk en zijne bondgenooten scheen te zullen afloopen.

De fransche regeering toonde zich overigens reeds vóór den veldtocht bereid om onderhandelingen te openen; de engelsche, steeds tot bemiddelen gereed, bood opnieuw hare diensten aan en men kwam weldra overeen, dat een algemeen vredescongres, van grooter beteekenis nog dan het keulsche, zou worden aangevangen. Als plaats voor dat congres werd na besprekingen omtrent Breda, Hamburg enz. ten slotte Nijmegen aangewezen, waar, na eenige moeilijkheden over de weigering der Staten om daar vrije uitoefening van den katholieken godsdienst toe te staan, in het voorjaar van 1676 de eerste gezanten der verschillende mogendheden bijeenkwamen. Van staatsche zijde waren het weder de te Keulen verschenen onderhandelaars, die de daar aangevangen besprekingen thans opnieuw ter hand zouden nemen; van engelschen kant waren Temple en Berkeley, van franschen naast den ouden D'Estrades en Colbert-Croissy de bekende Jean Antoine de Mesmes, graaf D'Avaux, de hoofdpersonen; de plaats, die als keizerlijk gezant ongetwijfeld weder aan Lisola, den onvermoeiden kampvechter der alliantie zou zijn toegewezen, werd, nu deze in December 1674 gestorven was, door een minder bekwaam onderhandelaar ingenomen. Maar het duurde nog eenigen tijd, eer alle gezanten der betrokken mogendheden eindelijk na allerlei kwestieën over etikette, titels en paspoorten te Nijmegen gekomen waren, en nog langer, eer men het over de grondslagen van een te sluiten algemeen vrede eens kon worden. De stad der onder-

handeling zelve met hare onmiddellijke omgeving werd tot onzijdig gebied verklaard.

En intusschen sleepte de oorlog zoowel in de Zuidelijke Nederlanden als aan den Rijn en in de Oostzeestrecken, te water vooral in de Oosten de Middellandsche Zee voort, tot groot nadeel der handelsbelangen van de Republiek, wier mededinger op de wereldmarkt, Engeland, van de gelegenheid gebruik maakte om zijne handelsbetrekkingen aanzienlijk uit te breiden en zich in dezen tijd reeds beroemde in dit opzicht niet meer bij de Republiek achter te staan, dank zij vooral de handhaving der acte van Navigatie, die den engelschen handel gedwongen had zich krachtig te ontwikkelen.

Het leger der Republiek, voortdurend door Willem III zelve aangevoerd met de voortvarendheid, die hem eigen was, kon het intusschen tegen de machtige fransche legers onder Condé en D'Humières slechts met moeite volhouden, daar het door de Spanjaarden, van nature langzaam en door geldgebrek verhinderd om hunne verplichtingen na te komen, niet dan zwakjes werd gesteund, terwijl de keizerlijke en rijkstroepen aan den Rijn de handen vol hadden om het rijksgedebiet tegen den vijand te beschermen. De veldtocht van 1676 verliep zoo in een vestingoorlog, waarbij de Franschen zich van eenige kleine hennegouwsche sterkten meester maakten, zonder dat de Prins het kon beletten, en deze van zijne zijde het in den zomer ondernomen beleg van Maastricht in weerwil van alle betoonde persoonlijke dapperheid niet met goeden uitslag bekroond zag, ten deele wegens de voortreffelijkheid der fransche ingenieurs, leerlingen van Vauban, ten deele wegens 's Prinsen merkbaar gebrek aan beleid bij de regeling der belegering¹⁾. Toen het fransche leger onder Schomberg eind Augustus tot ontzet der belegerde vesting naderde, was prins Willem's leger, in weerwil van Waldeck's dapperen weerstand, ten gevolge van de zware verliezen, die het had geleden, genoodzaakt het beleg op te breken.

Nog ontmoedigender dan de mislukking van het beleg van Maastricht, was de zware slag, dien de dood van De Ruyter aan de Republiek toebracht.

De spaansche vloot was niet in staat gebleken Napels en Sicilië tegen de aanvallen der Franschen te verdedigen en de spaansche regeering had daarom de Republiek verzocht eene hulpvloot onder

1) Knoop, II, blz. 195 vlg.

niemand minder dan De Ruyter zelve af te zenden. Met moeite gelukte het de Staten te bewegen den beroemden zeevoogd zoover weg te zenden. Men had intusschen reeds ten vorigen jare eene dergelijke hulpvloot onder Binckes naar de Oostzee gezonden om Denemarken tegen Zweden bij te staan en in het volgende ging de schout-bij-nacht Philips van Almonde met een eskader daarheen, terwijl Tromp tijdelijk in deenschen dienst overging om als deensch admiraal aan het hoofd van de deensch-staatsche vloot de Zweden te bevechten: de schitterende zege bij Oeland, 11 Juni 1676 door hem behaald, toonde aan, hoezeer zijn optreden de zaak der bondgenooten aldaar bevoordeelde.

Veel minder gelukkig liep De Ruyter's tocht ten einde. De vloot, waarmede hij werd uitgezonden, was, ten gevolge van het ook bij de staatsche admiraliteiten thans zeer voelbare geldgebrek en de belofte van de Spanjaarden om haar met meer dan 20 oorlogschepen en verder klein vaartuig te versterken, op slechts 18 oorlogschepen van weinig zwaar kaliber en eenige kleinere vaartuigen gesteld. De Ruyter had ernstig tegen deze zwakke uitrusting geprotesteerd, wijzend op de zware en goed bemande fransche vloot, die onder den voortreffelijken vlootvoogd Du Quesne tegenover hem zou staan, en weinig vertrouwend op de deugdelijkheid der spaansche schepen. Maar men sloeg zijne waarschuwing in den wind en hij gaf toe, zeggende zijn leven te willen wagen, waar de Staten hunne vlag betrouwden ¹⁾, ofschoon zijne gezondheid veel te wenschen overliet ten gevolge van een zwaren aanval van zijne kwaal, het graveel. Hij gevoelde, dat het zijn laatste tocht zou zijn en nam met diepen weemoed zijn afscheid. Half Augustus 1675 zeilde hij uit, eerst naar Cadix, waar hij de verwachte spaansche vloot niet vond evenmin als te Barcelona en later in het najaar te Cagliari, te Napels en te Melazzo, waarheen men hem onder vele eerbewijzen en hoogdravende verzekeringen achtereenvolgens verwezen had om zich met haar te vereenigen; het bleek eindelijk, dat zij — „de zeemacht van den Oceaan”, noemden haar snorkend de Spanjaarden — te Palermo nog grootendeels ongereed lag. Maar de fransche vloot, die het belegerde Messina kwam ontzetten, was reeds in aantocht en De Ruyter besloot haar met de zijne, door eenige spaansche galeien versterkt, op te zoeken. Den 8sten Januari had hier bij het eiland Stromboli een hevige zeeslag

¹⁾ De Jonge, II, blz. 561.

plaats, waarin De Ruyter de veel sterkere vloot van Du Quesne tot wijken bracht en haar dwong haren koers naar Messina om geheel Sicilië heen te nemen. Daarmede was eigenlijk De Ruyters aangewezen tijd reeds verstreken maar hij begreep, dat zijne taak nog niet was volbracht, en bleef zich ophouden aan de italiaansche kust, waar hem het bevel gewerd nog zes maanden in deze wateren te vertoeven. Het was bij deze gelegenheid, dat het hem te Napels mocht gelukken door zijne voorspraak 26 hongarsche predikanten van de spaansche galeien te verlossen¹⁾.

Ook nu weder beklaagde hij zich echter over de zwakheid zijner vloot, ook nadat zij door de kleine en zwakke spaansche schepen versterkt was nog geheel „inegaal” aan de voortreffelijk uitgeruste fransche scheepsmacht, die in deze wateren verkeerde; de traagheid, ongeoeffendheid en slappe tucht der Spanjaarden boezemde hem ook overigens weinig vertrouwen in²⁾. De Staten protesteerden bij Spanje tegen een en ander en boden aan voor spaansche rekening nieuwe schepen ten onzent te bouwen, dreigende hunne hulpvloot terug te trekken. Voordat het hiertoe kwam, was De Ruyter opnieuw naar Sicilië teruggekeerd en den 14^{den} Maart zeilde hij van Palermo uit, thans met een tiental spaansche oorlogsschepen versterkt. De vloot zeilde door de straat van Messina, hield zich eenige dagen voor die stad op en ging toen zuidwaarts. Een hevige storm dwong haar tot eenige dagen oponthoud in de baai van San Juan; een aanslag op Agosta, door haar vervolgens beproefd, mislukte. Maar de fransche vloot kwam nu opdagen, 30 flinke oorlogsschepen met eenige andere vaartuigen sterk, waartegenover De Ruyter slechts 19 kleinere met eenig vaartuig van minderen rang kon stellen, terwijl zijn zeevolk door den langen tocht afgemat en het spaansche weinig betrouwbaar was. In het gezicht van den Etna begon 22 April in den namiddag de slag, waarin De Ruyter na een hardnekkig gevecht de zege behaalde en den vijand de vlucht deed nemen. Maar de overwinning was duur gekocht: behalve de vele verliezen aan dooden en gewonden en de zware schade aan de schepen, die nu bijna geen van allen meer zeewaardig waren, was De Ruyter zelf zwaar gewond: zijn linkervoet was door een kogel weggenomen, terwijl het rechter-

1) Brandt, Leven van De Ruyter, blz. 911 vlg.

2) De Jonge, blz. 592.

been ernstig gekneusd was. De vloot ging naar Syracuse, waar zijne wonden aanvankelijk eenige hoop op herstel gaven, totdat eene wondkoorts den 29sten April eindelijk zijn sterk lichaam had gesloopt. Zoo stierf de „grootte soldaat en goede patriot”, verre van zijn vaderland. Het lijk werd gebalsemd en in het begin van het volgende jaar op de vloot naar het vaderland teruggebracht, waar het 16 Maart 1677 plechtig te Amsterdam werd bijgezet en Rombout Verhulst vier jaren later het schoone praalgraf voltooidde, welks vervaardiging ter eere van den grooten vlootvoogd door de Staten-Generaal hem was opgedragen. Met De Ruyter verdween de tweede onzer grootte vlootvoogden, die een onsterfelijken naam in de geschiedenis hebben nagelaten; nog hooger dan die van zijn evenknie Marten Tromp staat de zijne in de herinnering van het nageslacht, dat de schitterendste periode van ons zeewezen eerde in hem, den grooten zeeman, den braven eerlijken eenvoudigen vaderlander, den afgod van zijn zeevolk, den man met „zuiveren en smetteloozen naam”, den „Bestevaer”, dien allen erkenden als hun meerdere en liefhadden als hun vaderlijken vriend.

Zijn vloot bleef nog maanden lang na zijn dood in de sicilische wateren, thans onder leiding van den vice-admiraal Den Haen, die eerst naar Palermo terugkeerde om zijne zwaar beschadigde schepen te herstellen, maar weldra weder met de zwakke spaansche armada samen den vijand te gemoet ging. Het geluk was van de vloot geweken. Den 2^{den} Juni sneuvelde ook hij in een noodlottigen slag bij Palermo, waarin zijne vloot zoowel als de spaansche het zwaar moest ontgelden. Zijn opvolger Callenburgh, die kapitein was geweest op De Ruyter's admiraalschip en het lijk van den beroemden vlootvoogd nog aan boord had, redde wat er te redden viel en zeilde eindelijk, onder groot gevaar van door de viermaal sterkere fransche vloot te worden onderschept, met zijn verzwakt en ontredderd smaldeel naar Napels, waar Philips van Almonde, te land uit de Republiek overgekomen, het bevel overnam en bij het steeds ontbreken van de beloofde grootte spaansche vloot in October deze wateren verliet om eerst naar Spanje, vervolgens naar het vaderland terug te keeren. Dit laatste had eerst in Februari 1677 plaats, nadat storm en ijsgang hem geruimen tijd in de engelsche havens hadden opgehouden.

Gelukkiger streed aan het hoofd der hulpvloot naar Denemarken in de Oostzee eerst Almonde, later de luitenant-admiraal Bastiaense Schepers tegen de Zweden, terwijl Tromp herhaaldelijk de deensche

vloot, die hij geheel hervormde en grootendeels met nederlandsch scheepsvolk onder nederlandsche kapiteins bemande, ter overwinning voerde¹⁾, totdat de deensche koning, den strijd moede en door de bondgenooten zoo goed als aan zijn lot overgelaten, den dapperen zeevoogd uit zijn dienst ontsloeg. Tromp trachtte nu nog met de kleine brandenburgsche vloot den Zweden afbreuk te doen en bewees den keurvorst gewichtige diensten bij de verovering van Rügen, waarna hij in Augustus 1678 naar de Republiek terugkeerde.

Een zwaren strijd had men ook in de Noordzee te voeren, waar de fransche kaperkapitein Jean Bart, die lang in staatschen zeedienst was geweest, van het oude roofnest Duinkerken uit de handelsvloot telkens zware verliezen toebracht en ook de visscherij ernstig benadeelde, ja zelfs aanslagen op de havens beraamde en zich op de zeeuwsche stroomen waagde. Herhaaldelijk moesten eskaders onder Schepers, Van Nes, Cornelis Evertsen, Vlugh worden uitgerust om hem en andere kapers in toom te houden maar dit gelukte niet altijd, hoewel ook de zeeuwsche kapers goede diensten daarbij verleenden. Andere smaldeelen hielpen onzen handel in den Oceaan en de Middellandsche zee, ook dien der Spanjaarden beschermen, o. a. een onder bevel van den schout-bij-nacht Engel de Ruyter, den zoon van den admiraal.

Dappere daden werden door menig zeekapitein verricht in die guerrilla ter zee, die in alle werelddeelen werd gevoerd tegen de opkomende fransche zeemacht. Na den slag bij Kijkduin zijn geen groote zeeslagen meer door onze vloot geleverd, ten deele wegens de toenemende moeilijkheid om met zooveel zware schepen te manoeuvreeren, ten deele omdat de vijand zijn jonge zeemacht niet aan één grooten slag wilde wagen. Men streed verder met kleine bewegelijke eskaders, waarvoor men ook gemakkelijker geschikte bevelhebbers kon vinden. Beroemd is vooral de tocht van commandeur Jacob Binckes met een eskader naar West-Indië, waar hij eerst Cayenne, daarna verschillende fransche Antillen veroverde, o. a. St. Martin, en vervolgens de koers richtte naar het aanzienlijke Tabago, waar reeds in 1654 eene nederlandsche volkplanting was gesticht maar die sedert herhaaldelijk door Engelschen en Franschen was verwoest en vernield. D'Estrées kwam weldra met een sterke fransche vloot Cayenne heroveren en stak daarna naar Tabago over, waar Binckes zijn verwoede aanvallen afweerde maar

1) De Jonge, II, blz. 540 vlg.

ten koste van bijna geheel zijn eigen eskader, dat in een hevigen zeeslag in Maart 1677 grootendeels door brand vernield werd. Een tweede aanval van D'Estrées met een nieuw eskader in December gelukte beter: Binckes zelf werd gedood, het eiland ging verloren, de bezetting sneuvelde, werd krijgsgevangen of vluchtte en van het treurig overschot van het nederlandsche smaldeel, dat niet door nieuwe schepen uit het vaderland was aangevuld zooals Binckes gehoopt had, kwam zoo goed als niets terecht. Werkelijk, de laatste jaren waren ter zee niet fortuinlijk geweest en ook de scheepstocht van Evertsen, die in het voorjaar van 1678 met eene kleine hulpvloot naar Spanje vertrok, leverde, wederom wegens den zwakken steun der Spanjaarden, weinig anders dan teleurstelling en wederzijdsche verbittering op. Men had trouwens gehoopt, dat zij spoedig door eene engelsche gevolgd zou zijn, wat niet geschiedde.

Die hoop was in 1678 volstrekt niet ongegrond, want Engeland was eindelijk en ten laatste geneigd bevonden om zich bij de alliantie tegen Frankrijk aan te sluiten.

Het bleek bij de voortzetting van den grooten oorlog meer en meer, dat de Republiek, zelve door de gebeurtenissen der laatste jaren aanzienlijk verzwakt, met de zwakke hulp van Spanje en den Keizer en zolang de oorlog in de Oostzeelanden duurde, niet in staat was de onder Lodewijk XIV zoo grootsch ontwikkelde macht van Frankrijk te fnuiken. Wij zagen, hoe zij ter zee met groote moeilijkheden te kampen had. En te land ging het niet veel anders.

Opnieuw had Louvois zijn koning een sterk leger verschaft, waarmede deze zelf nog in Maart 1677 Valenciennes kwam belegeren; die stad viel en daarna sloegen de Franschen het beleg voor Kamerijk en St. Omer tegelijk. Willem III en Waldeck trachtten de laatste stad nog te ontzetten, maar bij Mont-Cassel werd den 11^{den} April het staatsche leger door het sterkere fransche onder Orleans geslagen en alleen 's Prinsen meesterlijke handhaving der orde bij den terugtocht voorkwam de zwaarste nederlaag, hoewel hij al zijn geschut en $\frac{1}{3}$ van zijn manschap aan dooden, gewonden en gevangenen verloor 1). De onverstoorbare moed van den jongen veldheer, zijne voortvarendheid, die ook den dapperen Waldeck soms wat al te veel op

1) Knoop, II, blz. 257.

roekeloosheid ging gelijken, verliet hem ook nu niet. Hij zette de bondgenooten nogmaals krachtig aan en waagde het in Augustus zelfs het beleg te slaan voor Charleroi, ofschoon de sterke bezetting en de machtige fransche legers onder Luxembourg en Créqui weinig kans op welslagen gaven, terwijl het beleg van Maastricht reeds de onvoldoendheid der staatsche genie had aangetoond. Het beleg werd spoedig gestaakt tegenover de fransche overmacht, uit wier dreigende omarming de Prins zijn leger weder met veel talent wist te redden.

De stemming hier te lande was er door deze mislukte ondernemingen niet beter op geworden. Den eindeloozen krijg moede, begeerde men steeds vuriger naar den vrede, zelfs al zou men dien zonder de bondgenooten moeten sluiten; de zware, bijna ondragelijke oorlogskosten, de nederlagen te land in de Spaansche Nederlanden, de verliezen ter zee, de onmogelijkheid om bij den algemeenen oorlogstoestand handel en industrie te verheffen uit de diepte, waarin zij gedurende de beide eerste jaren van den oorlog waren gezonken, deed algemeen naar vrede verlangen en het was vooral Amsterdam, dat op dien vrede aandrong. En Lodewijk XIV, het gevaar eener algemeene europeesche coalitie onder leiding der Republiek vrezende, toonde zich aanstonds zeer bereid goede voorwaarden toe te staan, wanneer zij de bondgenooten aan hun lot wilde overlaten. Hij had in den loop van 1676 zijn tegenzin tegen de onderhandeling van Nijmegen wegens het nog steeds gevangen houden van Fürstenberg door den Keizer op aandrang van Engeland laten varen en toegestemd zijne gezanten daarheen te zenden; hij bleek zelfs geneigd om iedere gebiedsuitbreiding ten koste der Republiek te laten varen en ook overigens geen zware eischen te stellen, mits men van deze zijde niet aandrong op handhaving der bepalingen van den vrede der Pyreneën tegenover Spanje, maar zich met dien van Aken tevreden stelde¹⁾. De fransche gezanten te Nijmegen deden hun uitersten best om de staatsche afgevaardigden van hunne vredelievendheid te overtuigen, verklaarden gaarne den Prins in al zijne waardigheden te zullen erkennen en alleen door de slechte staatkunde van De Witt tot den oorlog gebracht te zijn; bovendien boden zij Temple een onderhandsche bespreking met den Prins zelven aan, wien zij teruggave

1) Vgl. over deze onderhandelingen vooral Temple's berichten, en die van D'Estrades in deel VIII zijner *Négociations*.

van zijn natuurlijk door Lodewijk XIV weder in bezit genomen prinsdom en van de goederen van zijn Huis in Franche Comté toezeiden. De Prins wilde evenwel van dat alles niet hooren. Hij begeerde wel tot den vrede mede te werken, maar verlangde dat alleen te doen in volkomen samenwerking met de bondgenooten en op den grondslag van den vrede der Pyreneën, terwijl hij een middenweg meende gevonden te hebben in het voorstel om den jongen koning van Spanje te doen huwen met de dochter van den hertog van Orleans, aan wie dan de sedert veroverde vestingen in de Zuidelijke Nederlanden als bruidschat zouden komen. Maar daarvan wilden de Franschen niet hooren en zoo bleef men haspelen.

In de Republiek begon men ontevreden te worden op den Prins wien men den tragen voortgang der onderhandeling weet en van wiens zucht naar oorlogsroem men afkeurend begon te spreken. In Amsterdam werd Van den Bosch, vroeger secretaris van De Witt, in 1677 pensionaris. Reeds verschenen er enkele pamfletten tegen Willem III en vooral die van den half krankzinnigen visionaris Rothé, die den Prins reeds lang in zijne geschriften had aangevallen en daarom de wijk buitenslands had moeten nemen maar heimelijk was teruggekeerd, richtten zich heftig tegen hem en zijne politiek 1). Maar Rothé werd gevat, voor jaren lang opgesloten en de Prins achtte zich krachtig genoeg om zijne gedragslijn in dezelfde richting te houden, vertrouwend op zijn gezag in den lande.

Zijn hoop was op Engeland gevestigd, dat hij door middel van Temple en Shaftesbury in de coalitie hoopte te trekken. De leidende engelsche staatslieden wilden aanvankelijk van zulk eene aansluiting nog niet weten maar Karel II zelf, beducht geworden voor de geheime betrekkingen tusschen den Prins en voornamen leden der oppositie, had het plan gevormd om zijn neef nauwer aan zich en zijn Huis te verbinden 2) door een huwelijk tusschen Willem III en zijn oudste nicht Maria, de dochter van den katholieken York. Dit huwelijksplan, reeds vóór den oorlog door sommigen geopperd, moest den Prins begeerlijk schijnen, want het opende hem, zoo het tweede huwelijk van York geen zonen voortbracht, den zekeren weg tot den engelschen troon. 's Konings vertrouwden Arlington en Ossory kwamen

1) De Boer, in Tijdschrift voor Gesch. XV,4.

2) Fruin, Willem III, blz. 43.

hem reeds op het einde van 1674 de prinses aanbieden maar de Prins, die vreesde dat men hem in de hofpolitiek wilde betrekken en hem zoo met zijne engelsche vrienden in onmin wilde brengen, ontweek het aanbod en verklaarde in oorlogstijd niet aan een huwelijk te kunnen denken.

Zoo bleven de zaken tot in 1676. Karel II wachtte zich wel het Parlement bijeen te roepen, waarvan hij bij de stemming, die zich meer en meer van het engelsche volk meester maakte, aandrang op aansluiting bij de coalitie tegen Frankrijk moest verwachten; hij kon rekenen op geheime subsidiën van Lodewijk XIV zoolang hij zijne troepen in franschen dienst liet en in zijne zoogenaamde onzijdigheid volhardde; tegelijk bleef hij door Temple bij den Prins en de Staten op een afzonderlijken vrede met Frankrijk werken. Maar in het voorjaar van 1676 kwam er verandering. De Prins, zelf teleurgesteld in zijne verwachtingen van den oorlog, zocht nu op zijne beurt toenadering tot den koning en vroeg vergunning hem te komen spreken, blijkbaar ook over het vroeger aangeboden huwelijksplan. Nu evenwel waren Karel II en York weinig toeschietelijk. Maar het Parlement kwam in Februari 1677 eindelijk weder bijeen en drong aan op maatregelen tot redding der Nederlanden voor Frankrijk, op alliantie met de coalitie, op oorlog met Frankrijk zelfs. En later, na de nederlaag bij Mont-Cassel, toonde ook de Prins zich schijnbaar minder stijf op het punt van den oorlog. Karel II en York stemden nu toe in zijne komst en 19 October verscheen de Prins te Londen, waar hij spoedig om de hand zijner nicht verzocht. Het aanzoek werd door Karel zelf en door zijn broeder goedgunstig aangenomen en eenige dagen later reeds was het huwelijk beklonken en gesloten — een belangrijke zaak voor de toekomst zoowel van het engelsche als van het nederlandsche volk.

Maar de Prins kwam niet alleen voor dit staatkundige huwelijk. Hij hoopte ook het onwillige engelsche Hof met hulp van Parlement en volksstemming tot een breuk met Frankrijk te brengen. Onmiddellijk ging hij aan den arbeid voor dit doel en overtuigde den karakterloozen Karel II spoedig van de noodzakelijkheid om tegenover Frankrijk op te treden en het te dwingen tot den vrede der Pyreneën terug te keeren, al zou men het wegens de behaalde zegepralen dan met enkele vestingen willen tevreden stellen. Toen keerde de Prins nog in December naar de Republiek terug en reeds

26 Januari sloot Karel II met haar een verbond, nadat zijne met Willem III vastgestelde vredesvoorwaarden door Frankrijk waren afgewezen. Een vloot en een leger, beiden van beteekenis, zouden zoo spoedig mogelijk met die der Republiek komen samenwerken.

Maar die samenwerking bleef voorloopig nog uit. In Engeland wantrouwde men niet ten onrechte de plannen des konings en vreesde, dat ook de Prins zich thans voor diens staatkunde had laten winnen 1). In de Republiek begeerde men geen voortzetting van den oorlog maar vrede; ook daar was het wantrouwen in 's Prinsen plannen na zijn huwelijk met de engelsche koningsdochter levendig geworden en men dacht met vrees aan de gevolgen van het vorige engelsche huwelijk in het Huis van Oranje, waaraan men de verwikkelingen van 1650 toeschreef. Het wederzijdsche wantrouwen belette voorloopig nog de gehoopte samenwerking en het duurde tot diep in den zomer, eer de kans daarop iets verbeterde.

Intusschen naderden de fransche legers meer en meer weder de staatsche grenzen en bleef Maastricht nog altijd door Fransche troepen bezet 1). Zou men — vroeg men zich hier af — zich opnieuw een aanval op het grondgebied van den staat moeten getroosten? Het vertrouwen op 's Prinsen beleid begon te wankelen. De beste staatslieden, de vrienden van den Prins zelfs hadden oogenblikken van moedeloosheid. Fagel had reeds in het voorjaar van 1677 voor den afzonderlijken vrede gesproken; Van Beverningh en meer nog Van Beuningen wenschte den vrede; Gilles Valckenier en Hooft, de leiders der beide factiën te Amsterdam, vereenigden zich in den wensch naar vrede en begonnen gezamenlijk de toenemende macht van den Prins te bestrijden 2); de nieuwe amsterdamsche pensionaris Van den Bosch ging zelfs verder en liet zich vinden tot eene geheime briefwisseling met den hem uit De Witt's tijd welbekenden D'Estrades te Nijmegen. De jonge stadhouder van Friesland, Hendrik Casimir II, ging nog zoover wel niet, maar het bleef geen geheim, dat hij ijverzuchtig was op zijn neef van Oranje. Bij de twisten, die omstreeks dezen tijd in Holland en Zeeland op verscheiden plaatsen tusschen de Voetianen en Coccejanen in de Gereformeerde Kerk uitbraken en te Middelburg zelfs eene verandering in de regeering noodig maakten 3),

1) Knoop en Fruin, De slag van St. Denis ('s Gravenhage 1881), blz. 58 vlg.

2) Fruin in Nijh. Bijdr. 3de R., V, blz. 227 vlg., voornamelijk uit Bontemantel, vgl. uitg. Kernkamp, II, blz. 245 vlg.

3) Wagenaar XIV, blz. 445 vlg.

beschermd de friesche stadhouder openlijk den door den Prins afgezetten predikant Van der Waayen en deed hem weldra tot hoogleeraar te Franeker benoemen. Bij de ernstige onlusten in Stad en Lande, in 1676 weder ontstaan door de vervolging tegen de van landverraad tegen den munsterschen inval in 1672 beschuldigde omme-lander heeren Rengers en Piccardt en reeds weder tot groot nadeel van den Staat tot stilstand in de zaken der provincie leidend, was de Prins van Oranje met voorbijgang van den gewestelijken stadhouder door de Staten-Generaal met de bevrediging der altijd onrustige provincie belast. De Prins had den jongen stadhouder van het Noorden gekrenkt niet alleen door zijn optreden in deze aangelegenheid, maar ook in diens rechten als kapitein-generaal door zonder zijne voorkennis troepen uit zijne gewesten te verplaatsen. In de provincie Friesland zelve beriep men zich bij twisten over de stedelijke regeering tegenover den jongen stadhouder op den Prins van Oranje en de Staten-Generaal. De vroegere oneenigheden tusschen den frieschen tak en dien van Oranje uit de dagen van Frederik Hendrik schenen zich te zullen hernieuwen; Hendrik Casimir vreesde voor de reeds dikwijls en thans ook in het Noorden weder ter sprake gekomen plannen om de geheele Republiek onder den Prins van Oranje te stellen en den frieschen tak feitelijk op zijde te schuiven.

De fransche diplomatie wist èn in Engeland èn in de Republiek van dit alles meesterlijk gebruik te maken, versterkte te Londen het wantrouwen tegen de regeering en haalde tegelijk Karel II weder half tot de fransche zijde over, wakkerde den tweespalt in de Republiek en het wantrouwen jegens den Prins naar vermogen aan en verstoorde zoo de plannen van den laatste, terwijl het den staatschen gezanten te Nijmegen steeds gunstige voorwaarden voorhield om hen tot den vurig begeerden afzonderlijken vrede te brengen.

Tegelijk zette Lodewijk XIV sedert het vroege voorjaar van 1678 den oorlog in de Spaansche Nederlanden met kracht voort. Hij trok eerst naar de zijde van Lotharingen, maar zwenkte plotseling naar Vlaanderen af, nam in Maart binnen eenige dagen Gent en daarna IJperen in, liet het platteland van Vlaanderen en Brabant op meedoogenlooze wijze brandschatten en Brussel met een beleg bedreigen, waarna ten slotte Luxembourg Bergen langzaam begon in te sluiten met niet minder dan 50000 man. Dit snel vorderen der fransche troepen bracht eindelijk Engeland in beweging en engelsche troepen, thans

op zijde der bondgenooten, bezetten Oostende en Brugge, terwijl een engelsch legerkorps onder 's konings bastaard Monmouth weldra Willem III zou komen steunen, die van zijne zijde tot ontzet van het meer en meer ingesloten Bergen oprukte. Maar het wederzijdsch wantrouwen van Parlement en Kroon hield nog de uitvoering van die beloften tegen. De verovering van het zoo nabijgelegen Gent had ook hier te lande diepen indruk gemaakt en de tweespalt in Engeland, de zoo herhaaldelijk gebleken trouweloosheid der engelsche regeering deed op engelsche hulp niet te zeer rekenen. De opnieuw zich verheffende oude staatspartij besloot zich deze stemming ten nutte te maken; eenige harer leiders te Amsterdam vergaderden heimelijk einde Maart en stelden zich door middel van Van den Bosch in betrekking met D'Estrades, die aanried den Prins verder te weigeren nog langer belastingen op te brengen voor den oorlog en er hem met nadruk op te wijzen, dat Frankrijk tot een voordeeligen afzonderlijken vrede volkomen bereid was¹⁾.

De Prins begon eenigszins te wijken voor den storm en, ofschoon nog altijd den aangeboden vrede als „ruïneus” beschouwende voor den Staat, bood hij aan met Engeland te overleggen. Maar de fransche onderhandelaars te Nijmegen verwierpen de engelsche bemiddeling en richtten zich rechtstreeks tot de Staten met het aanbod om Maastricht en Overmaas terug te geven, een voordeelig handelsverdrag toe te staan en aan de grenzen der Spaansche Nederlanden een behoorlijke vestinglinie aan Spanje te laten. Ook voor de bondgenooten werden gunstige voorwaarden in uitzicht gesteld, al dacht Frankrijk het veroverde Franche Comté te houden en Lotharingen geheel onder zijn suzeriniteit te brengen. Deze voor de Republiek gunstige voorwaarden wekten daar levendige bevrediging en de sterke vredespartij drong op onmiddellijke aanneming aan maar de langzame gang van zulke zaken hier te lande en de blijkbare onwil van den Prins deed de zaak nog slepende blijven, het geheele voorjaar door. Ten slotte vroegen de Staten Lodewijk XIV, die zich zeer welwillend betoonde, nog een wapenstilstand van zes weken, welk verzoek, door Van Beverningh overgebracht, 1 Juni even welwillend werd toegestaan, onder voorwaarde dat de Staten dan ook na die zes weken met ingang van 1 Juli, waarin zij zouden trachten den algemeenen vrede te bewerken,

1) Fruin, in De slag van St. Denis, blz. 65.

verder onzijdig zouden blijven. Luxemburg, wiens leger tot bij Brussel stond, zou, tot het antwoord der Staten kwam, geen enkele stad aanvallen.

De staatsche afgevaardigden te Nijmegen trachtten nu de bondgenooten te bewerken, wat met Spanje gereedelijk gelukte, daar het van de hulp der Republiek afhankelijk was; de Keizer echter en de duitsche vorsten, Brandenburg vooraan, ook Denemarken, welke laatsten al hunne veroveringen op Zweden bij den vrede zouden moeten opgeven, weigerden, in bittere bewoordingen klagende over de trouweloosheid der Staten. Maar dezen, van Spanje zeker, berichtten den koning, dat zij zijne voorstellen aannamen, en gelastten hun afgevaardigden den vrede te teekenen, gezamenlijk met Spanje.

De vrede was feitelijk gesloten en ook de Prins legde er zich nu, hoewel steeds onwillig bij neder; Luxembourg begon reeds Brabant te ontruimen; alleen de ratificatie van het overeengekomen verdrag was nog noodig. De fransche troepen bleven om Bergen bijeengetrokken, dicht bij het staatsch-spaansche leger van den Prins, dat de insluiting dier belangrijke stad moest verhinderen. Maar op het laatste oogenblik kreeg men te Nijmegen verschil over het tijdstip der ontruiming van de door de Franschen bezette vestingen, ook van Maastricht, die Lodewijk XIV niet geheel wilde ontruimen, vóór Zweden de verloren bezittingen had terugverkregen — een onredelijke eisch, die alleen gesteld werd, omdat de twist tusschen koning en Parlement in Engeland opnieuw was uitgebroken en Lodewijk meende van die zijde voorloopig gerust te kunnen zijn. De vrede werd nog niet geteekend, veel minder geratificeerd, terwijl het reeds door den honger gekwelde Bergen zodoende toch nog in handen van Luxembourg zou kunnen vallen, die bezwaren maakte tegen het brengen van levensmiddelen in de stad. Het belangrijke Bergen nu wilden noch de Staten noch de Spanjaarden zelfs maar een oogenblik in fransche handen laten, vooral omdat de fransche gezanten te Nijmegen zich hadden laten ontvallen, dat zij de stad zouden teruggeven, als zij viel, nadat de vrede geteekend en geratificeerd was, zich niet uitlatend over wat zij doen zouden, als zij vóór dien tijd mocht vallen.

Die houding van Frankrijk wekte hier te lande zoowel als in Engeland hevige onrust. Karel II zond Temple weder naar Den Haag om aan de Staten voor te stellen Frankrijk gezamenlijk tot den vrede te dwingen en zelfs Holland en Amsterdam achtten zich door

Lodewijk bedrogen. De Prins vertrok einde Juli weder naar het leger, dat hij reeds verlaten had; en de beide mogendheden stelden nu samen Lodewijk den eisch vóór 11 Augustus zijn voorwaarde omtrent de ontruiming in te trekken; zoo niet, dan zou Engeland zich bij de coalitie voegen. Op het laatst zou zoo toch nog 's Prinsen staatkunde de overhand behouden en verheugd zag deze de weigering van den hooghartigen Lodewijk te gemoet om dan onmiddellijk met behulp van de toegevoegde engelsche en duitsche hulpbenden Bergen te ontzetten en den oorlog met betere kans dan ooit te hervatten. Als ten minste Bergen het nog zoo lang houden kon! Iederen dag vreesde men dienaangaande slecht nieuws te zullen hooren, iederen dag ook verwachtte men eene poging tot ontzet, waartoe de Prins alles gereed hield. De fransche diplomatie trachtte nogmaals Engeland en de Staten te scheiden door wantrouwen te zaaien om den vrede nog te verschuiven en intusschen Bergen toch Luxembourg in handen te spelen. Dit laatste moest — dat begrepen ook de Staten — tot elken prijs verhinderd worden en de Prins rukte dan ook, nog altijd met Waldeck als chef van zijn staf, den 10^{den} op om den vijand aan te grijpen op den volgenden dag, het einde van den termijn, die aan Frankrijk was toegestaan.

Op het laatste oogenblik heeft de fransche diplomatie te Nijmegen toen een meesterlijken zet gedaan. Zij gaf op het uiterste oogenblik toe aan den eisch tot ontruiming en haalde de staatsche gezanten den 10^{den} over den vrede even vóór middernacht te teekenen, terwijl die met Spanje, waaromtrent nog enkele punten geformuleerd moesten worden, niet geheel gereed kon komen. Maar terwijl de Republiek dus al vrede had, begonnen de Franschen tegenover Spanje den volgenden dag allerlei zwarigheden op te werpen, steeds in de hoop, dat Bergen nog vallen zou en zij daarvoor dan iets anders in ruil konden bedingen¹⁾. En intusschen stond de Prins in gespannen afwachting met zijn leger, gereed voor den aanval, tegenover dat van Luxembourg, naar wiens stellingen hij voortdurend dichter oprukte.

Daar klonk reeds het gerucht van het sluiten van den vrede in het kamp. Wel kwamen nog geen officiële brieven het gerucht bevestigen maar den 13^{den} reeds vertoonde men in de omgeving des Prinsen een gedrukt stuk, bevattende het bericht van Van Beverningh

1) Fruin, l.l. blz. 85.

van den 10^{den} aan de Staten, dat hij den vrede dienzelfden avond zou teekenen, want dat alles was afgesproken en het verdrag alleen nog maar in het net moest worden geschreven 1). Ook Luxembourg had dergelijke geruchten vernomen en op den morgen van den 14^{den} verscheen in zijn kamp D'Estrades zelf met het officieele bericht. De fransche veldheer stond op het punt om den Prins van Oranje, die zelf van zijne regeering nog geen bericht had, de zaak te melden en daardoor den slag, dien deze hem reeds aanbood, te vermijden, maar hij bedacht zich en meende aan de krijgseer verplicht te zijn den slag door te zetten 2).

De voortvarende Prins was intusschen opgerukt en viel hem bij St. Denis, een uur van Bergen aan, een slag, die na hevigen strijd, waarin de Prins opnieuw schitterende bewijzen gaf van ongemeenen persoonlijken moed en aan roekeloosheid grenzende doodsverachting, onbeslist eindigde, maar den volgenden dag niet werd hernieuwd. Toen toch, tegen den middag van den 15^{den}, ontving de Prins het bericht zoowel van den raadpensionaris als van spaansche zijde en gaf den verderen strijd als nutteloos op. Ook de vijand trok daarop na een paar dagen uit de buurt van Bergen weg en de Prins keerde naar huis terug. De oorlog was geëindigd. Na eene maand werd ook de vrede tusschen Frankrijk en Spanje door staatsche bemiddeling gesloten met behoud voor Frankrijk van Franche Comté en eene reeks van belangrijke vestingen, waaronder Valenciennes, Kamerijk, St. Omer, IJperen en Maubeuge, aan de nederlandsche grens 3). Eerst in den loop van het volgende jaar sloten de andere bondgenooten, de een na den ander, afzonderlijke vredesverdragen, luid klagend over de trouweloosheid der Staten, die hen in den steek gelaten hadden.

De slag van St. Denis heeft aanleiding gegeven tot een merkwaardig wetenschappelijk gevecht tusschen de heeren Knoop en Fruin over de houding van Willem III ten opzichte van dezen slag. Uit de gevoerde discussie is overtuigend gebleken, dat de Prins van het sluiten van den vrede geen officieel bericht had ontvangen, wat Luxembourg wel had. De beschuldiging tegen Willem III, dat hij

1) ib. blz. 128.

2) Rousset, I, p. 515.

3) Zie Actes et Négociations de la paix de Nimègue, II, p. 729, den bundel, waar alle officieele stukken betreffende dezen vredehandel te vinden zijn.

den bloedigen slag zou hebben gewaagd met de wetenschap, dat het vrede was — en dan wel om dien vrede weder ongedaan te maken ¹⁾, kan gevoegelijk worden afgewezen, want bij de groote onzekerheid der onderhandelingen in deze periode en het onmiddellijke gevaar, waarin Bergen zweefde, heeft de Prins zich ook blijkens een briefje aan Van Beverningh van den 15^{den} ²⁾, zelfs nog nadat hem deze zelf het bericht gezonden had, zich om politieke en militaire redenen niet verantwoord geacht den verderen strijd uit te stellen, voordat hij het officieele bericht van de Staten zelf had ontvangen, dat aan allen twijfel een einde maakte. En toen heeft ook hij zich bij het voldongen feit, dat hij betreurde, nedergelegd.

Zoo eindigde na zes jaren de krijg, die de Republiek had moeten vernietigen. Onder de leiding van den grooten krijgsman uit het Huis van Oranje en met de hulp van ter elfder ure toegesnelde bondgenooten heeft zij hare onafhankelijkheid, haar grondgebied ongeschonden behouden. De wijze, waarop zij die bondgenooten voor hunne hulp heeft beloond, moet worden afgekeurd, maar niemand kan haar den roem ontzeggen jaren lang krachtig te hebben pal gestaan niet alleen om zichzelf maar ook om Europa te verdedigen tegen de veroveringszucht van den onverzadiglijken franschen koning, wiens felste tegenstander prins Willem III zich voortdurend had betoond. En bij het oordeel over hare houding te Nijmegen vergete men niet, dat ook die bondgenooten ten slotte tegenover haar veel hadden misdreven door slapheid en zwak hulpbetoon, zoodat een zegepraal met hen alleen onmogelijk kon worden geacht, terwijl op de hulp van den wankelmoedigen koning van Engeland redelijkerwijze niet viel te rekenen; zelfs de Prins maakte zich daaromtrent weinig illusiën, al hoopte hij soms op verbetering en meende hij ten slotte het spel te Londen gewonnen te hebben, juist op het oogenblik toen de fransche diplomatie hem te Nijmegen nog wist te verschalken.

1) Men sprak ook van lust om een slag aan te gaan en krijgsroem te verwerven, wat als laster moet beschouwd worden, al heeft de krachtige militaire geest des Prinsen natuurlijk invloed op zijn besluit gehad.

2) Knoop, l.l., blz. 21; Fruin, l.l., blz. 88.

HOOFDSTUK II.

DE VOORBEREIDING DER GROOTE COALITIE BINNEN EN BUITENSLANDS.

De vrede was nu dan toch gesloten, maar van het eerste oogenblik af had de Prins begrepen, dat die vrede eigenlijk niets anders dan een wapenstilstand zou zijn. Er was geen spoor van blijk, dat Frankrijk zijne plannen in de Spaansche Nederlanden en in het duitsche Rijk, zijne begeerte om zijne grenzen tot den Rijn uit te breiden had opgegeven. Het was duidelijk, dat het alleen den vrede had gewenscht om de dreigende europeesche coalitie te verhinderen en een gunstiger oogenblik te kunnen afwachten. De Prins zelf was besloten zijne levenstaak te zoeken in de verijdeling van die plannen, in de handhaving van wat men het „europeesch evenwicht” begon te noemen — een begrip, dat eigenlijk meer negatief dan positief mocht heeten, want het bedoelde evenwicht kon alleen worden bewaard, wanneer men één mogendheid verhinderde zich zoozeer te versterken, dat zij allen de wet kon voorschrijven. Willem III achtte zich door God geroepen tot die taak, niet alleen om staatkundige maar ook om godsdienstige redenen, want bij de richting, die Lodewijk XIV in de laatste jaren op godsdienstig gebied was ingeslagen, bij den scherpen strijd, dien hij niet alleen tegen de staatkundige plaats der Hugenoten in Frankrijk, maar ook tegen hunne godsdienstige opvattingen aanbond, was het duidelijk, dat de zegepraal van Frankrijk tevens die van het Catholicisme zou zijn. Willem achtte zich door God aangewezen om zoowel de staatkundige als de godsdienstige vrijheid van Europa, van de beschaafde wereld te verdedigen¹⁾. En hij was vast besloten zich in dien strijd voor vrijheid en godsdienst de waardige afstammeling te betoonen van den grooten grondvester van zijn Huis, wiens devies „Je Maintiendrai” ook zijne geliefkoosde spreuk

1) Fruin, Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland, blz. 115. Vgl. P. L. Muller, Willem III von Oranien und G. F. von Waldeck, II, S. 17 ff.

was, waarnaast het „Pro Religione et Libertate” zijn streven het best weergaf.

Dat hooge ideaal heeft aan zijn persoon, aan zijne regeering een eigenaardig karakter gegeven, waardoor zijn tijd in de geschiedenis van ons vaderland zich duidelijk onderscheidt van het tijdperk, dat onmiddellijk was voorafgegaan. De cartesiaan De Witt, de katholiek Lisola hadden alleen den staatkundigen strijd tegen Frankrijk in het oog gevat en de eerste had daarbij steeds het bijzonder belang der Republiek, de laatste dat van Keizer en Rijk als richtsnoer genomen. Wat zij van hun beperkt standpunt waren begonnen, heeft Willem III met ruimeren blik en dieper opgevat: met ruimeren blik in zooverre als hij niet het bijzonder staatsbelang, noch van de Republiek noch later van Engeland in de eerste plaats op het oog had; dieper, daar hij aan zijne staatkundige werkzaamheid door hare nauwe vereeniging met godsdienstige idealen eene wijding heeft geschonken, die aan de staatkunde zijner voorgangers ontbrak. En hij is verder gegaan. Aan het hooge ideaal, dat hij zich stelde, heeft hij zijn eigen belang, zijn eigen persoon, de belangen zijner dynastie, die van de aan zijne leiding toevertrouwde landen en volken ondergeschikt gemaakt, ja deze daaraan opgeofferd. Zijn eigen leven heeft hij tallooze malen op het spel gezet; zijn huiselijk geluk heeft hij in den dienst zijner staatkunde gewaagd, toen hij zich verbond aan de vrouw, die eerst veel later door hare eigene zelfopofferende liefde zijn hart heeft gewonnen; zijne persoonlijke neigingen heeft hij weten te bedwingen door zich te onderwerpen aan de beperking zijner koninklijke macht in Engeland, de noodzakelijke voorwaarde van zijne verheffing, die hem voorgoed van Engeland's hulp tegenover Frankrijk verzekerde. En die zelfopoffering, dat energieke najagen van het grootsche doel, dat hij zich had gesteld, heeft den voor het uiterlijk koelen, stuggen, zwakkelijken man de sympathie verzekerd van het verre nageslacht, dat hem hooger eert dan de meeste zijner tijdgenooten deden, omdat het in hem den onbaatzuchtigen, onvermoeiden strijder ziet voor de hooge idealen van vrijheid op staatkundig en godsdienstig gebied, die ook dat nageslacht dierbaar zijn.

Voor de Republiek is zijne regeering volstrekt niet in alle opzichten gelukkig geweest, zelfs niet gedurende de tien en later de vijf jaren

van vrede, de helft dus van zijn regeeringstijd, waarin zij zich rustig heeft mogen ontwikkelen of liever zich verheffen uit de moeilijkheden, waarin de zware oorlogen haar hadden gebracht. Zoo lang hij aan haar hoofd heeft gestaan, heeft hij haar altijd meer geacht als het werktuig, hem door God in de hand gegeven om het begeerde doel te bereiken, dan als den staat, welks belangen hem ter behartiging waren opgedragen. De wenschelijkheid van verbetering van haren gebrekkigen regeeringsvorm zag hij wel in, maar hij heeft zich niet de moeite gegeven om krachtig te streven naar hervorming op dat gebied: hij heeft zich tevreden gesteld met de groote macht, hem in de jaren 1672 tot 1675 gegeven; hij heeft zich weinig bekommerd over de wijze, waarop zijne creaturen die macht, door hem aan hen toevertrouwd, hebben gebruikt, mits zij gehoorzame dienaren bleven van de politiek, die hij hun voorschreef. De handelingen van zijn achterneef en gunsteling Odijk ¹⁾, den hebzuchtigen en prachtlievenden verkwister, wien hij in 1668 de invloedrijke waardigheid van Eersten Edele in Zeeland had geschonken en die daar na zijne verheffing in 1672 zoo goed als onbepert de macht uitoefende, waren hem niet onbekend; Willem wist, dat zijn neef „met de ampten in Zeeland” op schaamteloze wijze „trafiqueerde”, maar hij maakte geen einde aan diens bedrijf, omdat hij Odijk’s trouwe gehechtheid aan zijn persoon kende en Odijk door zijn schitterend leven in Den Haag den glans van het hofleven aldaar zeer verhoogde. Onder het patronaat van dezen aanzienlijken avonturier, door zijn eigen gasten als „fripon” en „trompeur” aangemerkt, bloeide de giftplant der contracten van correspondentie, thans tusschen de heerschende prinsgezinde regenten in het gewest, welig ²⁾ en de „cabalistische regeringe” in de zeeuwsche steden, na den val der wittiaansche partij te niet gedaan, werd ten bate der andere partij weder hersteld. En zooals het in Zeeland ging, ging het ook elders. Merkwaardige dingen worden ons verhaald van den toestand te Leiden in dien tijd ³⁾, waar de „consulare heeren”, d. i. degenen, die burgemeesters of schepenen geweest waren, alle

1) Vgl. over dezen: Fruin, in Aanteekeningen op Droste, II, blz. 470 vlg.

2) De Witte van Citters, Contracten van Correspondentie, blz. XVIII.

3) Van Citters, l.l. blz. XIX vlg. Vgl. het door Fruin uitgegeven geschrift van Simon van Leeuwen uit Leiden, getiteld: Bedenckingen over de stadhouderlijke macht (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XVIII, blz. 436 vlg.).

zaken in handen hadden en de vroedschap „blind” hielden, alle zelfstandigheid vernietigden, zich door contracten van correspondentie onderling verbonden en zoo voortdurend „het radt” wisten te „draaien” in de richting, die hun voordeel bezorgde. Te Delft ging het niet minder „onsuiver” toe: de Prins zelf verklaarde in 1677, dat hij de deltsche eeden volstrekt niet vertrouwde, maar ... dat hij zich met het geknoei aldaar niet wilde inlaten¹⁾. Te Amsterdam bleef de familie- en vriendenregeering van vóór 1672 niet, maar werd weder vervangen door de klik van Valckenier, die op de benoemingen na dien tijd grooten invloed had²⁾ en de „recommandatie” van hen, die het meest „by Syne Hoogheyd in faueur sijn”, aanvankelijk als een wet beschouwde. De beruchte „resolutie tot eenicheyt” van Mei 1676³⁾, daar ter stede door Valckenier aan zijne medeburgemeesters voorgesteld onder het fraaie voorwendsel van „niets sooseer voor oogen te hebben als de welstand van den Staet in het gemeyn ende die der stad in het particulier”, was niets anders dan een contract van correspondentie met het doel om zijne tegenpartij weder te winnen en gezamenlijk den Prins te weerstaan. Zij werd wel niet ten volle aangenomen, of liever na de aanneming door sommigen eenigen tijd later weder verworpen, maar, toen Hooft in 1677 weder burgemeester werd, regeerden hij en Valckenier de stad naar hun zin tot den dood van den laatste drie jaren later⁴⁾. En in de kleinere steden ging het niet anders. Ook daar kon men „door gunst, of cuyperyen, of gifte, door de favorite van Syn Hoochyt”⁵⁾ in de regeering komen, gelijk vroeger door de vrienden van De Witt of dezen zelf. Te Rotterdam moest een candidaat voor de vroedschap beloven den Prins „blindelings” te zullen volgen, als hij verkozen werd. Ook in de Oost-Indische Compagnie, in de kerkeraden, kortom in alle colleges van regeering en bestuur waren dergelijke misbruiken van familie- en vriendenregeering, waardoor alle voordeelige posten in handen van vrienden en familieleden worden gespeeld, ook in dezen tijd zeer gewoon, ja zelfs nog schaamtelooser, immers onder de bescherming van den Prins nog straffelooser, dan te voren. Juist uit dezen tijd

1) Van Citters, blz. 197.

2) Vgl. Bontemantel, II, blz. 208 vlg.

3) ib. blz. 245 vlg.

4) Fruin, in Nijh. Bijdr. 3de R. V, blz. 236.

5) Bontemantel, II, blz. 238.

dagteekenen een aantal schriftelijke overeenkomsten desbetreffende, die ons bewaard zijn¹⁾. En wat in Holland en Zeeland gebeurde, had ook in de andere gewesten op groote schaal plaats, zoodat het tijdperk van Willem III in dit opzicht eerder een tijd van achterdan van vooruitgang mocht heeten. In de stadhouderschappen van Hendrik Casimir had het euvel weinig minder omvang.

Wat deze zaken vooral bedenkelijk maakt is de omstandigheid, dat de Prins bij het kiezen zijner werktuigen van hooger en minder hoogen rang allermint keurig mocht heeten. Odijk is niet de eenige, die een slechten naam had. Het proces van den pamfletschrijver Ericus Walten, omstreeks dezen tijd voorgevallen, doet ons zien wat iemand als Romeyn de Hooghe, de beroemde plaatsnijder, en de haagsche arts, later leidsche hoogleeraar Govert Bidloo zich onder bescherming van Zijne Hoogheid en diens onmiddellijke omgeving alzoo durfden veroorloven op het gebied van laster en leugen²⁾. De wijze, waarop de Prins handelde ten opzichte van de hoofdpersonen in het drama van de De Witten, strekt evenmin om de ingenomenheid met zijne regeeringsbeginselen te versterken en wat de jongere Constantijn Huygens in zijn dagboeken over de voornaamste leden van 's Prinsen omgeving mededeelt, zij het dan dat daarbij veel achterklap voor waarheid wordt uitgegeven, doet zien, dat het kwaad volstrekt niet tot de stedelijke regeeringscolleges of de anonieme pers beperkt was. De gunstelingen van den Prins stonden over het algemeen slecht bekend en al was de hun verleende gunst nog al eens wisselvallig — het gevolg weder van de kuiperijen en intrigues, waardoor de een den ander den voet trachtte te lichten — gedurende den tijd van hunnen invloed plachten zij dien op allerlei wijze tot eigen nut en voordeel te gebruiken. Bekend zijn de lotgevallen van de dordtsche regenten Arend Muys van Holy en de beide gebroeders Teresteyn van Halewijn, van wie de beide laatsten jaren lang zich koesterden in de zon van 's Prinsen gunst maar ten slotte in een poel van verraad, knoeierij en geldelijke oneerlijkheid ten onder gingen, terwijl de eerste, na eenige jaren met hulp des Prinsen zich te hebben opgewerkt, ten slotte tot de amsterdamsche oppositie

1) Van Citters, II. blz. 296 vlg.

2) Knuttel, in Nijh. Bijdr. 4de R., I, blz. 360 vlg.

overginging¹⁾. Bekend is ook het lot van den in 1672 uit de ballingschap teruggekeerden Kievit, die als fiscaal bij de admiraliteit van de Maas zich aan grove oneerlijkheid schuldig maakte en in 1688 door het Hof van Holland eerloos verklaard werd²⁾.

Uit een en ander kan worden opgemaakt, dat „d'ongerechtigheit en zugt tot hooger staet” in de dagen van Willem III vooral niet minder algemeen was dan in die van De Witt en zich ongetwijfeld in nog stuitender vormen vertoonde, terwijl het evenmin valt te ontkennen, dat de regenten uit den tijd van den eerste in bekwaamheid voor die uit de onmiddellijk voorafgaande periode onderdeden. Dit laatste was het gevolg ook hiervan, dat de Prins in zijne creaturen minder bekwaamheid, die dikwijls zelfstandigheid van oordeel medebrenge, dan wel volgzaamheid verlangde, hetgeen op den duur zijne regeering ten zeerste heeft benadeeld³⁾.

De roem der staatsche diplomaten is in dit tijdperk echter niet verre gebleven beneden de hoogte, waarop hij ten tijde van De Witt stond. Van Beverningh heeft zich na den vrede van Nijmegen op 65 jarigen leeftijd uit de staatszaken teruggetrokken en zich tot zijn dood in 1690 op zijn buiten bij Leiden, waar hij curator der hoogeschool was, gewijd aan het kweeken van zeldzame en uitheemsche gewassen. De Groot, die na de bevrijding van het grondgebied uit de ballingschap was teruggekeerd, is een jaar later wegens de ontdekking van zijne briefwisseling met den veroordeelden De Wicquefort tijdens de onderhandelingen te Keulen op aangifte van zijn vijand, den raadpensionaris Fagel, voor het Hof van Holland gebracht, maar ten slotte, zeer tot ergernis van den Prins, in December 1676 vrijgesproken; hij overleed twee jaren later ambteloos op zijn buitengoed bij Haarlem. Van Beuningen alleen, de schitterende diplomaat en man van de wereld, de levendige prater en talentvolle regent, heeft nog eenige jaren lang na den vrede van Westminster den belangrijken gezantschapspost te Londen vervuld, waar hij tot in 1682 de getrouwe dienaar is geweest der staatkunde van den nieuwen machthebber; maar in dat jaar is hij begonnen zich zich tegenover den Prins te stellen; dientengevolge in het volgende jaar als gezant afgetreden, heeft hij zich weldra ook als burgemeester

1) Fruin, Aanteekeningen op Droste, II, blz. 401 vlg.

2) ib. blz. 309; Wagenaar XV, blz. 326 vlg.

3) Fruin, Willem III in zijne verhouding tot Engeland, blz. 115.

te Amsterdam niet kunnen handhaven en zich in eene bui van moedeloosheid uit de staatszaken teruggetrokken om zich weder te verdiepen in de mystieke denkbeelden, die zijn geest reeds van ouds hadden aangetrokken. Weldra gaf hij blijken van storing zijner geestvermogens, vooral na zijn zonderling huwelijk op zijn ouden dag; een paar jaar later werd hij volslagen krankzinnig en in 1693 is hij in dien treurigen toestand zoo goed als vergeten gestorven 1).

In hunne plaats traden aanzienlijke heeren als Godard van Rheede, heer van Amerongen, die tijdens De Witt meermalen in belangrijke posten was gebruikt en thans vooral in zijne onderhandelingen met Brandenburg zich een goeden naam verwierf, als Everhard van Weede, heer van Dijkveld, een der trouwste dienaren van 's Prinsen staatkunde, die zich een welverdienden roem als diplomaat heeft verworven. Evenals zij had zich ook de raadpensionaris Fagel van het begin af geheel en onvoorwaardelijk bij 's Prinsen inzichten aangesloten. Met Waldeck, die naast zijne krijgsmanstalenten ook die van den diplomaat in hooge mate bezat, waren deze mannen de trouwe en voortreffelijke werktuigen, waarover de Prins bij de leiding der buitenlandsche politiek kon beschikken en die met de diplomaten uit De Witt's tijd zoo niet op eene lijn gesteld dan toch vergeleken konden worden. Maar zij waren werktuigen van 's Prinsen politiek veel meer dan De Witt's staatslieden de zijne waren geweest; en in nog veel sterkere mate waren dit mannen als 's Prinsen kamerjonker en vertrouwde vriend Hans Willem baron Bentinck, nu en dan gebruikt voor zeer teedere onderhandelingen, die moesten dienen om het groote doel, de europeesche coalitie tegen Frankrijk, te bereiken.

Zou dat doel bereikt worden, dan moest de Prins allereerst geen tegenstand in de Republiek zelve te duchten hebben. Sedert Amsterdam zich in 1677 tegenover hem had gesteld en de friesche stadhouder hem begon te dwarsboomen, liet die tegenwerking evenwel den Prins geen rust. Zij moest eerst worden overwonnen, zooals het gebeurde na den vrede van Nijmegen duidelijk aanwees.

De wijze, waarop die vrede tot stand gekomen was, had bij den Prins een groote bitterheid verwekt tegen Amsterdam, welks hei-

1) Fruin, Aant. op Droste, II, blz. 499 vlg.

melijke samenwerking met den landsvijand hem niet geheel geheim was gebleven. Maar met Valckenier aan het hoofd, die tot zijn dood op het einde van 1680 de amsterdamsche regeering op krachtige wijze leidde, trotseerde de machtige koopstad den machtigen stadhouder en werkte zijne anti-fransche politiek naar vermogen tegen¹⁾. Na Valckenier's dood evenwel kwam de leiding te Amsterdam in handen van de heeren Johan Hudde en Nicolaas Witsen, beiden geleerde, voortreffelijke mannen maar als staatslieden veel minder betekenend dan hij. Noch zij noch Van Beuningen, die nog een paar jaar lang te Amsterdam het burgemeesterschap waarnam, schikten zich geheel naar 's Prinsen wenschen maar hunne tegenwerking was veel minder sterk dan die van den energieke Valckenier; zij droeg meer het karakter van weerstand tegen 's Prinsen overmatige voortvarendheid dan dat van tegenovergesteld inzicht.

Van die gezindheid van Amsterdam heeft de fransche diplomatie handig gebruik gemaakt. De fransche gezant D'Avaux, die hier na den vrede zijne regeering kwam vertegenwoordigen, legde er steeds nadruk op, dat hij gezant was bij de Staten, niet bij den Prins²⁾; hij vleide de Staten zoo veel mogelijk en Louvois, die thans te Parijs de voorbereidselen tot een politiek van durven en ingrijpen tegenover de verdeelde oppositie der mogendheden leidde, bood den gezant der Republiek zelfs een bondgenootschap aan met groote voordeelen voor handel en scheepvaart en de belofte om in geval van oorlog de Spaansche Nederlanden met rust te laten³⁾. Zoo hoopte Frankrijk den tegenstand der Republiek te overwinnen. En het gelukte inderdaad de plannen van den Prins te belemmeren, al was het vertrouwen op Frankrijk's beloften klein en kwam er van het voorgestelde bondgenootschap niets.

Die plannen waren aan de eene zijde op Duitschland, aan de andere op Engeland gericht. Engeland, waar juist in dezen tijd de vrees voor het Catholicisme tot vervolging oversloeg, scheen op den goeden weg en 's Prinsen invloed op den koning was nooit grooter dan thans; maar het vertrouwen op de standvastigheid der engelsche politiek was hier gering en in eene nauwe aansluiting bij Engeland zag men

1) Fruin, in Nijh. Bijdr. 3de R. V, blz. 236.

2) Fruin, Willem III, blz. 61.

3) ib. blz. 62.

geen heil, te meer omdat ook de Prins zelf aan een afdoende samenwerking van koning en parlement wanhoopte. En in Duitschland ging het weinig beter, ofschoon het Waldeck gelukte in opdracht van den Prins verschillende kleine duitsche vorsten aan den Rijn met Nassau als middelpunt tot onderlinge aansluiting in eene „Unie” te bewegen. Het machtige Brandenburg echter beklaagde zich nog heftig over den vrede van Nijmegen en vorderde van de Staten zijn achterstallige subsidiën op evenals de Keizer zelf; het had zich in zijne verbittering zelfs tot een geheim verbond en subsidieverdrag met Frankrijk laten verleiden. Het opkomende Hannover toonde dezelfde gezindheid. Zeer langzaam slechts breidde zich, in weerwil van Waldeck's onvermoeide pogingen, de rijnsche Unie over Noordduitschland uit tot eene „Union der vorderen Reichskreise” tegenover Frankrijk.

Dit alles was nog in wording, toen Frankrijk het masker afwierp door het oprichten der Chambres de Réunion, bestemd om na te gaan, welke deelen des duitschen Rijks van oudsher behoord hadden bij de thans in fransch bezit overgegene vestingen en landen op voormalig rijksgebied, terwijl het aanstonds reeds het hertogdom Luxemburg bezette en zijne troepen zelfs tot diep in Brabant en Vlaanderen liet binnenrukken, zoo het heette om zijne te Nijmegen verkregen rechten te handhaven.

Groot was aan alle kanten de verontwaardiging over deze plotselinge eischen. Het arme, nu ook nog door hofkabalen en hofintrigues verlamde Spanje zag angstig op naar de Republiek. De voornaamste noord- en middelduitsche vorsten, met name eenige der zoogenaamde „armirte” vorsten, die steeds troepen op de been hadden om ze tegen subsidiën aan oorlogvoerenden te verkoopen, sloten zich door Waldeck's bemoeiingen bij de „Union” aan en vormden zoo de „Allianz der vorderen Reichskreise”; maar de allervoornaamste, Brandenburg, nog steeds op de Republiek verbitterd en thans steun zoekend bij Frankrijk, werkte deze beweging tegen en trachtte ook den Keizer, die trouwens in zijn erflanden door de Turken bedreigd werd, buiten die verbin-tenis te houden. Nog grooter werd de ongerustheid, toen Frankrijk zich 30 Augustus 1681 van Straatsburg meester maakte en in weerwil van alle protesten Luxemburg door blokkade tot overgaaf begon te dringen. Zweden sloot in October met de Republiek een verbond

1) P. L. Muller, Willem III und Georg Friedrich von Waldeck, I, S. 50 ff.

tot handhaving van den vrede van Munster en Nijmegen, waartoe ook, naar men hoopte, Engeland, de Keizer, Denemarken, Brandenburg en de kleinere duitsche potentaten zouden toetreden en zoo ook Frankrijk ten slotte wel zou moeten komen. Met Keizer en Rijk werd te Frankfort, met Spanje te Kortrijk over de fransche eischen onderhandeld en intusschen trachtten Willem III en Waldeck in het duitsche Rijk tegen de voortdurende fransche en brandenburgsche intrigues eene aaneensluiting van alle belanghebbende vorsten onder leiding des Keizers te verkrijgen. Dit gelukte eindelijk in Juni 1682 door het verdrag van Laxenburg, ten gevolge waarvan een begin van gewapenden weerstand aan den Rijn ontstond.

Bij al deze diplomatieke verwickelingen ¹⁾, waarin prins Willem door zijne herhaalde bezoeken te Celle, zoogenaamd voor de jacht maar inderdaad om het Huis van Brunswijk op de goede baan te houden, zijn trouwen Waldeck, zijn „minister voor duitsche zaken” krachtig steunde, was het de vraag, of de Republiek in geval van oorlog werkelijk wederom de wapenen zou opnemen en of Engeland dan zou medewerken.

Maar Engeland bleef machteloos bij den daar nog steeds voortdurenden tweespalt tusschen koning en parlement, thans vooral over de door het laatste begeerde uitsluiting van den katholieken York van de opvolging of ten minste de aanzienlijke beperking zijner macht, in geval hij zou opvolgen. En de zwakke Karel II begon uit vrees voor zoo iets weder de hand uit te steken naar Frankrijk, terwijl de Prins zijn eigen invloed snel zag dalen en zich door een reis naar Londen van de volkomen onbetrouwbaarheid zijns ooms kon overtuigen. Welhaast achtte hij alle hoop van die zijde verloren: het „insouffrable” gedrag van Engeland's vorst deed alle gedachte aan hulp van de groote zeemogendheid bij zijne plannen verdwijnen ²⁾.

En de houding van Engeland, gevaard aan de fransche intrigues te Amsterdam en elders, bepaalde die van de Staten. Niettegenstaande 's Prinsen krachtige pogingen om met hulp van Fagel Amsterdam tot scherp optreden tegen Frankrijk over te halen, bleven de amsterdamsche burgemeesters, Witsen aan hun hoofd, bij hun besluit om zonder Engeland niets ernstigs te doen. Ten slotte zeide

1) Vgl. uitvoeriger: P. L. Muller, l.l. 64 ff.

2) Fruin, Willem III, blz. 100.

men het benauwde Spanje wel hulp toe maar men besloot toch eerst nog te onderhandelen, waarop Lodewijk Luxemburg dadelijk vrijliet en zoo opnieuw zijne welwillendheid jegens de Republiek toonde ten einde de oorlogspolitiek van den Prins te verlammen 1).

Spanje, het fransche geweld in zijne Nederlanden moede, riep nogmaals ernstig de hulp der Republiek in, en volgens de verdragen had deze thans 8000 man hulptroepen te zenden. De Prins was er ook sterk voor dit te doen en liet den Raad van State voorstellen het leger met 16000 man te versterken. Maar Amsterdam, thans door den uit Londen teruggekeerden Van Beuningen geleid, weigerde op die wijze den weg ten oorlog op te gaan, welk verzet met dat van Friesland en Groningen ook elders de voor een nieuwen franschen krijg vreesachtige regenten tegenwerking van 's Prinsen plannen deed toonen 2). De ontdekking van geheime betrekkingen tusschen den franschen gezant en de amsterdamsche heeren scheen een oogenblik dien tegenstand te zullen breken. De Prins verweet den heeren in heftige termen hun landverraad; hij sprak evenals eenmaal zijn vader van „ces coquins d'Amsterdam”; hij dreigde met de volkswraak, met het werpen van „den kneppel op straat” zooals in 1672; eene bedenkelijke volksbeweging begon zich reeds te vertoonen en het was te wachten, dat weldra blijken zou, „wiens hoofd het stevigst op zijn schouders zou staan” 3). Maar noch vertoogen noch bedreigingen noch ook besprekingen en bezendingen konden Amsterdam bewegen het hoofd te buigen; zelfs eene zending van den Prins en den raadpensionaris met eenige leden van de ridderschap en de voornaamste steden in November 1683 kon de stad niet tot toegeven brengen, hoewel de heeren met alle eerbewijs werden ontvangen. Zij weigerde, ook tegenover de bedreiging, dat men zonder haar zou besluiten, en nadat Spanje, het wachten moede, Frankrijk den oorlog had verklaard; zij verklaarde volkomen gerechtigd te zijn om te onderhandelen en te spreken met een vreemden gezant als D'Avaux zonder zich overigens tot iets tegenover hem te verbinden; zij zocht voortdurend een middenweg om den zoo noodlottig gebleken krijg tegen Frankrijk te vermijden; zij werkte bij verschillende steden om haar

1) ib. blz. 109.

2) ib. blz. 119 vlg.

3) ib. blz. 121.

inzichten tegenover die van den Prins ingang te doen vinden; zij diende een „summier vertoog” in tegen een dergelijk optreden tegen Frankrijk; zij protesteerde tegen het denkbeeld om tegen haren zin te besluiten 1). Een begin van burgerkrijg als in 1650 scheen te dreigen. Er werd gesproken van mogelijke militaire maatregelen tegen de groote koopstad en van haar plan om het opperbevel binnen hare muren op te dragen aan den frieschen stadhouder, die zijn neef ook in de zaak der werving dwarsboomde. En Amsterdam zou, dacht men, voor dat geval zoowel door Frankrijk als door het nog daarmede samenwerkende Brandenburg worden gesteund, welks gezant voortdurend met D’Avaux in goede verstandhouding was en welhaast door een bijzonderen zendeling, Paul von Fuchs, in zijne diplomatie werd bijgestaan.

Maar de Prins tastte op andere wijze door. Hij deed eindelijk den 31sten Januari 1684 ter Statenvergadering van Holland de zaak der werving voor het leger bij meerderheid van stemmen vaststellen in weerwil van de protesten van Amsterdam en Schiedam, die het besluit voor „nietig en van onwaarde” verklaarden en „strijdig met de grondregels van den Staat” 2). Desniettegenstaande werd het besluit als dat van Holland ter Staten-Generaal ingeleverd. Daar kwam bericht, dat de spaansche regeering te Brussel een pakket van D’Avaux had onderschept, waarin een brief in cijfers van dezen aan zijn koning verscheidene leden der oude partij van De Witt, als „welgezinden” aangeduid, en vooral de amsterdamsche regenten, zeer scheen te compromitteren. De brief werd uit Brussel aan den Prins gezonden, die hem na eenige dagen (16 Februari) in de Statenvergadering van Holland in zeer geheime zitting met gesloten deuren mededeelde, waarbij op zijn verzoek de beide amsterdamsche heeren Hooft en Hop voor eenigen tijd de vergadering verlieten. Een hevig tooneel volgde; de houding van Amsterdam werd scherp afgekeurd, terwijl de papieren in het haagsch „comptoir” van Amsterdam werden verzegeld en afschrift van den onderschepten brief aan de andere stadsregeeringen werd gezonden. Het afschrift verscheen eenige dagen later verstaald in druk. De zaak wekte algemeen hevige verbittering en onrust, vooral nu de kans op een oorlog met Frankrijk zoo nabij

1) Wagenaar XV, blz. 139 vlg.

2) Res. Holl. 31 Jan. 1684.

scheen. Maar D'Avaux en Amsterdam zelf protesteerden tegen deze dingen; het laatste drong herhaaldelijk aan op de ontzegeling zijner papieren en toen dit niets hielp, onttrok het zich aan de bijwoning der Statenvergadering, zoolang de papieren niet werden teruggegeven; het verdedigde zich schriftelijk tegen de ingediende beschuldigingen. Het regende weder blauwboekjes, sommige voor, andere tegen den Prins en zijne politiek; een daarvan, de veelgelezen en heftige „Missive van eenen regent ter vergaderinge van Holland” door „Philalethes”¹⁾, werd aan Fagel zelf toegeschreven en had een officieele „Verantwoording van het beleid der heeren van Amsterdam” ten gevolge. En terwijl de zaak met Amsterdam zoo liep, ging de Prins ook in andere steden zijn tegenstanders te lijf²⁾. In Gorkum handhaafde hij zijn vertrouwden dienaar, den drossaard van het land van Arkel, Lodewijk Huygens, tegen de regeering der stad, die zich van diens invloed trachtte te ontslaan. Hij wijzigde bij de jaarlijksche wetsverandering te Utrecht de samenstelling der regeering aldaar in zeer belangrijke mate en brak daardoor het begin van verzet, dat er was ontstaan. Te Dordrecht liet hij bij gelegenheid van een twist over de geldigheid der hem aangeboden nominatie voor het college der „goede lieden van den achte”, dat naast den oud-raad voor de belangen der stad had te waken, den dordtschen heeren hunne afhankelijkheid gevoelen. Een hevige twist over de bevoegdheid van den stadhouder ten opzichte van de nominatiën in het algemeen volgde, waarin Amsterdam de opvatting van Dordrecht tegenover die van den Prins steunde, terwijl het Hof van Holland daarentegen die van den Prins trachtte te verdedigen. Ook hier heeft de Prins op den duur zijn wil weten door te zetten en de leider van den tegenstand, Muys van Holy, het volgend jaar uit de regeering verwijderd. Te Leiden had een dergelijk hoogloopend verschil over eene nominatie van schepenen plaats, waarbij de Prins, die bij de verkiezing van schepenen de helft buiten de hem aangeboden lijst had verkozen, ten slotte zijn wil wist door te drijven en de door hem benoemde personen in hun ambt handhaafde. Op die wijze wist hij overal zijn gezag te bevestigen en met krachtige hand de regenten aan dat gezag te onderwerpen. Het was nauwelijks twijfelachtig, of hij zou ook

1) Knuttel, Catalogus, n°. 12130 vlg.

2) Wagenaar XV; blz. 259 vlg.

tegenover Amsterdam ten slotte niet schromen wegen in te slaan, die met de privilegiën en gewoonten niet in overeenstemming waren. De oude tegenstelling tusschen de „monarchale” en de „aristocratique” regeering met hare gevolgen voor de burgerlijke vrijheid en de eensgezindheid in den lande kwam weder in volle kracht te voorschijn 1).

De werving ontmoette intusschen in het voorjaar ook in andere gewesten verzet, vooral na den diepen indruk, dien het brutaal optreden van Lodewijk XIV tegen het zwakke Genua, dat hij in Mei 1684 wegens den bouw van schepen voor spaansche rekening door een zwaar bombardement tot onderwerping aan zijne eischen dwong, hier te lande maakte. Het lot der „Hollanders van de Middellandsche zee” werd wel beklaagd maar de macht van Frankrijk scheen al te groot. Gelderland was ten slotte niet onvoorwaardelijk voor de werving; in Zeeland verklaarden Middelburg en Goes zich ertegen en, hoewel het laatste voor een schrijven van den Prins week, het eerste bood zelfs weerstand aan 's Prinsen woord in de Statenvergadering zelve, waar hij tot ergernis van Zierikzee en onder heftig protest van Middelburg bij meerderheid liet besluiten; Overijsel aarzelde; Utrecht alleen stemde volmondig toe; maar Friesland en Groningen weigerden kortaf en het eerste bood ook na eene bezending der Staten-Generaal weerstand. Zoo moest de zaak uitgesteld worden en bleef Spanje voorloopig alleen met Frankrijk in oorlog.

Die oorlog liep natuurlijk ten voordeele van Frankrijk. Het veroverde bijna geheel Vlaanderen, legde Oudenaarde in de asch, sloeg formeel het beleg voor Luxemburg en bemachtigde die stad na eene dappere verdediging. En de Republiek bleef tot wanhoop en ergernis van den Prins stilzitten. Ook het duitsche Rijk deed niets, nu de Keizer nog alle aandacht moest wijden aan de Turken, die in 1683 zelfs Weenen hadden belegerd maar met duitsche en poolsche hulp eindelijk waren afgeweerd. Brandenburg werkte nog steeds Frankrijk in de hand en Hannover aarzelde wat te doen. De houding van Engeland gaf geen zweem van hoop op medewerking. De ontdekking van het „protestantsch verraad”, eene samenzwering tegen den hertog van York, waarin 's konings bastaardzoon James, hertog van Mon-

1) Vgl. de zeer talrijke pamfletten, discourses en vertoogen dienaangaande in de pamflettcatalogi op dit jaar.

mouth, en vele aanzienlijke engelsche edellieden betrokken waren, had eene hevige vervolging der vijanden van York en de roomsche partij aan het hof ten gevolge. Monmouth vluchtte naar Holland en zocht met eenige der zijnen eene schuilplaats aan het hof van den Prins te 's Gravenhage, waar men hem gereedelijk opnam in weerwil van de verdenking van geheime verstandhouding met de samenzweerders, die Prins en Prinses, toch reeds bij York en zijne partij in verdenking, daardoor op zich laadden. Wel deden zoo de Prins als de Staten hun best om Karel II gunstig te stemmen en gelukte het ook weldra zijn toorn te bezweren, maar heimelijk bleef deze met Frankrijk samenwerken. De bereidwilligheid, waarmede de schout van Leiden, Cornelis Paets, op aandrang van den engelschen gezant den in die stad gevatten Thomas Armstrong, een der uitgeweken vrienden van Monmouth, uitleverde om kort daarna te Londen onthoofd te worden, wekte hier te lande hevige ergernis over deze afwijking van het altijd hooggehouden recht om vreemde politieke ballingen hier te ontvangen. Het bleek meer en meer, dat van een goede verstandhouding tusschen Engeland en de Staten en de medewerking van den engelschen koning tegenover Frankrijk in deze omstandigheden geen sprake kon zijn. Het eenige wat te doen viel, was met Frankrijk in eene schikking te treden en dit bleek daartoe niet ongeneigd, nu het had wat het begeerde en zijn wil om dit te behouden bij de zwakheid van den verwachten tegenstand kon doorzetten. Willem III was geslagen en trachtte nog te redden wat er te redden viel: een twintigjarige wagenstilstand („armistitium") op grond van het statusquo, den 15^{den} Augustus 1684 te Regensburg gesloten, leverde wel tijdelijk al het bemachtigde in Frankrijk's handen over maar opende tevens de gelegenheid om vóór den definitieven afstand van al die landen en steden toch nog het verzet tegen Frankrijk's begeerde „generale monarchie" te organiseren ¹⁾. Tijd gewonnen was veel gewonnen.

Maar Frankrijk begeerde nog meer dan de „generale monarchie", de „opperste macht" in Europa, waarvan men alom sprak: het begeerde ook eene „generale religie", de roomsche. En juist in dezen

1) Vgl. over de beteekenis van dit verdrag: P. L. Muller, in Versl. en Meded. Kon. Akademie, 4de R., IV, blz. 78 vlg., tegenover de meening van Fester dienaangaande in zijn boek: Die armirten Stände und die Reichskriegsverfassung.

tijd kwam dat streven, tot waarschuwing van iederen Protestant, tot waarschuwing ook van de Katholieken, die niet aan Frankrijk's leiband wilden loopen, ten duidelijkste aan den dag. Het Edict van Nantes „perpétuel et irrévocable”, dat sedert 1598 aan de Hugenoten in Frankrijk eene groote mate van vrijheid verzekerde, was reeds lang den onder Lodewijk XIV snel in macht en invloed toegenomen streng-roomschen een doorn in het oog. Wat Lodewijk XIII had gehandhaafd, wat Richelieu en zelfs Mazarin niet hadden willen aanraken, wat nog door den jongen Lodewijk XIV zelf in 1652 als in volle kracht was erkend, werd thans, op het hoogtepunt der fransche monarchie, nu het buitenland onmachtig bleek om de fransche aanmatigingen te weerstaan, nu het binnenland door de sterke monarchale hand in onderdanige gehoorzaamheid werd gehouden, met ruwe hand aangegrepen.

Omstreeks 1660 telde Frankrijk meer dan 1 millioen Protestanten, het twaalfde deel der gansche bevolking¹⁾, van Dauphiné tot Bretagne, tot Normandië toe wonende langs den rand van het rijk en vooral talrijk onder de industrieelen, kooplieden en landbouwers, met ruim 600 kerken en ruim 700 predikanten. Maar de fransche geestelijkheid, meer en meer door de Jezuiten beheerscht, zag met ergernis de bloeiende plant der ketterij en zij vond voor hare vertoogen allengs een open oor bij den koning, wiens van moederszijde spaansche afkomst zich in zijne toenemend strenge devotie niet verloochende. Zij richtte zich het eerst tegen het oprichten van protestantsche kerken in de plaatsen, waar het Edict van Nantes eigenlijk niet kon gelden, en verkreeg in 1666 op hare herhaalde klachten, dat de koning verklaarde het Edict nauwkeurig te zullen toepassen. Dit was het begin der officieele vervolging, die feitelijk reeds eenige jaren te voren door allerlei bemoeijiking en beleediging was aangevangen, zoodat te Parijs geen godsdienstofening der Protestanten in het naburige Charenton onbelemmerd voortgang had, geen stervende beveiligd was tegen aanslagen op zijn geloof²⁾. In weerwil van de bittere klachten der protestanten beperkte de eene koninklijke verklaring na de andere hunne vrijheden; eindelijk zelfs, in 1681, werd door de vergunning om kinderen van zeven jaar tot het roomsche geloof te bekeeren en hen

1) Histoire Générale, ed. Lavissee et Rambaud, VI, p. 281

2) Journal d'un voyage à Paris, passim.

uit hunne familie weg te nemen, het familieleven aangevat. Maar geen verklaring, geen vervolging, geen uitsluiting, geen boeten, geen kerkverwoesting kon het Protestantisme doen verdwijnen; slechts enkelen gaven den strijd op en gingen over of verlieten het land hunner vaders, maar werkzame predikanten als Du Bosc, Jurieu, Benoît, Basnage, Bayle wisten de meesten te sterken in hun geloof en hunne kudde bijeen te houden.

Toen begon in 1682 het stelsel van dwang. Het „dwingt ze om in te gaan” werd door de „gallicaansche Kerk”, die meer en meer haar eigen van Rome afgewenden weg ging en zich niet bekommerde over de politieke toenadering des Pausen tot de Protestanten, der overheid als plicht aanbevolen, als dure plicht van den waarlijk katholieken staat; een „avertissement” in dien geest werd afgekondigd en de koning benoemde commissarissen om die denkbeelden toe te passen, protestantsche ambtenaren af te zetten, winkels en herbergen van protestantsche eigenaren te sluiten, kerken af te breken, godsdienst-oefeningen te verhinderen. En de commissarissen kregen soldaten tot hun beschikking om hunne taak te volvoeren. Honderden familiën werden tot den bedelstaf gebracht, honderden vluchtten naar Zwitserland, naar de Republiek, naar de noordduitsche protestantsche landen, naar Engeland om gevangenschap en lijfstraf te ontwijken. Met den aanvang van 1685 werd het nog erger. Een laatste protest der vervolgd werd beantwoord door den eisch der geestelijkheid tot opheffing van het Edict, omdat het wegens de daarin allengs gebrachte wijzigingen niet meer kon dienen als algemeene wet. En de koning, geheel onder den invloed thans van madame de Maintenon en de Jezuiten, begeerde niets liever. Reeds begonnen op het voorbeeld van den intendant Foucault in Béarn de vreeselijke dragonnades, weldra in alle provinciën nagevolgd: dragonders drongen de huizen binnen, plunderden, mishandelden, pijnigden de arme protestanten om hen op staanden voet te bekeeren. En honderden wederom vluchtten, andere honderden onderwierpen zich, anderen lieten het leven voor hun geloof of boetten als galeislaven hunne standvastigheid. Dagelijks kwamen aan het hof berichten van „bekeering” door het zwaard en nog durfde de geestelijkheid spreken van dezen „met bloemen bestrooiden weg”, van haren afkeer van de executiën, die zij desnoods in het uiterste geval zou hebben moeten goedkeuren „om deze hydra te verdelgen”!

De herroeping van het Edict op 17 October 1685 was de kroon op het aangevangen werk. Geen enkel recht bleef over voor „de zoogenaamde gereformeerde religie”; hare aanhangers konden in Frankrijk blijven wonen maar hunne kinderen moesten roomsch worden opgevoed en bij uitwijking werden hunne goederen verbeurd verklaard, zijzelf tot eeuwige gale straf verwezen. Zoo verdiende Lodewijk de loftuitingen zijner geestelijkheid, de aanvankelijk hooggestemde goedkeuring zelfs van paus Innocentius XI voor dit „grootte werk der devotie”, waarom de Kerk „niet zou ophouden zijn naam te prijzen”, al had ook de Paus ernstige bezwaren tegen de vermenging van staatkundige en godsdienstige overwegingen en tegen de geweldadige bekeeringen in Frankrijk, tegen de kerkelijke toestanden daar in het algemeen en keurde hij later herhaaldelijk de scherpe vervolgingen af ¹⁾. Zoo verdiende de koning de vervloeking van de tienduizenden, die reeds vóór de herroeping waren uitgeweken, van de honderdduizenden, die thans huis en haard verlieten om elders de vrijheid te zoeken, die hun in Frankrijk niet meer kon geworden. De dag van 17 October 1685 kostte Frankrijk een half millioen bewoners en zij namen, volgens een der eerste fransche geschiedvorschers van onzen tijd, met zich „schatten van heldenmoed, standvastigheid, zelfopoffering”, die nooit konden worden vergoed.

De vrije protestantsche Republiek verschaftte aan duizenden dezer „refugiés” een nieuw vaderland gelijk zij het voor een eeuw reeds aan honderden hunner voorgangers uit Frankrijk zelf en uit de waalsche gewesten van de Nederlanden had gedaan. Het streng-protestantsche hof van den stadhouder en zijne gemalin steunde eene menigte mannen en vrouwen van alle standen onder hen; de steden van Holland en de andere gewesten openden wijd hare poorten voor de duizenden nijveren en ontwikkelden: predikanten, officieren, kooplieden, werklieden, landbouwers, die allengs kwamen toestroomen. Reeds in 1686 werd hun aantal op niet minder dan 75000 begroot

¹⁾ Vgl. Fruin, Willem III, blz. 145. Echter ook de breve van 13 December 1685, aangehaald in Hist. Générale, p. 301, tegenover de pauselijke verklaringen van 1688 aan De Cock en van 1689 (vgl. Ranke, Pápste, III, S. 115). Over de houding van den Paus zie vooral: Immich, Papst Innocenz XI (Berlin, 1900), S. 64 ff.

en nog steeds bleef de stroom aanhouden naar „la grande arche des fugitifs”, het land der persoonlijke vrijheid, waar zij in de sedert langer dan een eeuw bestaande waalsche gemeenten hun godsdienst in eigen taal konden blijven uitoefenen 1).

De steden beijverden zich om de fransche fabrikanten en werklieden tot zich te trekken door voorrechten, voorschotten, tijdelijke ontheffing van lasten. De nijverheid, vooral in de hollandsche steden, met name de lakennijverheid en die van fijne artikelen der fransche mode heeft er de grootste voordeelen uit getrokken 2). De oude takken van nijverheid kregen door dezen plotselingen toevoer van frissche krachten nieuw leven; nieuwe industrieën als die van hoeden, zijden stoffen, gaas, fluweel, taf, passement vestigden zich hier te lande. De groot-industrie ontwikkelde zich krachtig en de voorrechten aan de nieuwe industrieën geschonken brachten er veel toe bij om het enge keurslijf der gilderechten op den duur te verbreken. Eene schaduwzijde was het toenemen der fransche mode, de toenemende invloed der fransche opvoeding in de welgestelde en aanzienlijke kringen, de toenemende inwerking der fransche taal op de nederlandsche. Overigens ook deze sterke immigratie, gelijk die van de talrijke Westfalen, die zich blijkens de toespelingen daarop in de pamfletten en kluchten uit het midden der eeuw hier te lande, met name in de groote koopsteden als winkeliers en klerken vestigden, gelijk die van de engelsche en schotsche officieren en soldaten, die zich hier in dienst der Staten op den duur hebben gevestigd in de garnizoensplaatsen van Holland, Zeeland, Utrécht en de Generaliteitslanden, is geheel opgegaan in de zooveel talrijker landsbevolking, waaronder zij zich hebben nedergezet. Reeds in het tweede of derde geslacht is de vermenging met de oorspronkelijk hollandsche bevolking zoo aanzienlijk geweest, dat de invloed van deze nieuwe versterking van het fransche element hier te lande voor het oog van den onderzoeker schijnt te verdwijnen. Behalve de namen, ofschoon vooral onder de lagere volksklassen te Leiden en elders weldra verbasterd of vertaald, bewaart nog alleen de waalsche afdeeling der Hervormde Kerk met hare prediking in de fransche taal, hare „bibliothèque wallonne” en „hôpital wallon” te Leiden

1) Over een en ander vgl. D'Avaux, *Négociations*, t. V en VI.

2) Pringsheim, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte*, S. 33.

de herinnering aan de fransche bijwoners. Evenmin als de nakomelingen der enkele Denen en Noren en nieuwe inwoners van anderen landaard zijn zij thans behalve soms door hun naam en hunne familietraditiën te onderscheiden van de Nederlanders van ouderen oorsprong. Zij vonden hier eene op ieder gebied krachtig ontwikkelde natie, die hen met vreugde onder zich opnam maar geen behoefte had aan hunne komst voor de ontwikkeling van haar volksbestaan of de bevestiging harer maatschappelijke toestanden. Geen afzonderlijke plaats te midden van die natie werd hun ingeruimd maar zij voegden zich spoedig in de rijen der nederlandsche stedelingen, met hen samengroeiend tot een volk, dat de traditiën der vaderen bleef eeren.

De wijze, waarop de geloofsverwanten in het roomsche Frankrijk behandeld waren, had natuurlijk op de bij de thans heerschende partij toch reeds niet zeer welwillende stemming tegenover de Roomschen hier te lande een prikkelenden invloed en op het gereformeerde volk, door de predikanten aangezet, niet minder 1). De gretig gelezen verhalen omtrent de dragonnades en verdere mishandelingen; de berooide toestand van vele hierheen gevluchte uitwijkingen; de onrustbarende berichten omtrent de thans opnieuw uitgebroken vervolgingen in Savoye tegen de arme veelgeplaagde Waldenzen, omtrent de dreigende roomsche regeering in Engeland, nu in het begin van 1685 Karel II daar door den roomschen York als Jacobus II was opgevolgd, omtrent het optreden van een roomschen tak van het vorstenhuis in de Paltz; de talrijke geruchtmakende bekeeringen van duitsche Protestanten, de overwinningen van den Keizer op de Turken en het herstel van den roomschen eeredienst in Hongarije — dat alles deed gelooven aan eene algemeene roomsche werkzaamheid in geheel Europa, aan een „Grooten Raad van Rome”, waarvan de Jezuiten, de felste vijanden der Hervorming, de ziel waren en Lodewijk XIV, Jacobus II en Fürstenberg de krachtigste werktuigen. Heftige pamfletten zetten de toenemende gisting aan en de omstandigheid, dat de Roomschen hier te lande onder de voorzichtige leiding van Neercassel zich van alle aanleiding tot verbittering onthielden, ja zelfs geld oprachten voor de arme Refugiés, kon haar niet ten eenenmale doen ophouden. Reeds vóór de herroeping van het Edict van Nantes werd door synoden en kerkeraden op de verwijdering der

1) Knuttel, De toestand der Katholieken, I, blz. 290 vlg.

ordensgeestelijken, der Jezuiten vooral aangedrongen. Thans werd het verbod van godsdienstoefening door fransche Protestanten ten huize van de protestantsche gezanten te Parijs, o. a. van den staatschen gezant aldaar, beantwoord met de hernieuwing van een ook vroeger reeds genomen dergelijken maatregel in Den Haag tegenover de gezanten der roomsche mogendheden, in wier woningen reeds lang vele nederlandsche Roomschen geregeld hunne godsdienstplichten kwamen waarnemen en van wie dikwijls eene krachtige roomsche actie placht uit te gaan. De wereldlijke geestelijkheid zelve, die gewoonlijk met de regulieren twistte, zou hunne verwijdering zeker niet met leede oogen hebben aangezien, al viel het niet te bewijzen, dat zij, zooals vooral de Jezuiten klaagden, daarop bij de regenten aandrang. De Staten-Generaal handelden ernstig over eene hernieuwing der strengere plakaten tegen de Roomschen, maar Holland hield dit nog tegen en wist de zaak op de lange baan te doen schuiven, waartoe naast den ouden tegenzin der kooplieden tegen dergelijke strengheid ook het feit medewerkte, dat de keizerlijke gezant in Den Haag, Cramprich, die zich het lot zijner geloofsgenooten steeds had aangetrokken, moest ontzien worden ter wille van 's Prinsen groote coalitieplannen, waarin zelfs de Paus uit vrees voor Frankrijk's overmacht allengs betrokken werd. Toch werd in het laatst van 1687 in Holland ten minste een plakkaat ontworpen tot uitzetting van Jezuiten, Franciscanen, Dominicanen enz., een ontwerp dat hevige protesten van Cramprich uitlokke, ofschoon de Keizer zelf den ijver van zijn gezant verloochende en de wereldlijke geestelijkheid hier te lande zich niet ernstig beklaagde over deze voorgenomen verwijdering hunner lastige medehelpers, tegen wie zij reeds eene eeuw lang bitter geklaagd hadden. Maar het ontwerp is niet tot een werkelijk plakkaat verheven ¹⁾ en zoowel de gewenschte goede verstandhouding met den Keizer en den Paus, die ook tegenover Frankrijk optraden, als de gewone argumenten tegen de plakaten deden weldra de opgewekte godsdienstige hartstochten weder luwen. Zelfs in Zeeland liet men zich èn door de handelsbelangen èn door politieke overwegingen weerhouden om gehoor te geven aan den aandrang der predikanten, die vermaand werden om zich kalm te houden en „moderatie

¹⁾ Wagenaar XV, blz. 385 vlg. geeft van den loop der zaak een verkeerden indruk. Vgl. Knuttel, l.l. blz. 294.

in de saecken der Papisten" te betrachten 1). Alleen in Friesland en Groningen zijn er werkelijk ernstige anti-roomsche maatregelen genomen, welker klem echter een paar jaar later zeer begon te verzwakken, en hebben ernstige vervolgingen en ongeregelhdheden op dit gebied plaats gehad, zelfs tot plundering van kerken overslaande 2).

De vervolgingen en de herroeping van het Edict hadden ook op de houding van den Grooten Keurvorst een beslissenden invloed 3). De politieke gevolgen voor zijn land van het geheime verbond met Frankrijk, waarvan hij steun tegen Zweden had verwacht in zijne plannen op Pommeren, waren hem tegengevallen. Toen nu Lodewijk XIV zich meer en meer als kampvechter van het Catholicisme deed kennen, kwam de gedachte aan Brandenburg's stelling in Duitschland als machtigste protestantsche staat op den voorgrond en de krachtige protestantsche gevoelens van den keurvorst leidden hem er toe zijne sympathie met de vervolgden openlijk te kennen te geven en hun ook zijn land als toevluchtsoord aan te bieden. Zijne goede betrekkingen met Frankrijk leden natuurlijk onmiddellijk onder deze houding, al gaf hij ter wille der subsidiën het verbond nog niet op en trachtte hij het opnemen der talrijke fransche emigranten, die zich vooral te Berlijn vestigden, het in dienst nemen van uitgeweken officieren, onder wie de beroemde maarschalk Schomberg, te vergoelijken. Hij ging verder en zond in Mei 1685 zijn vertrouwden raadsman Paul von Fuchs naar de Republiek om de goede verstandhouding met haar en den Prins van Oranje, zijn neef, te herstellen, zich opnieuw met haar te verbinden en mede te werken aan het doen ophouden der hoog loopende binnenlandsche oneenigheden, die de kracht der Republiek naar buiten voor jaren dreigden te verlammen. Het gelukte den handigen Fuchs in alle opzichten het doel zijner zending te bereiken: het verbond, nog in 1678 vóór den vrede gesloten, werd tot 1700 verlengd en door bemiddeling van Fuchs werd de twist tusschen den Prins en Amsterdam bijgelegd.

Het laatste kostte intusschen niet minder moeite dan het eerste, want

1) Knuttel, l. l. blz. 312.

2) ib. blz. 328.

3) P. L. Muller, Een Brandenburgsche zending in Nederland in 1685, in Nijh. Bijdr. N. R. VI, blz. 77 vlg., en Nederland en de Groote keurvorst, in Nijh. Bijdr. N. R. VI, blz. 169 vlg.

Van Beuningen wilde aanvankelijk van geen bukken weten en ook de Prins toonde zich weinig geneigd om toe te geven, al begeerde hij het herstel van de overeenstemming. Alle pogingen om de beide partijen met elkander te verzoenen waren totnogtoe vruchteloos gebleken ¹⁾. Onmiddellijk reeds na het sluiten van den Twintigjarigen wapenstilstand waren onderhandelingen tusschen den Prins en Amsterdam aangeknoopt en ofschoon beide partijen overtuigd schenen, dat het belang der Republiek ten hoogste met het herstel der „eenigheid” gemoeid was, de halsstarrigheid van beide kanten belette lang nog eene werkelijke verzoening. In het voorjaar van 1685 waren de kansen daarop echter aanzienlijk gerezen. Door bemiddeling van de vorstin van Anhalt, dochter van Frederik Hendrik, die in 1683 de schoonmoeder van haren frieschen neef geworden was ²⁾, werd in Maart de vrede tusschen de beide neven getroffen en Hendrik Casimir verplichtte zich zelfs schriftelijk de politiek van Willem III „in relatie tot andere rijken en gemeenebesten” niet meer te zullen tegenwerken, integendeel haar te zullen steunen ³⁾. Deze verzoening verzwakte de amsterdamsche partij zeer en de pogingen van D’Avaux om Amsterdam aan Frankrijk te binden begonnen hare kracht te verliezen. Op dit oogenblik trad Fuchs als bemiddelaar op en het gelukte hem in den loop van den zomer met behulp van Fagel aan de eene en Hop aan de andere zijde den Prins en de amsterdamsche burgemeesters tot elkander te brengen. Amsterdam berustte er in, dat het leger voor het loopende jaar niet zou verminderd worden, stemde toe in het verbond met Brandenburg en de daarbij vereischte geldelijke opoffering ten bate van den keurvorst en verkreeg alleen, dat de tarievenlijst der convooien en licenten naar zijn zin werd geregeld.

Ook op deze verzoening gelijk op die tusschen de beide vorstelijke neven heeft ongetwijfeld het meer en meer in het oog vallende belang van den protestantschen godsdienst grooten invloed gehad. D’Avaux deed nog wel herhaaldelijk zijn best om de goede verstandhouding te verbreken maar zijne „artificiën” konden op den duur de „goede harmonie” niet meer verstoren. Het kort daarna aftreden als burgemeester van den meer en meer zonder-

1) Fruin, Willem III, blz. 129 vlg.

2) Er was kort te voren ernstig sprake geweest van een huwelijk van dezen met eene rijke fransche gravin.

3) Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr. III, blz. 27.

lingen Van Beuningen kon niet anders dan den herstelden vrede bevestigen: Witsen en Hudde, en wie er meer met hen voortaan Amsterdam regeerden, waren gezegelijker, vooral sedert de pensionaris Hop voor de politiek van den Prins gewonnen was. De Prins had ook hier gezegevierd en het vaste punt was gevonden, waarom de groote coalitie, die hij steeds voor den geest had, zich zou kunnen vormen. Geen stad in Holland zou het meer wagen zich tegen zijn wil te verzetten en van de andere provinciën was niets meer te vreezen.

Er was op dat oogenblik zelfs hoop, dat Engeland in die coalitie een belangrijke rol zou spelen. De nieuwe koning, Jacobus II, was wel in de eerste plaats een vurig katholiek maar tevens toch ook een ernstig voorstander van de zaak van het politiek evenwicht in Europa: hij toonde thans neiging om samen te werken met zijn schoonzoon, den Prins van Oranje, die tevens de vermoedelijke troonopvolger in Engeland was en ter wille van wien hij zijne godsdienstige neigingen moest betoomen, wilde hij niet in de kaart spelen van hen, die uit vrees voor die neigingen liefst den Prins in zijne plaats hadden gesteld ¹⁾. En Jacobus II had een veel vaster karakter dan zijn overleden broeder: was hij eenmaal voor de staatkunde van Willem III gewonnen, dan viel op Engeland te rekenen. Er waren dan ook onderhandelingen gevoerd tusschen den koning en den Prins om eene toenadering tusschen Engeland en de Republiek te bevorderen. De handelsgeschillen werden aan eene gemengde commissie opgedragen. De koning verlangde, dat de bastaardzoon van Karel II, de jonge hertog van Monmouth, die zich nog in Den Haag ophield en door de partij van verzet in Engeland, vooral door de calvinistisch gezinden, als haar hoofd werd beschouwd, uit de Republiek zou worden weggezonden; dat de engelsche emigranten in het algemeen haar zouden moeten verlaten; dat de in zijn oog verdachte officieren in de engelsche en schotsche regimenten der Staten zouden worden ontslagen; dat de Republiek met Engeland ééne lijn zou trekken tegenover Frankrijk. De Prins stemde in dat alles toe, in het laatste met uitdrukkelijk voorbehoud der protestantsche belangen. De overeenstemming scheen dus verkregen, maar dit duurde kort, want weldra begon Jacobus, onder den indruk van een gewapenden inval van Monmouth in Engeland, van opstanden in Schotland, van sterke

¹⁾ Fruin, Willem III, blz. 136 vlg.

protestantsche bewegingen in het gansche rijk, toch, evenals vroeger zijn broeder, financielen steun te zoeken bij Lodewijk XIV, den krachtigen voorstander van het roomsche geloof, dat ook hij boven alles liefhad en waaraan hij desnoods de zaak van het politieke evenwicht wilde prijsgeven. Een jaar later was de koning geheel en al den weg der katholieke reactie ingeslagen, een weg, die hem steeds verder van zijn volk vervreemde en dat volk weldra naar den Prins van Oranje deed uitzien als naar den redder van zijn geloof en zijne vrijheden voor de geheime plannen eens roomschen konings, die tevens een krachtig monarchaal bewind wilde vestigen met verwerping van het parlementaire regeeringsstelsel, in welks richting zich de engelsche staatsregeling sedert eeuwen bewoog. Meer en meer bleek het, dat ook onder Jacobus II van Engeland voor de groote coalitie niets te verwachten was; integendeel, dat ook hij met Lodewijk XIV heimelijk in verbond getreden was en op het beslissend oogenblik naast Frankrijk zou staan, tenzij een algeheele ommekeer in Engeland, niet minder dan eene revolutie — want Jacobus II was geen man om voor minder te wijken van zijn godsdienstig standpunt, dat bij hem alles beheerschte — den gang der zaken aldaar ten eenenmale van karakter zou doen veranderen. Dan zou het oogenblik voor den Prins gekomen zijn om op Engeland's lotgevallen een beslissenden invloed te oefenen. Dan eerst zou Engeland voorgoed voor zijn godsdienstig-staatkundig ideaal gewonnen zijn.

En terwijl hij met spanning den loop der zaken in Engeland gadesloeg, waren hij en Waldeck, thans door Brandenburg ijverig geholpen, in afwachting daarvan bezig in het duitsche Rijk de partij van verzet tegen Frankrijk te organiseeren en de coalitie op steeds grooter voet voor te bereiden. Langzaam, zeer langzaam ging het geduldwerk voort om Frankrijk's sedert jaren zorgvuldig gekweekte betrekkingen met de kleine duitsche hoven te verbreken, den langjarigen arbeid der behendige fransche diplomatie, het net harer fijngesponnen intrigues te ontrafelen. Het laxenburgsche verdrag van 1682 was door den Turkenoorlog en de houding der Republiek zonder veel gevolg gebleven. Waldeck was in Juli 1685 naar Weenen gegaan om deel te nemen aan den veldtocht tegen de Turken aan den Donau en om de duitsche vorsten bij hun aansluiting aan den Keizer tot verdediging des Rijks te doen volharden. Het laatste gelukte hem ook en hij steunde met goedkeuring van Willem III de pogingen van het kei-

zerlijk hof om in plaats van het ten einde loopende laxenburgsche verdrag de augsburgsche alliantie (1686) tot stand te brengen, een verdrag, dat intusschen volstrekt niet de groote algemeene beteekenis heeft gehad, die men daaraan pleegt toe te schrijven en slechts diende om ten minste bijeen te houden wat men bijeengebracht had¹⁾. Spanje en Zweden sloten zich als leden des Rijks bij de kern der frankisch-rijnsche vorsten aan en Waldeck zelf zou onder den keurvorst van Beieren en den markgraaf van Bayreuth als veldmaarschalk van het bijeen te brengen leger optreden, dat desnoods ook tegen Frankrijk gebruikt kon worden.

Maar dit alles was nog ver van eene coalitie met de zeemogendheden als middelpunt, zooals Willem III en Waldeck zich voorstelden. En dat de Franschen dit wel inzagen, blijkt uit hun optreden aan den Rijn, waar zij een paar zeer belangrijke vestingen konden bezetten zonder eenige verhindering van den kant der verbondenen.

Dikwijls moet den ouden Waldeck — hij begon tegen de 70 te komen — de zware arbeid aan het groote doel moeilijk gevallen zijn, maar toch heeft hij voortdurend in overleg met den Prins gewerkt aan de versterking van den band tusschen de duitsche vorsten, aan het tegengaan van den altijd weder het hoofd opstekenden franschen invloed in het Rijk, die zich ook aan het keurvorstelrijk hof te Berlijn weder deed gevoelen.

Toen kwam in 1688 plotseling de crisis, die de lange voorbereiding ten slotte nog onverwacht in een krachtig handelen zou omzetten. Die crisis werd veroorzaakt door den loop der zaken in Engeland en prins Willem wist haar op het juiste oogenblik voor zijn doel te gebruiken. Daar was de strijd tusschen vorst en volk meer en meer verscherpt zoowel op godsdienstig als op staatkundig gebied, terwijl de houding van Jacobus II tegenover Frankrijk duidelijk wees op een geheime samenwerking tusschen beide hoven, gevaarlijker thans nog dan onder Karel II wegens het standvastiger, ja koppiger karakter van den nieuwen vorst, van wien zijn sceptische broeder reeds had voorspeld, dat hij geen vier jaren op den troon zou zitten. Zoo ernstig was de toestand reeds bij het begin van 1687, dat de Prins het noodig

1) Zie daarover vooral Fester, Die Augsburger Allianz von 1686, en P. L. Muller, Willem III und Waldeck, II, S. 11 ff.

vond zijn vertrouwden dienaar Dijkveld in buitengewone zending naar het engelsche hof te zenden; hij haalde de Staten-Generaal en die van Holland in het geheim daartoe over 1). Die zending had natuurlijk ten doel niet maar eenvoudig te zien en te hooren maar ook de betrouwbaarheid en de plannen na te gaan van hen, die aanstalten maakten om den Prins van Oranje tegenover zijn oom en schoonvader te stellen. Zij had een volledig succes en Dijkveld keerde in den zomer terug met tal van brieven van aanzienlijke Engelschen, die met den Prins in betrekking wenschten te treden. Van dat oogenblik af stond de Prins voortdurend in geheime onderhandeling met die heeren. De koning zag niet wat er om hem heen gebeurde evenmin als zijn onbekwame zendeling aan het hof van den Prins, de roomsche Ier D'Albyville, begreep wat deze voorhad; trouwens zelfs D'Avaux, die van alle geheime zendingen en samenkomsten overigens wel onderricht was, bekende in zijne brieven telkens het spoor bijster te zijn, al zag hij duidelijk waarop alles zou moeten uitloopen 2). Jacobus echter zag dit niet. Hij sloeg de waarschuwingen van D'Avaux in den wind en vroeg den Prins en de Staten zelfs om hunne medewerking bij de maatregelen van verdraagzaamheid, die hij ten bate der Roomschen dacht te nemen. Maar de Prins wilde zijn aanzien bij zijn engelsche vrienden en het engelsche volk niet verspelen en weigerde met nadruk iets te doen tegen het belang zijner religie, hoe afkeerig hij ook was van alle geloofsvervolging 3). En de Prinses, met wie haar echtgenoot eenigen tijd te voren hun beider houding tegenover de gebeurtenissen in Engeland besproken had, waarbij hare algeheele overeenstemming met hem was gebleken 4), wilde ook van het voorstel haars vaders niet weten evenmin als van diens pogingen om haar tegenzin tegen het Catholicisme weg te nemen. De beide echtgenooten, in den beginne koel en zonder wederzijdsche liefde naast elkander levend, werden na tien jaren huwelijk door een en ander nader tot elkander gebracht en leerden elkander begrijpen en achten. De zachte en beminnelijke Prinses, wier dagboeken en vertrouwde brieven voor een groot deel tot ons gekomen zijn, wist op den duur niet alleen

1) Fruin, Willem III, blz. 154 vlg.

2) Zie b.v. *Négociations*, VI, p. 172, 178.

3) Fruin l.l. blz. 160.

4) ib. blz. 150 vlg.

het vertrouwen maar ook de liefde van haren haar totnogtoe met koelheid en zelfs eenig wantrouwen bejegenenden gemaal te winnen ¹⁾. Het was duidelijk: als Jacobus II eens kinderloos zou sterven — en zijn tweede huwelijk was totnogtoe kinderloos gebleven — dan zouden zijn opvolgers niet in zijne richting voortgaan.

Dit moest ook in Engeland duidelijk worden tegenover den toeleg van Jacobus en de zijnen om het te doen voorkomen alsof Prins en Prinses zijne maatregelen goedkeurden. Daartoe moest de beroemde brief van Fagel aan den schotschen dissenter Stewart dienen, waarin de raadpensionaris dezen te kennen gaf, dat Prins en Prinses wel geneigd waren om mede te werken tot afschaffing der strafbepalingen tegen afwijking van de anglicaansche Kerk maar volstrekt niet tot toelating der Roomschen tot alle ambten. De brief verscheen aanstonds in druk en werd in duizenden exemplaren ook over Engeland verspreid ²⁾, waardoor hij het karakter van een tegen 's konings politiek gericht manifest aan het engelsche volk kreeg. En het mislukken van 's konings pogingen om de zes regimenten Engelschen en Schotten in staatschen dienst, ruim 3000 man voortreffelijk krijgsvolk, naar Engeland over te doen voeren ten einde ze bij voorkomende gelegenheden te gebruiken, verbitterde de engelsche regeering nog meer tegen den Prins, die daarvan natuurlijk niet weten wilde.

Jacobus ging intusschen op raad van zijne streng-roomsche omgeving voort met zijne maatregelen ten gunste der Roomschen en tot bevestiging van zijn monarchaal gezag. Hij betrad daardoor met steeds grooter energie den weg, langs welken zijn vader op het schavot was gekomen en die ook hem tot den ondergang zou voeren. In Mei 1688 liet hij zeven weerspannige bisschoppen der anglicaansche Kerk in den Tower gevangen zetten en zijne „acte van verdraagzaamheid” opnieuw afkondigen. En te midden der hierdoor ontstane verbittering werd hem 10 Juni een zoon geboren, eene gebeurtenis, die de toekomst zijner dynastie scheen te verzekeren. In het vorige najaar was de te wachten geboorte reeds hier en daar aangekondigd en het bericht was bij de Roomschen met groote vreugde, bij de Protestanten met teleurstelling en wantrouwen ontvangen; het laatste vooral, omdat de

¹⁾ Vgl. over haar: Krämer, Maria II Stuart, Utrecht, 1890.

²⁾ Breed uittreksel bij Wagenaar XV, blz. 361 vlg., druk o. a. in Holl. Mercurius 1687, blz. 92 vlg.

tegenpartij vast de geboorte van een zoon voorspelde, die dan volgens de omtrent de opvolging bestaande bepalingen de engelsche kroon zou moeten erven. Toen nu de gebeurtenis eene maand vóór den aangegeven tijd plaats had en men haar aan het hof op zeer geheimzinnige wijze behandelde, won het vermoeden veld, dat de jeugdige „prins van Wales” een door de Jezuiten ondergeschoven kind was, een vermoeden, dat, naar de onderzoekingen van onzen tijd voldoende hebben geleerd, ongegrond mag heeten. De Prins en Prinses, die eerst geen reden vonden om aan de echtheid te twijfelen en zelfs den heer van Zuylesteyn hadden gezonden om hunne gelukwenschen over te brengen, waren weldra van een ander gevoelen, vooral toen de eenige zuster der Prinses, Anna, die te Londen was, haar in duidelijke termen schreef, dat ook zij den zoogenaamden prins van Wales niet als echt beschouwde 1). Er werd in de engelsche kapel der Prinses van Oranje reeds spoedig een einde gemaakt aan het bidden voor haren jongen broeder.

Eene groote opschudding verwekte een en ander in Engeland zelf. De vrijspraak der zeven bisschoppen vermeerderde de gisting. Op den 30sten Juni teekenden eenige aanzienlijke Engelschen een verzoek aan den Prins om over te komen en Engeland's godsdienst en vrijheden te redden uit de handen der bestaande regeering. De admiraal Herbert, die het stuk overbracht, kwam eenige dagen later in het prinselijke landhuis te Honselaarsdijk, waar Willem III in dezen tijd gewoonlijk verblijf hield. De Prins aarzelde een oogenblik, overlegde met zijne gemalin maar nam spoedig het niet onverwachte voorstel aan, dat hem een schitterende rol voorspelde, daar het hem de gelegenheid gaf om den godsdienst en de vrijheden van een groot volk te redden en hem tevens de middelen kon bezorgen om de coalitie tegen Frankrijk, het groote doel, dat hem steeds voor den geest zweefde, eindelijk te bereiken.

Kort te voren had de keuze van kardinaal Willem Egon van Fürstenberg, den ouden vriend van Lodewijk XIV, door het keulsche kapittel eerst tot coadjutor van den afgeleefden aartsbisschop van Keulen, later bij eenvoudige meerderheid tot diens opvolger de Rijksvorsten gewezen op het gevaar, dat van die zijde nog steeds dreigde. De gestorven aartsbisschop was sedert eenige jaren ook in het bezit der bisschoppelijke rechten in Munster en Hildesheim

1) Vgl. over de echtheid: Fruin, l.l. blz. 171, 177; Krämer, l.l. blz. 159 vlg.

getreden, zoodat zijn gebied zich met dat van Luik, dat hij reeds sedert lang had bezeten, van de Maas tot de Wezer over een groote landstreek uitstreekte. Mocht Fürstenberg dit alles onder zijn gezag vereenigen, dan was Lodewijk XIV een grooten stap verder: de fransche koning hoopte met behulp van dezen beproefden aanhanger den gesloten wapenstilstand van 1684 toch nog in een definitieven vrede te doen veranderen en op die wijze de hem tijdelijk ten deel gevallen landen en steden in vast en wettig bezit te krijgen. Bevestigde de Paus de keuze, waartoe deze echter volstrekt niet gehouden was, dan had Frankrijk een belangrijke winst verkregen, zelfs al zouden zich Luik, Munster en Hildesheim door de keuze van een eigen bisschop onder medewerking des Pausen thans van Keulen afscheiden; en aan de Republiek zou een zware slag zijn toegebracht. Wel was het zeer twijfelachtig, of de Paus, die zich thans geheel van den ook zijne macht bedreigenden en zich steeds duidelijker op den weg der afscheiding van de Kerk bewegenden Lodewijk XIV geheel afgekeerd had ¹⁾, de keuze bevestigen zou, maar de toeleg van Frankrijk was duidelijk.

De Prins had het engelsche voorstel aangenomen: de teerling was geworpen. Het kwam er nu slechts op aan, of de Republiek geneigd zou zijn hem de middelen te verschaffen om te doen wat Engeland van hem begeerde en wat hijzelf in het belang van godsdienst en vrijheid vurig wenschte.

Na het toegeven of liever de onderwerping van Amsterdam in 1685 en de daarmede nauw samenhangende bevestiging van 's Prinsen gezag in Holland, in de Republiek was het antwoord op deze vraag niet lang onzeker. Toch moest de Prins met beleid te werk gaan, wilde hij D'Avaux, die nog altijd alle gelegenheden te baat nam om hem tegen te werken, niet tot krachtige werkzaamheid bij de nog altijd voor Frankrijk's macht beduchte of ronduit franschgezinde regenten prikkelen. De vrees voor de verheffing opnieuw van „Hollands Koors", zooals een pamflet de werkzaamheid der Oranjepartij noemde, was nog bij velen zeer levendig.

Met groote voorzichtigheid werd de zaak aangevat. Aanvankelijk werd de reeds met het oog op de in Engeland verwachte gebeurtenissen in het vorige najaar begonnen uitrusting der vloot met kracht

1) Immich, Innocenz XI, S. 77 ff.

voortgezet. De gevolgen van de groote ramp, die haar in November 1683 had getroffen, toen bij een hevigen storm op de kust van Westfriesland zeven groote schepen vergingen en tal van dappere zeelieden den dood in de golven vonden ¹⁾, waren zoo goed mogelijk verholpen en vooral de door burgemeester Geelvinck en Job de Wildt, haren secretaris, krachtig geleide amsterdamsche admiraliteit had zich door aanbouw van schepen onderscheiden. In overleg met de regering van Amsterdam en de admiraliteit aldaar, met Bastiaensze Schepers te Rotterdam en Odijk in Zeeland was reeds in December besloten tot de uitrusting van 21 schepen van middelbare grootte, zoogenaamd in verband met de rooverijen der Algerijnen, die in dezen tijd zelfs tot voor de zeegaten verschenen, en met verwikkelingen tusschen Zweden en Denemarken. In het voorjaar was deze wapening ter zee voortgezet, ook met het oog op de vijandelijke houding der fransche marine, die reeds in 1686 tot vijandelijkheden aanleiding had gegeven. Men had een en ander slechts verder te ontwikkelen om het beoogde doel te bereiken en van Juli af werd op de werven ijverig gearbeid, terwijl voor het in dienst nemen van 4000 matrozen, voor het huren van transportschepen voor de troepen voldoende werd gezorgd. Zoo was in October een vloot van 43 oorlogschepen en eenige branders, benevens kleiner vaartuig en ongeveer 350 transportschepen van groot en klein kaliber gereed onder het bevel van den luitenant-admiraal Cornelis Evertsen en den vice-admiraal Philips van Almonde. Cornelis Tromp, die als luitenant-admiraal-generaal De Ruyter was opgevolgd, was sedert eenige jaren op den achtergrond getreden ten gevolge van verschillen met den Prins; bovendien zou hij zich niet licht geschikt hebben in de met de engelsche heeren getroffen regeling om met het oog op het engelsche volksgevoel het opperbevel op te dragen aan den admiraal Herbert als luitenant-admiraal-generaal der gemeenschappelijke vloot, een maatregel, die niet dan met de uiterste voorzichtigheid kon worden doorgezet.

Natuurlijk kon een en ander voor D'Avaux geen geheim blijven en hij bleef niet in gebreke zoowel Lodewijk XIV als Jacobus II ten ernstigste voor de groote wapeningen in de Republiek te waarschuwen ²⁾,

1) De Jonge, III, blz. 17 vlg.

2) De Jonge III, blz. 37 vlg.; *Négociations* van D'Avaux, VI, passim.

maar steeds zonder gehoor te vinden, ofschoon hij thans ronduit kon verklaren, dat het op Engeland gemunt was. Ook wat het over te voeren leger betreft, werden de maatregelen in diep geheim en met groote zorg genomen. Met de noordduitsche „armirte” vorsten werden op 's Prinsen last door Bentinck in Juli en Augustus overeenkomsten gesloten betreffende het huren van verscheiden regimenten; de engelsche en schotsche regimenten in staatschen dienst en eenige van de beste staatsche troepenafdeelingen werden in gereedheid gebracht; met het opperbevel onder den Prins werd de maarschalk Schomberg belast; het geheele leger, 14000 man, werd samengetrokken op de Mookerheide, zoogenaamd ter verdediging van de grens tegen een mogelijken aanval van de keulsche zijde. Het geld voor dit alles werd om geen ruchtbaarheid aan de zaak te geven van alle kanten heimelijk bijeengeschraapt. Ook hieromtrent was reeds in Juli door Dijkveld en Fagel met de amsterdamsche regeering, in het bijzonder met Witsen en Hudde, in diep geheim overleg gepleegd maar dezen hadden zich in den beginne huiverig getoond op 's Prinsen voorstellen in te gaan en eenige verantwoordelijkheid tegenover de Staten op zich te nemen ¹⁾. Men sprak en dacht zelfs over zijne onderneming als over eene poging om „Monmouthje te spelen.” Maar geheel afkeerig was men toch niet.

In het begin van September kwamen zoowel de engelsche als de fransche gezant van de Staten-Generaal opheldering verlangen omtrent de bedrijvigheid op de werven en de oorlogstoebereidselen in het algemeen, terwijl de eerste de vredelievendheid van zijn vorst betuigde en de laatste dreigde met oorlog, als men het wagen dorst hetzij Engeland, hetzij Keulen aan te vallen. De fransche dreigementen hadden juist het tegenovergestelde gevolg van dat, hetwelk D'Avaux zich daarvan had voorgesteld: de Prins wist de Staten te overtuigen, dat de onderneming tegen Engeland het beste middel was om dat rijk geheel op de zijde der tegenstanders van Frankrijk te brengen en dat zij zeker gelukken zou, daar Jacobus in zijn eigen land geen steun zou vinden. De maatregelen, door Lodewijk XIV in 1687 opnieuw ingesteld, om de hollandsche lakens en den hollandschen haring zwaar te belasten, hadden bovendien den amsterdamschen handel zeer tegen Frankrijk ingenomen en

¹⁾ Fruin, Willem III, blz. 179 vlg.; Wagenaar XV, blz. 427 vlg.; Gebhard, Nicolaas Witsen, II, passim; D'Avaux, Négociations, VI, passim.

tot scherper optreden geneigd gemaakt, vooral toen die maatregelen ten scherpste werden uitgevoerd ¹⁾, zoodat de Staten-Generaal eindelijk ertoe overgingen den handel met Frankrijk te verbieden, zoolang het daar op de hollandsche schepen reeds gelegde beslag niet zou zijn opgeheven. Zoo werd, na eenige opmerkingen omtrent de zonder toestemming der Staten begonnen wapening, besloten de fransche nota ter zijde te leggen, Engeland zelf opheldering te vragen omtrent zijne verhouding tot Frankrijk, dat thans zoo voor de belangen van Jacobus II opkwam, en tevens 's Prinsen voorloopige maatregelen betreffende de duitsche en andere regimenten goed te keuren, ja de door hem in dienst genomen troepen voor den Staat over te nemen. Einde September en begin October werden de besluiten dienaangaande door de verschillende provinciën en verder door de Staten-Generaal ten uitvoer gebracht. En nog altijd bleef D'Avaux, die wel niet alles wist maar toch veel vermoedde, zoowel bij zijne regeering als bij Jacobus II zonder vrucht waarschuwen en omtrent de toerustingën berichten verzamelen.

Toen eindelijk wendde de Prins zich door middel van den geheel met zijne plannen vertrouwden raadpensionaris tot de Staten van Holland om hun de noodzakelijkheid der onderneming op Engeland te betoogen zoowel in het belang van den protestantschen godsdienst als in dat van de algemeene politiek en van de Republiek in het bijzonder. Hij ontkende niet, dat ook zijn bijzonder belang en dat zijner gemalin, als rechthebbenden op de opvolging in Engeland, met de zaak gemoeid was, maar met vertrouwen vroeg hij de hulp van den Staat om zijne rechtvaardige zaak tot de zegepraal te helpen ²⁾. „Nunc aut numquam”! In diep geheim werd alles door de stedelijke regeeringen overwogen en „de inclinatie in 't gemeen van het volk en van de predikanten” tegen Frankrijk, „die men niet duisterlijk bespeurde” ³⁾, bewoog de nog aarzelenden toe te stemmen, bevreesd als zij werden voor eene herhaling van den oorlog van 1672 met zijne gevolgen. Fagel en de Prins zelf lieten reeds sinds lang niet na vooral krachtig op de predikanten te werken en hun het gevaar voor den protestantschen godsdienst onder het oog te brengen, opdat zij van den kansel en in de huisgezinnen dit denkbeeld

1) D'Avaux, *Négociations*, VI, p. 180, 208, 288.

2) Fruin, l.l., blz. 184 vlg.

3) Gebhard, Nicolaas Witsen, II, blz. 173.

krachtig zouden helpen verspreiden. Den 29sten September was in de hollandsche Statenvergadering, den 8sten October in de in grooter getale dan gewoonlijk samengekomen Staten-Generaal de zaak in geheime zitting beklonken: de Prins kreeg volledig fiat op het gedane aanzoek en op de engelsche vraag om opheldering werd geantwoord, dat de wapening niet gericht was tegen koning en volk maar dat men de onlusten in Engeland hoopte te zien eindigen door het wegnemen der rechtmatige grieven. En zoo was het: de Staten wilden wel geen openlijken oorlog met de engelsche regeering voeren maar toch den Prins met de macht van den Staat steunen in zijne wegens die grieven aangevangen onderneming. Sommige regenten zagen wel met becommerring toe, maar zij waagden het niet zich te verzetten.

Terwijl dit alles binnenslands werd voorbereid, had de diplomatie van den Prins ook buiten de grenzen, bij de europeesche mogendheden, alle voorzorgen genomen. De Groote Keurvorst had in den laatsten tijd in volkomen overeenstemming met 's Prinsen staatkunde gearbeid maar hij was in April te midden van zijn overwegingen voor de toekomst gestorven en vervangen door zijn zoon Frederik III, die zijne gezindheid reeds spoedig door een nauw verbond met Hessen tot handhaving der rijksgrenzen en der protestantsche religie, tot handhaving ook der Vereenigde Nederlanden, ondubbelzinnig te kennen gaf ¹⁾. Bentinck had op zijne noordduitsche reis te Celle een geheime samenkomst met Fuchs, waarbij deze namens zijn keurvorst krachtigen steun met troepen voor 's Prinsen onderneming beloofde; ook Brunswijk-Lunenburg sloot zich evenals Wolfenbittel en Hessen in het geheim daarbij aan. Waldeck was weder in een en ander betrokken en leidde Bentinck's bedachtzame en goed verborgen schreden. Begin Augustus was dit alles in goed gesloten verdragen geregeld. Ook Wurtemberg gaf drie ruiteregimenten en Hannover verklaarde zich bereid iederen aanval van Frankrijk op het duitsche Rijk te helpen keeren. En in September kwam prins Willem zelf uit Het Loo even naar Minden en Rinteln om er met den keurvorst en met den landgraaf van Hessen te spreken. Tegelijk deed Waldeck het hof van Weenen polsen en verkreeg daar ten slotte de zekerheid, dat de Keizer de engelsche onderneming welwillend zou gadeslaan — een belangrijk resultaat

1) Ranke, Englische Geschichte, VI, S. 134; Muller, Wilhelm III von Oranien und Waldeck, II, S. 25 ff.

bij den grooten invloed der Frankrijk's inzichten steunende Jezuïeten aan het keizerlijke hof. En de keurvorst van Saksen en andere duitsche rijksvorsten waren bereid om het voorbeeld van Hannover te volgen. Met Spanje's vertegenwoordiger in de Zuidelijke Nederlanden had de Prins in September tusschen Breda en Antwerpen eene samenkomst gehad, die hem verzekerde van de ingenomenheid der spaansche regeering met het plan. Zelfs de pauselijke regeering, ofschoon de nederlaag van het Catholicisme in Engeland met bekommering aanschouwend, legde geen ernstige moeilijkheden in den weg, omdat de onderneming de ook te Rome drukkend gevoelde overmacht van Frankrijk zou kunnen breken en misschien kon dienen tot herstel van den vrede in Europa door deemoediging des eierzuchtigen konings 1). En nog beter stonden de kansen van het plan naar deze zijde, toen Lodewijk XIV, in plaats van volgens den raad van Louvois de Republiek aan te grijpen, in September wegens de keulsche verschillen den oorlog verklaarde aan Keizer en Paus en de fransche troepen aan den Bovenrijn in het Rijk rukten, hetgeen aanstonds eene algemeene wapening der duitsche rijksvorsten tot bescherming der rijksgrenzen ten gevolge had.

Daarmede was de groote oorlog begonnen. Zijn verloop zou afhangen van den gang der zaken in Engeland, van het welslagen of mislukken der groote onderneming van den Prins. Gelukte zij, dan zouden Engeland en de Republiek samen ongetwijfeld het duitsche Rijk helpen verdedigen; mislukte zij, dan was den vijanden van Frankrijk een onherstelbare slag toegebracht, de suprematie van Frankrijk in Europa gevestigd.

En zij is gelukt, de tocht der nieuwe groote Armada, die Engeland moest veroveren honderd jaren nadat de eerste zoo deerlijk was te gronde gegaan. Den 10^{den} October verscheen, door de bekwame hand van Fagel bewerkt, door den hofprediker Burnet in het Engelsch overgezet, 's Prinsen meesterlijke „declaratie” betreffende „de redenen, die hem bewegen met de wapenen” de protestantsche religie en „de wetten en vrijheden van Engeland te herstellen.” Eind October was alles gereed, de vloot te Hellevoetsluis verzameld, het leger langs de Maas naar die haven gevoerd. Diep bewogen nam de Prins den 26sten October afscheid van de Staten-Generaal, ver-

1) Ranke, Pápste, III, S. 117; Immich, Innocenz XI, S. 106.

klaarde hun „altoos 's Lands best voor oogen” gehad te hebben, wees Waldeck als opperbevelhebber der staatsche krijgsmacht aan 1), beval, „indien hem iets menschelijks mocht overkomen”, de Prinses aan hunne zorg en wekte hen op tot eendracht in de moeilijke dagen, die konden komen. Ook de Staten van Holland sprak hij in hartelijke woorden toe, hartelijker dan men van hem gewoon was. Tranen stonden in de oogen der stoere mannen om hem heen en vele leden vergezelden hem op zijn reis naar Den Briel. Dezelfde ernstige stemming bezielde het gansche land op den bededag, die volgde, den dag, waarop de Prins te Hellevoetsluis aankwam. En den 25sten had hij met zijne gemalin een ernstig gesprek gehad, waarvan de herinnering ons in het dagboek der Prinses bewaard is gebleven 2), de schoonste bladzijde uit dat intieme geschrift der vrome lieve vrouw, die haren echtgenoot ten oorlog zag trekken tegen haren vader. Hij had ook haar gewezen op de mogelijkheid van zijn dood op den tocht, dien hij stond te ondernemen, en op de wenschelijkheid, dat zij in dat geval hertrouwen zou, maar niet met een katholiek. Bevend bij de gedachte aan zijn heengaan, zeide zij, dat zij hem niet hoopte te overleven maar, als dit gebeurde, nu zij van hem geen kind had, er geen begeerde, al was het van een engel.

De manifesten zoowel van den Prins en de Prinses als van de Staten moesten hunne bedoelingen aan de wereld uiteenzetten. Het vertrek van den Prins werd nog door oponthoud bij de voorbereidselen voor de vloot vertraagd. En toen hij den 30sten uitgezeild was en met zuidwestenwind koers zette naar noordelijk Engeland of Schotland, aanvankelijk tot bij Scheveningen langs de hollandsche kust, dreef een zware storm hem en de zijnen met groote schade weder terug naar Hellevoetsluis. Groot was de teleurstelling en algemeen de vrees, dat dit oponthoud van eenige dagen Jacobus II uit zijn droom zou doen ontwaken en zich tot krachigen tegenweer zou doen toerusten. Nog eenmaal kon de Prinses, naar Den Briel ontboden, haren held zien en spreken, een paar uren slechts en in diepe bekommring, waarvoor zij troost zocht en vond in eenzaamheid en gebed. Den volgenden dag, 11 November, stak de vloot, geleid door Herbert met de voorhoede, Bastiaensze Schepers met den middeltocht en Evertsen met de ach-

1) Friesland en Groningen hielden zich aan den Prins van Nassau, hun stadhouder.

2) *Lettres et Mémoires*, p. 80. Daaruit Fruin, I.I. blz. 192, en Krämer, I.I. blz. 169 vlg.

terhoede, opnieuw in zee, gevolgd door de liefdevolle blikken der vorstin, die op den toren van Den Briel stond te turen, totdat de masten der schepen verdwenen waren, gevolgd door de zegenbeden der gansche Republiek, eendrachtig thans als zelden te voren in hare wenschen voor het welslagen der onderneming. „Pro religione et libertate” stond op de Prinsenvlag ¹⁾ en daaronder het fiere „Je Maintiendray”, de leus zijner vaderen. Die spreuken gaven doel en geest der onderneming duidelijk weer. Eene maand lang duurde de spanning omtrent den afloop der zaak, die dadelijk reeds op groote moeilijkheden stuitte ²⁾. Maar ten slotte ging alles voorspoedig. De Prins richtte ditmaal zijn tocht naar het Kanaal, zonder eenige verhindering door de werkeloos in de Theems liggende engelsche vloot, met volle zeilen en wapperende vlaggen, onder het dreunen van het geschut en het geschal der trompetten met meer dan 400 vaartuigen de zeeëngte van Calais doorstevenend. Hij landde den 14^{den} na korten tegenspoed door den zwaren oostenwind, die de vloot eerst door het Kanaal voorbij de haven joeg, bij Torbay aan de zuidkust van Engeland, ontscheepte de troepen en rukte nog denzelfden dag naar Exeter op, vanwaar hij den eigenlijken veldtocht aanving. Een paar weken lang aarzelde Engeland maar toen begon, ook ten gevolge van 's konings weigering om het Parlement bijeen te roepen, het eerst bij Salisbury, later bij Andover opgestelde en voor den langzaam naderenden Prins terugtrekkende koninklijke leger snel te verlopen. De afval werd weldra algemeen. Jacobus week op Londen terug, trachtte nog, door verraad van alle kanten omringd, op het laatste oogenblik door concessien zijne kroon te redden maar vluchtte, na de koningin en haar zoon vooruitgezonden te hebben, in den nacht van 10 op 11 December uit zijn paleis. Doch hij werd door de kustbewoners bij Sheerness tegengehouden en in halve gevangenschap naar Londen teruggevoerd; toen liet men hem ontvluchten naar Frankrijk, waar hij op Kerstdag aankwam.

Met de vlucht des konings uit Londen was de zege van den Prins voltooid en toen eerst schreef deze aan zijn vrouw, die vreese-lijke weken in vrome afzondering had doorgebracht, over wat hem

1) Zie de schilderij van de onderneming, vermeld Catal. Tentoonstelling van het Nederl. Zeewezen 1900, no. 628/9.

2) Men zie het schoone verhaal van den tocht bij Macaulay, History of England.

was wedervaren, over de hoop en vrees, die ook hem hadden bevangen in de onzekerheid wat Engeland bij den voor vele Engelschen toch weerzinwekkenden inval zou doen. Maar nu was alles gewonnen en weldra konden de besprekingen aanvangen over de wijze, waarop de verlaten troon weder bezet zou worden. Op grond van de vroeger getroffen overeenkomsten, door de thans voorgevallen gebeurtenissen voorzoover noodig gewijzigd, werd de troon van Engeland door de na 's Prinsen komst te Londen weldra in overleg met den Prins bijeengeroepen Conventie ledig verklaard (28 Januari 1689). Er was nog een tijd van onzekerheid betreffende de wijze, waarop men den troon weder zou bezetten, òf door de benoeming van een regent òf door de verheffing van Maria alleen tot koningin òf door de verheffing van Prins en Prinses samen tot koning en koningin. Eindelijk werd volgens beider wensch tot het laatste besloten en den 13^{den} Februari namen Willem en Maria de hun aangeboden kroon aan. Eene week later kwam ook zij uit Holland over. De „glorious revolution” was volbracht en „dutch William” had den godsdienst en de vrijheden van Engeland gered.

Met de diepste ergernis had Lodewijk XIV dit alles aangezien, ergernis ook over de houding van Jacobus II, die alle waarschuwingen van de nu eindelijk ook overtuigde fransche regeering ten spijt en met afwijzing van de ten laatste aangeboden fransche hulp tegenover den Prins en de Republiek zelve op zijn gewone koppige wijze den weg van zijn verderf was ingeslagen en thans als een vluchteling het fransche grondgebied had betreden. De gevolgen van de gebeurtenissen in Engeland deden zich ook onmiddellijk voor Frankrijk gevoelen. Tegen Lodewijk XIV vereenigden zich nu alle mogendheden, die zich over hem te beklagen hadden. Het was een moment van groote beteekenis voor de wereldgeschiedenis, toen Paus, Keizer en Rijk, met de beide protestantsche zeemogendheden in verbond, „zich stelden tegenover de geconcentreerde macht van den razenden Haan” om de vrijheid van Europa te redden¹⁾. En dat moment der wereldgeschiedenis was aangebroken, toen de Prins van de Republiek uit en steunende op hare vloot en hare legermacht den troon der Stuarts besteeg.

Te Weenen had men onder invloed der Jezuiten nog eenigen

1) Ranke, Französische Geschichte, IV, S. 30.

tijd gearzeld zich met de zeemogendheden te verbinden, maar na de onderneming op Engeland had Lodewijk in November eindelijk ook den Staten den oorlog verklaard, zoo het heette alleen wegens den steun aan zijne vijanden in de keulsche zaken verleend; de oorlogsverklaring was eerst in het begin van Maart 1689 door de Staten bij manifest aangenomen „ter verdediging van godsdienst en vrijheid” tegen het fransche geweld. Spanje, welks gezant in Den Haag den bededag in November mede had gevierd¹⁾, had in Mei dat voorbeeld gevolgd en iets later verklaarde Engeland evenzoo den oorlog aan Frankrijk zooals D’Avaux reeds lang had voorspeld, dat geschieden zou, wanneer de tocht des Prinses slaagde. Dit alles deed eindelijk te Weenen de schaal naar de zijde der bondgenooten overslaan. Jacob Hop, pensionaris van Amsterdam, half April naar Weenen gezonden, kon er reeds den 12^{den} Mei het verdrag tekenen, waarbij de Keizer zich tegenover de Staten verplichtte den vrede van Munster en dien der Pyreneën te helpen herstellen en met hen een overeenkomst trof over de toekomst der spaansche monarchie. Spanje, Engeland, de duitsche vorsten traden weldra formeel in dit verbond, dat als „Groot Verbond van Weenen” de zegepraal beteekende van de pogingen van Willem III en de zijnen om gansch Europa te vereenigen tegen de mogendheid, die allen gelijkelijk bedreigde.

De groote coalitie was aanwezig en het moest thans blijken, of zij werkelijk in staat zou zijn om Frankrijk’s macht voorgoed te breken, nu ook Engeland zich naast de vroegere verbondenen geplaatst had en het gewicht van zijn vloot en zijn leger, van zijn geld- en handelsmacht tegenover Frankrijk in de schaal had gelegd. Het ideaal van Willem III en zijne staatslieden zou aan de proef worden onderworpen en met vollen moed stortte de Republiek zich thans opnieuw in den strijd, dien zij vóór tien jaren moedeloos had opgegeven, tot geestdrift voor de algemeene zaak opgewekt door den grooten krijgs- en staatsman, die met vaste hand hare schreden leidde en haar, gelijk eenmaal zijne vaderen, deed voorgaan in den strijd voor den protestantschen godsdienst en het staatkundig evenwicht in Europa, de groote be-ginselen, die zijn leven hebben beheerscht tot zijn laatsten ademtucht.

1) Tot groote ergernis der Katholieken, zegt D’Avaux, VI, p. 308.

HOOFDSTUK III.

DE COALITIE-OORLOG.

In den tijd van Willem III neemt de geschiedenis van het Nederlandsche volk haar punt van uitgang geheel anders dan in dien van De Witt. In het tijdperk van De Witt is het doel der leiders van den staat in de eerste plaats de handhaving van den vrede: zij verzekeren dit herhaaldelijk en hunne geheele staatkunde draagt er de sporen van. Door den vrede na den langen krijg om de onafhankelijkheid hoopten zij de verkregen welvaart te behouden en nieuwe banen voor handel en nijverheid te openen; ook in de oorlogen, die zij door den nood gedrongen moesten aanvaarden en die een derde van het tijdperk van hun bestuur vulden met krijgsgerucht en met de nadellen, de ellenden van afwisselende zegepralen en nederlagen, was de gedachte aan het herstel van den vrede bij hen voortdurend levendig en zochten zij dagelijks naar de middelen daartoe; hun algemeene staatkunde was voor het binnenland gericht op de bevestiging der staatsinrichting, waarvan zij het geluk van hun volk verwachtten, naar buiten op de naaste stoffelijke belangen van hun eigen staat, hun eigen volk. Geheel anders Willem III en de zijnen. Al was ook hun einddoel niet de oorlog maar de vrede, zij waren niet bereid om dien vrede te koopen tegen den prijs van stoffelijk voordeel, dien Frankrijk hun bood. Zij stelden de krachten van den staat in dienst van een hoog ideaal en maakten daaraan de belangen van den staat in aanzienlijke mate ondergeschikt; naar binnen stelden zij zich tevreden met de handhaving van den overwegenden invloed huns meesters, naar buiten richtten zij al hun streven op de vernedering van de naar de opperheerschappij strevende mogendheid, welke bedoelingen zij hadden doorgrond. Die vernedering kon alleen verkregen worden door een algemeenen europeeschen oorlog. Vandaar dat het tijdvak van Willem III een tijdvak van krijg is geweest.

Ook de vredesverdragen, zoowel dat van Nijmegen als dat van Rijswijk, waren in zijne oogen niet meer dan wapenstilstanden en eerst de vrede van Utrecht in 1713 heeft een einde kunnen maken aan die reeks van oorlogen tegen Frankrijk, die in het laatste vierde deel der zeventiende eeuw en het begin der achttiende de lotgevallen van den staat, van het volk der Vereenigde Nederlanden heeft beheerscht.

In de jaren na de verheffing van Willem III tot koning van Engeland is die oorlogssfeer, waarin de Republiek verkeerde, voor haar binnenlandschen toestand, voor de geschiedenis van het gansche volk natuurlijk van groote beteekenis geweest. Van hervormingen, van verbeteringen in de zoo gebrekkige staatsregeling is geen sprake, vooral niet nu des stadhouders persoonlijke eerezucht volkomen bevredigd scheen door de hooge waardigheid, die hij elders bekleedde, en wegens de kinderloosheid van zijn huwelijk zijne dynastieke belangen minder krachtig zich deden gevoelen dan anders het geval zou geweest zijn. In verband met die kinderloosheid, die over het leven der beide thans tot elkander gebrachte echtgenooten een droevig waas spreidde, in beider gemoed een gevoel van eenzaamheid en verlatenheid wekte, bij de koningin gepaard met de droeve gedachte aan haren in ballingschap rondzwervenden vader, is er in deze jaren meermalen sprake van het overdragen der „survivance” op een der verwante familiën, op den frieschen tak van het Huis van Nassau, zoo nauw verbonden aan dien van Oranje door gemeenschappelijken strijd en gemeenschappelijk lijden, door huwelijksbanden zelfs, of wel op een prins uit het Huis van Hohenzollern, ook door huwelijk met Oranje verbonden en wegens zijne staatkundige beteekenis van meer gewicht dan dat der friesche stadhouders. Maar Willem III gevoelde gelijk wij weten slechts geringe sympathie voor zijn frieschen neef, die van zijne zijde zich ook weinig toeschietelijk betoonde en na korten tijd van verzoening zich weder uit het leger terugtrok wegens beweerde achteruitzetting bij de keuze van een eersten veldmaarschalk na den dood van Waldeck in 1692¹⁾. Prins Hendrik Casimir liet zich zelfs verleiden tot geheime onderhandeling met den landsvijand, Lodewijk XIV, en eerst de verzoening op het einde van 1694 door bemiddeling van de gemalin des frieschen stadhouders, maakte een einde aan het ernstige verschil, dat

1) Vgl. Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdragen, III, blz. 24 vlg.

zich reeds begon te uiten in hevige tegenwerking der beide noordelijke provinciën. Innig werd de verhouding niet zoolang Hendrik Casimir leefde maar toen hij in Maart 1696 op nog jeugdigen leeftijd overleed met nalating van een zoon, den achtjarigen Johan Willem Friso, over wien Willem III het peterschap had aangenomen, helde deze meer over tot het verzekeren der survivance aan dien jongen vorst. Na het overlijden van koningin Maria heeft hij hem reeds bij testament van 18 October 1695 tot zijn universeelen erfgenaam benoemd. Van een prins uit het Huis van Hohenzollern als mogelijk opvolger van Willem III in zijne waardigheden is herhaaldelijk sprake geweest, vooral in de jaren van vijandschap met den frieschen stadhouder; met name de jonge markgraaf Philips, een jongere zoon uit het tweede huwelijk van den Grooten Keurvorst, en later de oudste zoon van diens opvolger, de latere koning Frederik Wilhelm I, zijn daarbij in aanmerking gekomen. Maar dit alles heeft geen voortgang gehad. De staatsinrichting bleef zooals zij was geweest en Willem III zorgde alleen voor de onverbiddelijke handhaving van het stadhouderlijk gezag gedurende den tijd van zijn leven.

De steun, dien de raadpensionaris Fagel hem in het eerste tijdperk zijner regeering had verleend, is hem door diens dood in December 1688 te midden van de engelsche verwickelingen ontvallen. Het was een groot verlies¹⁾. De bekwame jurist en helderziende staatsman, een meester ook hij in de hier te lande zoo noodzakelijke kunst van overtuigen, scherp en handig in het debat, vroom en eerlijk, stoutmoedig en geestdriftig, verknocht aan den Prins en diens politiek, was hij steeds een voortreffelijk helper geweest, die den koning thans, nu deze zich dikwijls in Engeland zou moeten ophouden, groote diensten had kunnen bewijzen in de Republiek. Zijne plaats werd eerst tijdelijk door den haarlemschen pensionaris Van Hove, maar, na diens spoedig overlijden in Mei 1689 en eene tijdelijke waarneming, voorgoed ingenomen door den pensionaris van Delft, Antonie Heinsius, die sedert 1679 als pensionaris was opgetreden en door zijne schranderheid zeer in het oog was gevallen, ook al behoorde hij aanvankelijk niet tot de Oranjepartij. De Prins had hem in 1683 gebruikt voor eene zending naar Parijs om er de belangen van het prinsdom Oranje te verdedigen tegen de fransche aanslagen en Heinsius was

¹⁾ Burnet, History, I, p. 559.

vandaar en later van eene zending te Londen teruggekeerd als een overtuigd aanhanger van 's Prinsen staatkunde tegen Frankrijk 1). Hij werd weldra een vertrouwd vriend van Fagel en toen deze ziekelijk begon te worden, richtte de Prins het oog op den delftschen pensionaris als zijn helper in de behandeling der buitenlandsche zaken: ook Fagel was daarvan niet afkeerig en bood hem in 1686 het ambt van pensionaris van Dordrecht aan, de oudste stad, welks pensionaris den raadpensionaris placht te vervangen of ter zijde te staan. Maar de reeds vijf-en-veertigjarige Heinsius weigerde, meenende, dat die betrekking „noch met syn humeur, noch met syne kennisse, noch met syne gesontheyt” strookte. Eerst na herhaalden aandrang nam de bescheiden man haar na Van Hove's dood op zich en ook hij bleek spoedig een voortreffelijk helper van Willem III te zijn, minder zelfstandig en krachtig, veel minder geestdriftig en vurig dan Fagel, maar nauwgezet, ijverig, eerlijk, bekwaam, helder, volgzzaam, een onwaardeerbaar werktuig weder in 's Prinsen hand. Met Dijkveld en Hop behoorde hij tot de beste staatslieden van de laatste periode der regeering van Willem III.

Die periode kenmerkte zich ten opzichte der binnenlandsche zaken door een krachtig handhaven der suprematie van den Oranjevorst in de Republiek, waar zijne macht veel grooter was dan zij in Engeland kon zijn bij de beperkingen, die het koninklijk gezag zooals het door hem na de „glorious revolution” werd waargenomen, daar werden opgelegd. Zijne verheffing was hier te lande met groote vreugde vernomen; vreugdevuren waren ontstoken, vreugdeschoten gelost, triomfbogen opgericht op den dag der kroning; een groote dankdag was einde Maart over het geheele land gehouden. Maar toch vreesde menigeen, dat de behartiging der zaken van de Republiek er door zou lijden of zelfs dat den Prins de dubbele waardigheid te zwaar zou vallen en hij het stadhouderschap zou nederleggen. Willem III heeft nooit ernstig daaraan gedacht; integendeel, toen na den eersten tijd de zaken in Engeland niet zoo gingen als hij zich had voorgesteld, toen men er zijn beleid, zijn vrienden, zijn persoon zelfs aanviel, en hem op alle wijzen tegenwerkte, heeft hij er eerder herhaaldelijk over gedacht zijne hooge waardigheid in Engeland neder te leggen, vooral na den dood der koningin in 1695,

1) Archief Heinsius, uitg. Van der Heim, I, blz. LXXIV.

toen een en ander zich in nog scherper vorm deed gevoelen. En bij het „kruisigt hem”, dat naar zijne voorspelling ook voor hem op het luidruchtig „hosannah” was gevolgd, gingen zijne gedachten dikwijls terug naar het oude vaderland, naar het geliefde Loo, dat hij van een jachtslot tot een vorstelijk paleis verhief, naar de trouwe liefde zijner oude landgenooten, naar de eenvoudige omgeving van het landelijk 's-Gravenhage. Nergens was Willem III meer thuis dan hier te lande en de korte tijden van zijn verblijf hier waren hem tot het einde van zijn leven rustpunten in de schitterende ballingschap van Hamptoncourt en Londen, waar hij leefde in een kring, die hem niet behaagde, in een klimaat, dat hem niet paste, in een strijd, die hem meer en meer verbitterde. „Dutch William” is tot het einde toe voor het engelsche volk een vreemdeling gebleven, al was hij een vreemdeling, aan wien dat volk veel te danken had en wiens naam het nog in eerbiedige herinnering houdt.

Zijne verheffing in Engeland had hij in hartelijke termen aan de Staten gemeld onder betuiging van zijn voortdurende genegenheid en van zijn wensch om de beide mogendheden in „onverbreekelijke vriendschap” te doen samengaan. Reeds voor dezen brief had hij met dit doel de Staten-Generaal verzocht afgevaardigden naar Engeland te zenden om in overleg met den gewonen ambassadeur Van Citters die gemeenschappelijke werkzaamheid en vriendschappelijke verhouding te helpen regelen ¹⁾. Witsen, Odijk en Dijkveld waren in Januari met de ambassade belast, de eerste bepaaldelijk met het doel om Amsterdam in de gewenschte banen te helpen houden; bij hen voegden zich op verzoek van den Prins weldra nog De Wildt en andere voorname leden der admiraliteitscolleges om over de regeling der gemeenschappelijke belangen ter zee te spreken. Het buitengewone gezantschap, later nog vermeerderd met den gelderschen edelman Alexander Schimmelpenninck van der Oye, werd tevens belast met de plechtige begroeting van koning en koningin van Engeland en met de voorbereidende besprekingen over het sluiten van een of- en defensief verbond. Dit laatste ontmoette echter van staatsche zijde wel eenig bezwaar. Men was huiverig „zich uit te putten om Groot-Brittanjes wille”; Witsen en Van Citters toonden

¹⁾ Gebhard, Nicolaas Witsen, I, blz. 335 vlg. Vgl. ook Wagenaar, XVI, blz. 21 vlg.

zich weinig geneigd om „het geld en volk der Staten” nog verder ten behoeve van Engeland te gebruiken, om ook schepen van onzijdige mogendheden, die op Frankrijk voeren, op te brengen en „alle zeilen blank te spelen”, om zich in allerlei andere zaken naar Engeland te schikken zoo in opvatting omtrent contrabande als bij den geëischten voorrang der engelsche vlag bij gemeenschappelijke ondernemingen, enz. Na lange aarzeling en heftige woordenwisseling, onder sterken aandrang des konings, gaven beiden eindelijk toe en teekenden het verdrag van 3 September 1689 tot verhindering van den handel op Frankrijk en tot gemeenschappelijke krijgvoering. Maar Witsen teekende na lange weigering met „beevende hand”, wel voorziende dat Engeland in dit verbond den boventoon zou voeren 1); Van Citters meende zelfs, dat men de onderteekenaars te eeniger tijd „voor schelmen verklaren” zou, hoewel ook hij ten slotte toegaf. Voor het oogenblik kon zelfs de afschaffing der Acte van Navigatie niet worden verkregen en uit alles bleek, dat de handelsnaijver tusschen de beide natiën volstrekt niet was geweken, hoeveel men zich dezerzijds aanvankelijk daarvan had voorgesteld: de wijze, waarop in Engeland door Hollanders buitgemaakte prijzen werden aangehouden en goederen in hollandsche schepen werden behandeld, de weigering van allerlei kleine handelsgemakken en voordeelen toonde dit ten volle. Het is begrijpelijk, dat Witsen, in November met de andere heeren terugkeerend, over den afloop der ambassade weinig voldaan was en zich beklaagde, dat alles naar ’s konings zin en feitelijk naar den wensch van Engeland geregeld was. Lachend en aandringend had Willem III zijn wil weten door te zetten, alles, ook de handelsbelangen, ondergeschikt achtend aan het groote doel der samenwerking van Engeland met de coalitie, die door bemiddeling van den naar Engeland overgestoken Hop nog even vóór het einde des jaars werkelijk tot stand kwam door Engeland’s officiële toetreding tot het Groot Verbond van Weenen.

Het verblijf van den stadhouder in Engeland gaf reeds dadelijk in de regeering der Republiek aanleiding tot bezwaren, die heftige volksbewegingen en niet minder heftige pamfletten ten gevolge hadden 2).

1) Gebhard, I. I. blz. 377.

2) Wagenaar, XVI, blz. 51 vlg.

Bij de gewone schepenverkiezing te Amsterdam op het einde van Januari was de nominatie daarvoor wegens de afwezigheid van den stadhouder, die eruit kiezen moest, volgens de oude privilegien der stad, aan het hof van Holland gezonden om „in afzijn” van den stadhouder de keuze te doen. Het hof, den Prins vrezend, zond hem de nominatie over en hij deed er de keuze uit, maar gaf tevens zijn ontevredenheid te kennen over de handeling van Amsterdam, die op nieuwe tegenstribbeling scheen te wijzen. Na heel wat oponthoud werd de schepenverkiezing, hoewel later dan gewoonlijk, ditmaal nog door Willem III op de gewone wijze volbrácht, ofschoon hij een paar „gestipte”, d. i. door Burgemeesteren en Vroedschap der stad als gewenscht aangewezen en nog wel door Witsen aanbevolen heeren niet had benoemd. De stad wilde zich het volgend jaar deze behandeling der zaak niet laten welgevalen en beriep er zich bij de Staten van Holland op, dat zij ook krachtens het octrooi van 1650 gerechtigd was geweest hare nominatie aan het hof in te zenden en nu op grond harer privilegiën eene dergelijke machtiging verzocht, aangezien de schepenen anders niet op tijd beëdigd konden worden; zij verklaarde zelfs niet in de algemeene lasten te zullen bewilligen, als men hare privilegiën ging schenden. Men raadpleegde schriftelijk met den koning maar Amsterdam weigerde toe te geven, ook al moest de oorlog tegen Frankrijk er onder lijden: hare privilegiën, zeide de stad, waren haar dierbaarder dan een zegepraal over de geheele wereld. Zij stond weldra geheel alleen, maar zij weigerde af te wijken van hare rechten. En er kwam nog meer bij. Zij verzette zich hevig tegen de vereeniging der ambten van raadsheer in het hof van Holland en vroedschap van Dordrecht door Cornelis Teresteyn van Halewijn, den bekenden en bekwamen gunsteling van Willem III; maar Dordrecht wist den invloedrijken regent in beide plaatsen te handhaven en zond hem zelfs naar de Statenvergadering; eerst toen hij in de Staten-Generaal verscheen, legde hij zijn raadsheersambt vrijwillig neder. Nog onaangenamer voor den koning was het heftig verzet van Amsterdam tegen de verdere toelating van Bentinck, die in Engeland tot graaf van Portland was verheven, als lid der ridderschap in de Statenvergadering van Holland, waarin hij sedert 1676 als heer van verschillende heerlijkheden zitting had. De stad beweerde, dat Bentinck, nu Engelschman geworden, zijne bevoegdheid als lid der hollandsche ridderschap had verloren, en beriep zich op antecedenten. Maar de ridder-

schap wees op antecedenten van tegenovergestelden aard. Een hevige twist ontstond. Pamfletschrijvers als Ericus Walten, teekenaars van spotprenten als Romein de Hooghe spaarden de amsterdamsche heeren niet in hunne heftige aanvallen op de „grooten, uyt uythangborden gesprooten”, hun „spiegels der waerheid” en andere geschriften, waarop van de andere zijde de schrijflustige Muys van Holy het antwoord niet schuldig bleef. Amsterdam protesteerde en liet alleen zijn pensionaris ter Statenvergadering. Van weerszijden werden vertoogen opgesteld en in druk gegeven omtrent de gerezen geschillen, maar Amsterdam gaf niet toe, hoe hoog 's konings ergernis klom, en beriep zich op eene resolutie van 1586, „grondwet der regeeringe”, tot wering van alle leden uit de Statenvergadering, „die in eed of dienst waren van iemand anders”. De koning verklaarde van zijn zijde nooit iets te willen ondernemen tegen de privilegiën, maar aan den anderen kant dien stipten uitleg omtrent dergelijke minder belangrijke punten ook niet te willen onderzoeken, vooral omdat het bezwaar in de praktijk gemakkelijk weg te nemen zou zijn, met name wat betrof den tijd der amsterdamsche schepenkeuze, die iets uitgesteld kon worden, tenzij men liever de nominatie wat vervroegde. En zoo besloot ook Holland op aandrang van Heinsius. Maar Amsterdam hield vol en diende in Januari 1690 zijne nominatie weder bij het hof in, dat bij meerderheid besloot haar ongezien terug te zenden. De stad betoogde nogmaals ter vergadering van Holland haar recht, doch intusschen waren hare oude schepenen in dienst gebleven en nu vroeg de tegenpartij, met welk recht dit geschiedde; de andere steden deden immers herhaaldelijk wat de koning in dit opzicht van haar verlangde. Men merkte Amsterdam op, dat de rechtspraak der oude schepenen wel eens onwettig kon worden verklaard; de ridderschap stelde reeds een besluit van dien aard voor. Nu begon Amsterdam in te binden, uit vrees voor de vernietiging van zijne geheele rechtspraak, waarop de voor den handel zoo gewenschte orde in de stad en de zekerheid der handelsovereenkomsten berustte; het deed voorstellen ter bemiddeling, maar de tegenpartij, zich thans sterk gevoelend, gaf nu van hare zijde geen kamp. Er werd lang onderhandeld. Heinsius en andere heeren deden hun best om Amsterdam te vermurwen en toen dit niet tot het doel leidde, besloot Holland het aanblijven der oude schepenen voor onwettig en hunne handelingen dus nietig te verklaren, onder hevig protest echter van Amsterdam.

Doch in de amsterdamsche vroedschap bleek nu het verzet gebroken; slechts enkelen wilden erbij blijven, de meerderheid besloot toe te geven en den laatstelijk aangeboden middelweg in te slaan: de nominatie werd aan de Staten van Holland ingeleverd, door dezen naar Engeland gezonden en de koning deed nu zijne keuze. Na bespreking tusschen Witsen¹⁾, Heinsius en Bentinck werd het verschil in Maart geheel bijgelegd: Amsterdam handelde voortaan met zijne nominatie op deze wijze en Bentinck-Portland bleef in de ridderschap. De stadhouder had opnieuw gezegevierd en de heeren Witsen en Hudde, die in deze jaren den overwegenden invloed in de amsterdamsche regeering hadden, bleven de goede verstandhouding bewaren.

De afwezigheid van den stadhouder had blijkens het gebeurde in het algemeen geen gunstigen invloed op de kracht der regeering. Dit bleek ook in Overijssel, waar ridderschap en steden weder met elkander overhoop lagen over door de laatsten ingevoerde verteringsbelastingen en niet konden verzoend worden door gemachtigden van den stadhouder. Het bleek ook in het hevig oproer te Rotterdam in October 1690 tegen den schout der stad, Van Zuylen van Nyevelt, wiens huis werd geplunderd door het over een beweerd onrechtmatig doodvonnis verwoede gepeupel, dat zelfs soldaten en schutterij met kanonnen weerstond en ten slotte ook door de afzetting van den schout zijn zin kreeg; slechts een ingrijpende regeeringsverandering in 1692 herstelde hier het zeer geschokte gezag der regeering eenigszins. Het ongeveer gelijktijdige „tabaksoproer” te Haarlem, ontstaan door het verbod van rooken op straat, in wagens en schuiten, zelfs binnenshuis, evenzoo tegen den schout gericht en weldra neiging tot uitbreiding vertoonend, werd met meer kracht onmiddellijk door de stadsregeering onderdrukt.

Ook bij oproerige bewegingen in de steden Goes en Amsterdam werd de afwezigheid van den stadhouder gevoeld²⁾. Te Goes ontstond in 1692 een hevige twist tusschen de stadhoudersgezinden onder den baljuw Eversdijk en de staatsgezinden onder den burgemeester Van Westerwijk over de benoeming van twee rentmeesters, die, naar de laatsten beweerden, volgens de privilegiën der stad op wettige wijze waren aangewezen, maar door den baljuw als onwettig verkozen werden geweerd. De twist liep hier zeer hoog en Westerwijk en de zijnen

1) Gebhard, l.l. blz. 390 vlg.

2) Wagenaar, XVI, blz. 203 vlg.

voerden een hoogen toon, ja dreigden de regeering der stad geheel naar hun zin om te zetten, zoodat de koning, die eerst op Het Loo, daarna in het leger in de Spaansche Nederlanden was, eene krijgsmacht naar de stad moest zenden om zijn stadhoudelijk gezag, dat ernstig bedreigd werd, te handhaven. Maar de bovendrijvende partij, door de gilden gesteund, sloot de poorten en weigerde het krijgsvolk in te laten, verklarende de privilegiën te willen hooghouden, met name het privilegie van geen krijgsvolk in te nemen dan op patent der Staten van Zeeland en volgens de bepalingen der „satisfactie” van 1577. Het krijgsvolk zette nu alle toegangen tot de stad af en maakte ernstige voorbereidseisen tot een geregeld beleg, waartegen de burgerij van hare zijde zich wapende. Maar de andere zeeuwsche steden, door Goes te hulp geroepen, stelden de stad in het ongelijk en zij gaf weldra toe, waarop het krijgsvolk haar bezette en onder zijne bescherming twee gemachtigden des konings, de president van het hof Roozeboom en de raadsheer Cau, de grieven onderzochten. Na eene groote regeeringsverandering, waartoe de Staten van Zeeland den koning gereedelijk machtigden, werden de leiders der beweging gevangen gezet en tot strenge straffen veroordeeld, Westerwijk zelfs ter dood, welke vonnissen evenwel op ootmoedig verzoek der gevangenen door den koning werden verzacht tot verbanning naar Den Bosch en Bergen op Zoom en zware geldboeten. Door deze straoefening tegen hen, „die zich tegen den koning durfden stellen”, wist hij zijn geschokt gezag te handhaven en ook hier zijn wil als wet te doen gelden. Ook over deze zaken kwamen heftige pamfletten in omloop.

Van weinig minder ernstigen aard was het zoogenaamde „aansprekersoproer” te Amsterdam in Januari 1696 tegen eene keur der stadsregeering op de overdaad bij de begrafenissen en de regeling dier zeer in de volksgebruiken ingrijpende materie in verband met eene door de Staten van Holland opgelegde belasting op het trouwen en begraven. Eene door de in hun inkomsten aangetaste aansprekers opgeruide en over de ongehoorde belasting ontevreden menigte viel den 30sten Januari en den volgenden dag, waarop de keur zou worden ingevoerd, aan het muiten, dreef de soldaten terug en bedreigde het stadhuis, roepende om een andere regeering. Het huis van den burgemeester Jacob Boreel, dat van den engelschen consul Kerby, die niet ten onrechte voor den uitvinder der nieuwe belasting werd gehouden, dat van den kapitein Spaarrog werden geplunderd en vernield; het

grauw dreigde ook andere huizen te plunderen, wat met moeite door de schutterij verhinderd werd. De keur werd vernietigd maar het plunderen ging voort, totdat na krachtig optreden van soldaten en schutterij, door de gezeten burgerij gesteund, en hevige gevechten de rust werd hersteld. De voornaamste raddraaiers werden gevat, een twaalftal met den strop gestraft. Doch dit oproer stond niet in verband met politieke verschillen; het was eenvoudig te wijten aan ontevredenheid over de schending van dierbare en overoude gebruiken, niet van staatkundige rechten, al heeft men wel beweerd, dat eene poging om de stadsregeering naar den zin der Oranjepartij te veranderen daarmede heeft samengehangen ¹⁾.

Ook de kerkelijke bewegingen van dien tijd zijn weinig met staatkundige bedoelingen vermengd geweest; maar de Staten hielden er toch het oog op en de rechtzinnigen van hunne zijde hoopten op den steun des konings, die hunne denkwijze voorstond. Voetianen en Coccejanen stonden nog altijd vijandig tegenover elkander, ook na den dood van Coccejus reeds in 1669, van den ouden Voetius in 1676. De eersten rustten niet voor zij den grijzen Heydanus, die te Leiden nog lang zijne cartesiaansch-gematigde beginselen had geleeraard, van zijn professoraat hadden doen ontzetten, gelijk zij den gematigden Van der Waeyen uit Middelburg hadden verdreven. Maar Van der Waeyen was door den frieschen stadhouder in bescherming genomen en bekleedde sedert 1677 het professoraat te Franeker, van waar uit hij er in slaagde de Coccejanen tegen de aanvallen der tegenpartij te verweren; vooral sedert hij een rol gespeeld had bij de verzoening tusschen Willem III en zijn neef, waarna hij zelfs in eere hersteld werd ten aanzien van het te Middelburg gebeurde. Willem III toonde zich hoe langer hoe minder geneigd om den Voetianen in alles ter wille te zijn en trachtte door eene verzoenende houding de partijen tot elkander te brengen, wat dan ook op den duur gelukte. De resolutie der Staten van Holland van 1694, vermanende tot „broederlijke eendragt” en onthouding van „ongewone en onschriftuurlijke spreekwijzen”, van „misnoegen en opschudding” veroorzakende uitleggingen, tot keuze van predikanten „van een gemaatigden en vreedzaam aart”, tot behandeling van geloofszaken aan de universiteit niet volgens „de regels der filozofie” maar volgens de „ge-

¹⁾ Wagenaar XVI, blz. 306; Gebhard, I.I. blz. 401 vlg.

woonlijke leer der Hervormde Kerken, vervat in den Catechismus, de Belijdenissen en de Regels der Nationale Dordrechtsche Synode”¹⁾ deed veel goeds tot verzachting van den strijd, die anders naar het oordeel der heftige Voetianen onvermijdelijk tot de door hen begeerde nieuwe Nationale Synode had moeten leiden. Van zulk eene Synode wilden echter noch de Staten noch de Prins iets weten uit vrees voor eene herhaling der twisten tijdens het Bestand, immers voor een ongetwijfeld daaruit voortvloeiende uitstooting der veel minder talrijke Coccejanen en voor de daarmede samenhangende nieuwe verbittering. Al mochten zich zoo hier en daar sporen vertoonen van herleving der denkebeelden van de oude staatsgezinde partij, of liever der nog voortlevende traditie te dien opzichte, het gezag van Willem III bleef op den duur krachtig gehandhaafd en er was geen sprake meer van verzet tegen zijne buitenlandsche staatkunde, die hij in overleg met Heinsius en de andere vertrouwde leiders van den staat in vaste banen hield, veel beter dan hem dit in Engeland mogelijk was.

De werktuigen voor die staatkunde, die een sterk uitgesproken militair karakter moest dragen ten einde de krachtige militaire macht van Frankrijk met goeden uitslag te kunnen weerstaan — het leger en de vloot — waren voor de zware taak, die zij hadden te vervullen, zorgvuldig voorbereid. Het eerste, met hulp van Waldeck, Hoorne, Aylva, Ouwkerk, Slangenburg, Van Rheede Ghinckel en andere voortreffelijke officieren voortdurend geoefend, was niet groot, nauwelijks 60 000 man, maar vormde een uitstekende kern, waarbij zich de hulptroepen der bondgenooten gereedelijk konden aansluiten. Ook de staatsche ingenieurs, wier werkzaamheid tijdens den vorigen oorlog veel te wenschen had overgelaten, waren thans onder de leiding van Vauban's evenknie: Menno, baron van Coehoorn, tot een voor zijne taak ten volle berekend korps ontwikkeld, dat reeds bij de verbetering van de werken der voornaamste grensvestingen uitstekende diensten had verleend en bij de belegeringen in de Spaansche Nederlanden zich een grooten roem zou verwerven. Waldeck, de vreemdeling, had intusschen, vooral tijdens de afwezigheid des Prinsen in Engeland, bij die voorbereiding vele bezwaren te overwinnen, niet alleen door de tegenwerking van prins Hendrik Casimir, die hem de opperste leiding misgunde, maar ook door de moeilijk-

¹⁾ Res. Holl. 18 Dec. 1694.
BLOK, *Gesch. Nederl. volk*, V.

heden met den Raad van State en de voortdurende intrigues van 's Prinsen invloedrijke gunstelingen, die dikwijls slechts hun eigen belang zochten en zoowel elkander als hunne tegenstanders van de staatspartij den voet trachtten te lichten. En de oude Waldeck was niet de man om tegenover dit alles met kracht en persoonlijk gezag op te treden, zoodat de krijgstucht en de organisatie van het leger soms veel te wenschen overlieten en eerst de persoonlijke tusschenkomst van Willem III zelve de zoo noodige klem aan de legeraanvoering kon geven ¹⁾. Zoodra de koning zelf echter zich aan het hoofd des legers had gesteld, verdwenen de meeste dezer bezwaren.

Ook aan de vloot wijdde Willem zijn goede zorgen ²⁾ in overleg met Cornelis Tromp, Schepers, Cornelis Evertsen, Job de Wildt, Witsen en andere voortreffelijke zeelieden en admiraliteitsheeren. Sedert 1684 vooral was aan de verbetering der vloot krachtig gearbeid. Men stelde zich voor hare gewone sterkte op 96 flinke bodems te brengen en ofschoon de gewesten weinig neiging betoonden in tijd van vrede de zware onkosten daarvoor te dragen, bleef het steeds het doel van Willem III de vloot tot die hoogte op te voeren. De ongunstige toestand van de geldmiddelen der admiraliteiten, die na den vorigen oorlog tegen Frankrijk hunne inkomsten zeer hadden zien verminderen en dientengevolge diep in de schulden staken, bemlemde de plannen tot aanbouw der schepen aanvankelijk zeer en een onderzoek, in 1686 door Holland ingesteld, bracht zaken aan het licht, die duidelijk op behoefte aan krachtige werkzaamheid wezen. In het volgend jaar gelukte het den Prins door de invoering der „admodiatie” of verpachting van de helft der convooien en licenten de financiën der admiraliteiten te versterken en deze zoo in staat te stellen in het vervolg beter aan hare verplichtingen te voldoen; het dok te Hellevoetsluis werd verbeterd, dat te Vlissingen geheel hernieuwd, plannen tot verbetering van de ligplaatsen elders beraamd; het plan tot oprichting van een vaste zeemilitie kwam wel niet tot uitvoering maar van 1690 af werd toch ieder jaar een korps van 9000 matrozen aangeworven. Vooral De Wildt, sedert 1691 's konings zaakgelastigde bij de admiraliteiten ³⁾, heeft aan dit alles aandeel

1) P. L. Muller, Wilhelm III von Oranien und Waldeck, II, S. 42 ff.

2) Omtrent de bewering van D'Avaux betreffende verwaarloozing der vloot in dit tijdvak vgl. De Jonge III, blz. 67 vlg., 135 vlg.

3) De Jonge, III, blz. 109.

gehad, al bleven nog vele plannen wegens geldgebrek en gemis aan samenwerking onuitgevoerd en belette met name de tegenwerking in Friesland veel goeds. Maar Holland en Zeeland werkten ijverig mede en zoo zijn tusschen 1682 en 1700 omstreeks 170 nieuwe schepen aangebouwd, waarvan de helft alleen door de amsterdamsche admiraliteit, terwijl in datzelfde tijdperk ruim 80 millioen voor uitrusting en bouw werd toegestaan boven de gewone begrooting voor de vloot, die van bijna 6 tot bijna 8 millioen 's jaars steeg. Daarvoor verkreeg men in de laatste jaren van den coalitie-oorlog eene vloot van 100 tot 115 flinke schepen met 4 à 5000 kanonnen en 20 à 24000 man, eene sterkte, die met de sterkte ten tijde van De Witt zeer goed kan worden vergeleken. En dit beteekent nog meer, als men bedenkt, dat het leger in dezen tijd evenzeer in voortreffelijken staat verkeerde. Ook de vlootvoogden, hoewel geen Trompen of De Ruyters, konden met die van voorheen worden vergeleken. Cornelis Tromp en Willem Bastiaensze Schepers waren te oud om nog actief op te treden — de eerste is in 1691, de laatste in 1704 overleden — maar Almonde, de beide jongere Evertsens en Callenburgh, in de school van De Ruyter gevormd, mogen onder de besten worden genoemd. De samenwerking met de britsche vloten en eskaders, altijd onder leiding, volgens het verdrag van 1689, van een Britschen vlootvoogd heeft echter den roem der staatsche zeemacht niet vergroot, integendeel tot vermindering van haar aanzien gereede aanleiding gegeven, al bleef zij feitelijk niet bij vroeger achter.

Men had in den beginne voor een aanval der Franschen op Maas-tricht gevreesd, reeds in de dagen van 's Prinsen tocht naar Engeland, maar Lodewijk XIV had zich naar de duitsche zijde gewend en de Paltz voor de tweede maal op gruwelijke wijze laten verwoesten, terwijl het fransche leger in de Spaansche Nederlanden onder den maarschalk D'Humières tegenover den bedachtzamen Waldeck alleen verdedigenderwijze optrad. Met het uit spaansche, engelsche en nederlandsche troepen samengestelde coalitie-leger trok deze eerst laat in den zomer naar den omtrek van Charleroi op, waar bij Walcourt de Franschen den 25sten Augustus in een bloedige schermtusseling werden teruggedrongen. Maar het behaalde voordeel werd niet voortgezet en men bepaalde zich verder van beide kanten tot strooptochten in het grensgebied, waarmede de verre van schitterende

veldtocht van dit jaar hier een einde nam. Meer voordeel gaf de veldtocht in het Kleefsche en de Rijnstreek, waarin naast de Brandenburgers ook staatsche troepen onder Aylva optraden: daar werden Neuss en Bonn benevens tal van kleinere vestigen bemachtigd. Ook in Ierland streeden staatsche troepen onder Van Rhee de Ghinckel naast de Engelschen en Denen tegen koning Jacobus.

Van meer beteekenis was de veldtocht van het volgende jaar, toen Luxembourg weder aan het hoofd der fransche legerbenden in de Spaansche Nederlanden was getreden en den ouden Waldeck bij Fleurus den 1sten Juli in weerwil van het voorbeeldig gedrag der hollandsche en friesche infanterie met aanzienlijke overmacht een belangrijke nederlaag toebracht¹⁾. Doch die nederlaag had geen nadeel gedaan aan den goeden naam der staatsche troepen, wier aanvoerders Aylva, Wibbenum e. a. zich in weerwil van de zware verliezen — bijna de helft van het leger lag dood of gewond op het slagveld — grooten roem verwierven. Eenige dagen later, den 10^{den}, leden de bondgenooten een tweede „grootte desastre” door de nederlaag bij Beachy Head, waar de voortreffelijke fransche admiraal Tourville de engelsch-staatsche vloot onder den engelschen vlootvoogd Herbert, thans lord Torrington, ten eenenmale versloeg. De uit staatsche schepen bestaande voorhoede onder den luitenant-admiraal Cornelis Evertsen had vooral zwaar geleden; de staatsche bevelhebbers beklagden zich, dat zij door de Engelschen in den steek waren gelaten en alleen van volkomen ondergang gered waren door de bekwaamheid en het beleid van Evertsen; onder de talrijke dooden in dezen slag behoorde ook Jan van Brakel, „de schrik des Oceaans”. Een nader onderzoek bewees werkelijk de schuld van Torrington, die wel werd vrijgesproken maar toch zijn admiraalspost verloor²⁾. Groot was de teleurstelling hier te lande over het aanvankelijk verloop van den krijg, die thans zelfs ter zee op onze kusten scheen te zullen overgaan, en de roemvolle zegepraal aan de Boyne in Ierland, den dag na den slag bij Beachy Head bevochten, waaraan wederom de staatsche troepen een belangrijk aandeel hadden, kon den diepen indruk van de beide nederlagen niet geheel wegnemen. De kustbatterijen werden bewapend en vooral ter

1) Knoop, Willem III, III, blz. 35 vlg.; Muller, Wilhelm III und Waldeck, II, S. 74 ff.

2) De Jonge, III, blz. 200 vlg.

bescherming van Zeeland moesten maatregelen genomen worden en troepen worden afgezonderd.

Eerst toen in het voorjaar van 1691 de koning zelf uit Engeland overkwam om de krijgsverrichtingen in de Nederlanden te leiden, keerde de gerustheid terug. De trouwe Waldeck bleek tegen de vermoeyenissen van een veldtocht niet meer bestand; de beide andere veldmaarschalken, de friesche stadhouder en zijn neef Nassau-Saarbrück, konden hem niet vervangen; de oude veldmaarschalk werd bovendien door de Gecommitteerden te velde en den Raad van State, waarin de secretaris Slingelandt zich krachtig deed gelden¹⁾, voortdurend belemmerd. Willem III zelf moest het oorlogsbeleid weder in handen nemen: met het aanzien, waarover hij thans kon beschikken, zou hij alle moeilijkheden te boven kunnen komen.

De komst van den geliefden Oranjevorst werd met groote vreugde begroet: eerebogen en vuurwerken, dichtregelen en aanspraken verwelkomden hem na twee en een half jaar van afwezigheid in de hofstad. Zijne Majesteit antwoordde met betuigingen van hartelijke genegenheid en van bereidwilligheid om de Republiek met de gansche macht van Engeland bij te staan. Grootste plannen werden aanstonds voorbereid. De geallieerden hielden in Den Haag een algemeene conferentie, waarop behalve vele duitsche vorsten ook de landvoogd der spaansche Nederlanden, markies de Gastanaga, verscheen en op aandrang des konings besloten werd op de verschillende oorlogstoneelen niet minder dan 220000 man te doen optreden, waarvan de Republiek 35000 zou leveren, terwijl zij met Engeland samen bovendien de betaling van aanzienlijke subsidiën waarborgde. Plotseling viel nog in Maart een aanzienlijk fransch leger het sterke Bergen aan, dat reeds in April na korte verdediging in 's vijands handen was. Het inderhaast door Willem III verzamelde leger der bondgenooten kwam te laat om den val der stad te verhinderen en stelde zich voorloopig tevreden met de bescherming van Brabant, waar intusschen door de fransche troepen deerlijk werd geplunderd, vooral te Hal, dat op bevel van Louvois door Luxembourg op barbaarsche wijze werd vernield en verwoest evenals eenige dagen later Boufflers te Luik deed, waar meer dan 3000 huizen werden verbrand en uitgeplunderd om wraak te nemen voor den aan Spanje verleenden steun; zelfs Brussel

1) Knoop, III, blz. 19 vlg.

werd met een dergelijke vernieling bedreigd, toen Willem III met zijn leger van daar naar Leuven trok. Het waren de laatste bedrijven van den onmenschenlijken franschen minister van oorlog, die kort daarna overleed. Maar de groote en schitterende legers, die thans in de Zuidelijke Nederlanden tegenover elkander stonden, beiden omstreeks 60 000 man, hebben ten slotte weinig uitgericht: maanden lang trok men aan de oevers der Sambre heen en weder, maar van weerszijden waagde men het niet de sterke stellingen der tegenpartij aan te vallen; een enkele schermutseling had plaats, een enkel voor de bondgenooten nadeelig ruitergevecht bij Leuze, waar vooral de staatsche troepen leden, en het slot was, dat de legers in October de winterkwartieren betrokken.

Belangrijker uitkomsten op militair gebied dan totnogtoe verkregen waren leverden de beide volgende jaren. Van beide zijden waren vooral voor 1692 groote voorbereidselen gemaakt: Willem III stak met talrijke engelsche benden naar de Nederlanden over om den oorlog met kracht te voeren; Lodewijk XIV beraamde een aanval op Engeland met leger en vloot om Jacobus II op den troon te herstellen, terwijl een groot deel van het engelsche leger afwezig zou zijn om den oorlog in de Nederlanden te voeren en door een krachtigen aanval op het sterke Namen daar zou worden bezig gehouden. De kusten van Normandië wemelden van troepen, die, onder bescherming der uit Toulon en Brest daar samen te trekken vloot onder Tourville en D'Estrées, ten getale van 20 à 30 000 man naar Engeland zouden worden overgebracht, terwijl tegelijk onder de nog altijd talrijke aanhangers van Jacobus II een opstand moest uitbreken, waaraan eenige aanzienlijke lords leiding zouden geven. Het dreigende gevaar deed de engelsche natie als één man opstaan tot verdediging van den vaderlandschen grond: eene samenzwering tegen de bestaande regeering werd ontdekt en handig verijdeld; een groot legerkamp werd aan de zuidkust bijeengebracht; de engelsch-staatsche vloot onder Russell en Almonde werd in het Kanaal samengetrokken; andere engelsche en staatsche legerafdeelingen werden in de Nederlanden gereed gehouden om op het eerste sein de Noordzee over te steken.

Maar het fransche leger kwam niet over het Kanaal. Tourville werd door vertraging in de uitrusting en door tegenwind in Brest opgehouden; D'Estrées werd op zijn tocht van Toulon uit evenzoo door storm belemmerd en kon zich niet bijtijds met de hoofdmacht ver-

eenigen¹⁾. Zoo had Tourville tegenover de 120 schepen van allerlei soort der verbondenen slechts de helft te stellen, maar de fransche regeering hoopte, dat de ook thans nog op de engelsche vloot heerschende ontevredenheid met den gang der zaken in Engeland haar evenals bij Beachy Head op den achtergrond zou doen houden, zoodat men weder alleen met de staatsche voorhoede te strijden zou hebben, gesteld dat de staatsche vloot zich nog bijtijds met de engelsche kon vereenigen, wat volstrekt niet zeker was. Deze berekening faalde. Koningin Maria, die in de afwezigheid van Willem III op het vasteland de regeering in Engeland voerde, wist met grooten tact de gehoorzaamheid op de vloot te herstellen en de kuiperijen der Jacobieten te vrijdelen; nog op het einde van Mei zeilde de machtige engelschstaatsche vloot, die bij de 7000 stukken en om de 40000 man telde, naar de fransche kust om den vijand op te zoeken. Zij ontmoetten den uit Brest oostwaarts het Kanaal binnengevaren Tourville den 29sten Mei bij La Hogue. De dappere vlootvoogd ontweek den ongelijken strijd niet, hoe dolzinnig zulk een voornemen den kalmen beoordeelaar ook mocht schijnen; het bevel zijns konings om in ieder geval eerst D'Estrées af te wachten bereikte hem niet meer. Zoo begon Tourville in den vroegen morgen den aanval, dien hij met verwoede hardnekkigheid den ganschen dag doorzette, totdat de duisternis hem gelegenheid gaf met het treurig overblijfsel zijner vloot naar de fransche kust te wijken. Ditmaal had de strijd vooral tusschen de engelsche en fransche schepen gewoed, terwijl Almonde slechts met enkele zijner vaartuigen in gevecht kwam en de fransche voorhoede grootendeels buiten schot bleef liggen; de meeste staatsche vaartuigen hadden geen gelegenheid een behoorlijk schot te doen en konden alleen aan de vervolging van den vijand deelnemen. Dat Tourville zich vooral tegen de Engelschen gewend had, schijnt toe te schrijven aan zijne verwachting, dat verscheidene engelsche bevelhebbers op het eerste schot zouden overloopen, wat evenwel niet geschiedde. Den volgenden dag belette mist en windstilte zoowel de vlucht des vijands, die geen oorlogshaven in de buurt had, als de vervolging. Een klein deel zijner schepen slaagde er in Cherbourg te bereiken, een ander deel week naar de baai van La Hogue, vervolgd door het klein vaartuig der bondgenooten, dat de vijandelijke

1) De Jonge, III, blz. 290 vlg.

schepen tusschen de rotsen opzocht, met gewapende sloepen en branders aanviel en op den 2^{den} en 3^{den} Juni het eene schip na het andere verbrandde, vernielde of noodzaakte op het strand te loopen; ook die in de haven van Cherbourg werden in brand gestoken. Aan dit vernielingswerk namen de Nederlanders een krachtig aandeel. Bijna de helft der fransche vloot, hare beste schepen daaronder, ging te gronde en de fransche zeemacht heeft zich van dezen zwaren slag niet meer kunnen herstellen: van den slag bij La Hogue af houdt Frankrijk voor langen tijd op eene zeemogendheid van den eersten rang te zijn.

Na dien slag treedt dan ook de oorlog ter zee op den achtergrond, al werden er nog tal van kleine gevechten geleverd en dreigde in Juni 1693 de ramp van Lagos in Portugal, waar een groote koopvaardijvloot, door een engelsch-staatsch eskader van 23 oorlogschepen onder Rooke en Van der Goes begeleid, onverwacht te midden eener talrijke fransche vloot onder Tourville verzeilde en zware verliezen leed, een oogenblik met groot gevaar¹⁾. Een aanval op Brest in 1694 mislukte, een bombardement van Dieppe en Hâvre de Grace, later van St. Malo richtte daar veel schade aan; van Duinkerken uit bracht de dappere kaperkapitein Jean Bart, thans in koninklijken dienst, onzen en den engelschen handel ernstige nadeelen toe en werd allengs de schrik der Noordzee, terwijl herhaalde pogingen om ook Calais en Duinkerken door een bombardement te vernielen op niets uitliepen en de ervaren kaper de eskaders, die hem in het oog moesten houden, telkens weder ontsnapte of wel onverwachts overviel²⁾. Zelfs tot in onze zeegaten, tot bij onze zeedorpen, ja tot in onze binnenwateren waagde zich de ondernemende Duinkerker, zoodat men eindelijk de kusten door geregeld toezicht van kleine vaartuigen voortdurend moest beschermen, wilde men niet in dezelfde gevaren vervallen als ten tijde van Piet Heyn en den ouden Tromp, toen de strijd tegen de Duinkerker kapers onzen handel nog zooveel meer nadeel had gedaan. Nog in 1697 evenwel waren de zeeuwsche wateren verre van veilig en vertoonden zich zelfs Duinkerkers voor Willemstad en in het Vlie. De groote vloten der bondgenooten, nog herhaaldelijk van het Kanaal uit langs de fransche en portugeesche kusten, naar de Middellandsche Zee gezonden, hadden daarom tot hoofdtaak de koopvaardijvloten veilig

1) De Jonge, III, blz. 348 vlg.

2) ib., blz. 397 vlg.

buiten het bereik der fransche eskaders en kapers te houden maar vonden geene gelegenheid meer in zeeslagen van beteekenis den vijand, die hen steeds ontweek en zich in de havens opsloot, te lijf te gaan. De luitenant-admiraal Almonde, de vice-admiraal Callenburgh, Cornelis en Geleyn Evertsen en andere dappere aanvoerders hielden in al die kleine gevechten en zeetochten den goeden naam van het staatsche zeewezen hoog.

De beslissing in den langen strijd moest van den oorlog te lande komen. Hij werd echter met afwisselend geluk gevoerd en de van beide zijden op de been gebrachte groote legers slaagden er niet in beslissende voordeelen te behalen. In Juni 1692 veroverde Lodewijk XIV aan het hoofd van zijn leger en dat van Luxembourg het belangrijke Namen, welks kasteel na dappere verdediging eindelijk ook voor Vauban's schitterende belegeringskunst moest bezwijken, al werd het door Coehoorn lang met beleid verdedigd ¹⁾. De daarop gevolgde slag bij Steenkerke (3 Augustus), waar Luxembourg tegenover Willem III een aanvankelijke nederlaag wist te herstellen en ten slotte het meeste voordeel behaalde, veranderde weinig in de wederzijdsche verhoudingen ²⁾. De dood van den tweenzeventigjarigen Waldeck, die nog aan den slag deelgenomen had, maar kort daarna naar zijn land was vertrokken, te Arolsen in November van dat jaar, was een groot verlies voor den Prins, die den trouwen deelgenoot van zijn plannen en veldslagen zeer betreurde en diens zelfopofferende toewijding aan wat de oude vorst nog op zijn sterfbed „la cause commune” noemde, met dankbaarheid herdacht ³⁾. Met hem verdween een voortreffelijk krijgsman, een handig staatsman van het tooneel, een der beste medehelpers van den grooten Oranjevorst, die hem als zijn ouderen vriend eerde. Frankrijk verloor in hem een volhardend tegenstander, de Republiek een trouw dienaar.

De groote slag bij Neerwinden, waar Willem III met een veel kleiner leger tegenover Luxembourg een zware nederlaag leed (29 Juli 1693) en bijna zijn gansche artillerie verloor, ja nauwelijks door een overhaaste vlucht aan de gevangenschap ontsnapte, had noodlottige gevolgen kunnen hebben, wanneer de voortreffelijke leider van het leger der bondgenooten zich niet weder een meester in den terugtocht

1) Knoop, Willem III, III, blz. 127 vlg.

2) ib., blz. 168 vlg.

3) Archief Heinsius, uitg. Van der Heim, II, blz. 60; P. L. Muller, Wilhelm III und Waldeck, II, S. 102 ff.

had getoond en den moed der zijnen had weten te verlevendigen, zoodat de vijand van de zegepraal geen voordeel kon trekken 1). Het bleek, dat Frankrijk nog altijd sterk genoeg was om den gezamenlijken bondgenooten het hoofd te bieden, wanneer Engeland niet krachtiger medewerkte om den oorlog in de Spaansche Nederlanden tot een goed einde te brengen dan het, niettegenstaande de aanmaningen van den koning-stadhouder, deed. Het Parlement dwarsboomde hem steeds en maakte voortdurend bezwaar om de noodige geldsommen toe te staan, terwijl de kuiperijen der Jacobieten in Engeland en der franschgezinden en staatsgezinden in de Republiek een krachtige oorlogvoering belemmerden, vooral toen de friesche stadhouder zich niet ontzag om wegens de benoeming van den hertog van Holstein-Plön tot veldmaarschalk in de plaats van Waldeck, wiens opvolger hij gehoopt had te worden, niet alleen het leger voorgoed te verlaten, maar zelfs zich tot geheime onderhandelingen met den vijand te verlagen. Eene korte onderhandeling over den vrede, in het voorjaar van 1694 op aandrang der vredespartij gevoerd, liep intusschen op niets uit, hoewel ook Frankrijk teekenen van uitputting begon te geven: het bleek, dat van fransche zijde de onderhandeling niet ernstig gemeend werd.

Zoo werd de oorlog dan weder voortgezet. Ook nu weder verscheen Willem III in het voorjaar in Den Haag om vervolgens na overleg met de vertegenwoordigers der bondgenooten den veldtocht te leiden, maar de fransche legers bleken te sterk om uit Brabant te worden verjaagd; alleen Hoey werd op hen veroverd, terwijl van de andere zijde het talent van den koning-stadhouder Luxembourg belette verder in Brabant of Vlaanderen door te dringen. Ook de dood van koningin Maria (7 Jan. 1695), hoewel die gebeurtenis Willem III persoonlijk zeer trof en hem weken lang in droeve wanhoop deed nederzitten, bracht geen verandering in den staat van zaken, al dreigde dit verlies ook 's konings invloed in Engeland op den duur te verminderen. De dood van Luxembourg in denzelfden tijd was voor Lodewijk XIV een ernstig nadeel: hij was de laatste der groote veldheeren, die zijne zegepralen tot nu toe hadden bevochten; zijn opvolger, Villeroy, was meer een welopgevoed hoveling dan een krijgsman van beteekenis, al droeg ook hij den maarschalksstaf.

1) Knoop, l.l. blz. 227 vlg.

Ook in 1695 bleef het fransche leger in de Nederlanden meer dan 100 000 man sterk, maar dat van Willem III bereikte ongeveer dezelfde hoogte en stelde hem in staat aanvallend te werk te gaan, steunend op de voortreffelijke aanvoerders, in den langen krijg gevormd, onder wie de dappere ruitergeneraal Nassau-Ouwerkerk, zoon van Beverweerd, de even beroemde Van Rheede Ghinckel, na zijn iersche zegepralen graaf van Athlone, de generaals Fagel, Nassau-Weilburg, Von Dopff, Van Ittersum, Noyelles aan het hoofd der goed geoefende troepen van de Republiek genoemd mogen worden. In het begin van Juli sloeg hij het beleg voor Namen 1), „een harde noot om te kraken” zeide hij, eene vesting thans van den eersten rang, door Vauban uitmuntend versterkt en verdedigd door den dapperen Boufflers, een der beste leerlingen van Luxembourg. Coehoorn, thans generaal der infanterie, was weldra de leider van het beroemde beleg, dat eene maand later met de overgave der stad eindigde 2). Ook nu echter moest het kasteel, waarheen de bezetting na de capitulatie de wijk genomen had, afzonderlijk belegerd worden, terwijl het leger van Villeroy door dat der bondgenooten onder den prins van Vaudemont op een afstand werd gehouden en zich slechts van een paar kleine vlaamsche vestingen meester kon maken. Het bombardement van Brussel, waardoor Villeroy gehoopt had het beleg van het kasteel te doen opbreken, kon het belangrijke punt niet redden en den 5^{den} September viel ook het kasteel van Namen voor Willem III, die met de taaie vasthoudendheid van zijn geslacht het voorgenomen plan uitvoerde: van den roem der verovering kwam weder aan Coehoorn en het voortreffelijke gebruik, door hem van de artillerie gemaakt, een groot aandeel toe 3). Van dien tijd af geldt hij als evenknie van Vauban, boven wien men hem zelfs stelde als belegeraar: zijn gebruik van het geschut wordt algemeen geroemd, Vauban was meer de man van loopgraven en parallelen, in den vestingbouw wordt door velen Coehoorn als de grootste der beide mannen aangemerkt. Bij de overgave bedong de bezetting vrijen aftocht met wapens en krijgseer, doch Boufflers zelf bleef eenigen tijd gevangen wegens het onrechtmatig gevangen houden der hollandsche bezettingen van Dixmuiden en Deynse door de Franschen.

1) Knoop, l.l. blz. 275 vlg.

2) Leven van Coehoorn, uitg. Van Sypesteyn (Leeuwarden, 1860), blz. 12.

3) Knoop, l.l. blz. 345.

De val van Namen en zijn kasteel is de groote gebeurtenis, waarmede eigenlijk de belangrijke krijgsverrichtingen in de Nederlanden een einde nemen. Zoowel in het volgende jaar als in het laatste van den oorlog zijn de beide legers weder te velde gekomen maar het bombardement van Givet, de groote wapenplaats der fransche troepen, in 1696 evenmin als de verovering van Ath door de Franschen in 1697 heeft op den loop des oorlogs veel invloed gehad.

Het bleek meer en meer, dat men van beide zijden volkomen deerlijk uitgeput raakte. Van beide zijden begon men in weerwil van alle krachtsinspanning te wanhopen aan eene beslissende nederlaag van de tegenpartij. Zoowel bij de bondgenooten als in Frankrijk begon toen de vredesneiging boven te drijven. Noch in de Nederlanden, noch in Duitschland, noch in Italië, noch in Spanje, waar overal de oorlog sedert acht jaar reeds woedde, noch ter zee waren beslissende voordeelen behaald. Bovendien kwamen er onrustbarende berichten over de toenemende verzwakking van den kinderloozen koning van Spanje, wiens erfenis door de bondgenooten evenmin aan het Huis van Halsburg als aan dat van Bourbon werd gegund, terwijl ook Lodewijk XIV daaromtrent eene schikking met de bondgenooten hoopte te treffen. Waartoe zou men nog langer oorlog voeren, vroeg men zich te Parijs af, nu alle hoop op herstel van Jacobus II in Engeland verloren was na de bevrediging van Ierland en Schotland door Willem III, bij de mislukking van de eene jacobietische samenzwering na de andere en nu ook de fransche invloed in Duitschland dagelijks afnam? Waartoe zou men nog langer strijden, vroeg men in Engeland en de Republiek, nu het gebleken was, dat Frankrijk's macht ongeveer tegen die der gezamenlijke bondgenooten kon opwegen?

De kooplieden hier te lande, in de eerste plaats te Amsterdam, begeerden in het belang van den handel het herstel van den vrede. En de regeering van Amsterdam deelde deze neigingen. Zij begon reeds in 1693 heimelijke pogingen te Parijs te doen door middel van den poolschen agent Mollo, die thans als aanzienlijk koopman te Amsterdam woonde¹⁾. Ook te Brussel waren intusschen bij Dijkveld

1) Archief Heinsius, III, blz. XVI vlg. Deze geheele voorrede is voor de kennis van de lange onderhandsche besprekingen over den vrede van veel belang. Vgl. in het bijzonder ook Legrelle, *La diplomatie française et la succession d'Espagne*, I, p. 392 suiv.

door fransche agenten vredesaanbiedingen gedaan en D'Avaux, sedert dit jaar Frankrijk's gezant te Stockholm, had in last daar de geneigdheid van Lodewijk XIV tot onderhandeling bekend te maken en door middel van omkoopning en overreding op bemiddeling van den kant van Zweden aan te sturen. Noch de geheime besprekingen van Mollo, die weldra met voorkennis van Willem III en Heinsius optrad, noch die te Brussel, noch die te Stockholm leidden aanvankelijk tot wezenlijke vredesonderhandeling evenmin als de geheime fransche intrigues met den frieschen stadhouder. Men kwam weinig verder dan tot wederzijds polsen, of men onder zekere voorwaarden tot den vrede van Munster dan wel tot dien der Pyreneën of dien te Nijmegen zou willen terugkeeren, maar zoowel de besprekingen met Mollo te Parijs als met Dijkveld te Brussel en met Zweden te Stockholm werden niet geheel afgebroken. Frankrijk — dat was duidelijk geworden — had behoefte aan den vrede en zocht ook op allerlei wijzen met het hof te Weenen in betrekking te komen, in ieder geval hopend op den duur de eensgezindheid der bondgenooten te breken en enkele hunner tot den vrede over te halen zooals heimelijk reeds met Savoye gelukt was. Maar Frankrijk wilde dien vrede liefst op den voet van den wapenstilstand van 1684 of desnoods op dien van den vrede van Nijmegen, terwijl Willem III tot dien van Munster, Spanje tot dien der Pyreneën wilde terugkeeren en het duitsche Rijk ten minste Straatsburg hoopte te herwinnen. De erkenning van Willem als koning van Engeland, de teruggave der door Frankrijk in bezit genomen rijkslanden, het lot van Luxemburg, de regeling in Italië waren de hoofdpunten, waarover men beraadslaagde. Zweden nam meer en meer de bemiddelende rol op zich en deed daartoe voorstellen aan de in Den Haag in het voorjaar telkens voor den gemeenschappelijken krijg in congres vereenigde vertegenwoordigers der bondgenooten, maar daarnaast bleef Frankrijk ook ondershands met ieder der bondgenooten afzonderlijk in aanraking. Geheime besprekingen tusschen den franschen agent Caillières en Dijkveld, den vertrouwden dienaar van Willem III, in November 1694 te Maastricht 1), later te Utrecht, eindelijk bij Lilloo op de Schelde brachten de zaak aanvankelijk weinig verder. Savoye nam na zijnen in 1696 met Frankrijk gesloten vrede eerst eene bemid-

1) Legrelle, I, p. 393

delende, welhaast zelfs eene vijandige houding tegenover de bondgenooten aan.

Dit alles werkte niet mede om een krachtige oorlogvoering in de laatste jaren te bevorderen. Het zaaide wantrouwen tusschen de bondgenooten en de wensch van Willem III om Frankrijk door een energiek optreden zoowel in Italië als in de Nederlanden te dwingen tot den vrede, dien het zichtbaar behoefde, werd niet vervuld. Een beraamde maar nog bijtijds aan Portland verraden aanslag op het leven van den Oranjevorst in verband met nieuwe jacobietische woelingen in Engeland, gesteund door eene nieuwe poging van Frankrijk om met leger en vloot eene landing aldaar te bewerkstelligen, dreigde bovendien in het voorjaar van 1696 alle onderhandeling tusschen Frankrijk en de beide zeestaten te doen afbreken. Het bleek zeer moeilijk te zijn om de in elkander grijpende belangen der afzonderlijke mogendheden overeen te brengen in een gemeenschappelijk vredesverdrag, hoezeer ook overal — en niet het minst in de Republiek — naar het einde van den hopeloozen krijg werd verlangd. Een zware geldcrisis in Engeland bracht nieuwe verwickelingen te weeg en dreigde de medewerking van die mogendheid voor geruimen tijd te verlammen; de afval van Savoye gaf aan de zaken in Italië een voor de bondgenooten zeer ongunstig aanzien. Maar Frankrijk, waar thans Pomponne, die den oorlog steeds had afgekeurd, de buitenlandsche zaken leidde en met hem de vredespartij bij het toenemend geldgebrek steeds krachtiger op den vrede aandrong, begon thans ernstig naar een verdrag te streven, vooral met het oog op de berichten omtrent de zwakke gezondheid van Karel II van Spanje. In Augustus 1696 had het op verschillende punten toegegeven ¹⁾ en men sprak reeds van benoeming der afgevaardigden voor een onder bemiddeling van Zweden te openen vredescongres. Alleen de keizerlijke regeering, die bij een plotseling sterven van Karel II den oorlog gaarne als een krachtigen steun tegen de fransche aanspraken op de spaansche erfenis had willen gebruiken, hield dat congres nog tegen.

Ook Willem III was thans overtuigd, dat „een prompte vrede absoluut nootsaekelijk” zou zijn en Amsterdam drong er op aan dien vrede, als het moest, afzonderlijk te sluiten gelijk te Nijmegen was

¹⁾ Archief Heinsius, III, blz. LVI.

geschied, nu de Keizer blijkbaar tijd zocht te winnen om zijn eigene belangen te bevorderen. Van die neiging trachtte Frankrijk nog gebruik te maken maar Willem III en Heinsius wisten thans Amsterdam voor de „geheime plannen” van Frankrijk tegenover Engeland en het Protestantisme bevreesd te maken en het gelukte hun nog eenmaal de eensgezindheid in de Republiek te handhaven. Wat in 1678 mogelijk was geweest, het sluiten van den afzonderlijken vrede tegen den wil van Willem III, was in 1697 ondoenlijk en in het voorjaar bleek op het gewone haagsche congres, thans zoo goed als tot een vredescongres vereenigd, ten duideljkste de gezindheid der zeemogendheden om op een algemeenen vrede aan te sturen of anders den oorlog voort te zetten. Maar het eerste was ook voor hen het meest gewenscht: men moest eens „adem halen”, zeide Willem III.

Zoo gelukte het eindelijk in het begin van 1697 onder zweedsche bemiddeling in Den Haag de preliminairen voor dien vrede vast te stellen op den voet van de vroeger met Frankrijk reeds ondershands gemaakte afspraken, waarbij thans mondeling de erkenning van Willem III als koning van Engeland werd beloofd. Als „grondslag en fundament” werden de verdragen van Munster en Nijmegen aangenomen. De keizerlijke regeering had echter bezwaar de beslissende onderhandeling in Den Haag te voeren, waar de fransche intrigues bij de daar vergaderde Staten-Generaal een grooten invloed konden hebben; zij sloeg Aken, Mainz of Frankfort voor. Na heel wat gehaspel kwam men eindelijk overeen het vredescongres voort te zetten in het huis Nieuwburg onder Rijswijk, een eigendom van Willem III, dat door zijne bouworde gelegenheid gaf om de partijen van elkander gescheiden te houden: de rechtervleugel werd voor de bondgenooten, de linkervleugel voor de Franschen, de groote middenzaal voor den „mediateur” bestemd en men kon er geheel afzonderlijk komen en gaan ¹⁾; de zaken van etikette werden zorgvuldig geregeld overeenkomstig de buitengewone beteekenis, meer en meer in dezen tijd daaraan toegekend. Van staatsche zijde werden Heinsius en Dijkveld, benevens de amsterdamsche burgemeester Jacob Boreel en de friesche edelman Willem van Haren als onderhandelaars aangewezen; Engeland zond lord Pembroke, Frankrijk Harlay en Caillières, de Keizer Kaunitz en Straatman, Spanje De Quiros als voornaamste gevol-

1) Wagenaar, XVI, blz. 348, waar tekening en beschrijving van het gebouw.

machtigden. Den 9^{den} Mei opende eindelijk de zweedsche gezant Lilienrot het vredescongres, gedurende hetwelk evenwel de oorlog nog steeds, zij het ook met weinig kracht, werd voortgezet. De onderhandelingen gingen den geheelen voorzomer slechts langzaam voort ten gevolge van de heimelijke tegenwerking des Keizers, die ook Spanje tot zijn inzichten had weten over te halen. Daarentegen liet Willem III door zijn vertrouwde Portland met Boufflers in de Spaansche Nederlanden geheime besprekingen houden ¹⁾, waarvan het gevolg was een overeenstemming tusschen Frankrijk en de zeemogendheden, die zelfs een oogenblik toch nog op een afzonderlijken vrede met haar scheen te zullen uitloopen. In Augustus verklaarde eindelijk Heinsius namens de beide zeemogendheden aan de keizerlijke gezanten, dat Engeland en de Republiek den oorlog niet langer vermochten voort te zetten en dus begeerden de fransche voorwaarden aan te nemen. Nog weigerden de keizerlijken. De door Frankrijk gestelde termijn, 1 September, verliep en de vrede stond weder op losse schroeven tot diepe bekommering van Willem III, die verwachtte, dat Frankrijk wederom van de gelegenheid zou gebruik maken om de bondgenooten van elkander te scheiden, het oude en beproefde middel. Hij trachtte Lodewijk te verschrikken met een forsche bedreiging om den oorlog te hervatten, door Portland bij een nieuwe onderhandsche bespreking aan Boufflers overgebracht. Ditmaal gelukte de toeleg niet: Lodewijk wist zeer goed, dat zoowel het engelsche parlement als de Staten den vrede vurig verlangden en niet gemakkelijk tot nieuwe offers bereid zouden zijn. Het lokaas van handelsvoordeelen was volkomen voldoende om deze stemming nog te versterken en werd met vrijgevigheid door Frankrijk in uitzicht gesteld. Zoo besloten dan de zeemogendheden en Spanje den 20sten September den vrede te teekenen; de Keizer, wien nog tot 1 November de gelegenheid werd geopend zich daarbij aan te sluiten, kwam er op het laatste oogenblik toe. Als grondslag van den vrede werd op aandrang van de protestantsche rijksstenden nog ter elfder ure die van Munster aangenomen met bijvoeging van „zoowel in het kerkelijke als in het staatkundige”, opdat in de aan Frankrijk afgestane streken de protestantsche godsdienst zou toegelaten blijven; maar Frankrijk wist ook dezen eisch te ontkomen,

1) Legrelle, II, p. 258 suiv.

daar Willem III, hoezeer gezind om de „gereformeerde religie” te bevorderen, tegen een formeelen godsdienstoorlog bezwaar maakte, ook omdat Frankrijk en de Keizer daarin geheel zouden samengaan ¹⁾. In het verdrag met de Staten was bepaald, dat Pondichéry door de Oost-Indische Compagnie aan de Franschen zou worden teruggegeven, en bij afzonderlijk traktaat werd een voordeelig handelsverdrag van 25 jaren gesloten gelijk het vóór den oorlog had bestaan. In dat met Engeland werd Willem III als koning erkend; hem werd het prinsdom Oranje teruggegeven. In dat met Spanje werd Luxemburg benevens alle door de Chambres de Réunion aan Frankrijk getrokken plaatsen en landen teruggegeven met uitzondering van 82 met name genoemde steden en dorpen. Het Rijk ontving eveneens de „réunions” terug, behalve Straatsburg, dat tegen afstand van eenige kleine plaatsen aan Frankrijk bleef.

Zoo was dan de vrede gesloten. Maar Willem III sprak na het einde van de onderhandelingen in September het profetische woord uit: „ick beken, dat de manier my niet weinigh en bekommert voor het toekomende.” Ofschoon dit misschien ziet op de moeilijkheden, die nog zouden te overwinnen zijn, eer de Keizer het verdrag teekende, kan men het met recht toepassen op wat er in de volgende jaren gebeurd is: de toegeslijkheid van Lodewijk XIV jegens Engeland en de Republiek, zijne tegemoetkoming ook jegens Keizer en Rijk was voor een groot deel te verklaren uit het bestaan van geheime plannen op de spaansche erfenis, die weldra Europa opnieuw in heftige beroering zouden brengen. Maar in het vredesverdrag was met geen enkel woord zelfs in de verte van die erfenis gerept, hetgeen zeker de gerustheid der diplomaten omtrent dit punt niet kon bevorderen, want dat zoowel de fransche als de keizerlijke regeering onophoudelijk juist daarop het oog gevestigd hadden, kon geen oogenblik twijfelachtig blijven voor ieder, die in de gevoerde geheime en onderhandsche besprekingen gemengd was geweest. Als een donkere wolk kwam de zaak der spaansche erfenis aan den staatkundigen hemel opzetten, de verkwikkende stralen der vredezon onderscheppend en Europa dreigend met nieuwen krijg en nieuwe onheilen.

1) Archief Heinsius, III, blz. LXXIX.

HOOFDSTUK IV.

DE LAATSTE JAREN VAN WILLEM III.

De geschiedenis van de laatste jaren des koning-stadhouders wordt ten eenenmale beheerscht door eene groote staatkundige zaak, die reeds lang de hoofden der staatslieden van de 17de eeuw had beziggehouden: de zaak der spaansche successie, die bij de scherpe tegenstelling van Frankrijk en de overige mogendheden zeer licht tot een algemeenen europeeschen oorlog kon leiden. En het was niet denkbaar, dat in zulk een geval de Republiek, bovendien reeds door zoovele oorlogen achtereen deerlijk in hare handelsbelangen benaedeeld, zij het slechts door het ontbreken van de voor haren handel zoo noodzakelijke veiligheid ter zee, zich buiten den oorlog kon houden. Juist op hare nauwe, in de persoon van Willem III als het ware belichaamde verbinding met Engeland was 'de eenige kans gegrond om de overmacht van Frankrijk te breken, het te beletten zich meester te maken zoo niet van de geheele spaansche erfenis dan toch van een aanzienlijk deel daarvan en op die wijze de begeerde „generale monarchie” een goed eind naderbij te komen.

En bij de verdeling dier erfenis had de Republiek reeds op zich zelf het hoogste belang.

Dat Lodewijk XIV zou trachten thans eindelijk de spaansche Nederlanden te bemachtigen of in ieder geval van Frankrijk afhankelijk te maken, het doel zijner staatkunde gedurende zijn gansche regeering, het staatkundig doel van Frankrijk sedert langer dan twee eeuwen reeds, scheen geen oogenblik te betwijfelen. Het ongelukkige „slagveld van Europa” zelf, tweemaal nu jaren achtereen door de wederzijdsche legers vertrapt en vernield, de steden in puin, de dorpen in asch, de wegen onbeheerd en onbeschermd, de landerijen onbebouwd, de verwilderde en verarmde bevolking tot wanhoop vervallen onder het spaansche wanbestuur, meestal door onbekwame of

slecht gesteunde landvoogden geleid 1), zou dan opnieuw de gruwelen van den oorlog over zich zien losbreken. Gelukkig had België thans in Maximiliaan Emanuel, keurvorst van Beieren, sedert 1692 een landvoogd, die de goede dagen van Aytona en Castel-Rodrigo deed herleven en door zijn krachtig en vrijzinnig bestuur de rampen der oorlogsjaren trachtte te doen vergeten. Hij herbouwde het verwoeste Brussel, raadpleegde Staten en stadsregeeringen over de weldra te nemen maatregelen tot verheffing van handel en nijverheid uit hun diep verval, maakte plannen tot verbinding van Antwerpen door een kanaal dwars door het land van Waes en langs Brugge met de zee, van Brussel met de Maas bij Charleroi, tot oprichting zelfs van een Oost-Indische Compagnie in Vlaanderen. Gelijk eenmaal de „aarts-hertogen” van vóór honderd jaren won hij met zijne jonge gemalin, de dochter van den poolschen koning Johan Sobieski, de gunst der bevolking door zich op de volksfeesten te vertoonen. Hij hoopte bij de ras naderende catastrophe in Spanje zich op grond van zijn eerste huwelijk met de dochter van keizer Leopold, waaruit hem een zoon van nog geen tien jaren was overgebleven, met hulp van Frankrijk voorgoed van het land meester te maken 2) en het, voorloopig als voogd voor zijn zoon, met de beiersche erflanden onder zijne heerschappij te vereenigen. Doch de aan het bourgondisch-habsburgsche geslacht gehechte bevolking beschouwde vooralsnog den Keizer of een van diens zonen als erfgenaam der spaansche aanspraken. Frankrijk daarentegen was niet volstrekt ongeneigd om den keurvorst ter wille te zijn, mits deze de beiersche aanspraken op de verdere spaansche erfenis niet te luid deed klinken. Het was weldra duidelijk, dat de keurvorst geen bezwaar zou maken tegen deze schikking, terwijl ook van de zijde der zeemogendheden de vorming van een min of meer zelfstandig België niet ongewenscht mocht heeten. Zoo ontstond er echter een merkbare verkoeling tusschen den landvoogd en de Vlamingen en Walen van het Zuiden, die tegenover den sedert eeuwen gevreesden en gehaten franschen invloed het oog richtten op de zeemogendheden, van wie zij bescherming ten minste daartegen konden verwachten, al ontveinsden zij zich niet, dat de bescherming ook aan die zijde zekere afhankelijk-

1) Vgl. Lonchay, *La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas*, p. 340 suiv.

2) Legrelle, II, p. 223 suiv.

heid zou medebrengen, waaraan zij zich ongaarne onderwierpen, vooral waar het de weinig minder dan de Franschen gehate Hollanders betrof, sedert de sluiting van de Schelde de grootste vijanden van handel en nijverheid in de zuidelijke gewesten.

Zowel Engeland als de Republiek hadden echter nog meer belang bij het lot der spaansche monarchie dan alleen voorzoover de spaansche Nederlanden betrof. Beiden dreven een uitgebreiden handel op Spanje zelf; beiden moesten ter wille van hunnen handel op den Levant en Italië zorgen, dat de straat van Gibraltar, de eenige toegang tot de Middellandsche zee, niet feitelijk in handen kwam van een machtige mogendheid; beiden hadden belang bij de toekomst der uitgebreide bezittingen van Spanje in Amerika, waar zij ook aanzienlijke handelsbetrekkingen hadden. Het kwam er haar in den grond der zaak niet op aan, of een duitsch dan wel een fransch prins de erfenis in handen kreeg, mits die prins noch van den Keizer noch van Lodewijk XIV zou afhangen, waardoor een dezer beiden een aanzienlijke machtsvermeerdering zou verkrijgen en in staat zou zijn haar en haren handel de wet voor te schrijven.

De erfgenamen, die bij den spoedig te wachten dood van den zwakken Karel II van Spanje in aanmerking konden komen, waren: de Habsburgers te Weenen, niet alleen wegens hun oude verwantschap met het spaansche vorstenhuis, maar ook wegens het huwelijk van keizer Leopold met Karel's jongste zuster, waaruit twee zoons waren geboren; dan de keurprins van Beieren, de zoon der eenige dochter dezer zuster, kleinzoon dus des Keizers; eindelijk de Bourbons wegens het huwelijk van Lodewijk XIV met de oudste zuster des spaanschen konings, uit welk laatste huwelijk de dauphin en diens drie zoons gesproten waren¹⁾. Lodewijk XIV, bovendien zoon der oudste dochter van koning Philips III, was ongetwijfeld in den bloede de naaste erfgenaam, maar èn zijne moeder èn zijne gemalin hadden afstand gedaan van hare erfrechten; hij beriep zich echter op het feit, dat de spaansche Cortez nooit dien afstand hadden gewettigd en dat de bij den laatsten afstand bepaalde bruidschat nooit was betaald. Ook de moeder van den keurprins had afstand gedaan. Alleen de gemalin des Keizers was niet in zulk eene belofte getreden, zoodat hare beide zoons onbe-

¹⁾ Vgl. over al deze zaken Legrelle's bovengenoemd werk, dat de diplomatie betreffende de spaansche successie volledig behandelt.

twist wettelijk in hare rechten konden treden. Te Madrid stonden de fransche en de oostenrijksche partij aan het hof scherp tegenover elkander, maar het fiere spaansche volk en Karel II zelf begeerden in de eerste plaats handhaving in vollen omvang der rijkseenheid, die de koning dan ook het best en met het minste gevaar voor Spanje zelf en Europa dacht te verzekeren door in 1698 zijn achterneef, den jongen keurprins, bij testament als zijn erfgenaam aan te wijzen. De zeemogendheden wilden juist deze rijkseenheid zoo mogelijk verbreken, opdat niet eenmaal weder de groote macht van Spanje, over welks gebied nog altijd „de zon nooit onderging”, zich onder een krachtiger vorst zou kunnen verheffen. Ook Lodewijk XIV, die er nooit ernstig aan gedacht had de geheele spaansche erfenis voor zich of de zijnen op te eischen, was in het algemeen wel tot verdeeling geneigd, mits aan Frankrijk een aanzienlijk deel werd toegewezen en de Keizer met een evenredig stuk tevreden was; alles wel overwogen en in het belang van Frankrijk zelf scheen het ook hem wenschelijk eene verdeeling onder de drie pretendentes te doen plaats hebben. Vandaar eene toenadering tusschen Frankrijk en de zeemogendheden, in den loop van 1698 door wederzijdsche gezantschappen bevorderd en, gelijk reeds vóór den vrede van Rijswijk, ook nu door geheime besprekingen, waarin weder de vertrouwden Dijkveld en Portland namens Willem III optraden, voorbereid¹⁾. Een fransch afgezant, de graaf van Tallard, die reeds in den zomer te Londen was geweest, kwam eindelijk op Het Loo, waar de koning-stadhouder zich des zomers bevond, een bepaald aanbod doen²⁾, dat den 11^{den} October leidde tot het eerste geheime verdeelingsverdrag, in Den Haag gesloten³⁾. De zeemogendheden, hopeno door eene schikking den oorlog te voorkomen, keurden goed, dat, met handhaving van den vrede van Rijswijk, de italiaansche bezittingen van Spanje behalve Milaan aan den dauphin zouden komen, die ook nog het ten noorden der Pyreneën gelegen deel van de spaansche provincie Guipuzcoa zou verkrijgen; Milaan zou aan 's Keizers tweeden zoon, aartshertog Karel, komen en al het overige aan den kroonprins. Op het sluiten van dit verdrag had het feit,

1) Legrelle, II, p. 249 suiv.

2) ib., p. 442 suiv.

3) ib., p. 664 suiv.

dat de Keizer geweigerd had na den vrede van Rijswijk de jongste alliantie te hernieuwen, ongetwijfeld grooten invloed. Maar het geheim bleef niet lang bewaard. Karel II, bij de ontdekking ervan door de spaansche diplomaten ten hoogste verontwaardigd over deze besprekingen buiten hem en Spanje om, bleef de geheele erfenis aan den kroonprins toewijzen.

Een nieuw onverwacht voorval vrijdelde echter dit plan: de kroonprins stierf in Maart 1699 aan de kinderpokken, tot diepe teleurstelling zoowel van Heinsius als van Willem III en natuurlijk weder niet zonder de verdenking, dat de jonge vorstenzoon door vergif uit den weg was geruimd, eene verdenking, waaraan zelfs de als eerzuchtig bekend staande vader niet geheel ontsnapte.

Nieuwe besprekingen tusschen de zeemogendheden en Frankrijk waren het gevolg 1), tot hevige ergernis van het spaansche hof over deze bemoeiingen met eene zuiver spaansche aangelegenheid, zoodat dan ook de spaansche gezanten in Londen en Den Haag plechtig protesteerden. Eenig wantrouwen jegens Frankrijk's ware bedoelingen werd intusschen bij de zeemogendheden reeds gewekt door duidelijke aanwijzingen, dat tegelijk de fransche factie te Madrid, en niet buiten den franschen gezant aldaar om, in de omgeving van Karel II arbeidde in het belang van den tweeden zoon van den dauphin, die, naar men hoopte, thans de geheele erfenis zou krijgen. Maar dat wantrouwen scheen ten slotte niet door feiten gewettigd te worden en de zeemogendheden lieten zich dus tot onderhandelingen vinden, waarin thans ook de Keizer gemengd werd en de handige staatsche gezant te Weenen, Jacob Hop, een belangrijke rol speelde. Deze leidden eindelijk tot de tweede geheime haagsch-londensche overeenkomst van Maart 1700, waarbij de dauphin, behalve de vroeger genoemde italiaansche bezittingen, voor Frankrijk ook het lang begeerde Lotharingen zou verkrijgen, welks vorst naar Milaan verplaatst zou worden; al het overige zou vervallen aan aartshertog Karel, 's Keizers tweeden zoon. Nieuwe ergernis zoowel te Madrid als te Weenen over dit nieuwe verdrag, dat ook weinig bleek te zijn naar den zin der andere mogendheden: Zweden, Denemarken, Portugal, Savoye, de duitsche vorsten, die men er over raadpleegde. Ook Heinsius en de door hem geleide Staten-Generaal zelf hadden

1) Legrelle, III, p. 9 suiv.

lang gearzeld het verdrag goed te keuren, daar men Frankrijk in het geheel niet vertrouwdde en Spanje tevens zoo zwak mogelijk wilde maken 1). De Keizer, die het verlies der italiaansche bezittingen voor zijn Huis en de groote versterking van den franschen invloed in het toch reeds door fransche intrigues bewerkte Italië niet kon verkroppen, weigerde ronduit het verdrag te erkennen en rustte zich reeds ten oorlog. Nieuwe woelingen der beide partijen te Madrid, waar men vooral de Oostenrijkers haatte en de eenheid des rijks beter gewaarborgd achtte door de verheffing van een franschen prins. Dit laatste raadden de invloedrijkste theologen en rechtsgeleerden, ook de Paus den koning aan en in het begin van October 1700 tekenende Karel II een geheim testament, waarbij hij hertog Philips van Anjou, tweeden zoon van den dauphin, tot zijn universeelen erfgenaam aanwees. Vier weken later (1 Nov.) overleed hij, de laatste loot van den ouden bourgondischen stam, eenmaal hoog en fier verheven, maar sedert een eeuw langzaam verschrompeld tot een slappen rietstengel, buigende onder den adem van iedere zucht, die de staatkundige atmosfeer in beweging bracht.

Lodewijk XIV, hoewel de vorderingen der fransche partij te Madrid met welgevallen opmerkend, kende den juisten inhoud van het laatste testament niet. Den 9^{den} November werd hem het bericht daaromtrent te Parijs gebracht. Hij had een oogenblik van aarzeling, of hij het verdrag van Maart zou houden dan wel het testament zou erkennen 2). Ook de raadslieden des konings waren het niet met elkander eens: de vrees voor een nieuwen grooten oorlog stond tegenover de hoop op buitengewone machtsvergrooting van het vorstenhuis, niet van Frankrijk zelf, dat beter zijne rekening zou maken bij het verdeelingsverdrag. Wie zeide bovendien, dat de nieuwe tak van het vorstelijke huis zich niet evenzeer tegenover Frankrijk zou stellen als eertijds de oude Bourgondiërs, ook uit het fransche vorstenhuis gesproten, hadden gedaan? Maar den 16^{den} was 's konings besluit genomen en hij meldde den spaanschen gezant te Parijs, dat zijn kleinzoon, Philips V nu, de kroon aannam. „Er zijn geen Pyreneën meer”, schreef de fransche „Mercure” bij de vermelding van dit zoo gewichtige besluit.

1) ib. p. 85 suiv. Het verdrag zelf ib. p. 690 suiv.

2) Legrelle, IV, p. 5 suiv.

Het kwam er thans op aan de mogendheden, in de eerste plaats de zeemogendheden, tevreden te stellen; de Keizer — dat begreep men te Parijs dadelijk — zou er zich in geen geval bij willen nederleggen en een oorlog met hem was zeker. Kon men de zeemogendheden tevreden stellen, dan zou Frankrijk ten minste niet weder tegenover de gevreesde coalitie staan, die het geldelijk en economisch op den rand van den ondergang had gebracht, een gevaar, waarvoor de drie korte jaren van vrede nog in het minst niet de vrees had doen verdwijnen. Een grooten oorlog kon het uitgeputte land, waar de ellende in de laatste oorlogsjaren schrikbarende vormen had aangenomen, konden de financiën, door tot bijna aan de uiterste grens vermeerderde belastingen slechts onvoldoende gevoed, kon het thans van de kern zijner veteranen en de bloem zijner veldoversten beroofde leger op den duur onmogelijk doorstaan.

De fransche diplomatie had dus ten taak de zeemogendheden te bevredigen. Maar zij was niet meer wat zij onder Richelieu en Mazarin, onder Lionne, Pomponne en D'Avaux was geweest: Tallard en Torcy konden met die groote diplomaten niet in vergelijking komen, evenmin als Chamillart, de leider van oorlog en financiën, met Louvois, evenmin als de nieuwe legerhoofden Vendôme en Villars met Turenne, Condé en Luxembourg. Zij trachtte de zeemogendheden te overtuigen van hare goede trouw en haar streven om een oorlog te vermijden, die toch ook het gevolg zou geweest zijn van het haagsch-londensche verdrag, waaraan noch de Keizer noch Spanje zelf zich goedschiks zouden hebben onderworpen ¹⁾. Doch Willem III en Heinsius lieten zich daardoor niet overhalen, evenmin als door het voorwendsel, dat de beide kronen van Frankrijk en Spanje niet zouden vereenigd mogen worden, vooral toen Lodewijk XIV de rechten van zijn kleinzoon op de fransche kroon liet erkennen en in overleg met den keurvorst-landvoogd fransche garnizoenen plaatste in enkele spaansch-nederlandsche grensplaatsen.

Doch ook de zeemogendheden, hoewel verontwaardigd over Lodewijk's trouwbreuk, aarzelden den oorlog te beginnen ²⁾. Engeland was onder den invloed der Tories zelfs niet ongeneigd Philips V als koning te erkennen, maar de Republiek, waar Willem III en Heinsius alles

¹⁾ Legrelle, IV, p. 85 suiv.

²⁾ ib. p. 115.

beheerschten, ging daartoe nog niet over, al hoorde men ook hier onder de amsterdamsche kooplieden en in de regentenkringen nog de meening opperen, dat het onverschillig kon zijn, of een fransche dan wel een duitsche prins de spaansche erfenis aanvaardde, mits slechts niet de macht van Frankrijk of Oostenrijk zelf daardoor te zeer toenam. Maar èn in Engeland èn in de Republiek zag de regering den ernst van den toestand helder in en maakte zich voor alle gebeurlijkheden gereed. Men hoorde reeds van oorlogstoerusting in beide landen, in Engeland zoogenaamd wegens nieuwe voorgenomen plannen van Frankrijk op een landing in Engeland ten behoeve van de Stuarts: dezen hoopten, bij de kinderloosheid van Willem III en diens toenemende zwakheid van lichaam, voor hun herstel niet geheel ten onrechte op den steun der machtige Torypartij, vooral na den dood van den eenigen zoon, tevens eenig kind, van prinses Anna, de tweede dochter van Jacobus II, die volgens de bepalingen van 1689 Willem III zou opvolgen.

Elders waren de oorlogsgeruchten reeds tot een feitlijken oorlog ontwikkeld. Geheel Europa scheen binnenkort in vuur en vlam te zullen staan. Reeds had in 1700 in Noord-Europa een felle krijg gewoed tusschen het met de zeemogendheden in nauw verbond staande Zweden en zijn ouden vijand Denemarken met Saksen, Polen en Rusland. De zeemogendheden hadden Zweden en zijn jongen koning Karel XII krachtig gesteund: ook een staatsch eskader onder Almonde, een staatsch hulpkorps onder Von Dopff had naast engelsche schepen en troepen aan de vijandelijkheden deelgenomen; Almonde hielp bij het bombardement van Kopenhagen en den zweedschen inval in Seeland, waarop de vrede van Travendahl door bemiddeling der zeemogendheden tusschen Denemarken en Zweden volgde. Maar Saksen, Polen en Rusland bleven nog met Zweden in oorlog en ook Brandenburg scheen zich daarin te zullen mengen.

De voornaamste staatslieden der Republiek hadden aanstonds na de beslissing te Parijs bij afwezigheid van Willem III onder leiding van Heinsius ernstig over de te volgen politiek geraadpleegd. Zoowel het algemeen staatkundig als het handelsbelang moest hen ertoe brengen niet te berusten in de opvolging van een franschen prins te Madrid. Men vreesde voor den overmachtigen invloed van Frankrijk, wanneer Spaansch-Amerika en de toegang tot de Middellandsche zee in zoo nauw met Frankrijk verbonden handen zouden komen: de

handel op Amerika en Afrika, op den Levant en op Spanje zelf, ja die op Indië scheen er ernstig door bedreigd te worden 1). Was het niet beter een oorlog te wagen tegen het thans zoo deerlijk verzwakte Frankrijk, dat nu ook nog Spanje zou moeten verdedigen, terwijl de zeemogendheden zeker op de hulp van Keizer en Rijk, op de anti-fransche elementen in Italië konden rekenen? Maar zou Engeland er thans toe te brengen zijn, vroegen anderen, nu de Tories daar zooveel hadden te zeggen? Men besloot voorloopig tot onderhandeling. De staatsche gezant te Parijs, Coenraad van Heemskerck, kreeg aanstonds in last te verklaren, dat de Staten hoopten, dat de koning bij het laatstelijk gesloten verdeelingsverdrag zou blijven en den Keizer gelegenheid zou laten zich alsnog daarbij aan te sluiten; Engeland gaf eene dergelijke verklaring. Maar Frankrijk bleek niet gezind het verdrag te handhaven: Lodewijk XIV trachtte tegenover de zeemogendheden zijne handelingen te verdedigen en Philips V kondigde den Staten officieel zijne troonsbeklimming aan. Men ontweek van staatsche zijde nog een rechtstreeksch antwoord aan beiden. Een vergelijk scheen niet ondenkbaar, ook zelfs nadat Frankrijk in Italië zich van Milaan had meester gemaakt en in overleg met den beierschen keurvorst zich van de spaansche Nederlanden had verzekerd door het plotseling werpen van fransche bezetting nu ook in de verdere voorname vestingen, in sommige van welke sedert den vrede van Rijswijk ook staatsch garnizoen lag, zoodat nu twee soorten van troepen er naast elkander aanwezig waren. De Staten, bevreesd voor overvalling hunner garnizoenen, trokken deze daarop naar hunne eigene grenzen terug. Zij toonden zich bereid om Frankrijk zooveel mogelijk te gemoet te komen, op hoop van den vrede nog te kunnen bewaren. Zij erkenden zelfs Philips V, welk voorbeeld in April 1701 door Engeland gevolgd werd 2). Bij de ernstige in Den Haag gehouden onderhandelingen, waartoe de oude D'Avaux was overgekomen en uit Engeland graaf Stanhope weldra verscheen, stelden de Staten en Engeland nu einde Maart hunne eischen voor een vergelijk: ontruiming der spaansche Nederlanden door de fransche garnizoenen; opneming daarentegen van staatsch garnizoen in een reeks van vestingen aldaar, n.l. in Venloo, Roermond,

1) Wagenaar XVII, blz. 56.

2) Legrelle, IV, p. 106, 124.

Stevensweerd, Luxemburg, Namen, Charleroi, Bergen, Dendermonde, Damme en St. Donat; geen afstand van eenig deel der spaansche erfenis aan Frankrijk; Oostende en Nieuwpoort in engelsche handen; schadeloosstelling in grondgebied voor den Keizer; geen vermindering in het belang van Frankrijk der bestaande handelsvoordeelen voor de zeemogendheden in Spanje, Amerika en Indië 1).

Van zoo hooge eischen wilde Lodewijk XIV niets weten. Hij antwoordde kortaf, dat hij den vrede van Rijswijk wilde gehandhaafd zien. Men begreep hier en in Engeland, dat dit oorlog beteekende, en zelfs de meest vredelievenden onder de regenten moesten erkennen, dat in deze omstandigheden niet veel anders te doen viel dan zich daarop voor te bereiden. De vloot werd in gereedheid gebracht, uitvoer van paarden verboden, wervingen werden gehouden, de inundatie bij Lilloo gesteld, de vestingen aan de zuidérgrens voorzien. Ook Engeland rustte zich ten krijg toe. Pogingen van D'Avaux, om, gebruik makend van de vredelievende gezindheid bij de kooplieden, de bondgenooten bij de onderhandeling te scheiden, gelukten ook ditmaal niet. Willem III zelf kwam naar gewoonte in het voorjaar over en D'Avaux verliet einde Juli Den Haag onverrichter zake met een plechtige betuiging van Frankrijk's vredelievendheid en de uitdrukking der verwachting, dat de Staten hun eigen belang ten slotte nog beter zouden inzien. Een uitvoerig tegenvertoog der Staten had ten doel aan te toonen, dat eene hernieuwing van den grooten oorlog niet aan hen maar aan Frankrijk te wijten was, dat immers de gesloten verdragen had geschonden 2). Het vertoog werd gedrukt en alom verspreid tot verdediging van de aangenomen houding tegen de bewering van sommigen, dat de zeemogendheden geen belang hadden bij een oorlog en in ieder geval nog niet genoeg hadden gedaan om dien te voorkomen. Van dit oogenblik af was de overtuiging gevestigd, dat de oorlog onvermijdelijk was en kon zoowel hier als in Engeland op de offervaardigheid des volks gereken worden. En dit was in beide landen een gebiedende noodzakelijkheid. Noch in Engeland thans noch hier te lande was het thans mogelijk een oorlog te voeren tegen den zin van Parlement en Staten, hoe gaarne en op

1) Lamberty, Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII siècle, (2de ed.), I, p. 403 suiv; Legrelle, IV, p. 117 suiv.

2) Vgl. over dit alles Legrelle, IV, p. 146; Lamberty, I, p. 408 suiv.

hoe goede gronden Willem III en Heinsius dit ook hadden gewild. Maar nu de overtuiging van het onvermijdelijke van den krijg eenmaal gevestigd was, nu sedert de verkiezingen van 1698 ¹⁾ de goedgezinde Whigs in Engeland weder de meerderheid in het Parlement hadden en in de Republiek de steun van den handel was verkregen, was de oorlog een voldongen feit en het kwam er op aan wederom zooveel mogelijk geheel Europa tegen Frankrijk in de wapenen te brengen, het liefst door de hernieuwing der Grootte alliantie, die het reeds eenmaal had tegenhouden, versterkt door de opneming van nog andere mogendheden. Van die alliantie zouden de zeemogendheden met den Keizer weder de kern moeten vormen en met hem het Rijk. Het hof te Weenen had den franschen gezant Villars aldaar reeds dadelijk een onvriendelijk gelaat getoond en weldra was hier weder de toenadering tot de zeemogendheden begonnen, die onmiddellijk zoowel te Weenen als te Londen en in Den Haag door vriendschappelijke onderhandelingen werd gevolgd. Den 7^{den} September 1701 werd in Den Haag het verdrag met Engeland en den Keizer geteekend, waartoe uit het eerste een der invloedrijkste Whigs, lord Marlborough, thans bij Willem III in hooge gunst, namens den laatste graaf Goes was overgekomen. Het doel van dat verdrag was ²⁾ den Keizer „une satisfaction juste et raisonnable”, den zeemogendheden „une sûreté particulière et suffisante pour leurs royaumes, provinces, terres et pays de leur obéissance et pour la navigation et le commerce de leurs sujets” te verschaffen; voor het eerste zou de verovering van Milaan en de andere italiaansche landen van Spanje kunnen dienen, voor het laatste die van België als „digue, rampart et barrière” voor de Republiek, terwijl verder de spaansche koloniën als buit voor haar en Engeland waren aangewezen. Bij den Keizer sloot zich de thans tot koning van Pruisen verheven Frederik van Brandenburg aan, benevens de hertogen van Hannover en Lunenburg en de landgraaf van Hessen-Kassel, van wie de eerste, met de engelsche koningsfamilie nauw verwant, ja thans na prinses Anna de toekomstige troonopvolger in het Vereenigde Koninkrijk, de lang begeerde keurvorstelijke waardigheid verkreeg. Ook Frederik IV van Denemarken liet zich vinden tot een subsidieverdrag met de

1) Vgl. Macaulay, Chapter XXIV.

2) Legrelle, IV, p. 170 suiv.

mogendheden. Zweden daarentegen was te veel met zijne noordsche plannen vervuld om ernstig aan medewerking tegen Frankrijk te denken en had nog te veel met Rusland te doen om zijn oude bondgenooten in westelijk Europa krachtdadig te helpen. De zee-mogendheden zelve hernieuwden met elkander het bondgenootschap. Daartegenover kon Lodewijk XIV rekenen op de medewerking van Spanje, benevens van het steeds naar winst begeerige Savoye en het tegenover Habsburg met Frankrijk samengaande Beieren, dat ook op den keulschen bisschopszetel weder een lid van zijn vorstenhuis zag, benevens op de welwillende houding van het zwakke, aan Spanje grenzende Portugal en van de onzijdige italiaansche staten.

Reeds brak de krijg in Italië uit en staken engelsche en staatsche vloeten in zee om de koopvaarders voor fransche kapers en oorlogschepen te beveiligen. Reeds waren de staatsche vestingen door Coehoorn en de zijnen in gereedheid gebracht en de magazijnen gevuld; reeds weerklonken de werven van de maatregelen tot uitrusting van nog meerdere schepen; reeds trokken de fransche troepen Luik, Rijnberk, Neuss, Bonn en andere plaatsen binnen, terwijl de Staten de hunne in het land van Gulik en Keulen zonden; reeds rukten de staatsche legerbenden op naar de Generaliteitslanden om de grenzen te beschermen. De werkelijke oorlog werd intusschen nog niet aangevangen, zelfs niet toen Lodewijk XIV openlijk den zoon van den in September te St. Germain overleden Jacobus II als koning van Engeland, als Jacobus III begroette. Een hevige verontwaardiging maakte zich nu echter van het engelsche volk meester; het eischte wraak voor dezen hoon en de Whigs in het Parlement, bij deze stemming des volks door de nieuwe verkiezingen van 1701 wederom krachtig versterkt ¹⁾, de partij van de protestantsche opvolging in Engeland, toonde zich geneigd tot eene zoo nauw mogelijke aansluiting bij de Republiek. Toen Willem III als gewoonlijk in November naar Engeland terugkeerde, na hier te lande den Staat van Oorlog voor 1702 te hebben vastgesteld, kon hij ook in Engeland ongehinderd en onder krachtige medewerking van Parlement en volk, met hem thans ten volle eensgezind, de vernedering van het trotsche Frankrijk begeerend en hem toejuichend met ongekende sympathie, hem onophoudelijk verzekerd van aanhankelijkheid en trouw, de

1) Vgl. Macaulay, Chapter XXV.

oorlogstoebereidselen voortzetten, die voor den veldtocht van het komende jaar zouden moeten dienen. Nog vóór het einde van 1701 reeds bedreigde de vijand Maastricht en Staats-Vlaanderen en maakte men zich daar gereed een aanval af te slaan.

Zoowel in Italië, waar prins Eugenius van Savoye de Oostenrijkers zou aanvoeren, als in Duitschland, waar aartshertog Jozef en prins Lodewijk van Baden aan den Boven-Rijn, de Pruisen aan den Beneden-Rijn zouden optreden, als in de Nederlanden, waar koning Willem zelf de leiding der engelsch-staatsche troepen in handen zou hebben, als ter zee, waar men Cadix door de verbonden vloot zou trachten te veroveren, wilde men den erfvijand bevechten. Willem III had nog op Het Loo en in Den Haag een en ander met de bondgenooten uitvoerig besproken. Marlborough en Heinsius waren ten volle in al deze plannen ingewijd. Willem III zelf, de veldheer door allen als hun meerdere erkend, zou de groote leider zijn in den laatsten kamp, die Frankrijk moest beletten aan Europa de wet te stellen. Doch hij zou aan dat alles niet meer deelnemen.

Zijn altijd zwakke lichaamsgesteldheid was in de laatste jaren snel achteruit gegaan te midden van het harde krijgsmansleven en de vermoeiende staatszorgen, die vooral in Engeland met groote teleurstellingen gepaard gingen, in die mate zelfs dat hij herhaaldelijk mismoedig van abdicatie had gesproken. Hier te lande drukten hem de zorgen veel minder: zijn vertrouwde staatsdienaren, de trouwe Heinsius aan hun hoofd, leidden de zaken geheel in zijn geest en nergens verhief zich in de laatste jaren meer eene stem van verzet tegen den overmachtigen invloed van den koning-stadhouder. Ook Amsterdam had zich thans geheel voor zijn wil gebogen en liet zich leiden in de richting, die hij aanwees. Zijne zwakke gezondheid was aanleiding geweest tot zijn plan om zijn jongen neef, den zoon van Hendrik Casimir II, prins Johan Willem Friso van Nassau, dien hij tot zijn universeelen erfgenaam had aangewezen, ook tot zijn opvolger in zijne waardigheden, in het bijzonder in het stadhouderschap van Holland en de andere gewesten, te doen verheffen. Hij had nog in den zomer van 1701 de Staten van Holland dienaangaande gepolst maar bij hun blijkbaar geringe geneigdheid om in te gaan op deze plannen, die alle provinciën onder één stadhouder zouden brengen en zoo doende feitelijk op eene monarchie zouden uitloopen, al bleef men den naam eener Republiek nog behouden, had hij, hoewel

onwillig, zijn denkbeeld voorloopig laten varen, waarschuwend, dat het wel eens te laat kon worden. Werkelijk schijnt hij zich zeer zwak te hebben gevoeld, maar men hield dit op zijn verlangen zeer geheim, opdat niet de algemeene staatkunde de gevolgen van de vrees voor zijn sterven zou kunnen ondervinden, wat bij de onderhandelingen van dien tijd van bijzonder veel belang geacht moest worden ¹⁾. Alleen zijn naaste omgeving, zijne beste vrienden waren vol bekommering over zijn toestand, dien hij zelf nauwkeurig kende. In het voorjaar scheen zijn gestel zich eenigszins te verbeteren. Hij begaf zich in de omgeving van zijn paleis te Hamptoncourt, waar hij verblijf hield, als hij zich in Engeland bevond, aan zijn geliefkoosd jachtvermaak, aan het evenzeer door hem zeer hoog gestelde genot van het paardrijden over, in gezelschap meestal van zijn gunsteling uit deze laatste jaren, den jongen baron van Keppel-Pallandt, thans lord Albemarle, die de plaats van zijn ouden vriend Bentinck-Portland tot diens ergernis meer en meer had ingenomen. Doch de beterschap was slechts schijnbaar. Willem III wist van zijne geneesheeren, dat zijn kwaal ongeneeslijk was en dat hij niet lang meer had te leven, eene zekerheid, die hem kwelde bij de gedachte aan de moeilijke tijden, die spoedig zouden volgen. Nooit had hij vrees voor den dood gevoeld maar thans sprak hij met bekommering den wensch uit nog wat te mogen leven ter wille van het hooge levensdoel, dat hij zich had gesteld en dat hij door dezen laatsten grooten oorlog eindelijk hoopte te bereiken: de verzekering van het europeesch evenwicht en van de godsdienstvrijheid in de protestantsche landen.

Daar kwam plotseling een ongeval de lang gevreesde crisis verhaasten en hem ter neder werpen, terwijl hij nog rusteloos bezig was zoowel met de voorbereiding van den krijg als met de regeling der binnenlandsche toestanden van Engeland. Brieven aan Heinsius, besprekingen met Marlborough, met Ouwerkerk en Athlone over de oorlogstoerusting, een boodschap aan het Parlement over de dringend gebleken wenschelijkheid eener nauwere verbinding van Engeland en Schotland zijn de laatste stukken, die zijn eigen onderteekening dragen, kostbare gedenkteekenen van de werkzaamheid

¹⁾ Vgl. over zijn laatste dagen het slot van Macaulay's meesterwerk.

van een grooten geest, die de meest uiteenlopende belangen en onderwerpen met genialen greep omvatte.

Op den morgen van den 4^{den} Maart 1702 reed hij te paard in het park van zijn lustslot, toen zijn ros struikelde over een molshoop. De koning viel en brak zijn sleutelbeen. Het been werd onmiddellijk gezet en de lijder werd met een koets naar het kasteel gebracht maar door het schokken van den wagen brak het been nogmaals en uitgeput kwam hij in de slaapkamer, die hij niet levend meer verlaten zou. Zijn verzwakt lichaam was tegen het op zich zelf onbetekenend ongeval niet bestand. Hij zonk eenige dagen lang steeds dieper ineen, nog op het allerlaatst de behandeling der staatszaken parend aan vrome overpeinzing, door Burnet geleid. Tot op het laatst bleef zijn sterke geest helder, zijn denken gewijd aan het groote doel zijns levens. Zijn sterfbed werd omringd door de invloedrijkste engelsche staatslieden, van wie hij een voor een met vriendelijke woorden afscheid nam, hen dankend voor hunne medewerking en hun aanbevelend zijn werk voort te zetten. Maar ook hollandsche vrienden waren in deze oogenblikken bij hem, zij, die door de innigste banden van persoonlijke vriendschap aan hem verbonden waren. Keppel kwam uit Den Haag terug, juist bijtijds om zijne laatste aanwijzingen te hooren; Ouwkerk mocht een laatste woord van dank van zijne lippen opvangen; Bentinck, nog inderhaast op zijn verlangen toegeschoten, ontving zijn laatsten handdruk en hoorde de laatste fluisterende klanken uit den mond van zijn ouden vriend, die hem op zijn sterfbed de hand der verzoening had geboden.

Zoo is de groote Willem van Oranje in den morgen van den 19^{den} Maart te midden der zijnen bezweken. Op zijn borst vond men in een stuk zijden lint een gouden ring en een haarlok, teedere herinnering aan koningin Maria, de trouwe echtgenoot, die zijne moeilijkste, tevens zijn schoonste jaren met hem had doorleefd — treffend bewijs van wat er werkelijk was omgegaan in dat oogenschijnlijk koele gemoed.

Met zijn dood, met het heengaan van den laatsten rechtstreekschen mannelijken nakomeling uit het Huis van Oranje eindigt eene periode in de geschiedenis van ons volksbestaan, een tijdperk van roem en aanzien, dat door geen ander in de geschiedenis van ons volk wordt overtroffen, behalve door dat hetwelk er onmiddellijk aan voorafgaat. En op iedere bladzijde van het geschiedverhaal, dat deze beide tijd-

perken behandelt, staat de naam van een der beide groote mannen, aan wier leiding de nederlandsche staat zich in die jaren had toevertrouwd: Johan de Witt en Willem III, beiden op hunne wijze medewerkend aan het geluk hunner landgenooten, beiden met vaste hand het schip van staat sturend door de branding van het staatkundig leven, langs de klippen van binnen- en buitenlandsche politiek. Johan de Witt en Willem III, de man van den aristocratischen regeeringsvorm en de man van de feitelijke monarchie, de man van het engere staatsbelang der Republiek en de man van wereldomvattende staatkundige en godsdienstige idealen, hebben beiden de hoogste aanspraak op de dankbaarheid van het nederlandsche volk, dat met den een streed voor de belangen van handel en welvaart, met den ander voor de hoogere belangen van staatkundige en godsdienstige vrijheid en in beiden de vertegenwoordigers erkent van echt-nederlandsche beginselen en gedachten, de groote staatslieden van de schitterendste dagen, die het ooit heeft gekend. De staatkunde heeft hen tegenover elkander gesteld als persoonlijke vijanden, zij heeft den een na een schitterenden levensloop in de kracht zijner jaren doen vallen als het slachtoffer eener ontzinde volksmenigte, den ander verheven tot de hoogste waarigheden, waarvan zijne kindsheid had kunnen droomen. Meer dan twee eeuwen zijn verlopen, de partijen, aan wier hoofd beiden hebben gestaan, zijn verdwenen en het volk van Nederland plaatst in zijne herinnering den grooten raadpensionaris naast den grooten Oranjevorst als de vertegenwoordigers van het roemrijkste deel zijner geschiedenis. Wat prins Willem, zijn beide uitstekende zoons en Oldenbarnevelt hebben voorbereid is onder De Witt en Willem III tot rijpheid gekomen en niet alleen Nederland maar de geheele wereld heeft aan beiden den tol eener ongeveinsde bewondering betaald, in weerwil van alles wat in hun eigen tijd en later jaren zoowel tegen hunne persoonlijke hoedanigheden als tegen de strekking hunner denkbeelden in het midden is gebracht. Onder de groote mannen, die de wereldgeschiedenis kent, wordt aan hen zonder aarzelen eene plaats ingeruimd, niet het minst omdat zij de uitstekende vertegenwoordigers zijn van een grootsch tijdperk in de geschiedenis van hun volk.

HOOFDSTUK V.

DE NEDERLANDEN OP HET EINDE DER 17de EEUW.

In den regel wordt het tijdvak van Willem III reeds in de meeste opzichten als een tijdvak van verval voor de Republiek beschouwd, van inwendig verval ten minste, al scheen naar buiten de glans van De Witt's tijd nog behouden, ja overtroffen, nu Willem III, koning van Engeland en stadhouder der meeste gewesten van de Republiek, haar lot bestuurde en haar onder Europa's mogendheden eene schitterende rol deed vervullen.

In sommige opzichten is onmiskenbaar achteruitgang waar te nemen, een achteruitgang, die blijkbaar samenhangt met het verdwijnen van het in het gevaar gestaalde geslacht, dat nog den grooten vrijheidskrijg had medegevochten of ten minste in zijne jeugd had aanschouwd. De gedachte aan gevaar voor de onafhankelijkheid was thans geweken. Van het nauw verbonden Engeland was voor langen tijd niets te vreezen, tenzij scherpe maar in weerwil van de klachten vredelievende mededinging op handelsgebied; Frankrijk was door de langdurige oorlogen van Lodewijk XIV uitgeput en kon door het verbonden Europa in toom gehouden worden, nu Engeland het niet langer rechtstreeks of zijdelings steunde; Zweden was ten gevolge der binnenlandsche toestanden krachteloos evenals Denemarken; de Keizer had de Republiek meer noodig dan zij hem; het overige Europa kon zich met haar niet meten. Als zij voortaan oorlog had te voeren, streed zij niet meer voor haar bestaan, zelfs niet meer voor het behoud van wat zij had, maar alleen tegen betrekkelijk ver verwijderde gevaren van staatkundigen of economischen aard. De burger der Republiek kon over het algemeen gerust zijn en rustig genieten van het verkregene zonder al te veel moeite te doen om het te vermeerderen of te behouden. Welk volk bezwijkt niet voor zulk eene verleiding? Welk volk ziet niet

onwillekeurig zijn energie, zijn eenmaal door dagelijkschen strijd gestaalde kracht dalen in dagen van zegepraal en genot?

Met name valt achteruitgang waar te nemen op het gebied van kunst, letteren, wetenschap, zeden. Het is waar, men kan niet verwachten, dat ieder tijdvak Rembrandts en Halsen, Vondels en Hoofts, Huygensen en Heinsiussen oplevert. Maar hoe ver staan niet De Baen, de beschermeling van prins Johan Maurits en den Grooten keurvorst, en Arnold Boonen, die van verschillende duitsche vorsten, de gezochte en bewonderde portretschilders der aanzienlijken van de laatste jaren der eeuw, van Rembrandt's en Hals' leerlingen? hoe ver niet Dusart van zijn leermeester Ostade, de hoog-akademische Gerard de Laresse, de leider eener talrijke schilderschool, de in zijn tijd hoog vereerde schilder van schoorsteenstukken en plafonds, van de geniale vertegenwoordigers van het vorige geslacht? Toch zijn er nog enkele groote namen te noemen. Ludolf Backhuysen herinnert in zijne schilderijen van de zee nog aan de Van de Veldes, waarvan de jongste zijn roemrijke tijdgenoot en misschien de grootste van dit geslacht van zeeschilders is geweest; Huchtenburgh weet nog in navolging van Wouwerman het slaggewoel der fransche oorlogen gelukkig te treffen; Rachel Ruysch munt uit als bloemenschilderes en weet de zachte tinten der vaderlandsche vruchten uitstekend weer te geven — maar Willem van Mieris, de fijne kunst van zijn vader Frans nog verfijnd, komt tot eene gelikte vormkunst, waaruit alle ziel verdwenen is, gelijk Godfried Schaleken Dou's kunstige lichteffecten door nog gezochter lichtschijnsels zoekt te overtreffen, en de zoons van Gaspar Netscher evenaren hun vader evenmin. In de graveerkunst gelijk in de schilderkunst is het de tijd der epigonen, onder welke nog een enkele der oude helden vereenzaamd rondwaart. Onder deze laatste is Jan Luyken als graveur et etsen nog geheel de evenknie van de groote kunstenaars met de graveer- of etsnaald der vorige periode; zijn tallooze voortreffelijke teekeningen en etsen, zijn uitmuntende illustratiën van boeken en boekjes geven getuigenis van zijn liefelijk talent. Een Romein de Hooghe, onnauwkeurig teekenaar, verward van voorstelling, pornograaf en verluchter van schotschriften, waarmede hij zijne graveerstift in dienst eener staatkundige partij stelde, is overigens een der meest geliefde graveurs van het tijdperk naast Arnold Houbraken, de veelzijdige, nauwkeurige, geleerde maar weinig waarlijk artistieke schilder, graveur,

etser, letterkundige. De laatste leeft vooral in de herinnering door zijn Groote Schouburg der Nederlandsche kunstschilders en schilders, dat naast Lairese's Groot Schilderboek „waarin de schilderkunst in al haar deelen grondig wordt onderwezen, ook door redeneeringen en prentverbeeldingen verklaard”, getuigenis geeft van den meer geleerden dan artistieken geest van zijn tijd. En zoo is het op ieder gebied, waarop nog voor het midden der eeuw groote namen waren te noemen: geen bouwmeesters, geen beeldhouwers van beteekenis, behalve de oudere Xavery, van wien allerlei huizen en buitenverblijven uit dien tijd, vooral te Leiden en Utrecht en aan de Vecht, werken bezitten. Niet, dat er niet veelbezochte schilderscholen in bijna alle steden kunnen worden aangewezen of dat de kunst in het algemeen bij de bevolking geen waardeering vond: geen hollandsche stad van beteekenis nog, of zij had haar ijverig en talrijk St. Lucasgild; geen patricische woning, of haar eigenaar stelde er prijs op haar met kunstgewrochten van allerlei aard te versieren; geen buitenverblijf, of het had tuinbeelden, kunstig gebouwde grotten en priëlen, fraai bewerkte waterbekkens te vertoonen; geen burger- of boerenhuis, dat niet, als vroeger, zoo niet oorspronkelijke dan toch nagebootste kunstwerken kon laten zien; geen gevel van een eenigszins welvarende burgerwoning, of een liefst aanzienlijk getal versierselen in hout of steen trok de aandacht van den voorbijganger. Maar dat alles was slechts de nabloei van den grooten tijd, en zoowel de kunstwerken binnen- als die buitenshuis kenmerkten zich door navolging en overlading, teekenen van verval op kunstgebied.

En zoo was het ook in de letteren. Het amsterdamsche „voortreffelijk kunstgenootschap” Nil Volentibus Arduum zwaaide op dit terrein meer en meer den scepter onder leiding van Pels en Meijer „de spraak opbouwend” volgens „na lang overleg gevonden regelen” en strevend naar „zoetvloeyende” verzen, „verschaavend”, wat scheen aan ruwheid te lijden. „Elk woord zy menigmaal verbeterd en verschrapt, versmeed, veranderd en 't onnoodige uitgekrabt”, werd de richtsnoer in proza en poëzie. Het tooneel moest uitsluitend „opleiden” tot „burgerlijke deugd” en naar het fransche voorbeeld „stichtend, kunstig, na de regels” worden ingericht; het door de Franschen „gebaande pad” moest den weg wijzen. Geen „eigen vinding” meer, geen „bijbelstoffen” of nieuwere toestanden moesten meer worden voorgesteld, opdat niet werd getreden op het terrein der Kerk en

de oude vijandin werd verzoend met wat er op de planken geschiedde 1). Vondel en Hooft hebben afgedaan, Bredero en Jan Vos worden „te wild” bevonden, Oudaen en Antonides van der Goes vinden evenmin genade in de oogen der eigenwijze bedillers en aanmatigende pedanten. Het fransche drama overwon ook de spektakelstukken van den laatsten tijd; het tooneel zoowel in de hoofdstad als elders leefde van vertaling en navolging der veelbewonderde stukken van Corneille, Racine en de hunnen. En met het blijspel ging het weinig beter, al bleef dit uitteraard meer nationale kleur behouden 2). Asselijn's zedeschilderingen, waaronder zijn Jan Klaaszen nog steeds toeschouwers trekt, verheffen zich boven het gewone peil der door het „bentgenootschap” goedgekeurde „volgeestige” navolgingen van Molière en andere fransche auteurs. Met de lyriek en het epos was het bij het kunstmatig dooden van alle onafhankelijk talent feitelijk gedaan, al schoten de rijmelaars als paddestoelen uit den grond op in de schaduw der dichtgenootschappen, die zich — opvolgers der oude rederijderskamers en met al hare gebreken behept — in bijna alle steden vormden; slechts de didactiek vierde in deze omstandigheden hare dorre triomfen.

Bijna geen dichter, geen vers uit dezen laatsten tijd heeft aanspraak op vermelding, waar men van werkelijke kunst spreekt; de klassiek-gevormde hopman Broekhuizen heeft op het einde der eeuw behalve in latijnsche ook in nederlandsche verzen zijn ongemeen talent weten te uiten in een taal, die aan Hooft herinnert, maar is geëindigd in vrome doch weinig dichterlijke overpeinzing; Jan Luyken, die ook een fijngevoelend dichter was, gaf in 1671 een liefelijken bundel minnedichten in zijn „Duytse lier”, maar ook hij trok zich in zijne latere levensjaren uit de wereld terug en wijdde zich geheel aan stichtelijke overpeinzing en stichtelijke poëzie, waarin hij op verre na niet de kunsthoogte bereikte, waarvan de genoemde bundel getuigt. Met hen beiden zijn de laatste dichters der groote periode genoemd, de laatsten, die nog in den kring van Oudaen en Vollenhove en Antonides van der Goes bewonderend tot de grijsheid van Vondel hadden opgezien. De geleerde David van Hoogstraten, die als proreector aan de latijnsche school te Amsterdam de oudere dichters en jongste dich-

1) Jonckbloet, *Gesch. der nederl. letterk.*, XVII^{de} eeuw, II, blz. 416 vlg.

2) Kalf, *Litteratuur en tooneel te Amsterdam in de 17de eeuw*, blz. 268 vlg.

terlingen der laatste kwarteeuw van nabij had gekend, met hen allen had verkeerd en zelf middelmatige verzen maakte, heeft aan velen zijner oudere en jongere tijdgenooten den dienst bewezen hunne nalatenschap te verzamelen en zijne herinneringen aan hen op te teekenen; als doodgraver der nederlandsche letteren van den grooten tijd heeft hij geen geringe verdiensten, maar tevens is hij de wegbereider voor de wetenschappelijke beoefening der nederlandsche taal, die thans eigenlijk haren aanvang neemt — een verschijnsel, dat misschien verband houdt met den achteruitgang van het letterkundig talent en ook bij andere volken, in andere perioden kan worden opgemerkt gelijk wij het ook voor dezen tijd bij de schilderen graveerkunst konden opmerken. Met Lairesse en Houbraken staat hij op dezelfde lijn.

In de wetenschap staat het iets beter. Van de geniale Heinsiusen en Vossiusen was men reeds een weinig gedaald tot Graevius, Gronovius en Burmannus, van Voetius en Coccejus tot den jongeren Jacobus Trigland en Frederik Spanheim, van De Groot tot Graswinckel. Thans voerden in de theologie A Marck, de schrijver van het veelomvattende handboek „Merck der Godgeleerdheid”, en de zachtmoedige middenmannen Vitringa te Franeker en Witsius het woord; de bekende jurist Gerard Noodt ontving den lof „alleen onder de vaderlandsche juristen ook letterkundige te zijn”; de even befaamde verklaarder der Pandecten Johannes Voet was weinig meer dan een uitstekend verzamelaar van „wat voor hem was gedacht en uitgesproken”, maar boven hen beiden stond ongetwijfeld de in 1694 gestorven beroemde franeker hoogleeraar Ulric Huber, na De Groot de eerste kenner van staats- en volkenrecht ten onzent, dat hij in zijn werk „De jure civitatis” op uitnemende wijze behandelde; Antonius Matthaeus, de derde van dien naam uit een geleerd juristengeslacht, was ook allereerst een verzamelaar en uitgever van oorkonden en kronieken, een compiler; Jacobus Perizonius, de groote kenner van oude geschiedenis, waarop hij eene verstandige kritiek toepaste, had de scherpe tekstkritiek laten varen. Leeuwenhoek, de eenvoudige kamerbewaarder der delftsche heeren schepenen, zette op hoogen leeftijd nog zijne studiën over de „verborgenheden der natuur” voort en wekte de verbazing van Europa door zijne verrassende ontdekkingen omtrent de „onzigtbare geschapene waarheden” der kleine dieren-, planten- en delfstoffenwereld, die zijn mikroskoop, de op-

volgster der brillenglazen, hem deed ontdekken; Christiaan Huygens, „summus Hugenius”, zag de laatste jaren vóór zijn dood in 1695 door melancholie beneveld. In het algemeen echter was de tijd der oorspronkelijke vernuften voorbij en die der verzamelaars¹⁾, der compilatoren, der handboekenschrijvers aangebroken. Ook op het gebied der geschiedenis, waar Gerard Brandt in de rusteloos verzamelende oudheidsnuffelaars Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling zijne opvolgers vond en de beschrijving der groote daden van het voorgeslacht plaats maakte voor topographische, genealogische en oudheidkundige verhandelingen. Alleen de geleerde uitgeweken Hugenoot Basnage, predikant achtereenvolgens te Rotterdam, Leiden en Den Haag, hield nog de eer der beschrijvende geschiedkundige studie in letterkundigen vorm hoog. Op het gebied der geneeskunde maakten zich nog Charles Drelincourt en Goverd Bidloo niet minder als geleerden dan als practische geneesheeren bekend. Te Groningen gelukte het den vermaarden baselschen wiskundige Johannes Bernoulli, den uitvinder der integraal- en differentiaalrekening, uit Halle aan de hoogeschool te verbinden. Onze universiteiten bezaten zoo nog enkele uitstekende leerkrachten, hoogleeraren uitmuntend in algemeene kennis en wetenschappelijken zin, zoodat ook in dit tijdperk vele buitenlanders hierheen kwamen om het voortreffelijke onderwijs te genieten, maar de hooge glans der nederlandsche wetenschap was merkbaar verbleekt.

Die buitenlanders werden nog steeds getroffen door de eigenaardige karaktertrekken van het nederlandsche volk, maar toch ontging hun niet het langzaam verval der nationale deugden, der nationale gebruiken, vooral bij den hoogeren stand, maar ook reeds bij de vermogende burgerklasse. Ongetwijfeld drongen fransche mode, fransche dracht, fransche zede, fransche taal hier te lande meer dan ooit zegevierend binnen, „niet het minst ook tengevolge van de vestiging der talrijke Refugiés. Vooral de adel, zegt een buitenlandsch reiziger, „tracht de Franschen na te volgen in houding, kleeding, taal, tafelgebruiken en omgang met vrouwen”²⁾, en ook in het leger was een dergelijke neiging duidelijk te zien. De een-

1) Vgl. over de hollandsche verzamelaars van dien tijd de tallooze gegevens in de Merkwürdige Reysen van den duitschen reiziger Uffenbach, Bd. II en III.

2) A voyage to Holland, in Harleian Miscell., IX, p. 543.

voud in kleding en woning, die eenmaal in het oog van buitenlandsche reizigers de kracht der natie had uitgemaakt, ging langzamerhand te loor; men stelde hooger eischen aan het leven en trachtte deze zooveel mogelijk te bevredigen; vooral de jongere generatie kenmerkte zich daardoor meer dan vroeger was geschied. En overal was het weelderige Frankrijk het voorbeeld, waarnaar men zich richtte.

Bij het toenemen van het nationaal vermogen, bij het vermeerderen van het aantal renteniers in den lande, die leefden van het door hen of hunne ouders verworven kapitaal, moest deze neiging allengs schade doen aan de nationale kracht, al bleef de welvaart nog op een aanzienlijke hoogte.

Dat zij dit bleef, was voor een groot deel toe te schrijven aan den bloei van handel en nijverheid, waarin nog geen teruggang viel op merken. Een zeer bedenkelijk verschijnsel was daarbij intusschen de toenemende actiehandel, voornamelijk in de aandelen der Oost- en Westindische Compagnieën, die meer dan eenige andere bij de wisselende naar Europa overgebrachte ladingen aan wisseling onderhevig waren. Reeds sedert het eerste kwartaal der eeuw was beursspel te Amsterdam gebruikelijk geweest en de scherpe verschillen in de prijzen der staatsobligatiën in 1672 en volgende jaren hadden dat zeer bevorderd. Vooral de „portugeesche joodsche natie” te Amsterdam liet zich veel met dezen obligatiën- en actiënhandel in, maar ook andere ingezetenen en vele buitenlanders namen er aan deel. De actiën gingen van hand tot hand, dikwijls op levering na maanden en maanden, en men zag dagelijks de nadeelen van het beursspel in de plotselinge wisselingen der fortuin, die reeds in hooge mate dezelfde verderfelijke gevolgen hadden als in lateren tijd 1).

Maar die actiehandel had te Amsterdam op verre na den warenhandel nog niet verdreven, al leverde hij ook daarvoor ernstig gevaar op. Een fransch schrijver²⁾ uit de laatste jaren der eeuw

1) Vgl. over een en ander thans de belangrijke in allerlei fransche tijdschriften verspreide artikelen van den jongen franschen econoom Sayous, die het beursspel in de Republiek nauwkeurig uit de bronnen bestudeerde. Over 1688 leveren de pamfletten voor en tegen het plan van Muys van Holy over belasting der actiën veel bijzonderheden.

2) (P. D. Huet), *Mémoires sur le commerce des Hollandais* (1716 uitgegeven maar reeds vóór den vrede van Rijswijk geschreven). Het bijzonder merkwaardige boekje steunt op officiele stukken en op mededeelingen van ervaren kooplieden hier te lande.

geeft een overzicht van de toenmalige nederlandsche scheepvaart en handelsbeweging, dat getuigt van de grootsche ontwikkeling, waarop deze ook in die jaren nog konden bogen. Nog altijd kon daarvan gezegd worden, dat de hollandsche handel „den ganschen aardbodem omvatte” en den grondslag uitmaakte van de beteekenis van de Republiek als mogendheid, zoo weinig evenredig aan de uitgebreidheid van haar grondgebied en het aantal harer burgers.

De hollandsche handel was nog steeds slechts voor een betrekkelijk gering gedeelte onmiddellijke uitvoerhandel van hollandsche produkten; ook nog in dezen tijd waren de Hollanders zoowel voor Noord- als voor Zuid-Europa, voor Zuid-Amerika, West-Afrika, Zuid-Azië en Japan de groote vrachtvaarders. Een Engelsch econoom van dezen tijd berekent alleen den hollandschen uitvoerhandel, d. i. dien van uit Holland uitgevoerde eigen of vreemde artikelen, op 144 mill. gulden 's jaars, wat intusschen niet anders dan ruwe schatting kan zijn ¹⁾.

De handel omspande werkelijk een groot deel van den aardbol en dient nader te worden beschreven voorzoover de verschillende streken betreft, die hij binnen zijn gezichtskring had getrokken.

De handel op Rusland werd ten deele over Archangel, ten deele over Lijfland gedreven. Naar Archangel gingen jaarlijks twee eskaders, het eerste in Juni van 5 of 6, het tweede in Juli van meer dan 30 schepen van 2 tot 400 ton, om er op de beroemde archangelsche Augustusmis, de markt van Noord-Rusland, handel te drijven in linnen en zijden stoffen, lakens, bevervellen, papier, tafelgerei, wapenen, kruid, zwavel, metalen, wijnen, zuidvruchten, specerijen, haring, loodwit, verfstoffen, reukwerken, kant, paarden, gouddraad, gemunt goud en zilver. De engelsche en fransche concurrentie had hier bijna geheel opgehouden; de Engelschen kwamen er nog slechts met vier of vijf schepen 's jaars ten gevolge van de handigheid der Hollanders om de russische edelen door geschenken te winnen en zich bij hunne aanbiedingen te richten naar de behoeften der inwoners, die zij nauwkeurig trachten na te vorschen, terwijl zij hunne concurrenten met succes door blauwboekjes en spotprentjes belachelijk wisten te maken. Amsterdam dreef dezen handel zoo goed als alleen. Die over Lijfland ging in hoofdzaak over Reval en Narva, toen nog

1) Pringsheim, Beiträge, S. 10.

in het bezit der Zweden, op Nowgorod, de groote markt van Midden-Rusland, en Pleskow, ook over Riga en Pernau, naar welke haven jaarlijks ongeveer 60 houtschepen voeren. Behalve hout, vooral masthout en vathout, werd hier vooral koren en hennep uitgevoerd, benevens russische runderhuiden voor de fijne lederbereiding, russisch en siberisch bont, kaviaar, vet en was, welke laatste artikelen in groote hoeveelheden op hollandsche schepen naar Frankrijk en de landen aan de Middellandsche zee werden gebracht, het was ook naar de spaansch-amerikaansche koloniën, waar voor kerkelijke doeleinden veel van dat artikel gebruikt werd.

In Noorwegen overtroffen de Hollanders de andere natiën in de beteekenis van hunnen handel; zij waren er de groote aanvoerders van alles wat het arme land noodig had en brachten er in de eerste plaats hout, bovendien ijzer, koper, pek, dierenvellen, potasch, vet, gedroogde visch uit mede. Meer dan 300 schepen van 4 à 500 ton met 10 à 12 matrozen dreven dezen handel, waarvan de steden en dorpen van Noordholland en Friesland de hoofdzetels, Bergen en Drontheim de eindpunten waren.

De buitenlandsche handel van Denemarken was gering maar de Hollanders dreven toch nog een belangrijken korenhandel op Laaland en ossenhandel op Jutland, van waar de dieren nog altijd naar de vette hollandsche weiden werden overgebracht om vetgemest te worden; de vroeger aanzienlijke roggebouw van Seeland was bijna geheel te niet gegaan: het eiland leverde nauwelijks genoeg graan voor het onderhoud der bewoners. Veel belangrijker was de handel met Zweden, waaruit de Hollanders specerijen, zout, wijnen, laken en zijdestoffen, suiker enz. haalden en daarvoor voortreffelijk koper, ijzer, staal, wapenen, lood, teer, pek, masthout, vooral dennenbalken uitvoerden; de Hollanders waren geheel meesters van den koperuitvoer en geldschietters van de mijneigenaren; vooral Amsterdam trad daarbij weder op den voorgrond. Het handelsverdrag van 1679 verzekerde hier den steeds door de Hollanders in hun verkeer met andere volkeren nagestreefden regel: vrij schip, vrij goed, ook voor oorlogstijd 1). De overige Oostzeekusten, van Pommeren tot Lijfland, leverden weder in hoofdzaak granen, hout, was, honig, potasch, lederwerken, bont, hennep, salpeter, vet, wol, linnen enz., wat alles

1) Pringsheim, Beiträge, S. 23.

daarheen langs de groote rivieren gevoerd werd, ook uit Brandenburg, Silezië, Polen en Litthauen. Alle Oostzeehavens hadden in dien handel, door Engelschen en Hollanders gevoerd, haar aandeel, maar Dantzig, Koningsbergen en Pillau het meest, vooral het eerste met zijn reusachtige korenmagazijnen, die het maakten tot den „graanzolder” van het Noorden. Ingevoerd werden hier, behalve de bovengenoemde invoerartikelen, ook papier, olie, verfhout, zout enz. Voor den handel op Koerland alleen dienden jaarlijks 20 of 25 schepen; de graanhandel in het algemeen hield er nog altijd 7 à 800 bezig; de houthandel volgde daarop in beteekenis, want niet alleen de beroemde zaansche werven maar ook die van Frankrijk, Spanje en Italië werden door de Hollanders van hout voorzien gelijk zij die landen ook voorzagen van bont, kaviaar, honig, was, hennep, linnen enz. uit deze streken. Zij dreven zelfs met eenige schepen onmiddellijk handel van Archangel op Livorno en Venetië gelijk zij den tusshenhandel tusshen de Oostzeehavens bedienden, wat evenwel bij de toenemende eigen ontwikkeling der Oostzeesteden steeds minder werd. In het algemeen gaven zij zich de grootste moeite om den handel van het Noorden zooveel mogelijk in handen te houden, zooals blijkt uit de oprichting van directiën voor den „oosterschen” handel te Amsterdam en Hoorn in 1689 1), en vooral om te beletten, dat de bewoners der Oostzeekusten zelf dien handel gingen drijven. De hollandsche rijksdaalder was dan ook voor dezen tijd nog de gewone handelsmunt in het Noorden en werd daar zelfs in aanzienlijke hoeveelheden ingevoerd.

De duitsche handel ging voornamelijk langs de groote rivieren van de Maas tot de Elbe. Het bedrijvige Hamburg, „klein Amsterdam”, had daarin een voornaam aandeel wegens zijne voortreffelijke ligging als uitvoerhaven voor Neder-Duitschland; het had veel welvaart genoten in de groote oorlogen, die den handel der Republiek jaren achtereen benadeelden, en tijdelijk veel van dien handel tot zich getrokken. Maar de Hollanders waren toch nog weder de voornaamste handelaars ook hier en kwamen de Elbe zelfs tot Maagdenburg op. Ook Bremen had een levendigen handel in hout en bier, welke laatste artikel door de Hollanders tot naar Indië werd vervoerd. Emden was de uitvoerhaven voor op hollandsche

1) ib. S. 28.

schepen naar de Republiek verscheepte oostfriesche ossen en paarden, westfaalsche hammen, hout en linnen uit Munster en Paderborn. De Rijnhandel der Hollanders was zeer aanzienlijk; zij voerden wijn, hout, kanonnen en kogels uit en voorzagen geheel West-Duitschland van specerijen, haring, suiker, kaas en voortbrengselen van allerlei nijverheid; Keulen en Frankfort waren hier nog altijd de voornaamste markten, waar in- en uitvoer elkander ontmoetten langs Main en Moezel tot Frankenland en Lotharingen toe. Langs de Maas ging het handelsverkeer met Luik en Aken, waar metaalwaren en steenkool de voornaamste uitvoerartikelen uitmaakten en specerijen benevens zijde en wollen stoffen werden ingevoerd.

De spaansche Nederlanden waren commercieel geheel afhankelijk van de Republiek, vooral door de sluiting van de Schelde en de wateren, die op Gent en Brugge uitliepen. Deze beide plaatsen met Antwerpen en Mechelen waren de hoofdmarkten voor den handel in de artikelen, die men in het Zuiden noodig had; de uitvoer, ook geheel in hollandsche handen, beperkte zich tot kant, garens, hennep, tapijtwerken en rijsselsch batist. Een kleine eigen handel tusschen Oostende en Cadix was het treurig overschot van de vroegere groote handelsbeweging dezer verarmde landstreek.

Engeland had sedert de Navigatie-acte zoo goed als geheel zijn eigen uitvoer en invoer in handen, ook wat zijn amerikaansche koloniën betreft; alleen specerijen, waarvan de Oost-Indische Compagnie immers het monopolie bezat, werden nog oogluikend door hollandsche schepen aangevoerd. Daarentegen hadden de Engelschen te Dordrecht hun laken- en wolstapel en voerden veel lood, tin en koren benevens engelsche koloniale waren naar Amsterdam uit. De Schotten hadden hun stapel te Veere en brachten daar steenkool, wol en huiden aan. De Hollanders konden hieraan niets veranderen, want hunne ligging noodzaakte hen de Engelschen, die het Kanaal beheerschten, te vriend te houden, maar de vriendschappelijke verhouding van den laatsten tijd bracht er voor hen eenige verbetering in, vooral in oorlogstijd, wanneer Engeland de hulp der Hollanders meer dan ooit noodig had¹⁾. De uitvoer naar Engeland bedroeg in deze jaren omstreeks 6 mill., de invoer uit Engeland daarentegen

¹⁾ Vgl. Pringsheim, Beiträge, S. 11 ff.

ongeveer 18 mill., waarbij men echter de aanzienlijke smokkelarij in aanmerking moet nemen 1).

De vroeger zoo aanzienlijke handel met Frankrijk was sedert de belemmeringen, na 1648 wegens staatkundige verschillen hier den hollandschen handel in den weg gelegd, zeer afgenomen 2). Tot dien tijd toe waren de Hollanders de groote handelaars ook hier: hunne schepen vulden de fransche havens; zij voerden tal van belangrijke koopwaren in en werden door allerlei voordeelige tractaten beschermd. Naar Normandië alleen gingen jaarlijks 200 000 „quarteelen” traan, naar Rouaan 800 lasten haring; zeep, geraffineerde suiker, zout, laken, porselein werden bijna uitsluitend van Holland uit betrokken. De Republiek betrok wederkeerig omstreeks 1658 volgens het getuigenis van den gezant Boreel jaarlijks voor 35 millioen livres aan fransche artikelen, vooral kleeding, spiegels, meubels, wijnen; alleen uit de streek tusschen La Rochelle en Oléron werd jaarlijks lading voor 5 of 600 schepen gehaald. In 1662 regelde een handelsverdrag de reeds door een begin van moeilijkheden verstoorde wederzijdsche verhoudingen op bevredigende wijze maar vijf jaren later begon de fransche regering opnieuw zware lasten op den hollandschen handel te leggen, hetgeen weldra scherpe tegenmaatregelen door belasting van fransch fabrikaat, met name van wijn en brandewijn, van hollandschen kant uitlokte. Bovendien verliepen sommige takken van nijverheid uit Frankrijk naar de Republiek, vooral sedert de vervolging der Hugenoten. Zoowel de fransche handel als de fransche nijverheid leed ernstig onder een en ander, want de Hollanders gewenden zich de vroeger uit Frankrijk betrokken artikelen van elders te halen of hadden door de vestiging van allerlei fransche nijverheid — zijde-, brocaat-, honden-, papierfabricage — ten hunnent weinig behoefte meer aan fransche artikelen. Toen kwam de oorlog van 1672 tot 1678, die allen wederzijdschen handel vernietigde. En na den vrede van Nijmegen bleek het, zooals gewoonlijk, niet zoo gemakkelijk den handel weder op de oude wegen te lokken, nu hij eenmaal nieuwe had gevonden, zoodat nog in 1680 de fransche handelswaren te Amsterdam meer verlies dan winst opleverden. Men begon dan ook spoedig in Frankrijk weder tot belasting van den hollandschen handel te neigen

1) *ib.*, S. 16.

2) Zie boven, blz. 114.

maar het gevolg was nog meerdere stilstand. Toen volgde de nieuwe staatkundige spanning en de oorlog van 1688, die opnieuw allen handel met Holland deed verloopen; en toen eindelijk de vrede van Rijswijk gesloten was, bleek het, dat het nog minder gemakkelijk dan vroeger zou gaan de oude betrekkingen te hernieuwen, vooral toen weldra de nieuwe moeilijkheden de kansen op een derden grooten oorlog deden rijzen. De handel met Frankrijk beteekende dientengevolge omstreeks 1700 weinig meer.

Spanje daarentegen begunstigde sedert den vrede van Munster den hollandschen handel zeer en de ongunstige staatkundige verhouding dezer mogendheid tegenover Frankrijk deed een groot deel van den fransch-spaanschen handel in hollandsche handen overgaan. Er waren geen havens aan de spaansche kust, waar men geen hollandsche schepen vond, terwijl alleen engelsche mededinging het dezen lastig maakte. Cadix was hier de groote handelshaven, waar de indische en amerikaansche waren werden aangevoerd en aanstonds in gereedliggende hollandsche en engelsche schepen overgeladen: goud en zilver, paarlen en edelgesteenten, verfstoffen en kina, vanille, tabak, cochenille, lederwerken, fijn hout uit Amerika werden van daar naar geheel Europa uitgevoerd. Bovendien leverde Spanje zelf fijne wol, de vruchten van Malaga, de wijnen van Xeres, Malaga en Alicante, de oliën van Sevilla en Majorca, het zout uit Cadix en Yvica, het ijzer en staal uit Biscaye en Navarre, de zeep van Alicante en Cartagena. Hoe groot het belang der Hollanders bij den spaanschen handel geworden was, blijkt uit het feit, dat vóór 1688 3000, maar in 1691 16 000 vaten spaanschen brandewijn werden uitgevoerd wegens gemis van den franschen brandewijn. De vaart op Cadix en terug alleen hield jaarlijks 30 groote schepen bezig. Een belangrijk handelsartikel waren verder de negers voor de amerikaansche plantages; deze handel, hoewel eigenlijk verboden voor andere natiën evenals alle verdere handel op de spaansche koloniën, was zoo goed als geheel in hollandsche handen en leverde aanzienlijke winsten op. De invoer in Spanje van specerijen, lakens, kleederen, zijdestoffen, messen, hout, geneeskundige kruiden, touwwerk, teer, pik, papier, haring, boter, granen was eveneens bijna geheel in hollandsche handen.

Sedert den vrede met Portugal in 1661 was de handel ook op dit land vrij aanzienlijk geworden en hadden de Hollanders den franschen handel in wijn en zaadvruchten te Lissabon en Oporto geheel

verdrongen. Jaarlijks werden hier 10 of 12 schepen alleen met citroenen en oranjeappelen geladen. Het zout van St. Ubes werd zoo goed als geheel alleen door hen verscheept, dikwijls op schepen, die zonder lading uit de Middellandsche zee terugkeerden, maar bovendien geregeld door 20 schepen zonder andere bestemming.

De handel der Hollanders op de Middellandsche zee behoorde sedert het begin der zeventiende eeuw tot de belangrijkste takken van hun gansche bedrijf; hij was in de eerste plaats Levanthandel en geschiedde nog steeds onder leiding en toezicht van de Directeuren van dien handel te Amsterdam. Op de turksche landen voeren 30 schepen, die vanwege de zeerooverij in drie of vier eskaders verdeeld werden en ieder met 20 à 25 stukken geschut en 60 à 70 man voorzien waren, terwijl twee groote konvooschepen ze vergezelden. Livorno was het rustpunt, waar men zich ververschte voor den tocht, die zijn eindpunt vond in Smyrna, de uitvoerhaven van West-Azië toenmaals, waarheen van de andere zijde de west-aziatische landen tot Perzië toe per karavaan hunne voortbrengselen zonden.

De hollandsche handel op Egypte beteekende weinig; Alexandrië en Rosette waren er de havens, het eindpunt was Caïro. Aanzienlijk was echter de directe handel op Italië, waar Genua, stapelplaats van het rijke Lombardije, Venetië, Livorno voor Midden-Italië, verder Napels en Messina voor Zuid-Italië en Sicilië de groote uitvoerhavens waren. Allerlei artikelen uit het Noorden en Indië voerden de Hollanders hier in; ruwe zijde, zijde-, fluweel- en satijnstoffen, zuidvruchten, olijfolie, pamesaansche kaas, zwavel, rijst, terpentijn, lakwerk, marmer, venetiaansch glas, papier, zeep voerden zij uit; de voortreffelijke italiaansche bewerking van zijde, satijn, fluweel en damast was wereldberoemd en gaf dezen handel hooge waarde.

Vele hollandsche schepen dreven nog tusschenhandel van de Republiek uit op de spaansche, fransche, italiaansche en barbarijsche kusten, vanwaar zij weder handelsartikelen naar den Levant overbrachten en waar zij op den terugweg levantsche artikelen verkochten evenals zij in de Oostzeehavens plachten te doen; zij keerden dan met nieuwe lading van die kusten naar huis terug. De Hollanders deelden den Levanthandel feitelijk alleen met de Engelschen: vooral de handel dezer beide natiën in de daar algemeen gebruikte wollen en linnen kleedingstoffen was zeer aanzienlijk, ook die in specerijen en verfstoffen, waarvan de Hollanders, en in metalen, vooral lood

en tin, waarvan de Engelschen weder zoo goed als het monopolie hadden. De met den Grooten Heer gesloten „capitulatiën”, waarvan de oudste uit den tijd van Haga dagteekenden, regelden den handel in den Levant zelf en werden met vrijzinnigheid gehandhaafd. De lasten, door de Turken op den handel gelegd, waren matig: 3 0/0 voor uitvoer, 5 0/0 voor invoer; eens betaald, golden zij voor alle turksche of aan Turkije schatplichtige havens.

Buiten Europa valt in de eerste plaats de handel der Oost-Indische Compagnie te vermelden. Haar macht in Indië was sedert Maetsuycker nog sterk toegenomen, niettegenstaande het verlies van Formosa, zoo goed gelegen voor den handel op China en Japan; de veroveringen op de Portugeezen in Voor-Indië, de onderwerping van Makassar in 1669, de bemachtiging van St. Thomé in 1675, de afstand van Japara en Cheribon door den vorst van Mataram in 1680 bevestigden hare macht op de hoofdpunten van handel en verkeer.

Voor al de bezetting van Bantam in 1682, waar zich allengs onder bescherming van Engeland een belangrijke concurrentie met Batavia had verheven, verschaftte haar belangrijke voordeelen. Zij was thans zoo goed als in het bezit van het monopolie in den geheelen Archipel en Batavia bloeide krachtig op als het middelpunt van het uitgestrekte handelsterrein, dat de Compagnie bearbeidde. Dat handelsgebied beperkte zich niet tot den Archipel maar strekte zich uit langs de geheele zuidkust van Azië tot naar Japan; gelijk in Oost- en Middellandsche zee waren ook hier de Hollanders, echter niet in die mate en in het geheel niet in China en Japan, in het bezit van den tusschenhandel in die streken, van Sokotora tot Tonkin toe. De arabische gommen, reukwerken, balsems en koffie, verzameld op de arabische kusten, van Mokka tot Maskat en Bassora; de perzische grove zijde, geschikt voor passement en garen, de paarlen en edelgesteenten, verhandeld in Bender-Abassi, werden door de Hollanders naar alle kanten verscheept. In de staten van den Groot Mogol kochten zij zijde, fijne katoen, katoenen kleederen, geweven stoffen, indigo, salpeter, roode en zwarte lak, agaat, opium, gember enz. op en vervoerden ze tot zelfs naar de spaansche en portugeesche koloniën in Amerika. Soeratte was het hoofdpunt van dien handel. Zuidwaarts van het portugeesche Goa tot kaap Comorin ligt de peperrijke kust van Malabar, waar de grove kaneel en peper ten behoeve van Europa, vooral in de factorij te Cochin, werd opge-

kocht door middel van contracten met de kleine inlandsche vorsten, die ten gevolge van de mededinging der arabische kooplieden slechts met groote kosten konden worden gewonnen; de tegenoverliggende kust van Coromandel omvatte de groote uitvoerhavens van het rijke Golconda, waaruit de Compagnie in 1663 bijna $11\frac{1}{2}$ mill. gulden aan katoen trok, vooral in den vorm van gedrukt katoen of sits, dat nergens in Indië fraaier uit de hand werd bewerkt dan in dit rijk, vooral in de omgeving van Mazoelipatnam. Ook edelgesteenten waren hier in groote hoeveelheden te krijgen. De verovering van Pondichéry op de Franschen in 1693 was daarom van veel belang. Uit Bengalen kwamen glanzige zijde, in Holland veel verwerkt, zijdestoffen, mouseline, diamanten, salpeter en suiker; jaarlijks haalden de Hollanders hier 6 à 7000 balen zijde, de beste van geheel Indië; uit Boeton kwamen muskus en uitmuntende rabarber. Een versterkte vestiging in Hoegli was met Patna verderop aan den Ganges het middelpunt van den hollandschen handel in deze streken. De rijken van Pegoe, Siam en Malakka leverden groote hoeveelheden lak, goud, zilver, edelgesteenten, ivoor, rijst, tin, lood, hout. De laatste plaats, voortreffelijk gelegen aan de gelijknamige straat, den overouden handelsweg, was nog steeds van belang, doch had hare groote betekenis als middelpunt van den indischen handel aan Batavia moeten afstaan; Bangkok, de hoofdstad van het sterkbevolkte Siam, dreef een grooten eigen handel met de arabische kooplieden in Voor-Indië, ja zelfs op Japan. Uit Tonkin kwam fijne chineesche zijde en muskus, maar de handel der Compagnie beteekende hier weinig. Die op China, het land der beste witte zijde en fijne zijdestoffen, werd vurig door de Hollanders zoowel als door de Engelschen begeerd en beiden deden in dezen tijd veel moeite om er voor geld en goede woorden toegang te verkrijgen zooals de Portugeezen dien reeds lang hadden door hunne vestiging te Macao, maar totnogtoe leverden die pogingen weinig succès op ¹⁾, terwijl de Chineezzen zelf ook weinig buitenland-schen handel dreven, het meest nog die uit de provincie Fokien, die zich te Batavia veel vertoonden en daar bleken geboren handelaars te zijn. De chineesche handel had voor de Compagnie vooral zoo

1) Juist in dezen tijd was er intusschen herhaaldelijk sprake van opening der chineesche havens voor alle vreemdelingen. Engelschen en Portugeezen dreven een aanzienlijken geheimen handel op China, maar de Compagnie slaagde in dit opzicht weinig in hare bemoeiingen.

belangrijk kunnen worden, omdat zij daardoor Japan had kunnen voorzien, dat bijna al zijne handelsartikelen uit China betrok en aan de Compagnie op het eilandje Desima een kleine factorij had ingeruimd. De beperkingen en vernederingen, die de vertegenwoordigers der Compagnie zich daar moesten laten welgevalen, schenen door groote winsten te worden goedge maakt en die winsten zouden nog ongelijk hooger stijgen, als men den handel van China op Japan in handen kon krijgen. Een der ambtenaren van de Compagnie uit dezen tijd schatte voor dat geval de alleen op het artikel zijde te behalen winst op 5 mill. 's jaars, vertegenwoordigend een bedrag van 80 0/0 der te wagen kapitalen. Totnogtoe waren zijde en zijdestoffen, lakens, hertenvellen, hennep, linnen, wol, kwikzilver, specerijen, suiker, muskus, kamfer, fijn hout, porcelein, ivoor, koraal en allerlei soort kleine koopwaar de voornaamste invoerartikelen in Japan, dat in ruil alleen zilver, voortreffelijk koper en lakwerk liet uitvoeren maar den uitvoer van het hier overvloedige goud streng belette; ook thee werd van hier en China uit door de Hollanders naar Europa gebracht en was er een kostbaar handelsartikel, dat intusschen veel scheen te lijden door vervalsching met gedroogde salie, die zelfs door Hollanders naar China werd uitgevoerd.

De handel op Ceilon en den Archipel was weder geheel in hollandsche handen. Op Ceilon hielden de Hollanders thans de geheele kust door het bezit der versterkte plaatsen in bedwang, maar in het bergachtige binnenland heerschte de vorst van Candi bijna onbelemmerd; de op een klein deel der kust verbouwde fijne kaneel en het door de talrijke olifanten geleverde ivoor waren hier de voornaamste handelsartikelen. Sumatra, waar de machtige vorsten van Atjeh een groot deel van het binnenland beheerschten, stond door het bezit van Malakka en de vestigingen te Palembang, Djambi, Padang en Selidah, waar rijke goudmijnen konden geëxploiteerd worden, zeer onder den invloed der Compagnie, die door contracten met de kleine vorsten den handel in peper, stofgoud, kamfer en benzoïn in handen had en erin slaagde de engelsche mededinging te weren, ofschoon dezen zich toch te Benkoelen duurzaam konden vestigen, dank zij Speelman's ontijdige toefelijheid. Vooral de fijne peper van Sumatra en Java, die naar Perzië, Arabië, China en Japan werd uitgevoerd, leverde grove winsten op: men sprak van 100 0/0. De Aziaten konden de grove peper van Malabar en Ceilon niet gebruiken; deze werd naar Europa en Amerika verhandeld.

Het groote, door eene wilde bevolking bewoonde Borneo werd nog weinig bezocht; diamanten, kamfer en goud werd in geringe mate van daar door de inlanders zelf te Batavia ter markt gebracht. Celebes, waar het thans door de Compagnie bezette en bevestigde Makassar hare hoofdplaats was, leverde kleine hoeveelheden rijst, peper en fijn hout. In de Molukken was Ambon voor de geheele wereld de zetel van de nagelteelt, die nog steeds door de Hollanders met groote zorg werd beperkt tot dit eiland, ook door min of meer geregelde jaarlijksche vernieling van de nagelboomen elders; zoo was het kleine Banda de zetel van de muskaatnoot, die men hier alleen toeliet te groeien; de „kleine Molukken”, waarvan Ternate en Tidor de voornaamste zijn, werden evenzoo kunstmatig beperkt tot den handel in schildpad, terwijl ook hier de specerijboomen volgens overeenkomsten met de kleine vorsten, die daarvan een jaargeld trokken, telkens weder werden vernietigd. Van de toelating van vrijen handel met de bewoners dier eilanden wilde de Compagnie uit vrees voor haar specerijenmonopolie niets weten. Overigens werd het uitroeien der voor den handel der Compagnie overtollig geachte specerijboomen niet zoo geregeld en krachtig meer voortgezet als in het midden der eeuw door den niets onzienden gouverneur De Vlaming van Oudshoorn was geschiedt, ja werd het soms bijna geheel nagelaten. En toen op het einde der eeuw uit het vaderland het bevel kwam in dit opzicht weder met alle kracht te werk te gaan, omdat de nagelproductie zorgwekkend toenam, zag men het zelfs gebeuren, dat de gouverneur Schagen ronduit weigerde aan dit bevel gehoor te geven en ook zijn opvolger schroomde de arme bevolking op die wijze van haar voornaamste bestaansmiddel te berooven. De verovering van het door eene krachtige en ondernemende bevolking bewoonde Makassar was van groot belang ook voor het ongestoord bezit en het beheerschen van den handel in de Molukken, die vroeger van daar uit dikwijls met Engelschen en Portugeezen in onderhandsche verbinding stonden. Zoo was het monopolie van den specerijenhandel over de geheele wereld onbetwist in handen der Hollanders, vooral sedert bij den vrede van Breda het door de Engelschen herhaaldelijk begeerde en in 1665 ook door hen bezette Poeloe Run voorgoed aan de Compagnie was afgestaan en zij daardoor voorgoed uit de Molukken waren gedreven.

Het middelpunt van den ganschen aziatischen handel der Com-

pagnie was het thans volkrijke en bloeiende Batavia. Daarheen, in de hoofdplaats van het peper- en rijstverbouwende, sterk bewoonde Java, vloeiden de handelswaren van het gansche Oosten; van daar gingen in December of Januari de retourvlooten door straat Soenda naar de Kaap de Goede Hoop, een zestal groote schepen gewoonlijk, waarbij zich dan aan de Kaap nog eenige vaartuigen van de kust van Coromandel, Ceilon en Bengalen voegden. Het heerlijke klimaat van de zuidpunt van Afrika, zoo geschikt om van de uitputtende tropische warmte te bekomen, de toenemende beteekenis der in en om Kaapstad gevestigde kolonie, waarheen onder den voortreffelijken kommandeur Simon van der Stel (sedert 1679) niet alleen een aanzienlijk getal hollandsche en duitsche huisgezinnen maar sedert 1688 ook een honderdtal naar de Republiek uitgeweken fransche hugenootsche familiën werden uitgezonden, werd van steeds meer belang voor den handel der Compagnie. Van der Stel vestigde namelijk nieuwe middelpunten van kolonisatie in Stellenbosch en Drakenstein, gaf zich veel moeite voor de ontwikkeling van land- en wijnbouw en veeteelt en kan als de tweede stichter worden aangemerkt der kolonie, die zich allengs in de richting van den Karroo en langs de kust uitbreidde. Gewoonlijk bleven de Oostindievaarders hier een maand, van Maart tot April, om dan verfrischt en opnieuw van water en mondvoorraad voorzien naar het vaderland te stevenen, waar zij in Juli of Augustus met hunne rijke lading aankwamen.

Als gouverneur-generaal was op Maetsuycker in 1678 eindelijk Rycklof van Goens gevolgd, een voortreffelijk krijgs- en handelman, die zoowel op Java als in de Molukken het gezag der Compagnie krachtig had kunnen handhaven maar wegens zijne zwakke gezondheid reeds in 1681 moest vervangen worden door Cornelis Speelman, een der meest krijgshaftige maar tevens meest willekeurige, prachtlievende en achtellooze dienaren der Compagnie, die zich indertijd door de verovering van Makassar grooten roem had verworven. Zijn bestuur, hoewel uiterlijk glansrijk genoeg, kenmerkte zich niet door de kracht, die men ervan had verwacht. Hij overleed reeds na drie jaren en liet de zaken in treurige verwarring achter ¹⁾. Hij werd vervangen door Johannes Camphuis, een beschaafd

1) De Jonge, Opkomst van het Nederlandsch gezag, VIII, blz. I vlg.

en wetenschappelijk maar weinig energiek man, die zelf eene geschiedenis der stichting van Batavia schreef en zich veel moeite gaf ten behoeve van Rumphius, den verdienstelijken beschrijver der amboneesche gewassen, en van Kämpfer, die zijne beschrijving van Japan ten deele ontleende aan Camphuis zelve, die herhaaldelijk op Desima geweest was. De zaken gingen onder hem niet beter. Op hem volgde de bekwame maar evenmin krachtige Willem van Outhoorn, onder wiens bewind de koffieplant op Java werd ingevoerd en de suikerteelt zeer toenam. Maar ook onder Outhoorn bleek de inwendige toestand der Compagnie, hoe bloeiend ook naar buiten, veel minder gunstig te zijn dan oppervlakkig kon schijnen. Zelfs op Java bleek haar gezag zeer verslapt; zij kon haren gewezen slaaf Soerapati, die na den bantamschen oorlog met een aantal opgestane balineesche soldaten eerst den omtrek van Batavia had onveilig gemaakt, daarna bij den keizer van Mataram eene wijkplaats had gevonden en weldra in Oost-Java een eigen rijk stichtte, niet meester worden, noch door list noch door geweld, ja leed menige zware schade ¹⁾. De verslapping van het oppergezag had ten gevolge, dat de dienaren der Compagnie, vooral die in de afgelegen kantoren, zich nog meer dan vroeger ongestraft op allerlei wijzen konden verrijken met hare bezittingen en inkomsten, een euvel, waarover herhaaldelijk in de rapporten der kommandeurs van de retourvloten aan de Staten-Generaal met nadruk werd geklaagd ²⁾. Onderzoek van dergelijke misbruiken zooals dat van den commissaris-generaal Van Rheede van Mijdrecht, die in 1684 uit Europa naar Voor-Indië en de Kaap werd gezonden, leverde in den regel weinig resultaten op, vooral niet omdat onder Van Outhoorn en zijn schoonzoon, den directeur-generaal Van Hoorn, het bederf ook in de hoogste gezagskringen welig tierde: verboden handel der ambtenaren, smokkelarij, afpersing van inlanders, omkoopning van rechters, willekeur, ontrouw bij het beheer der Compagnie's eigendommen namen in bedenkelijke mate toe, zoodat Van Outhoorn in 1701 moest worden ontslagen. Maar zijn schoonzoon was tot zijn opvolger benoemd en weigerde langen tijd de benoeming te aanvaarden; eerst na

¹⁾ Busken Huet, Land van Rembrand, II, 1, blz. 223 vlg.

²⁾ Vgl. vooral het belangrijke rapport van den gewezen boekhouder-generaal Daniël Braems van 1688 aan de Staten-Generaal (Rijksarchief).

drie jaren trad de ontslagen oppergezaghebber werkelijk af, een bewijs wederom van de ontaarding en inwendige verzwakking der Compagnie, hoe rijk hare retouren, hoe hoog hare dividenden, die in den regel 20, 25, 30 tot 40 0/0 bedroegen, hoe gezocht hare tot meer dan 500 0/0 stijgende actiën waren. Doch al deze ernstige bezwaren werden zoo diep mogelijk geheim gehouden en ook op het einde van dit tijdperk deelde de Compagnie nog steeds in de bewondering van landgenoot en vreemdeling; de enkele mededeelingen en pamfletten, die over haren waren toestand licht trachtten te verspreiden, werden door de immers glansrijke financieele uitkomsten ontzenuwd en de moedeloze uitingen¹⁾ van den Compagnie's advokaat Pieter van Dam in zijne op last der Compagnie met groote zorg opgestelde beschrijving van haren toestand werden met even veel zorg in het diepste geheim verborgen gehouden²⁾. Want wat Van Dam van de Compagnie's dienaren in Indië getuigde: „vullen van de beurs, geld en goed te vergaderen en bijeen te halen, in korten tijd rijk te worden, is eigenlijk de boodschap”, gold weinig minder van de heeren bewindhebbers en ambtenaren in „patria”, die op hunne beurt van uitrusting der schepen en verkoop der waren haalden wat er te halen viel en wier benoeming tot de schandelijkste knoeipraktijken onder de regenten aanleiding gaf wegens de groote voordeelen, die hunne posten, zij het dan ook zijdelings, afwierpen. En men vergete bij de beoordeeling van deze zaken niet, dat wij van de handelingen der Compagnie ten minste een aantal bijzonderheden kennen. Het staat te vreezen, dat, wanneer wij de handelsboeken der kooplieden zelve konden nagaan, wij zouden moeten komen tot de meening van koning Karel X Gustaaf van Zweden, die een Nederlandsch gezant, die zich op den godsdienst beriep, antwoordde: „zie hier uw godsdienst”, wijzende op een rijksdaalder, dien hij uit den zak haalde; „vous ne servez qu'à votre Idole, qui est le commerce”³⁾.

En de West-Indische Compagnie was in dit opzicht niet beter, in het behalen van winst verre bij de Oost-Indische ten achter. De in 1674 eindelijk na lange jaren van slependen achteruitgang, voor-

1) De Jonge, l.l., blz. XV vlg.

2) Nog thans is zijn boek alleen in handschrift in het archief te vinden.

3) Wrangel (vert. door mevr. Beets), De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden, blz. 9.

namelijk in verband ten slotte met de zware jaren 1672 en 1673 bezweken oude West-Indische Compagnie, was aanstonds door eene nieuwe vervangen, die de 6 millioen schuld der oude voor 30 0/0 overnam, terwijl het oorspronkelijke kapitaal voor 15 0/0 aan haar overging met alles wat er nog van de bezittingen over was¹⁾. Het bedrijfskapitaal der nieuwe Compagnie, wier octrooi 25 jaren zou loopen en die voortaan door eene vergadering van tien bewindhebbers werd geleid, bedroeg feitelijk ruim 6 ton. Zij verkreeg het handelsmonopolie over slechts een deel van het gebied, dat aan de oude was toegewezen: Afrika's kust van den Kreeftskeerkring tot 30° zuiderbreedte, Essequebo met St. Eustatius en Curaçao, benevens het slavenmonopolie ook voor Suriname en Berbice. Bij kaap Verd, waar zij Goree bezat, en aan de Goudkust, waar St. George del Mina hare hoofdvestiging was, had zij kantoren; goud, ivoor, huiden, gom, was, maar vooral slaven waren hare belangrijkste handelsartikelen. In den slavenhandel waren de Hollanders voor dezen tijd de eersten, ja bijna zonder concurrentie; de kusten van Guinea en Angola leverden hun duizenden slaven voor de amerikaansche plantages, vooral in de spaansche bezittingen, waarvoor het eiland Curaçao de aangewezen stapelplaats mocht heeten, alhoewel de handel op die bezittingen eigenlijk verboden was. De winst op deze handelswaren, waarvoor de kustnegers artikelen van geringe waarde als kralen, glas, kant, halfsleetsche kleederen en ook brandewijn inruilden, was groot, zoodat de Compagnie in 1687 zelfs 10 0/0, maar gewoonlijk ten minste 3 tot 5 0/0 dividend kon geven en hare actiën op pari houden²⁾. Haar handel op de overige nederlandsche bezittingen in West-Indië was van weinig beteekenis, behalve die in Suriname, waar het nederlandsche gezag aanvankelijk nog weinig verder reikte dan het geschut op het fort, dat het vijftigtal plantages beschermen moest. Dit laatste in 1667 door Crijnssen voor Zeeland op de Engelschen veroverde en bij den vrede van Breda behouden gebied was in 1682 door de nieuwe West-Indische Compagnie gekocht maar reeds in het volgend jaar voor 1/3 aan Amsterdam, voor 1/3 aan de familie Aerssen van Sommelsdijk overgedaan. De „societeit van Suriname” stelde den willekeurigen Cornelis van Aerssen van Sommelsdijk zelve, die zich in

1) Groot Placcaatboek, III, kol. 1333.

2) Netscher, Geschiedenis van Essequebo, Demerary en Berbice, blz. 86.

de Republiek onmogelijk had gemaakt, tot gouverneur aan maar hij geraakte spoedig in onmin met de planters en viel vijf jaren later in een soldatenoproer. Na zijn dood nam de kolonie snel in bloei toe en in het begin der 18de eeuw telde zij omstreeks 200 suikerplantages met meer dan 12000 slaven. De emigratie van vele hugenootsche en nederlandsche gezinnen, waaronder verscheidene joodsche en een aantal door de familie Sommelsdijk hierheen overgebrachte Labadisten, had een aanzienlijk aandeel in dezen toenemenden bloei¹⁾. Ook de kwijnende kolonie Essequebo begon zich onder de voorzichtige leiding van Samuel Beekman eenigszins te verheffen²⁾, vooral door het toedoen der suikerplantages ook hier. Berbice was na hevige geschillen met de directeuren en, naar zij beweerden, eigenaars dier kolonie, de familie Van Pere, in 1678 onder het beheer der Compagnie gekomen en breidde zich eveneens langzaam maar bij voortdoring uit door de vestiging van nieuwe suikerplantages, evenals in Essequebo, meestal van particulieren³⁾.

De nijverheid, door de bewoners der Republiek uitgeoefend, was nog in vollen bloei, ja had met medewerking van de groote menigte hugenootsche handwerkslieden en fabrikanten, die zich daar hadden gevestigd⁴⁾, eene sterke vermeerdering en uitbreiding ondergaan: tal van fijne artikelen der fransche nijverheid vonden voortaan ernstige mededinging in de Vereenigde Nederlanden, vooral tijdens de geweldige oorlogen, die Frankrijk in den laatsten tijd van Lodewijk XIV had te voeren. De „marchandises de Paris”, zooals men toen zeide, onder welken naam men bandeliers, ceintuurs, veeren, waaiers, handschoenen, maskers, kapsels, horloges, spiegels, enz. begreep; mode-artikelen in het algemeen, linten en kanten, passementen en knopen van Rouaan, normandische spelden en naalden, goud- en zilverlakens, zijde- en fluweelstoffen uit Lyon en Tours, papier van Auvergne, Poitou, Limoges en Champagne, fransche brandewijnen waren voortaan ook uit de Nederlanden te betrekken en met ergernis zagen de Franschen de aanzienlijke vermindering van hun debiet, waarvan overigens de oorlogen tegen de Republiek en

1) Vgl. Luzac, Hollands rijkdom, II, blz. 159 vlg.

2) Netscher, blz. 98.

3) ib., blz. 152 vlg.

4) Zie boven, blz. 369.

de vijandige handelspolitiek te zamen met de onverdraagzaamheid jegens de nijvere Hugenoten in het zuiden en zuidwesten van Frankrijk de oorzaken waren ¹⁾. Terwijl de fransche fabrieksteden kwijnden en de bevolking er leed door gebrek aan werk en hongersnood, konden de hollandsche geen handen genoeg vinden om het werk te verrichten. De hoeden-, zijde-, gaas-, fluweel-, fijn lederen passementfabrieken in Amsterdam, Haarlem, Utrecht en andere plaatsen, de papierfabrieken aan de Zaan en op de Veluwe groeiden jaarlijks aan en ook geboren Hollanders namen ijverig deel aan deze industrieele ontwikkeling ²⁾. De branderijen, waar brandewijn en in de laatste jaren der eeuw ook jenever werd gestookt, behoorden onder de nieuwe industrieën, die in den eersten oorlog tegen Frankrijk hier te lande waren ontstaan; de hollandsche zijdefabrieken waren tegen 1700 de eersten der wereld en werden zooveel mogelijk door protectie maatregelen beschermd. De toenemende groot-industrie ondervond echter weldra zeer de belemmering der middeleeuwsche gildebepalingen, waaraan ook zij onderworpen bleef. Omstreeks 1700 schijnt zij haar hoogtepunt te hebben bereikt ³⁾ en het is niet te beschrijven, hoeveel handen, ook van vrouwen en kinderen, zij toen bezighield, hoeveel welvaart zij in de steden verspreidde, zoowel onder de volksklasse als bij de fabrikanten zelf, hoe groote sommen aan lasten zij in de schatkisten deed vloeien, zij het dan ten koste van haar eigen toekomst, door de hooge loonen en lasten, die ten slotte hare mededinging met het buitenland zouden bemoeilijken ⁴⁾. Men meende later, dat alleen de zijde-industrie in dezen tijd alleen aan meer handen werk gaf dan de Oost-Indische Compagnie zelve ⁵⁾.

De Republiek der zeventiende eeuw was niet minder een land van nijverheid dan van handel; als van ouds steunden deze beiden elkander en stonden met elkander in de nauwste betrekking. En de lands- en stadsregeeringen trachtten in de toepassing hunner lastenregeling naar omstandigheden, zonder bepaald stelsel gevend en nemend, zooveel mogelijk beiden te believen, mits slechts de noodige gelden inkwamen, mits slechts de oude bepalingen en wetten ten

1) Pringsheim, S. 34.

2) ib., S. 32 ff.

3) Vgl. voor Leiden de lijsten ib., S. 72 ff.

4) ib., S. 37, 54 ff.

5) ib. S. 33.

minste voor het oog werden gehandhaafd. Maar de „negotie” dreef nog altijd boven en waar hare belangen met die der nijverheid in botsing kwamen, moest de laatste wijken, want het gold nog steeds, dat de Republiek, de aloude welvaart des lands „gefundeert was op de commercie.” Een auteur van dien tijd berekent, dat tusschen 1688 en 1695 de nationale rijkdom der Republiek met omstreeks 90 millioen gulden werd vermeerderd 1), hetgeen zeker in de eerste plaats aan de toeneming der industrie mag worden toegeschreven. En het behoeft geen betoog, dat de toeneming der inlandsche industrie, ten koste vooral van de fransche, den uitvoer der in zoo groote hoeveelheid gemaakte artikelen op zijne beurt moest doen toenemen. Niet meer Frankrijk maar de Republiek was het land, van waar de aanzienlijken en vermogenden van noordelijk Europa en Duitschland de weelde-artikelen op het gebied van modekleeding ontboden 2).

Dat een en ander in de nijverheidstoestanden der Republiek groote veranderingen aanbracht, werd elders reeds aangetoond 3). De oude huis-industrie maakte in de laatste 30 jaren der eeuw plaats voor een omvangrijke groot-industrie, die werkte met honderd en meer, ja honderden werklieden en het aanzijn schonk aan tal van groote fabrieken. Want het voorbeeld der nieuwe industrieën had ook invloed op de oude laken- en wolindustrie, die zich begon te ontworstelen aan den dwang der nog steeds in stand gehouden middeleeuwsche gilde- en hallebependingen en van de door de vreemdelingen in zoo hooge mate ontwikkelde technische vaardigheid ook voor zichzelf groot voordeel trok. Ook zij ontwikkelde zich in dezen tijd meer en meer tot een groot-industrie, in groote fabrieken met een aanzienlijke arbeidersbevolking 4). Het was een zeer belangrijke verandering, die niet naliet op den economischen toestand der bevolking een machtigen invloed te oefenen. Het stroomde naar de steden, welker bevolking dan ook in dezen tijd in aanzienlijke mate toenam, en een steeds talrijker arbeidersstand voegde zich

1) Davenant, Works, I, p. 415.

2) Vgl. passim het stuk van den franschen auteur, waaraan voornamelijk boven de beschrijving van den nederlandschen wereldhandel werd ontleend.

3) Zie boven, blz. 369.

4) Pringsheim, S. 31.

nog in het gildeverband, al begonnen de middeleeuwsche gildebanden zeer te knellen en gaven zij aanleiding tot menige uiting tegen gildetirannie en werkgeverswillekeur, ja zelfs tot oproerige bewegingen. Reeds in en vóór het midden der eeuw hoorde men van meeningen, die eene socialistische of communistische strekking hadden; maar door strenge verbods- en strafbepalingen wisten de stedelijke magistraten nog de alleenstaande uitingen, die intusschen nog weinig onderzocht zijn, in toom te houden. Van groote samenhangende arbeidersbewegingen in dezen tijd is geen sprake, wat ook wel samenhangt met de in deze jaren nog algemeen verspreide welvaart hier te lande¹⁾.

Het roerige industriëele leven in de hollandsche steden en zelfs, in weerwil van de nog altijd streng gehandhaafde belemmering, hier en daar op het platteland trok de algemeene aandacht, niet het minst in het jonge Rusland, welks groote beheerscher, czaar Peter de Groote, bij de voorbereiding zijner hervormingen op staatkundig en economisch gebied op de wondervolle ontwikkeling der kleine Republiek een belangstellend oog geslagen had. Daarheen richtte hij, ook onder den invloed der groote beteekenis, die de hollandsche handel en nijverheid sedert het einde der 16de eeuw voor zijn eigen rijk had gehad, in Augustus 1697 over Duitschland zijne schreden; hij verbleef er met zijn aanzienlijk gevolg tot in het begin van het volgende jaar. Een groot deel van dien tijd wijdde hij, wiens hoofddoel met dit bezoek was zich bekend te maken met alles wat zeevaart en scheepsbouw betrof, aan de nauwkeurige kennismaking met de scheepstimmerwerven te Amsterdam en aan de scheeprijke Zaan, waar hij zelfs geruimen tijd als eenvoudig werkmán arbeidde. Voorgelicht vooral door Nicolaas Witsen, den machtigen amsterdamschen burgemeester, die Rusland van nabij kende, legde hij tijdens dit bezoek de grondslagen voor den bouw zijner nieuwe vloot en knoopte betrekkingen aan met nederlandsche zeelieden en ingenieurs, waarvan velen hem naar zijn land volgden. In het begin van het volgende jaar stak hij naar Engeland over, van waar hij in het voorjaar van 1698 nog eenmaal voor een paar weken naar Holland terugkeerde op zijne doorreis naar Weenen.

¹⁾ ib. S. 65 ff. zijn eenige van de voornaamste verschijnselen op dit gebied kortelijk behandeld.

Onder de oude industrieën namen behalve de zaansche scheepsbouw, die hier nog steeds zijn voornaamsten zetel had en waarvan men zeide, dat hij in staat was zoo noodig jaren achtereen dagelijks een schip af te leveren, ook de visscherijen nog altijd een aanzienlijke plaats in.

De groenlandsche visscherij, thans niet meer de oude landvisscherij bij Spitsbergen en Jan Mayen-eiland of zelfs de zeevisscherij verderop in de onherbergzame wateren maar ijsvisscherij geworden, nu de door de hollandsche, fransche, engelsche, hamburger, bremer vaartuigen opgejaagde walvisch en walrus zich nog hoogerop in de richting van het eeuwige ijs hadden teruggetrokken, werd in weerwil van hare bezwaren en de wisselvalligheid harer uitkomsten ijverig uitgeoefend. Amsterdam, Rotterdam, Vlaardingen, Delfshaven en de zaansche dorpen waren er de zetels van; omstreeks 200, in sommige jaren zelfs meer dan 250 schepen, wegens de gevaarlijker ijsvisscherij zwaarder en grooter dan vroeger, zeilden jaarlijks uit en vormden de voortreffelijkste zeevaarders; de fransche kapers deden wel veel nadeel en veroorzaakten in de oorlogsjaren, afgezien van 1672—1674 en 1691, toen de visscherij tijdelijk geheel verboden werd, eene daling van het aantal der uitzeilende schepen tot ver beneden de helft, maar na den vrede van Rijswijk werd in enkele jaren de oude hoogte weder bereikt. Sedert 1675 bestond er een verband van „gecommitteerden der walvischvaart” tot behartiging der gemeenschappelijke belangen ¹⁾.

De haringvisscherij heeft in de zware oorlogsjaren dezer halve eeuw zeer moeilijke tijden gekend ²⁾. Tallooze buizen zijn door engelsche, fransche, met name duinkerksche, zweedsche kapers vermeesterd; herhaaldelijk werden geheele visschervloten, vooral tijdens de engelsche oorlogen, door vijandelijke vloten vernield. Bovendien werd meer dan eens wegens behoefte aan zeevolk voor de vloot ook deze visscherij verboden. Eindelijk liet, niettegenstaande het toezicht van het machtige Collegie van de Groote visscherij, op den duur de deugdelijkheid der uitgevoerde hollandsche haring veel te wenschen over. Op het einde der eeuw was deze visscherij dan ook zeer

¹⁾ Zorgdrager, Groenlandsche visscherij, 2de druk, blz. 302 vlg.; Beaujon, Geschiedenis van de nederl. zeevisscherijen, blz. 125 vlg.

²⁾ Beaujon, l.l., blz. 68 vlg.

achteruitgegaan en begonnen de schotsche visschers de nederlandsche van de wereldmarkt te verdringen, al is het bij het ontbreken van statistieke gegevens niet mogelijk den juisten toestand aan te geven.

Bij al die stoffelijke belangen, die het nederlandsche volk steeds in hooge mate dierbaar waren, vergat het intusschen ook zijne geestelijke behoeften niet en het einde der 17de eeuw was zoowel bij het katholieke als bij het protestantsche deel der bevolking rijk aan allerlei beweging, die den Nederlander na aan het hart ging.

Bij de Protestanten waren het in de eerste plaats de voetiaansche en cocejaansche opvattingen in de gereformeerde Kerk, die tot allerlei ergernis van weerszijden aanleiding gaven ¹⁾, maar Willem III, hoewel persoonlijk den Voetianen gunstig gezind, wachtte zich toch wel de tegenpartij geheel van zich te vervreemden, wendde zich ten slotte geheel en al tot de politiek van verdraagzaamheid, die ook door Frederik Hendrik was gevolgd, en wilde niet weten van de nieuwe Synode Nationaal, waarop de Voetianen aandrongen, daar hij vreesde de oude twisten uit het begin der eeuw te zien herleven. De naar Friesland onder bescherming van zijn neef geweken Van der Waayen, nu hoogleeraar te Franeker, werd reeds in 1685 ook door hem weder in zijn eer hersteld en bleef met den leeuwarder, later dordtschen predikant Van Giffen de invloedrijke leider der Coccejanen. Zoowel dezen als de Voetianen legden echter allengs iets van de oude dogmatische felheid af en wijdden zich meer aan de zorg voor de geestelijke behoeften hunner gemeenten dan aan den onderlingen strijd, die intusschen op verre na niet beslecht was. De hollandsche resolutie „tot conservatie van rust en vrede in de kerken” (1694), waarin bevolen werd zich bij de prediking te matigen en predikanten van „moderaat en vreedzaam humeur” te beroepen, werkte, hoewel zij levendig aan de resolutiën uit den arminiaanschen tijd herinnerde, zeer mede om het voortgaan der oneenigheid te beperken. De geleerde en gematigde franeker hoogleeraar Campegius Vitringa, de verzoeningsgezinde Hermanus Witsius, de mystieke Voetiaan A Brakel en zijn geleerde medestander professor A Marck te Leiden waren de voornaamste theologen van dien tijd, die meer

1) Zie boven, blz. 156, 332, 344.

op christelijk leven dan op dogmatieke verschillen de aandacht hunner volgelingen vestigden 1).

Merkwaardig was ook de pietistische richting, die zich in de tweede helft der 17de eeuw hier te lande sterk openbaarde als reactie tegen den dogmatischen geest van de eerste helft. Mannen als de gebroeders Teellinck, als de ascetische boetprediker Jodocus van Lodenstein, die te Utrecht een grooten aanhang vond en er voortdurend mystieke samenkomsten hield, waarbij ook Anna Maria van Schurman zich aansloot, als Willem à Brakel te Rotterdam, als de rondzwerfende bestrijder van Cartesius: Jacobus Koelman, traden leerend en predikend in deze richting op en vonden in hunne conventikelen bij een groot deel der gemoedelijke nederlandsche bevolking aandachtig gehoor. Het kleine aantal volgers van den vurigen franschen prediker Jean de Labadie, die 1666 uit Genève als hervormer der Kerk naar Middelburg was beroepen maar spoedig als onrechtzinnig rustverstoorder werd afgezet en te Amsterdam eene nieuwe evangelische Kerk trachtte te vestigen, slonk na zijn verhuizing naar Duitschland en zijn dood te Altona in 1674 meer en meer. In het volgende jaar vestigde zich een deel der overgebleven Labadisten te Wieuwerd in Friesland, weldra onder bescherming der dames Aerssen van Sommelsdijk, door wier invloed zij er zich onder bescherming van het friesche hof een tijdlang konden handhaven, in gemeenschap van goederen levend volgens, naar zij meenden, de ware oud-christelijke beginselen. Hun zwakke gemeente, door de friesche predikanten voortdurend bemoeilijkt, door het vertrek van eenigen hunner naar Suriname en New-York nog verkleind, kromp allengs ineen, vooral sedert in 1688 de goederengemeenschap werd opgeheven. Ook andere mystieke secten als die der Engelenbroeders, volgers van den duitschen theosoof Gichtel, dien der Hebreëen, geleid door den walcherenschen oefenaar Verschoor, hebben evenzoo een tijdlang een kleinen aanhang verzameld, die onder de tegenwerking der groote Kerk op den duur versmolt. Zij bewijzen echter de groote verspreiding der mystieke gevoelens in dien tijd ten onzent, waarvan de ook in dien tijd nog steeds te Rijnsburg en in enkele hollandsche steden voortlevende Collegianten met hun geest van

1) Vgl. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk, 2de druk, blz. 294 vlg.

christelijke verbroedering het krachtigste type opleveren. Hun verwant was de zachtmoedige Pontiaan van Hattem, predikant te St. Philipsland op Tholen, in 1683 afgezet wegens zijne onrechtzinnigheid, die zelfs de beschuldiging van Spinozisme niet kon ontgaan; hij bleef tot zijn dood zijne tot in Holland gevonden aanhangers, de „Hattemisten”, aanmanen en opbouwen tot een innig godsdienstig leven. Hij en andere „vrijgeesten”, als de eenvoudig amsterdamsche burger Deurhof, hadden steeds te kampen met de vervolging der heerschende Kerk, die deze „sectarische” bewegingen met harde hand trachtte te onderdrukken, doch daarin slechts onvolkomen slaagde: daartoe was de echt-protestantsche zin voor vrij onderzoek hier te lande te diep geworteld 1).

Ook de cartesiansche en spinozistische meeningen, vooral de eerste, hadden, in weerwil van alle twistgeschrijf, tegenspraak en tegenwerking, hunne beteekenis volstrekt niet verloren; Van der Waayen en de strijdvaardige Hermanus Alexander Roëll, beiden hoogleeraren te Franeker, waren in deze periode de groote woordvoerders der cartesiansche leer, die door verschillende provinciale synoden vinnig werd veroordeeld, vooral in het rechtzinnige Zeeland, waar hunne stellingen met „detestatie” door alle predikanten moesten worden afgezworen. Roëll, leerling van Burman en Heydanus, die het goed recht der rede in godsdienstzaken met kracht staande hield, wekte de hevigste ergernis maar kon toch onder bescherming van de edele Albertina Agnes van Oranje en het stadhouderlijk hof te Leeuwarden zijn ambt behouden, ofschoon de friesche Staten herhaaldelijk aan zijn twistgeschrijf tegen Huber en Vitringa een einde meenden te moeten maken. Veel meer beweging veroorzaakten de cartesiansche stellingen van den geleerden en veelzijdigen frieschen predikant dr. Balthasar Bekker, wiens „Vaste spyze der volmaakten” reeds in 1670 tot vinnige klachten bij de kerkelijke, tot verbodsmaatregelen der wereldlijke overheden, tot reeksen van pamfletten aanleiding gaf. Hij moest onder deze heftige opschudding Friesland eindelijk verlaten en werd predikant te Weesp, later te Amsterdam. Zijn „Onderszoek van de betekening der cometen” (1683) bestreed het te dezen opzichte heerschende oude bijgeloof op gelukkige wijze. Maar nog dieperen indruk maakte zijne geestige bestrijding op wetenschappelijke gronden

1) Vgl. Reitsma, I.I., blz. 306 vlg.

van het even algemeen verspreide geloof aan spoken en tooverij in het beroemde boek „de Betoverde Wereld” (1691), dat zelfs mannen als Van der Waayen te ver ging en tot heftige schrijverij¹⁾ en algemeene verontrusting aanleiding gaf. De schrijver werd door de noordhollandsche synode van het volgende jaar afgezet en door den amsterdamschen kerkeraad buiten de kerkelijke gemeenschap geplaatst maar bleef onder bescherming der altijd gematigde regeering van Amsterdam daar wonen tot zijn dood in 1698; zijn boek heeft verscheiden drukken beleefd en is tot groot voordeel der goede zaak, die het op verstandige en populaire wijze verdedigde, door duizenden in den lande gelezen, ook jaren lang nadat de schrijver de oogen had gesloten²⁾.

De aanhangers van Spinoza hebben, overeenkomstig den geest van den grooten stillen denker, die hun vereerde leider was geweest en in 1677 bijna onopgemerkt, zooals hij wenschte, te 's Gravenhage was gestorven, minder gerucht in de wereld gemaakt; slechts enkele edele denkers, die zijn kleinen kring hadden gevormd, bleven tot hun dood zijne leer getrouw en beoefenden haar in de stilte van het studeervertrek. Toch is de invloed zijner denkbeelden ook buiten dien kring hier en daar niet te miskennen, bleef zijn naam in herinnering bij de onkundige menigte als die van een verworpeling, wiens verderfelijke meeningen moesten worden uitgeroeid, waar zij zich vertoonden, en zag de gereformeerde Kerk in hem een harer bitterste en gevaarlijkste vijanden. Eerst in onzen eigen tijd herleefde weder zijn wijsbegeerte uit den slaap, waarin zij anderhalve eeuw lang als het ware had verkeerd, om opnieuw vruchten te dragen voor de denkende menschheid en opnieuw volgelingen te winnen voor de wijsgeerige bepeinzing van het „Weezen, dat alleenig weezen is.”

Heerschte er beweging en woeling in de overheerschende Kerk, niet minder was dit het geval bij de Katholieken van dien tijd, onder wie de reeds bijna eene eeuw lange twist tusschen regulieren en seculieren, tusschen ordebroeders en wereldlijke geestelijken, eindelijk tot eene crisis kwam.

En ook overigens was het voor hen een onrustige tijd. De Hüge-

1) De bibliografie van Van der Linde telt niet minder dan 230 titels van boeken van, voor en tegen hem.

2) Vgl. Reitsma, blz. 280 vlg.

notenvervolgingen en die der Waldenzen in Piemont, later de herroeping van het Edict van Nantes en de komst hier te lande van honderden Refugiés had eene sterke anti-Roomsche beweging onder de Protestanten der Republiek ten gevolge; de belangrijke gebeurtenissen in Engeland, de gevreesde katholieke propaganda in de Paltz veroorzaakten nieuwe onrust. Oplooopen tegen de Roomschen, heftige klachten van synoden en kerkeraden, aandrang in verschillende gewesten op handhaving der plakkaten waren de onvermijdelijke gevolgen der gewekte verbittering. Een oogenblik begon de toestand der Katholieken in 1685 dreigend te worden; hunne bijeenkomsten werden uit elkander gejaagd, hunne huizen met plundering bedreigd, hunne priesters gevangen gezet. Maar de gematigdheid der regenten, niet minder die van Neercassel en de zijnen 2), de voorzichtigheid der Katholieken zelf, die geld bijeenbrachten om het lijden der Refugiés te verzachten, deed de beweging weldra afnemen en ofschoon er herhaaldelijk sprake was van verdrijving der Jezuiten, die men als de aanstokers, de leiders der vervolgingen in Frankrijk en elders beschouwde, en de Staten-Generaal daarover ernstig beraadslaagden, kwam het er ten slotte niet toe, ook om de bondgenooten Oostenrijk en Spanje niet te verbitteren 1).

De inwendige woelingen in de katholieke Kerk waren niet minder ernstig, ja van meer blijvend gevolg. De zachtmoedige Neercassel, die ook zelf door de uitgave van zijn „Amor poenitens” zich eene beschuldiging van onrechtzinnigheid op den hals had gehaald en ten slotte zijn boek door de inquisitie had zien verbieden, was in Juni 1686 gestorven en het werd nu de vraag, wie het ambt van apostolisch vicaris hier te lande zou verkrijgen. De kapittels van Utrecht en Haarlem, de eenige, die nog bestonden, al erkende de regeering der Republiek hen niet, wezen als zoodanig eerst den geleerden Van Heussen aan. Maar de Jezuiten wilden Van Heussen niet, deden een zijner boeken als onrechtzinnig veroordeelen en trachtten bij de voor deze zaak benoemde commissie van kardinalen te Rome de benoeming van een hun welgezinden titularis door te drijven. De kapittels stelden nu den Paus een drietal voor, waarvan Petrus Codde, provicaris, de eerste was, en zonden een der hunnen,

1) Knuttel, De toestand der Nederl. Katholieken, I, blz. 289 vlg.

2) Zie boven, blz. 269.

Theodorus de Cock, pastoor te Leiden, naar Rome om de keuze naar hun zin te doen uitvallen. Dit gelukte in weerwil van allerlei intrigues ten slotte werkelijk en Codde werd in September 1688 door den Paus tot opvolger van Neercassel verheven 1).

Codde was een gematigd en voorzichtig man, die evenwel al zeer spoedig met de Jezuiten in strijd kwam, en bij hen en hunne vrienden in verdenking geraakte tot het Jansenisme over te hellen. Ook De Cock behoorde weldra tot zijne bitterste vijanden en klaagde in 1694 den vicaris te Rome aan, maar ditnaal behaalde deze de zege en werd schitterend vrijgesproken van alle schuld, ofschoon de Jezuiten zich ten scherpste tegenover hem stelden, hem zelfs de schuld gevend van eene beweging onder de Katholieken in de Republiek ten gunste van de plannen om hunne orde voorgoed van daar te verdrijven. Codde bleef het antwoord niet schuldig, maar klaagde van zijne zijde over het heftig en onvoorzichtig drijven der orde en over de wijze, waarop zij in het algemeen hare taak in de Republiek opvatte. De tegenstanders antwoordden op een en ander met een „Breve memoriale de statu et progressu Jansenismi in Hollandia” (1697), in welk heftig boekje Codde en zijne wereldlijke geestelijkheid ten scherpste werden aangevallen. Dit geschrift, door Codde en de zijnen als lasterlijk gebrandmerkt en met verontwaardiging teruggewezen, maakte te Rome echter zooveel indruk, dat in 1699 Codde door de opnieuw vergaderde kardinalen werd afgezet en De Cock in zijne plaats gesteld. Maar dit besluit werd wegens den te wachten tegenstand geheim gehouden, totdat de vicaris voor de viering van het jubeljaar naar Rome zou komen. Hij kwam werkelijk en nu begon daar de strijd opnieuw; aanvankelijk vrijgesproken, ook onder den invloed van een door 300 zijner eigen geestelijken ingezonden verdedigingsstuk, werd hij nog voorloopig te Rome opgehouden en eindelijk in Mei 1702 bij pauselijk besluit geschorst met benoeming van De Cock tot zijn plaatsvervanger.

Het is duidelijk, dat een en ander onder de nederlandsche Katholieken eene heftige ontroering moest veroorzaken; een kleine minderheid slechts onder hen, een twintigtal, en daarbij enkele niet van de beste elementen, steunde De Cock en de Jezuiten, maar de groote meerderheid koos partij voor den apostolischen vicaris en zijne zaak.

1) Knuttel, l.l., blz. 237 vlg.

Al onderwierpen zich nog sommigen hunner aan de definitieve pauselijke uitspraak, anderen bleven zich verzetten en haalden zich daardoor opnieuw de beschuldiging op den hals van tot het Janse-nisme over te hellen of zelfs reeds daartoe te zijn overgegaan — eene beschuldiging, die eenigen grond scheen te vinden in het verblijf van den grooten franschen Jansenist Arnauld hier te lande in 1681 en 1682¹⁾. Met verontwaardiging verwierpen de beschuldigten deze aanklacht, die hen tot ketters en afvalligen stempelde; het in 1640 gedrukte nagelaten boek over Augustinus van den leuvenschen hoogleeraar Jansenius toch, naar wien de sekte genoemd was, was wegens de daarin verdedigde augustinische genadeleer, waarvan ook Luther bij zijn optreden was uitgegaan, reeds in het algemeen in 1643 maar ten sterkste in 1653 door paus Innocentius X veroordeeld, terwijl paus Alexander VII van iederen geestelijke in kerkelijke bediening de verwerping van vijf aan Jansenius toegeschreven stellingen had geëischt. Maar de talrijke aanhangers van Jansenius in Frankrijk en België ontkenden, dat deze stellingen in diens boek te lezen stonden, en de nederlandsche geestelijken, door een groot aantal leeken trouw aangehangen, wierpen zelfs alle gedachte aan dergelijke neigingen verre van zich. Zoo ontstond aan het begin der 18de eeuw uit de oude tegenstelling tusschen wereldlijke en ordensgeestelijken een hevige strijd over het al of niet aanhangen van leerstellingen, door de Kerk als kettersch gebrandmerkt, te midden van eene geestelijkheid, die zich met volle overtuiging katholiek meende te mogen noemen en dan ook van protestantsche gevoelens ten eenenmale afkeerig was — een strijd, die voor de katholieke Kerk in ons land van het hoogste gewicht geacht moest worden, ook wegens de verhouding, waarin zij stond tot de protestantsche regeering des lands, die misschien aanleiding zou kunnen vinden zich met de zaak in te laten, zoodra deze twisten de openbare rust zouden schijnen te bedreigen.

Zoo was de toestand van land en volk der Nederlanden, toen de krachtige hand van den grooten stadhouder, die de Republiek dertig jaren lang te midden van de ernstigste gevaren had geleid, haar plotseling ontviel. Zou zij de rol blijven spelen, die zij bijna de

1) *ib.*, II, blz. 7.

gansche eeuw door had vervuld? Zou zij tot nieuwe krachtsontwikkeling worden bezielde in de moeilijke omstandigheden, die het gevolg konden zijn van den nieuwen grooten oorlog, waarin zij op het punt stond zich te begeven? Of zou zij, tevreden met haren verworven rijkdom, gaan rusten op hare lauweren en zich overgeven aan de lokkende stem van het genot in vrede en huiselijkheid? Beide mogelijkheden lagen voor de hand. Welke zou werkelijkheid worden? Dat was de vraag, die in de eerstvolgende jaren stond te worden opgelost. Maar voor hem, die den aard van het nederlandsche volk en zijne regenten kende, die wist, met welke bezwaren ook Willem III hier te lande steeds had moeten rekenen, was het niet twijfelachtig, wat er zou gebeuren, nu de drijfkracht des grooten veldheers en staatsmans zou ontbreken en er voor het oogenblik niemand was, die de door hem open gelaten plaats kon innemen.

AANHANGSEL.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

1648—1702.

Het belangrijke tijdvak, dat in dit deel behandeld wordt, is rijk aan gegevens, waaruit het kan gekend worden, maar een zeer groot deel dier gegevens — en zeker niet het minst belangrijke — ligt nog steeds in archieven en bibliotheken en is dus nog geen gemeen goed van allen geworden, ook al is een groot deel dier stof herhaaldelijk en zelfs op verdienstelijke wijze bewerkt. Hierbij valt in de eerste plaats te denken aan de in het Rijksarchief te 's-Gravenhage bewaarde briefwisseling van Johan de Witt en aan die van Willem III en de zijnen, met name na 1688, het eindpunt der uitgave van Groen's Archives; verder aan de aantekeningen van leden der Statenvergadering van Holland, die bijna geheel onbekend en zeer weinig gebruikt zijn, aan de instructiën en gezantschapsberichten der engelsche en fransche gezanten, die van zoo nabij de geschiedenis der Republiek hebben gadegeslagen en daarin hebben medegewerkt; eindelijk aan de voor dit tijdperk zeer rijke maar nog weinig gebruikte pamflettenliteratuur. Wat de briefwisseling van Jan de Witt betreft, Lefèvre Pontalis heeft ze in zijn *Jean de Witt* reeds vlijtig gebruikt; thans is het uitzicht geopend, dat wij weldra in het bezit zullen zijn van de breede uittreksels, daaruit door Fruin gemaakt ten behoeve van een herhaaldelijk voorgenomen maar nooit geschreven boek over De Witt¹⁾. Aan de uitgave der brieven en bescheiden betreffende den lateren tijd van Willem III uit het Huisarchief der Koningin schijnt voor de eerste jaren nog niet gedacht te kunnen worden. Van verzameling der aantekeningen uit de Statenvergadering van het

1) Vgl. Bijdragen en Mededeelingen van het Hist. Gen. te Utrecht der laatste jaren, vooral dl. XXI, blz. VII.

vooral in dezen tijd zoo invloedrijke Holland is in de laatste jaren herhaaldelijk gesproken 1). Op de beteekenis der bovenbedoelde fransche en engelsche archivalia is door verschillende uitgaven de aandacht gevestigd 2). De zorgvuldig bewerkte catalogi der in verschillende groote verzamelingen bewaarde pamfletten geven gelegenheid om zich van den rijkdom der pamflettenliteratuur en van haren aard op de hoogte te stellen 3).

Onder de gedrukte bronnen verdienen de uitgaven van officiële stukken het eerst genoemd te worden.

Van de groote uitgave der Résolutiën en Secrete Resolutiën der Staten van Holland en Westfriesland 4) bestaan voor een deel van dezen tijd (1653—1668) ook afzonderlijke uitgaven der Resolutiën van 1672 en 1709, der Secrete Resolutiën van 1717; bovendien heeft men de Resolutiën „van consideratie” over den tijd van Johan de Witt (1653—1668), in één deel 1672 te 's-Gravenhage en in 1706 te Utrecht uitgegeven. De Resolutiën der Staten-Generaal over dit tijdvak zijn slechts ten deele en ook overigens zeer onvolledig in druk overgebleven; zij berusten in ms. ten Rijksarchieve. Bij deze collectiën sluiten zich aan de Brieven gewisseld tusschen Johan de Witt en de gevolmachtigden van den Staat buitenslands 5), die wel niet volledig zijn maar toch een goed beeld geven van de buitenlandsche politiek in den tijd van De Witt. Als aanvulling daarvan is te beschouwen Combes, Correspondance française de Jean de Witt, in het eerste deel zijner *Mélanges Historiques* 6).

Als half-officiële werken zijn ook voor dit tijdvak, ten minste voor het eerste gedeelte daarvan, de zware deelen van Aitzema te beschouwen, opgevuld als zij zijn met hem verstrekte of door hem bemachtigde officiële documenten, waarvan eerst na zijn dood in 1669

1) *ib. dl. XIX, blz. X.*

2) Behalve in mijne Verslagen over archivalia betreffende de geschiedenis van Nederland in Engeland en te Parijs, o.a. in de dissertaties van de heeren Japikse, *De verwickelingen tusschen de Republiek en Engeland, 1660—1665* (Leiden, 1900), en Haye, *De geheime correspondentie van Abraham de Wicquefort ('s-Gravenhage, 1901).*

3) Zie vooral den *Catalogus van de pamfletten der Kon. Bibl.*, uitg. Knuttel, dl. II en III.

4) Zie van dit werk dl. IV, blz. 466/7.

5) 6 dl. 's-Gravenhage, 1723—1725.

6) Paris, 1873.

de dikwijls troebele herkomst is gebleken ¹⁾. De dordtsche conrector Lambert van den Bos (Silvius) zette met veel minder talent zijn boek voort; de hartstocht, waarmede deze in zijne Historiën onses tijds behelzende Saken van Staet en Oorlogh (1669—1679) ²⁾ tegen de De Witten, vooral tegen Cornelis de Witt te velde trekt, vermindert zeer de waarde van dit vervolg, dat overigens evenals Aitzema's werk zelf belangrijke staatsstukken door een kort samengedrongen verhaal verbindt. Zijn Tooneel des oorlogs ³⁾ (sedert 1669) heeft evenmin veel waarde als zijn Leven en Bedrijf van Willem III (1694).

Van dergelijken oorsprong, hoewel niet van denzelfden aard is het belangrijke boek van Abraham de Wicquefort, *Histoire des Provinces Unies des Pays-Bas*, loopende over het tijdvak van 1648 af en door den schrijver voortgezet tot 1676 ⁴⁾. Wicquefort was een dergelijk man als Aitzema, een diplomaat van ondergeschikten rang, ruim van geweten, los van leven, uiterst bekwaam maar nog minder betrouwbaar dan hij; alleen jegens De Witt, zijn trouwen beschermer, heeft hij zich een trouw en aanhankelijk vriend betoond. Hij was in 1606 te Amsterdam geboren uit eene koopmansfamilie ⁵⁾, studeerde te Leiden en ging daarna zijn geluk beproeven te Parijs, waar hij jaren lang in dubbelzinnige betrekkingen leefde en tot allerlei kringen toegang had. In 1646 werd hij resident van Brandenburg te Parijs maar zette ook in deze betrekking zijn leven van schaamteloos bedrog en intrigue voort, totdat Mazarin, die ook zijne diensten betaalde, hem in 1659 gevangen zette en daarna deed verbannen. Toch bleef hij later nog met de fransche regeering in betrekking en was jaren lang een harer vaste en betaalde correspondenten in Den Haag, waar hij zich sedert 1662 voorgoed gevestigd had. Daar begaf hij zich in dienst van De Witt, wien hij als vertaler en bewerker van staatsstukken ter zijde stond. Hij werd ook resident van Polen en van Brunswijk-Luneburg en voerde staatkundige cor-

1) Zie dl. IV, blz. 480.

2) 3 dl. Amst., 1685.

3) 4 dl. Amst., 1675.

4) Eerste uitgave, 4 dl., La Haye, 1719—1745, gestaakt. Tweede uitgave door Lenting en Chais van Buren, 4 vol. Amst. 1861—1874 (bezorgd door het Prov. Utr. Genootschap).

5) Vgl. over hem: Wickevoort Crommelin in Nijh. Bijdr. Vierde Reeks, I, blz. 237 vlg.; Lenting in de biografie voor vol. I zijner uitgave.

respondentie met andere kleine duitsche vorsten en landen. Zijn voortreffelijke fransche stijl en zijn buitengewone kennis van staatszaken brachten De Witt er toe hem in 1667 onder scherp toezicht het schrijven eener geschiedenis der Republiek sedert 1648 in den geest der heerschende partij door de Staten van Holland te doen opdragen. Het boek, merkwaardig door een onmiskenbaar streven naar gematigdheid in oordeel over de tegenpartij, werd door De Witt en den heer van Wimmenum nauwkeurig nagezien en verbeterd, maar was nog niet in druk, hoewel reeds voor een deel op de pers, toen de gebeurtenissen van 1672 het plan deden opschorten. Drie jaren later (Maart 1675) werd hij wegens landverraad eerst op de Voorpoort te 's-Gravenhage, daarna op Loevestein gevangen gezet; tot eeuwige gevangenis met verbeurdverklaring van goederen veroordeeld, ontsnapte hij in Februari 1679 en vluchtte naar Celle in Brunswijk, waar hij in 1682 overleed. In de gevangenis en later vervolgde hij zijn boek. Hij schreef bovendien het beroemde werk *L'ambassadeur et ses fonctions*, een belangrijk handboek voor diplomaten van dien tijd, en later de *Mémoire touchant les ambassadeurs*, waarin vele bijzonderheden over de praktijk der toenmalige diplomatie worden medegedeeld. Zijne met al zijne andere goederen verbeurdverklaarde papieren, daaronder de drukproeven van zijn boek, bleven voorloopig onder berusting van het Hof van Holland, totdat de uitgevers, die er recht op meenden te hebben, na veel moeite in 1719 eindelijk de eerste vier boeken mochten drukken, welke druk echter bij het tiende boek in 1745 werd gestaakt om eerst in onzen tijd weder te worden opgenomen.

Intusschen was lang na den dood van Wicquefort de voortzetting van zijn arbeid aan een ander opgedragen, aan den in 1684 naar de Republiek uitgeweken haagschen franschen predikant Jacques Basnage, die het werk zou vervolgen tot den vrede van Utrecht¹⁾; maar Basnage maakte na kennismaking met Wicquefort's handschrift ernstige bezwaren daartegen en ontried zelfs de uitgave, welk oordeel door den deskundigen gedeputeerde Lestevenon werd onderschreven. Zij stelden beiden een aantal „Remarques” over zijn arbeid op, die intusschen in handschrift bleven. Basnage zelf, een voortreffelijk geleerde, algemeen geacht en beschaafd man, groot vriend van den

1) Lenting, l.l. p. XXX.

raadpensionaris Heinsius, die hem zelfs bij de vredesonderhandelingen te Utrecht als bemiddelaar gebruikte, werd nu op zijn beurt met de taak belast en schreef met gebruik van deze en andere papieren en staatsstukken zijne *Annales des Provinces Unies* (1648—1667)¹⁾, een veelszins te roemen geschrift, dat in vorm en onpartijdigheid verre boven dat van Wicquefort staat, doch niet in inzicht en kennis van zaken. Minder hoog staat het werk van den beroemden geneefschen polyhistor en veel-schrijver Jean Leclerc, die in 1684 hoogleeraar aan het remonstrantsche seminarie te Amsterdam was geworden en in 1734 daar op hoogen ouderdom overleed. Onder zijn reusachtigen letterarbeid telt ook eene *Histoire des Provinces Unies des Pays-Bas* (1560—1716)²⁾, een niet onverdienstelijke compilatie, met afbeeldingen van medailles versierd.

Maar boven allen staat voor dezen tijd Jan Wagenaar, de brave en, hoewel wittiaansch gezind, met goeden uitslag steeds naar onpartijdigheid strevende amsterdamsche historieschrijver, die vooral in zijne over dezen tijd handelende deelen (XII tot XVI) de beschikking had over tal van belangrijke stukken en aantekeningen van voorname staatslieden en bovendien nog over persoonlijke mededeelingen van allerlei aard kon beschikken, die het hem mogelijk maakten een in zijne droogheid veelszins betrouwbaar verhaal van het gebeurde te boek te stellen, dat, wat den inhoud betreft, daarom tot het beste behoort wat de oudere nederlandsche historiografie heeft aan te wijzen.

Boven hem in letterkundig talent staat ongetwijfeld Geraert Brandt, dichter en uurwerkmaker, later remonstrantsch predikant te Hoorn en Amsterdam, de jongere vriend van Hooft en van zijn lateren schoonvader Van Baerle, de bewonderaar, niet altijd de vriend, ook van Vondel. Hooft was zijn voorbeeld in stijl en opvatting. Hem volgde hij na, minder in zijne belangrijke maar partijdige *Historie der Reformatie*³⁾ dan wel in zijn *Leven en bedrijf van den heere Michiel de Ruiter*⁴⁾ en in zijne voortreffelijke levensbeschrijvingen van Hooft en Vondel vóór de uitgave der *Nederlandsche Historiën* en van Vondel's *Poëzy*. Het *Leven van De Ruiter* blijft zijn mees-

1) 2 vol., La Haye, 1719—1726.

2) 3 vol. Amst., 1723—1728; ook in het Hollandsch vertaald, ib. 1730 en 1738, onder den titel: *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* (tot 1715). Vgl. over hem het belangrijke artikel bij Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*.

3) Vgl. dl. IV, blz. 479.

4) Amst. 1687.

terstuk, waarin hij Hooft overtreft door eenvoud en helderheid van stijl.

Onder den verschen indruk der gebeurtenissen, die het vaderland aan den rand van den ondergang brachten, schreef Pieter Valckenier, agent der Staten in Zwitserland en verklaard oranjegezind, zijn Verwerd Europa ofte polityke en historische beschrijvinge der waare fundamenteen en oorsaken van de oorlogen en revolutien in Europa, voornamelijk in en omtrent de Nederlanden sedert den jare 1664¹⁾, waarbij nog een Vervolg tot 1675 werd gevoegd, alles met bijgevoegde Authentieke stukken, zonder letterkundig talent en duidelijk het kenmerk dragend van zijne bedoeling om de staatkunde van Willem III in het beste licht te stellen. Zoo stelde ook de amsterdammer Tobias van Donselaer behalve zijne belangrijke Beschrijvinge van Amsterdam het werk Het ontroerde Nederlandt²⁾ samen onder den indruk van wat hij beleefde zonder aanspraak te maken op letterkundige waarde. Beide geschriften zijn van beteekenis wegens de authentieke stukken en mededeelingen van ooggetuigen daarin vervat. Donselaer's boek vond in den jongeren zoon van Brandt, ook Geraert geheeten, een vervolger voor de jaren 1674 en 1675, waarover zijne Tweejarige geschiedenissen loopen.

Deze werken staan, zoowel wat stijl als wat inhoud betreft, weinig hooger dan het journalistenwerk de Hollantse Mercurius, de voortzetting van de oudere tijdskronieken³⁾ en in 40 deelen van 1650 tot 1690 verzameld, oorspronkelijk wekelijks verschenen en samengesteld uit beurs- en krantenberichten van algemeen belang, benevens uit de persoonlijke informatiën der bewerkers. Deze Mercurius, waarop met 1690 de Europische Mercurius volgt, geeft een goed beeld van den onmiddellijken indruk door de gebeurtenissen op het publiek gemaakt en is daarom voor de geschiedkundige beschrijving van den tijd onmisbaar. Over het algemeen was de Republiek zoowel in de 17de als in de 18de eeuw de zetel der journalistiek, die ook in fransche vertaling hare pennevruchten over een groot deel van Europa verspreidde en een gevreesde macht in de wereld was⁴⁾. De „Gazette de Hollande” was de spreekwoor-

1) Amst. 1688.

2) 2 dl. Amst. 1674—1676.

3) Zie dl. IV, bl. 459 vlg.

4) Hatin, Les Gazettes de Hollande, Paris, 1865.

delijke staatkundige krant dier dagen, de Gazette d'Amsterdam, de vertaalde amsterdamsche courant, met de leidsche, haarlemsche en utrechtsche kranten, de bron van allerlei nieuwsbladen ook zelfs te Parijs. De schrijvers verborgen zich onder het masker der anony-miteit, wat dikwijls tot groote misbruiken, ja diplomatieke moeilij- heden aanleiding heeft gegeven. Vooral de fransche regeering be- klaagde zich in de jaren van vrede na 1679 herhaaldelijk over de uitingen der fransche pers in de Republiek, die dikwijls door uitge- weken Franschen werd geïnspireerd; maar ook de Staten zelf moesten soms tegen leugenachtige, onbehoorlijke of onbescheiden krantenbe- richten krachtdadig optreden¹⁾. De *Mercure historique et politique*, in 1686 gesticht door den veelschrijver Sandras de Courtilz en iedere maand verschijnend, was bijna een eeuw lang de meest algemeen verspreide dezer nieuwsbladen.

Onder de geschriften, die min of meer op het gebied der memoiren- literatuur behooren, komen als bronnen voor onze geschiedenis van dezen tijd in de eerste plaats in aanmerking de brieven en memoriën der buitenlandsche gezanten en agenten in Den Haag, met name die van Frankrijk en Engeland. Onder dezen bekleeden D'Estrades en D'Avaux, benevens Temple en Burnet eene belangrijke plaats. D'Estrades' *Lettres, mémoires et négociations*²⁾ geven een goed inzicht in de betrekkingen tusschen het fransche hof en De Witt, ook in de binnenlandsche toestanden en de leidende persoonlijkheden der Republiek vóór 1672; de uitgave zijner geschriften is evenwel verre van volledig en nauwkeurig zooals gebleken is uit eene verge- lijking met het in het archief van Buitenlandsche Zaken te Parijs bewaarde materiaal³⁾. Even belangrijk zijn voor het tijdvak 1679—1688 de *Négociations en Hollande* van Jean Antoine de Mesme, graaf D'Avaux⁴⁾, die nog meer dan D'Estrades met de hollandsche en friesche regenten in betrekking heeft gestaan. Voor den laatsten tijd van De Witt en den eersten van Willem III hebben de Works van sir William Temple, die behalve voor de zuiver staatkundige ook

1) Sautijn Kluit, Nagelaten geschriften, I, blz. 108 vlg.

2) Eerste uitg. 5 dl. Brux. 1709, beter die van 1743 in 9 dl. London.

3) Rogge, De diplomatieke correspondentie van D'Estrades, in Versl. en Meded. der Kon. Akad., Vierde Reeks, dl. I, blz. 198 vlg.

4) Uitg. Paris, 1752 en 1754, 6 vol.

voor de economische toestanden in de Republiek een open oog had, groote beteekenis; zoowel zijne Letters en Memoirs ¹⁾ als zijne Observations ²⁾ en Miscellanea ³⁾ zijn herhaaldelijk in het Fransch en Hollandsch vertaald en werden veel gelezen.

Burnet's History of his own time ⁴⁾ geeft een goed inzicht in de verhouding van prins Willem III tot Engeland en tot zijne gemalin, die haren hofprediker groot vertrouwen heeft geschonken, maar zij dient met zorgvuldige kritiek te worden gebruikt. Daartoe leveren de merkwaardige Lettres et mémoires van koningin Maria zelve ⁵⁾, benevens de daarbij behoorende meestal engelsche Memoirs and letters ⁶⁾, een voortreffelijk beeld van de edele vorstin en hare intiemste gevoelens. Voor de kennis van de omgeving des Prinsen zijn de Journalen van den jongeren Constantijn Huygens ⁷⁾, hoezeer dikwijls in kleinigheden afdalend, van gewicht; de aantekeningen en opmerkingen van zijn vader ⁸⁾ doen ons een blik slaan op den toestand van het Huis van Oranje in de eenzame jeugd van den Oranjevorst. Diens verhouding tot zijn frieschen neef Hendrik Casimir II wordt het best gekend uit dezès uitgegeven briefwisseling ⁹⁾. Zijne staatkundige denkbeelden en de moeilijkheden, waarmede hij in zijne binnen- en buitenlandsche staatkunde zoowel als in zijne militaire loopbaan had te kampen, worden goed gekend uit zijne briefwisseling met zijn trouwen vriend Waldeck ¹⁰⁾ en uit de belangrijke papieren van den raadpensionaris Heinsius ¹¹⁾, beiden zijne vertrouwde helpers in het werk zijns levens.

1) Letters written by Temple and other ministers of state, 3 vol. London, 1700—1703.

2) 1672, ook in fr. en holl. vertaling.

3) 2 vol. London, 1680—1690.

4) 6 vol. London, 1725—1734.

5) Uitg. Mechth. Bentinck, La Haye, 1880.

6) Uitg. Doebner, Leipzig 1886.

7) Werken Hist. Gen. te Utrecht, N. S., n°. 23, 25, 32, 46.

8) Mémoires de Const. Huygens, ed. Jorissen, La Haye, 1873.

9) Van Sypesteyn, Geschiedkundige bijdragen, dl. III, 's-Gravenhage, 1865, benevens de Archives van Groen van Prinsterer, t. V der 2me Série. Zie van dit werk, dl. IV, blz. 462.

10) P. L. Muller, Willem III von Oranien und George Fr. von Waldeck, 2 Bde, 's-Gravenhage, 1873—1880.

11) Archief van den raadpensionaris Heinsius, uitg. Van der Heim, 3 vol., 's-Gravenhage, 1867—1880.

Voor de studie der buitenlandsche staatkunde van het gansche tijdperk is van groot gewicht het belangrijke bronwerk van Mignet, *Négociations relatives à la succession d'Espagne* 1), waarbij thans het boek van Legrelle, *La diplomatie française et la succession d'Espagne* 2), behoort. De groote traktaten zijn te vinden in het vroeger genoemd *Corps Universel diplomatique* van Du Mont 3). Voor de binnenlandsche politieke toestanden zijn de aantekeningen van den amsterdamschen schepen Bontemantel 4) van groote waarde, vooral met betrekking tot de praktijk en de praktijken der stadsregeering. Voor binnen- en buitenlandsche politiek zijn de brieven van Pieter de Groot aan Abraham de Wicquefort uit den lateren tijd 5) benevens de Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes 6) niet zonder gewicht, maar de laatste geven weinig anders dan den indruk weder van de bekende gebeurtenissen op een aanzienlijk ambteloos burger der Republiek; de berijmde Geheugchenis van den aanzienlijken oud-gediende Coenraet Droste ontleent haar belang vooral aan de daarbij gevoegde aantekeningen van Fruin 7).

Kleinere tijdperken uit deze periode worden toegelicht in het boek van Wijnne, *De geschillen over de afdanking van het krijgsvolk (1649—1650)* 8), waarin zeer vele onuitgegeven stukken over deze zaak aan het licht werden gebracht, vooral uit het archief te Dessau; in *Gardiner's Documents on the first dutch war* 9), zeer belangrijk over de geschiedenis van ons zeewezen, dat ook voor dezen tijd in *De Jonge* een voortreffelijken beschrijver heeft gevonden; in dl. I en II van *Van Sypesteyn's Bijdragen*, waarin over het tijdvak van *De Witt* en in het bijzonder over den frieschen stadhouder *Willem Frederik* onuitgegeven stukken werden medegedeeld; in *Thurloe's*

1) 4 vol., Paris, 1835—1842.

2) 2 vol., Paris, 1891. Vgl. ook *Sirtema de Grovestins, Guillaume III te Louis XIV*, 8 vol., Paris, 1868.

3) 8 vol., Amst. et La Haye, 1726—1731.

4) *De regeeringe van Amsterdam*, uitg. Kernkamp, in *Werken Hist. Gen.*, Derde Serie, n°. 7 en 8.

5) *Lettres*, ed. Krämer, ib. n°. 5.

6) Uitg. Gonnet, ib. n°. 13.

7) Uitg. Fruin, 2 dl., Leiden, 1879.

8) *Werken Hist. Gen. N. S.*, n°. 41.

9) London, 1899, wordt vervolgd.

State Papers (1638—1660) 1) en andere papieren van engelsche staatslieden van dien tijd als Arlington, Shaftesbury enz., van belang vooral voor onze betrekkingen tot Engeland en voor een groot deel beschreven in de Reports of the historical commission of in afzonderlijke uitgaven; in de tallooze bijlagen van boeken en studiën over het tijdperk ten onzent verschenen; in de aantekeningen bij boeken als die van Geddes en Lefèvre Pontalis over Jan de Witt, als de uitgave der Histoire van Wicquefort, in de fransche Mémoires van dien tijd, waaronder voor ons land vooral van belang zijn de zeer verspreide Mémoires du comte de Guiche 2), die zelf den eersten munsterschen en den tweeden engelschen oorlog aan staatsche, den oorlog van 1672 aan fransche zijde medemaakte, en die van den prins van Tarente 3), die aan het hof van Frederik Hendrik en Willem II leefde en tot kort voor den grooten franschen oorlog een der voornaamste bevelhebbers van het staatsche leger was.

Betreffende kunst, letteren, wetenschap, handel en nijverheid, zeden en gewoonten kan voor dit tijdvak gevoegelijk verwezen worden naar de aan het slot van het vorige overzicht 4) genoemde algemeene werken over de 17de eeuw, de „Gouden Eeuw” onzer geschiedenis, die vooral in onzen tijd vele onderzoekers heeft aangetrokken en tallooze kleinere en grootere studiën op allerlei gebied heeft uitgelokt, waarvan vele onder de bladzijden van dit deel zijn aangewezen.

1) 7 vol., London, 1742.

2) Uitg. als supplement op D'Estrades, 1744.

3) Liège, 1767.

4) Dl. IV, blz. 481 vlg.

BIJ DE KAARTEN. ¹⁾

Kaart I geeft den toestand der Nederlandsche gewesten in 1648 en volgende jaren tot 1702.

Wat de Republiek betreft, is er sedert de vorige periode niet veel veranderd. In den Dollart en de Lauwerszee, langs de Waddenkust, op de hollandsche en zeeuwsche eilanden en in Staats-Vlaanderen is nog al wat nieuw land gewonnen, veenplassen zijn drooggelegd, maar de algemeene „facies” van ons vaderland is dezelfde gebleven.

Lingen komt op deze kaart niet meer gekleurd voor; immers het verband met Overijssel werd niet zoozeer meer gevoeld en de eigenaars van dit graafschap, de prinsen van Oranje, waren wel door den munsterschen vrede uitdrukkelijk in hunne souvereine rechten hersteld, maar kort daarna beginnen de langdurige onderhandelingen met de regeering van Munster, de graven van Tecklenburg en later met den koning van Pruisen over den afstand van het graafschap, die eerst in 1732, toen de quaestie over de erfenis van Willem III beslist werd, tot stand kwam. Ameland is op deze kaart met een eigen kleur aangewezen als een afzonderlijke souvereine heerlijkheid. Bij Schokland is aangeduid, dat dit eiland voor een deel (Emmeloord) hollandsch (sedert 1669 amsterdamsch) voor een deel (Ens) overijsselsch gebied is.

De rood gestippelde lijn omvat het in 1672—73 door den vijand bezet gebied. De roode kettinglijn scheidt de Republiek van de Spaansche Nederlanden.

In deze laatste gewesten heeft het behandelde tijdperk groote veranderingen van territorialen aard gebracht door het voortdurend noordwaarts dringen van den franschen nabuur. Dit voortdringen is eenigszins globaal (het kon niet anders op deze schaal) op de kaart aangeduid.

¹⁾ Ik grijp deze gelegenheid aan om hier eenige onnauwkeurigheden in de kaart van deel IV te verbeteren. Borkum moet niet de kleur van Stad en Lande hebben; Mechelen en gebied moeten gekleurd zijn; insgelijks het Kamerijksche, dat in 1648 (sedert 1595) weer spaansch was, terwijl door een onwillekeurig verzuim Stevensweerd en omgeving ten onrechte reeds in 1648 als staatsch gebied is aangegeven. Deze beide kaarten zijn in overleg met mij vervaardigd door mijn deskundigen vriend dr. W. A. F. Banner, die mij zijne zeer gewaardeerde hulp vriendelijk aanbod en wien ik hier mijn hartelijken dank betuig.

De zwarte kettinglijn is de grensscheiding van het gebied der fransche kroon in 1648.

De roode lijn in Vlaanderen, Artois, Henegouwen en Luxemburg schetst het verlies in de Nederlanden door Spanje aan Frankrijk geleden bij den vrede der Pyreneeën (1659). Enkel rood onderstreept zijn de plaatsen bij het einde van den Devolutie-oorlog (vrede van Aken, 1668) aan Frankrijk gebleven. Voorzoover deze plaatsen in 1678 te Nijmegen aan Spanje zijn teruggegeven, zijn zij rood omlijst. Dubbel rood onderstreept daarentegen zijn de steden, die bij dienzelfden vrede aan Frankrijk zijn gekomen. Ten slotte duidt de zwarte lijn de grens aan van het fransch-spaansche gebied na den vrede van Rijswijk — dus tegen het einde van het in dit deel behandelde tijdvak. In het bijzonder moet de lezer zich hier met een eenigszins oppervlakkige voorstelling der feiten tevreden stellen. Bij den vrede van 1697 toch gaf Frankrijk aan Spanje alles terug wat sedert den vrede van Nijmegen door Lodewijk XIV in Luxemburg, Namen, Brabant, Henegouwen en Vlaanderen was „hereenigd”. Die „hereeniging” had natuurlijk ten doel gehad van het fransche gebied in de Nederlanden een aaneengesloten geheel te maken. Genoemde vredesbepaling maakte dus aan dien lang gewenschten toestand weer een einde. Bij het traktaat is evenwel, behalve een lijst omschrijvende het „hereenigde” en teruggegevene, een dergelijke lijst van 82 plaatsen, dorpen, gehuchten enz. grootendeels in de omgeving van Ath, Maubeuge en Charlemont gelegen, waaromtrent de fransche koning voorbehoud maakte. Dientengevolge kwam er op 3 December 1699 te Rijssel een traktaat tusschen Frankrijk en Spanje tot stand, waarbij dat voorbehouden grondgebied werd verdeeld, maar deze verdeling is op een kaartje als dit niet voor te stellen. Men hoede zich er dus voor te meenen, dat bezuiden de zwarte lijn alles fransch en ten noorden ervan alles spaansch was. Charlemont, hoewel niet in den vrede van Nijmegen begrepen, is in 1679 toch door Frankrijk bezet, toen het den spaanschen koning niet gelukt was den Keizer en den bisschop van Luik tot afstand van Dinant aan Frankrijk te bewegen.

Kaart II spreekt genoegzaam voor zich zelf en heeft dus geen nadere verklaring noodig.

ALPHABETISCH REGISTER.

(BUITEN HET AANHANGSEL).

A.

Aalst, 230.
Aardenburg, 290.
Abcoude, 29, 30.
Achterhoek, 212, 268, 272, 281, 308.
Aelst, Willem van, 163.
Aerschot, 170.
Aerssen, Cornelis van, Heer van Sommelsdijk,
8, 9, 22, 29, 48, 51, 169, 455 vlg., 462.
François van, 22, 51.
dames, 452.
Afrika, 4, 13, 79, 145, 150, 178, 187, 426, 446, 452, 455.
Agosta, 337.
Aire, 172, 230, 250.
Aitzema, Lieuwe van, 81, 194.
Aken, 234, 236, 249, 250, 260, 327, 341, 415, 444.
Albemarle, lord, 431.
Albyville, D', 377.
Aldringa, 102.
Alexander VII, Paus, 467.
Alexandrië, 447.
Alfen, 301 vlg.
Algiers, 4, 381.
Alicante, 446.
Alkemade, Cornelis van, 439.
Alkmaar, 26, 88, 110, 113.
Almonde, Philips van, 336, 338, 381, 403, 406,
407, 409.
Altona, 462.
Ambon, 61, 86, 148, 178, 192, 451.
Amerika, 79, 178, 189, 227, 420, 426, 427, 441,
446, 448, 450.
Amerongen, 328.
Amersfoort, 29, 129, 130.
Amstel, 30, 203.
Amstelveen, 31.
Amsterdam, 5, 6, 9, 12 vlg., 21 vlg., 43, 47 vlg.,
189 vlg., 237, 262 vlg.
Nieuw-, 151, 190.
Andernach, 302.
Andover, 387.

Andreae, 107.
Angers, 58.
Angola, 13, 455.
Anhalt, 373.
Anjou, Philips, Hertog van, 423. Zie Philips V.
Anslo, Reyer, 165.
Antillen, 150, 206, 327, 339.
Antwerpen, 9, 115, 172, 195, 229, 307, 385, 419, 444.
Appleton, 74.
Arabië, Arabieren, 148, 450.
Archangel, 441, 443.
Argenteau, 170.
Arkel, 363.
Arlington, lord, 218, 220, 232, 255, 283, 327, 342.
Armentières, 230, 234.
Arminianen, 22, 156. Zie Remonstranten.
Armstrong, Thomas, 365.
Arnauld, 467.
Arnhem, 68, 104, 209, 270 vlg.
Arolsen, 409.
Artois, 172, 229.
Asselyn, Thomas, 437.
Ath, 234, 412.
Athlone, 431.
Atjeh, 450.
Augustinus, 467.
Auvergne, 456.
Avaux, Graaf D', 334, 358, 361 vlg., 373, 377, 380
vlg., 389, 413, 424 vlg.
Aylva, Ernst Sicco van, 243, 245.
Hans Willem van, 245, 265, 271, 299,
401, 404.
Ayscue, George, 66, 67, 71, 202, 214.
Aytona, Markies D', 419.
Azië, 441, 447 vlg.

B.

Baan, 288.
Backhuysen, Ludolf, 163, 435.
Baelen, Van, 290.
Baen, De, 435.

- Bampfield, 260.
 Banckers, Banckert, Joost, 205, 213, 266, 273, 274, 312, 314.
 Banckhem, Van, 290, 292.
 Bantam, 146, 148, 448.
 Bapaume, 203.
 Barcelona, 336.
 Bart, Jean, 339, 408.
 Basnage, Jacques, 367.
 Batavia, 148, 448 vlg.
 Bayle, Pierre, 367.
 Bayreuth, 376.
 Beachy-Head, 404, 407.
 Béarn, 367.
 Beaufort, Hertog van, 212, 214, 217.
 Beecke, Johan van der, 74, 97.
 Beeckman, 299.
 Beieren, 4, 254, 376, 429.
 Maximiliaan Hendrik van, keurvorst van Keulen, 259, 419.
 Bekker, Balthasar, 463.
 België, 250, 419, 428, 467.
 Belle-Isle, 327.
 Bellièvre, De, 50.
 Benoit, 367.
 Bentinck, Hans Willem, baron, 357, 382, 384, 396, 398, 431, 432. Zie Portland. familie, 328.
 Berchem, Claes, 163.
 Bergen, 81, 207, 213, 230, 234, 345 vlg., 405, 427, 442.
 Bergen op Zoom, 7, 399.
 Bergeyck, 234.
 Berkeley, 214, 334.
 Berlijn, 253, 372, 376.
 Betuwe, de, 272.
 Beuningen, Coenraad van, 71, 81, 83, 91, 110, 113, 119 vlg., 168, 192, 212, 230 vlg., 246, 250 vlg., 263, 282 vlg., 328, 356.
 Beveren, Heer van, 21, 93.
 Beverningh, Hieronymus van, 76 vlg., 83 vlg., 96, 106, 196, 211, 218 vlg., 234, 236, 237, 251 vlg., 322, 346, 350, 356.
 Beverweert, Lodewijk van Nassau, Heer van, 31, 36, 37, 91, 107, 175 vlg., 180, 184, 220, 232, 326, 411.
 Bicker, Andries, 21, 31, 35, 247.
 Cornelis, 21, 29, 31, 35, 247.
 Wendela, 93.
 Bidloo, Govert, 355, 439.
 Bils, Lodewijk de, 160.
 Binckes, Jacob, 320, 336, 339, 340.
 Biscaye, 316.
 Blake, Robert, 55, 56, 64 vlg., 75, 80.
 Blasius, 304.
 Blokzijl, 242.
 Blooteling, 164, 298.
 Bocholt, 211.
 Bodegraven, 285, 303.
 Bodiley, 74.
 Boetzelaer, Van, Heer van Asperen, 25, 272, 290.
 Bohemen, 37, 317.
 Bol, Ferdinand, 162.
 Bommel, 299.
 Bonn, 318, 404, 429.
 Bontemantel, 246.
 Boonen, Arnold, 435.
 Borch, Gerard ter, 163.
 Borculo, 193, 211, 273.
 Boreel, Jacob, 277, 399, 415.
 Johan, 206, 252, 258.
 Willem, 8, 114, 445.
 Borri, 160.
 Bosc, Du, 377.
 Bosch, Den, 275, 281, 299, 310, 399.
 Van den, 342, 344, 346.
 Boswell, 10.
 Boufflers, 405, 411, 416.
 Boulogne, 216.
 Bourbon, 412.
 Bourgondiërs, 423.
 Bourne, 66.
 Bourtange, 299.
 Boyne, de, 404.
 Brabant, 7, 30, 44, 47, 108, 129, 173, 229 vlg., 270, 301, 308, 318, 334, 345 vlg., 359, 405, 410.
 Braganza, Catharina van, 178.
 Brakel, Jan van, 192, 225, 274, 404.
 Brakenburg, 163.
 Brandenburg, 4, 14, 15, 35, 37, 118 vlg., 167, 180 vlg., 197, 200, 208 vlg., 218, 222, 251, 254, 277, 283, 306 vlg., 334, 347, 357 vlg., 372 vlg., 443.
 Brandt, Geraert, 165, 166, 439.
 Brasser, Gerart, 25.
 Brasset, 19, 33.
 Bray, Salomon de, 165.
 Brazilië, 4, 13, 14, 79, 86, 96, 124, 125, 143, 150.
 Breda, 126, 127, 175, 222 vlg., 228, 230, 237, 241, 275, 320, 334, 385, 451, 455.
 Bredero, 165, 437.
 Brederode, Johan Wolfert, Heer van, 36, 37, 41, 45, 87, 105, 207.
 Bredevoort, 273.
 Brekelenkam, Quiringh, 163.
 Bremen, 15, 16, 121, 222, 334, 443.
 Brest, 273, 311, 406 vlg.
 Briel, Den, 40, 205, 386, 387.
 Brömsebro, 12.
 Bronkhorst, 192.
 Brugge, 170, 172, 230, 346, 419, 444.
 Brühl, 259, 318.
 Brun, Antonie, 7, 8, 33, 115.
 Brunswijk, 117, 209, 251, 360.
 Brussel, 34, 94, 125, 209, 229 vlg., 249, 306, 345, 347, 362, 405, 411 vlg., 419.
 Buat, Heer van, 218 vlg.
 Burik, 270.
 Burgersdijck, 279, 282, 288.
 Burman, Franciscus, 158, 438, 463.
 Buysero, 179.

C.

- Cabo Corso, 189.
 Cadix, 192, 336, 430, 444, 446.
 Cadzand, 283.

- Cagliari, 336.
 Caillières, 413, 415.
 Caïro, 447.
 Calais, 67, 184, 337, 463.
 Callenburgh, 338, 403, 409.
 Calvinisten, 109. Zie Hugenoten.
 Camphuysen, Dirk, 110.
 Camphuÿs, Johannes, 452.
 Candi, 450.
 Capellen, Alexander van der, Heer van Aarts-
 bergen, 22, 23, 26.
 Cartagena, 446.
 Cartesius, Cartesianen, 109, 112, 153, 462.
 Cassel, Mont-, 340, 343.
 Castel-Rodrige, Markies de, 209, 230, 249, 419.
 Cats, Jacob, 21, 28, 32, 41, 42, 47, 49, 58 vlg., 133, 165.
 Cau, 339.
 Cayenne, 339.
 Ceilon, 125, 146, 149, 450, 452.
 Celebes, 451.
 Celle, 300, 384.
 Chamillart, 424.
 Chamilly, 270, 300, 302.
 Champagne, 456.
 Charenton, 366.
 Charleroi, 230, 234, 270 vlg., 308 vlg., 318 vlg.,
 326 vlg.
 Chatham, 225, 252, 253, 334 vlg., 424.
 Cherbourg, 407, 403.
 Cheribon, 448.
 China, 448 vlg.
 Christiaan IV, Koning van Denemarken, 12.
 Christianopel, 12.
 Churchill, John, 333.
 Citters, Van, 394, 395.
 Clant, 25, 107, 164, 245.
 Clarendon, lord, 184, 185, 232.
 Coccejus, Coccejanen, 112, 153, 158, 400, 401,
 438, 461.
 Cochin, 149, 448.
 Cock, De, 466.
 Codde, Petrus, 465, 466.
 Coehoorn, Menno, Baron van, 401, 409, 411, 429.
 Coen, Jan Pz., 147, 148.
 Coenders, 103, 213.
 Coevorden, 2 9, 303, 309.
 Colbert, 211, 234, 254, 256, 334.
 Collegianten, 109 vlg.
 Comorin, 448.
 Condé, Prins van, 255, 270 vlg., 308 vlg., 319,
 322, 326 vlg., 334 vlg., 424.
 Connecticut, 151, 190.
 Coolwijk, 93.
 Corneville, 59.
 Coromandel, 449, 452.
 Court, Pieter de la, 92, 114, 144 vlg., 157, 307.
 Coutinho, De la Sousa, 13.
 Coyet, 147.
 Coymans, 150.
 Coxinga, 147.
 Cramprich, 371.
 Crèqui, 341.
 Crèvecoeur, 281, 299.
 Cromwell, Oliver, 4, 5, 9, 51 vlg., 177 vlg.
 Richard, 116, 125.
 Crynssen, Abraham, 226, 455.
 Curaçao, 455.
- D.**
- Dam, Pieter van, 453.
 Damme, 230, 234.
 Damsterdiep, 299.
 Dantzig, 118, 119, 443.
 Dauphiné, 366.
 Davis, Straat, 152.
 Deane, 70, 75, 80.
 Delff, Willem Jacobsz., 164.
 Delft, 21, 26, 28, 77, 129, 131, 175, 304, 325, 354.
 Delfshaven, 460.
 Delfzijl, 206, 281.
 Dendermonde, 170, 230, 427.
 Denemarken, Denen, 4, 7, 11, 12, 56, 71, 83 vlg.,
 92, 118 vlg., 148, 167, 213, 222, 228, 263, 277,
 334 vlg., 347, 381, 360, 370, 404, 422, 425, 428,
 434, 442.
 Denis, Saint-, 349, 350.
 Desima, 450, 453.
 Deurhof, 463.
 Deutz, 13.
 Deventer, 94, 97 vlg., 129, 158, 196, 241 vlg.,
 271 vlg.
 Deynse, 411.
 Diemen, Antonie van, 146 vlg.
 Diemerbrug, 31.
 Dieren, 34, 35, 210, 328.
 Dieppe, 408.
 Diest, 170.
 Dinant, 333.
 Dixmuiden, 411.
 Djambi, 450.
 Doesburg, 209, 271, 275, 277.
 Doetinchem, 271.
 Dohna, Frederik, Graaf van, 37, 168, 231, 233.
 Dollart, 130.
 Dolman, 224.
 Doma, Pibo van, 41.
 Donau, 375.
 Donat, St., 230, 427.
 Doopsgezinden, 109 vlg., 155, 156.
 Doornik, 230, 234.
 Doorwerth, 209.
 Dopff, Von, 411, 425.
 Dordrecht, 26, 28, 40, 42, 46, 57 vlg., 77, 87, 89,
 93, 94, 115, 119, 131, 221, 239, 278, 280 vlg., 304,
 363, 393, 393, 444.
 Doreslaer, Isaïc, 10, 52, 53, 61.
 Dou, Gerrit, 463, 435.
 Donay, 230, 234.
 Doubleth, 133.
 Dover, 253.
 Downing, George, 116, 178, 183 vlg., 217, 256 vlg.
 Drakenstein, 452.
 Dreincourt, Charles, 439.

Drente, 47, 210, 268, 300, 332.
 Drontheim, 442.
 Droste, Coenraet, 433.
 Duinkerken, 33, 64, 114, 169, 184, 232, 257, 339, 408.
 Duins, 51, 61, 64 vlg.
 Dungeness, 69.
 Duquesne, 273.
 Duras, 302.
 Dusart, 463, 435.
 Duyst, Jan, van Voorhout, 28.
 Dijkveld, Everhard van Weede, Heer van, 277, 279, 357, 377, 382, 392 vlg., 412 vlg., 421.
 Dijlerschans, 195 vlg.

E.

Echten, Roelof van, 130.
 Eck, 278.
 Edam, 26, 88.
 Edinburg, 223.
 Eem, de, 130.
 Eems, de, 299.
 Egypte, 447.
 Elbe, de, 216, 443.
 Elbing, 119, 121, 122, 124.
 Elizabeth, Koningin van Engeland, 4, 51.
 Elten, 271.
 Elzevier, 461.
 Emden, 15, 194.
 Emmen, 211.
 Van, 198.
 Emmerik, 15, 271.
 Ende, Franciscus van den, 112.
 Engeland, Engelschen, 4, 9, 11, 13, 21, 50 vlg., 70 vlg., 80, 92, 145, 148, 205 vlg., 225 vlg., 254, 308, 314, 339, 388, 404, 407, 441 vlg., 455.
 Nieuw-, 151.
 Engelenbroeders, 462.
 Enkhuizen, 21, 25, 77, 88, 129, 151, 176, 279.
 Erpenius, 158.
 Eskimo's, 152.
 Essenius, 112.
 Essequibo, 227, 455, 456.
 Estrades, Graaf D', 8, 33, 169 vlg., 224, 231 vlg., 249, 257, 327, 334, 344, 346, 349.
 Estrées, Graaf d', 173, 312, 314 vlg., 339 vlg., 406 vlg.
 Etna, de, 337.
 Europa, 3, 4, 9, 17, 56, 66, 76, 79, 114, 116, 124 vlg.
 Eustatius, St., 453.
 Eversdijk, 398.
 Evertsen, 4, 164, 203.
 Cornelis, 213 vlg.
 Cornelis (de jonge), 213, 320, 339 vlg., 381, 386, 402 vlg.
 Geleyn, 403, 409.
 Johan, 70, 77, 80, 123, 204, 205, 215.
 Exeter, 387.
 Eybergen, 303.
 Eyssinge, 25, 42, 107.

F.

Fagel,
 Caspar, 237, 246, 248, 264, 277 vlg., 287 vlg., 304, 307, 322, 328, 344, 356 vlg., 373, 377, 382 vlg.
 Generaal, 411.
 Fariaux, 310.
 Finisterre, 320.
 Fleurus, 404.
 Flink, Govert, 162.
 Floriszoon, Pieter, 70, 80, 81, 122.
 Fokien, 449.
 Formosa, 146, 147, 448.
 Foucault, 367.
 Franche Comté, 229 vlg., 249, 342, 346, 349.
 Franeker, 200, 345, 400, 438, 461, 463.
 Frankfort, 161, 360, 415, 449.
 Frankrijk, Franschen, 3, 7, 8, 9, 16, 18, 22, 33 vlg., 52, 114, 160, 217, 223, 254, 274 vlg., 301, 306 vlg., 318, 321 vlg., 335 vlg., 342, 347, 349, 376, 403, 412, 416, 420 vlg., 436, 456.
 Frederik Wilhelm, Keurvorst van Brandenburg, 15, 37, 38, 119, 208, 274 vlg., 359 vlg., 372, 384, 391 vlg., 435.
 Frederik III, Keurvorst van Brandenburg, 384
 Frederik III, Koning van Denemarken, 12, 121.
 Frederik IV, Koning van Denemarken, 428.
 Friesland, Friezen, 7, 12, 19, 25, 44, 48, 76, 78, 88, 95 vlg., 104, 107, 128, 130, 155, 179, 182, 194, 199, 203, 208, 213 vlg., 238, 240 vlg., 462, 463.
 Friquet, 196, 211.
 Fronde, 8.
 Fruyt, 304.
 Fuchs, Paul von, 362, 372, 373, 334.
 Funen, 121, 123.
 Fürstenberg,
 Willem Egon von, 254, 259, 318, 320, 341, 379 vlg.

G.

Galen, Jan van, 4, 69, 74.
 Christoffel Bernard van, Bisschop van
 Munster, 193 vlg., 211 vlg.
 Galenus, 111.
 Gamarra, don Estevan de, 115, 171.
 Gambia, 183.
 Ganges, de, 449.
 Gardie, De la, 231.
 Gastanaga, De, 405.
 Geelvinck, 381.
 Geesteranus, 110.
 Gelderland, 7, 12, 24, 25, 34 vlg., 40 vlg., 68, 96, 104, 107, 118, 124 vlg., 154, 179, 208, 229, 238, 241, 272 vlg., 300, 322 vlg.
 Geldersche Valleij, 130.
 Gemert, 7.
 Genemuiden, 242.
 Genève, 462.
 Gennep, 15.
 Gent, 170, 230, 345, 346, 444.

- Gentillot, 29.
 Genua, 364, 477.
 George, St., del Mina, 189, 453.
 Gerbier, 71.
 Germain, Saint, 234, 429.
 Geulincx, Arnold, 158.
 Ghent, Willem Joseph, Baron van, 164, 215, 219,
 223 vlg., 256, 266, 273 vlg.
 Van, 246, 283.
 Gibraltar, 420.
 Gichtel, 462.
 Giffen, Van, 461.
 Givet, 412.
 Glauber, 460.
 Goa, 147, 448.
 Goens, Rijklof van, 447, 452.
 Goeree, 10, 68, 76, 186, 283, 300.
 Goes, 104, 364, 398, 399.
 Antonides van der, 165, 437.
 Van der, 288, 408.
 graaf, 428.
 Goethals, 21.
 Gogh, Van, 177, 186, 188, 217.
 Golconda, 449.
 Golius, 158.
 Gomarus, Gomaristen, 156, 158.
 Gooi, het, 29.
 Gool, 288.
 Gorée, Goeree, 186, 455.
 Gorinchem, Gorkum, 21, 275, 363.
 Goudkust, 455.
 Gouda, 23, 31, 76, 131, 275 vlg., 301.
 Goyen, Jan van, 163.
 Graeff,
 Jacob van der, 221, 278.
 De Graeff, 247, 280.
 Cornelis de, Heer van Zuid-Polsbroek, 91,
 94, 100, 120, 121, 172, 179, 180, 237, 240,
 247.
 Graevius, 158, 438.
 Graswinckel, Dirk, 158, 438.
 Grave, 299, 319, 326, 328, 332.
 's-Gravenhage, 8, 10 vlg., 21, 26, 28 vlg., 42, 53,
 54, 58, 63, 71, 77, 85, 89, 94 vlg., 101, 104, 108
 vlg., 124, 127, 169 vlg., 180 vlg.
 Gravesend, 60, 83, 226.
 Grevelingen, de, 414.
 Grift, de, 130.
 Grisnez, kaap, 70.
 Groenland, 86, 152, 312.
 Groenloo, Grol, 271, 273.
 Groningen, Groningers, 25, 42, 43, 45, 78, 94, 99,
 101 vlg., 124, 130, 156, 158, 164, 177 vlg., 197
 vlg., 210 vlg., 238, 245, 268, 273, 278, 299 vlg.
 Zie Stad en Lande.
 Gronovius, 158, 438.
 Groot, Hugo de, 63, 158, 438.
 Pieter de, 124, 144, 255, 236, 248, 253 vlg.,
 278 vlg., 307, 356.
 Guiche, Graaf De, 260, 271.
 Guinea, 150, 186, 189 vlg., 455.
 Guipuzcoa, 421.
 Gulik, 15, 30, 117, 208, 429.
 Gustaaf Adolf, Koning van Zweden, 118.
 Guyenne, 334.
- H.**
- Haag, Den. Zie 's-Gravenhage.
 Haarlem, 26, 28, 31, 77, 88, 110, 129, 131, 163, 237,
 248, 287, 324, 329, 356, 398, 457, 465.
 Habsburg, 277, 412, 420, 429.
 Haen, Den, 274, 343, 338.
 Haersolte, Rutger van, 96 vlg., 107, 240 vlg.
 Haga, Cornelis, 448.
 Hal, 405.
 Halen, Van, 170.
 Halewijn, Cornelis, Teresteyn van, 277, 283, 355,
 396.
 Halfweg, 31.
 Halle, 439.
 Hals, Frans, 163, 435.
 Hamburg, 29, 194, 195, 216, 334, 443.
 Hamptoncourt, 394, 431.
 Hannover, 359, 364, 384, 385, 428.
 Hanzesteden, 12, 15, 83.
 Haren, Willem van, 107, 245, 307, 445.
 Harkens, 198.
 Harlay, 445.
 Harlingerland, 195.
 Harmelen, 302.
 Hart, Ter, 31.
 Hartigveldt, Johan, 110.
 Harwich, 226.
 Hasselaer, 280.
 Hasselt, 98, 400.
 Hattem, Pontiaan van, 463.
 Havre de Grace, 408.
 Hebreën, 462.
 Heem, De, 163.
 Heemskerk, Coenraad van, 426.
 Heemskerk, 441.
 Heenvliet, 53.
 Heereboord, Adriaan, 109.
 Heeswijk, 283.
 Heerenveen, 299.
 Heide, Ter, 77.
 Heinsius, Antonie, 392 vlg., 401, 413 vlg., 422 vlg.,
 428 vlg., 435.
 Daniël, 435, 438.
 Nicolaas, 158, 436, 438.
 Hellevoetsluis, 385, 386, 402.
 Hendrik IV, Koning van Frankrijk, 3, 168.
 Henegouwen, 115, 229, 230.
 Herbert, lord, 379, 381, 386, 404. Zie Torrington.
 Hessen, 4, 15, 117, 209, 384, 428.
 Heuraet, Hendrik van, 159.
 Heussen, Van, 465.
 Heydanus, Abraham, 109, 112, 158, 400, 463.
 Heyden, Van der, 195.
 Heyn, Piet, 408.
 Hildersche, 22, 48.
 Hildesheim, 379, 380.
 Hinderdam, 272.

Hobbeem, Meindert, 163.
 Hoegli, 449.
 Hoeuft, 93.
 Hoey, 410.
 Hogue, La, 407, 408.
 Hohenzollern, Zie Brandenburg.
 Philips, Markgraaf van, 392.
 Holland, Hollanders, 3, 6, 8 vlg.
 Noord-, 65, 155.
 Holmes, Robert, 183, 186, 187 vlg., 216, 258.
 Holstein, Hertog van, 334, 410.
 Hondecoeter, Melchior d', 163.
 Hongarije, Hongaren, 254, 370.
 Honthorst, Gerard van, 163.
 Honselaersdijk, 379.
 Hoof, P. Cz., 166, 435, 437.
 burgemeester, 280, 304, 344, 354, 362.
 Hooghe, Romeyn de, 355, 397, 435.
 Hoogstraten, David van, 437.
 Samuel van, 162.
 Hoop, Kaap de Goede, 149, 452, 453.
 Hoorn, 23, 28, 129, 443.
 Van, 453.
 Hoornbeek, Van, 112.
 Hoorne, Graaf van, 177, 178, 235, 275, 401.
 Hop, Jacob, 280, 362, 373 vlg., 393 vlg., 422.
 Horst, Van der, 220, 221.
 Houbraken, Arnold, 435, 437.
 Houckgeest, Gerard, 163.
 Hove, Van, 392, 393.
 Huber, Ulric, 158, 243, 438, 463.
 Hudde, Johan, 159, 262, 305, 358, 374, 382, 398.
 Hudson, 151, 189.
 Hugenoten, 168, 327, 351, 366, 439, 445, 457, 465.
 Hulst, 308.
 Van der, 213.
 Humières, Graaf D', 335, 403.
 Huybert, De, 107, 222, 236.
 Huygens, Christiaan, 92, 107, 133, 159, 292, 439.
 Constantijn, 129, 133, 144, 160, 165, 201.
 Constantijn de jonge, 298, 355.
 Lodewijk, 353.
 Rutger, 206.

I.

Ierland, 56, 81, 125, 254, 377, 404, 412.
 Ilpendam, 172.
 Indië, Oost-, 51, 52, 56, 61, 79, 81, 86, 125,
 (Compagnie) 147 vlg., 178, 183, 186, 203, 213,
 277, 320, 325, 354, 416 vlg., 426
 vlg., 443, 447 vlg.
 West-
 (Compagnie) 4, 13, 56, 57, 61, 67, 124, 125,
 149 vlg., 183 vlg., 227, 320, 339,
 440, 453 vlg.

Inn- und Knyphausen, Rudolf, Heer van, 102 vlg.,
 164.
 Innocentius X, Paus, 467.
 Innocentius XI, Paus, 368.
 Isabella, fort, 230.

Italië, Italianen, 4, 134, 254, 412 vlg., 420, 423,
 429 vlg., 443, 447 vlg.
 Ittersum, Van, 411.

J.

Jacobiëten, 407, 410.
 Jacobus I, Koning van Engeland, 51.
 Jacobus II, Koning van Engeland, 370, 374 vlg.,
 404 vlg., 412, 429. Zie York.
 Jacobus III, pretendent, 429.
 Jansenius, Jansenisten, 466, 467.
 Japan, 441, 448 vlg.
 Japara, 448.
 Jardin, Karel du, 163.
 Java, 146, 450 vlg.
 Jemmingen, 195.
 Jersey, 56.
 Jezuiten, 269, 366 vlg., 371, 465 vlg.
 Joachimi, 9, 11, 52.
 Joden, 44.
 John, Oliver St., 53 vlg., 76, 86.
 Jongestal, 76, 84, 222.
 Juan, San, 337.
 Jurieu, De, 367.
 Jutland, 442.

K.

Kaap, De. Zie Hoop (de Goede).
 Kaapstad, 452.
 Kämpfer, 453.
 Kaiserswerth, 270.
 Kamerijk, 172, 229 vlg., 250, 340, 349.
 Kampen, 94, 97, 98, 242, 272 vlg.
 Kanaal, het, 52, 64, 67 vlg., 74, 189 vlg., 214 vlg.,
 256, 266, 387, 403 vlg., 444.
 Kann, 279.
 Karel I, Koning van Engeland, 4, 5, 9, 51, 56.
 Karel II, Koning van Engeland, 9 vlg., 50, 54 vlg.,
 125, 126, 145, 175, 178 vlg., 242, 232, 252 vlg.,
 277, 283 vlg., 316, 319, 333, 342 vlg., 360, 365,
 370, 374.
 Karel X, Gustaaf, Koning van Zweden, 118 vlg., 453.
 Karroo, 452.
 Katholieken, 6, 44, 45, 108, 111, 154, 156, 254,
 267 vlg., 330 vlg., 385 vlg., 464 vlg.
 Kaunitz, Von, 415.
 Keppel, 271. Zie Albemarle.
 Kerby, 399.
 Kerchoven, Johan van den, 37.
 Polyander van, 164.
 Keulen, 4, 15, 117, 254 vlg., 270 vlg., 281, 307 vlg.,
 317, 334, 356, 379, 380, 429, 444.
 Keyser, Nanning, 28, 32, 71, 83.
 Kieft, 150.
 Kievit, Johan, 220, 221, 356.
 Kirkpatrick, 299, 265.
 Kleef, 15, 35, 200, 208, 211, 218, 320, 404.
 Knodsenburg, 275.
 Knuyt, Johan de, 7, 37.
 Kodde, Van der, 110.

Koelman, 462.
 Koerland, 443.
 Königsmarck, Graaf, 265, 303.
 Koninck, Philips de, 162.
 Konigsbergen, 443.
 Kopenhagen, 121 vlg., 425.
 Kortenaer, Egbert Meeuwz., 204, 205.
 Kortrijk, 234, 360.
 Kuinder, de, 234.
 Kijkduin, 314, 317, 339.

I.

Laaland, 442.
 Labadie, De, Labadisten, 455, 462.
 Lairesse, Gerard de, 435 vlg.
 Lagos, 408.
 Landsbergen, 41.
 Landskron, 123.
 Lange, De, 94, 97.
 Langen, Van, 241.
 Languedoc, 327.
 Laurens, St., 151.
 Lauwers, de, 130.
 Lawson, 202.
 Laxenburg, 360.
 Leerdam, 272.
 Leeroord, 15.
 Leeuwarden, 244, 463.
 Leeuwenhoeck, Antonie van, 438.
 Leibnitz, 292.
 Leiden, 21, 73, 88, 109 vlg., 129 vlg., 143, 154, 157, 158, 161, 163, 181, 279, 282, 303 vlg., 329, 353 vlg., 363 vlg., 369 vlg., 400, 436, 439, 461, 466.
 Lek, de, 281, 319.
 Leopold I, Keizer van Duitschland, 117, 419, 420.
 Leuze, 406.
 Leuven, 406.
 Levant, de, 420, 426, 447 vlg.
 Lichtensteinsche schuld, 195.
 Liefde, De, 213, 274, 314.
 Lier, 318.
 Van, 288.
 Lilienrot, 416.
 Lilloo, 413, 427.
 Limburg, 7, 229, 333.
 Limoges, 456.
 Lingelbach, Johannes, 163.
 Lingen, 97.
 Lionne, De, 174, 229, 234, 250, 253, 424.
 Lippe, de, 270.
 Lisola, Baron de, 229, 232, 252, 277, 305, 306, 317, 320, 334, 352.
 Lissabon, 446.
 Litthauen, 443.
 Livorno, 69, 74, 443, 447.
 Loando, 13.
 Lochem, 211.
 Lodewijk XIII, Koning van Frankrijk, 366.
 Lodewijk XIV, Koning van Frankrijk, 4, 115, 142, 160, 168 vlg.
 Lønen, 110.

Loevestein, 28, 32.
 Londen, 11, 51, 52, 54, 60, 65, 73, 79, 82, 84 vlg., 96, 183, 184 vlg., 201 vlg.
 Longone, Porto, 69.
 Loo, Het, 384, 394, 399, 421, 430.
 Lotharingen, 18, 30, 231, 251 vlg., 317, 345, 346, 422, 444.
 Louvignies, 275.
 Louvois, 254, 278, 302, 319, 322, 340, 358, 385, 405, 424.
 Lowestoff, 204, 223.
 Lucassen, 25.
 Luik, 15, 255, 259, 270, 380, 405, 429, 444.
 Lunenburg, 209 vlg., 222, 234, 251, 333, 416, 428.
 Lutherschen, 155, 467.
 Lutzborgh, Heer van, 94, 102 vlg., 198. Zie Inn- und Knyphausen.
 Luxembour, Hertog van, 255, 272, 275, 299 vlg., 341, 345 vlg., 359, 404 vlg., 424.
 Luxemburg, 115, 229 vlg., 361 vlg., 413, 427.
 Luyken, Jan, 164, 435, 437.
 Lydius, 182.
 Lijfand, 441, 442.
 Lijn, Cornelis van der, 146.
 Lyon, 456.

M.

Maagdenburg, 443.
 Maas, de, 53, 154, 203, 215, 200, 224, 270, 309, 302, 308, 319, 331, 356, 380, 385, 419, 443, 444.
 Maaslandsluis, Maassluis, 151.
 Maastricht, 170, 172, 210, 278, 231, 283, 299 vlg., 317, 319, 326, 327, 335, 341 vlg., 403, 413, 430.
 Macao, 449.
 Madrid, 229, 231, 249 vlg., 421 vlg.
 Maes, Nicolaas, 162.
 Maetsuycker, Johan, 147 vlg., 448, 452.
 Mainz, 117, 415, 444.
 Majorca, 446.
 Makassar, 147, 448, 451, 452.
 Malabar, 448.
 Malaga, 446.
 Malakka, 146, 449, 453.
 Malo, St., 403.
 Man, 56.
 Manhattan, 151, 189.
 Marck, A. 433, 461.
 Maresius, 156, 158.
 Marnix, 166.
 Marlborough, Hertog van, 428, 430, 431. Zie Churchill.
 Marokko, 193.
 Martin, St., 339.
 Massachusetts, 150.
 Mataram, 146, 448, 453.
 Matthaeus, Antonius, 158, 433.
 Mauregnault, De, 25, 107, 307.
 Mauritius, 149.
 Mayen, Jan, 460.
 Mazarin, Kardinaal, 3, 5, 8, 9, 33, 34, 126, 168, 169, 174, 249, 366, 424.

Mazoelipatnam, 449.
 Mechelen, 115, 170, 173, 229, 230, 444.
 Medemblik, 25, 28, 77.
 Medicis, Maria de, Koningin van Frankrijk, 175.
 Medway, de, 224 vlg.
 Meerman, Johan, 232, 258.
 Melazzo, 336.
 Meppel, 130.
 Johan, 123, 213, 214.
 Mepsche, Johan de, 245.
 Messen, Van, 99.
 Messina, 336, 477.
 Meteren, Van, 28, 29.
 Metsu, Gabriël, 163.
 Meyer, Lodewijk, 166, 436.
 Middellandsche Zee, 4, 56, 70, 74, 114, 119, 186,
 327, 335, 339, 364, 408, 420, 425, 442, 447, 448.
 Middelburg, 21, 41, 42, 68, 104, 344, 364, 400, 462.
 Mieris, Frans van, 163, 435.
 Willem van, 435.
 Milaan, 421, 422, 426, 428.
 Minden, 384.
 Miranda, De, 124.
 Moezel, de, 318, 440.
 Moerdijk, de, 175.
 Molukken, 147 vlg., 451 vlg.
 Mollo, 412, 413.
 Monk, George, 70, 71, 75, 77, 80, 81, 125, 126, 202,
 214, 215, 224.
 Monmouth, Hertog van, 308, 346, 364, 365, 374.
 Monnikendam, 26.
 Montague, lord, 202, 273, 274.
 Montal, De, 302.
 Montbas, De, 265, 271, 284, 285.
 Montanus, 110.
 Montecuculi, Graaf Von, 317, 319.
 Monterey, Markies De, 249, 275, 306, 307.
 Mookerheide, 318, 382.
 Moscovïë, 4, 86, 167. Zie Rusland.
 Muiden, 29 vlg. 272, 275, 303, 310.
 Mulert, 107.
 Munster, 3, 6, 7, 15, 16, 34, 62, 114, 117, 118, 161,
 167, 168, 193 vlg., 207 vlg., 218, 222, 229 vlg.
 Musch, Cornelis, 22, 25, 37, 48, 218.
 Muys van Holy, Arend, 286, 355, 363.
 Nicolaas, 397.

N.

Naarden, 272, 301, 318.
 Namen, 115, 173, 229, 406, 409, 411, 412, 427.
 Nancre, De, 299.
 Nantes, 366, 370, 465.
 Napels, 335 vlg., 447.
 Narva, 441.
 Nassau, 14, 43, 107, 200, 359, 391. Zie Oranje.
 Frederik van. Zie Zuylesteyn.
 Hendrik van. Zie Ouwerkerk.
 Hendrik Casimir II, Prins van, 200, 326,
 332, 344, 345, 354, 373, 391 vlg., 401, 430.
 Jan, Graaf van, 154.

Nassau, (Johan) Maurits, Graaf, Prins van, 13,
 15, 37, 105, 175, 200, 207, 209, 210, 234,
 264, 270, 272, 275, 292, 301, 309, 320, 435.
 Johan Willem Friso, Prins van, 392, 430.
 Lodewijk van. Zie Beverweert.
 Willem Frederik, Graaf, Prins van, 7
 vlg., 18, 22 vlg., 27 vlg., 36 vlg., 43,
 68, 76, 79, 88, 91, 95, 98 vlg., 196 vlg.
 Willem van. Zie Odijk.
 -Saarbruck, 265, 405.
 Weilburg, 411.
 Navarre, 446.
 Nederland, Nieuw-, 150, 151, 189, 226, 320.
 Nederlanden, Spaansche, 4, 7, 8 vlg., 114, 128,
 144, 168 vlg., 191 vlg., 209 vlg., 223 vlg., 249
 vlg., 260, 285, 308, 317, 326, 335, 342 vlg.
 Vereenigde, 3, 20, 50, 51 vlg.
 Neer, Aert van der, 163.
 Neercassel, Johannes van, 156, 268, 269, 330, 370,
 463, 466.
 Neerwinden, 409.
 Nes, Aert van, 122, 213.
 Jan van, 213, 214, 217, 266, 274, 311, 312, 339.
 Netscher, Gaspar, 298, 435.
 Neuburg, Hertog van, 117.
 Neuss, 270, 404, 429.
 Niedeck, Van, 288.
 Nienhuis, 320.
 Nierop, Van, 288, 289.
 Nieuwburg, 415.
 Nieuwerbrug, 275, 292, 303.
 Nieuwpoort, Willem, 64, 65, 75, 76, 90, 115, 172, 427.
 Nicholls, 189.
 Nîmes, 227.
 Noirmoutiers, 327.
 Noodt, Gerard, 433.
 Noordwijk, 29.
 Noordzee, 60, 64, 69, 207, 339, 406, 408.
 Noorwegen, Noren, 12, 81, 370, 442.
 Nordhorn, Noordhoorn, 212, 320.
 Normandië, 406, 445.
 Nowgorod, 442.
 Noyelles, 411.
 Nyborg, 123.
 Nijmegen, 40, 179, 270, 271, 299, 328, 334, 341,
 344 vlg., 356 vlg., 391, 413 vlg., 445.

O.

Odijk, Willem van Nassau, Heer van, 275, 278,
 307, 353, 355, 381, 394.
 Oeland, 336.
 Oeliassers, 148.
 Oldambt, 210.
 Oldenbarnevelt, Johan van, 20, 49, 91, 92, 293.
 Oldenburg, 15, 19, 195.
 Oldenzaal, 241.
 Oléron, 445.
 Oliva, 124.
 Omer, St., 172, 230, 250, 340, 349.
 Ommelanden, 102, 103.
 Ommerschans, 323.

Oostende, 170, 172, 195, 230, 346, 427, 444.
 Oostenrijk, 114, 117, 194, 331, 423, 425, 430, 465.
 Don Jan van, 114.
 Jozef, Aartshertog van, 430.
 Karel, Aartshertog van, 421.
 Leopold Wilhelm, Aartshertog van,
 7 vlg.
 Oostergoo, 243, 244.
 Oostfriesland, 15, 102, 195, 196, 207, 209.
 Oostzee, Oostzeelanden, 11 vlg., 56, 81, 118 vlg.,
 266, 312, 334 vlg., 442 vlg., 448.
 Ootmarsum, 241.
 Oranje, Oranjes, 7, 8, 35 vlg., 42 vlg., 59, 96, 106,
 107, 126 vlg., 133, 156, 168, 182, 200, 201, 265,
 329, 344, 391, 416.
 Albertina Agnes van, Prinses van Nassau,
 43, 200, 463.
 Amalia, Prinses van, 37, 45, 55, 80, 179 vlg.
 Frederik Hendrik, Prins van, 7, 8, 17, 21,
 43, 101, 133, 142, 165, 169, 188, 345,
 373, 461.
 Maria Stuart, Prinses van, 36 vlg., 175
 vlg., 180.
 Maria II Stuart, Prinses van, 342, 392,
 407, 410, 432.
 Maurits, Prins van, 20, 91, 129, 142, 324.
 Willem II, Prins van, 6, 9, 20, 35 vlg.,
 42 vlg., 47, 50, 52, 101, 133, 169, 180,
 207, 237.
 Willem III, Prins van, 36 vlg., 42, 68, 76,
 83, 86, 91, 111, 127, 178, 182, 200 vlg.,
 218, 233, 283, 287, 292 vlg.
 Orkney's, 67.
 Orleans, Hertog van, 340, 342.
 Henriëtte, Hertogin van, 253.
 Orsoy, 15, 270.
 Ossory, lord, 342.
 Ostade, 163, 435.
 Oudaen, Frans, 110, 165, 437.
 Oudart, 217.
 Oudenaarde, 234, 327, 364.
 Oudshoorn, De Vlaming van, 148, 451.
 Outhoorn, Willem van, 453.
 Ouwerkerk, 29.
 Ouwerkerk, Hendrik van Nassau, Heer van, 401,
 431, 432.
 Overkwartier, 35, 235.
 Overmaas, 346.
 Overtoom, 31.
 Overijssel, 25, 40, 44 vlg., 68, 94, 96 vlg., 102,
 106 vlg., 118, 154, 179, 208, 212, 238, 240 vlg.

P.

Padang, 450.
 Paderborn, 444.
 Paets, Adriaan, 110.
 Cornelis, 365.
 Pain-et-Vin, 265, 303.
 Palembang, 147, 450.
 Palermo, 336 vlg.
 Pallandt, Heer van, 241, 242. Zie Albemarle.

Paltz, De, 370, 403, 465.
 Eduard, Prins van de, 54.
 Robert, Prins van de, 57, 190, 202, 214, 215,
 308, 311 vlg., 322.
 Paramaribo, 226.
 Parijs, 3, 8, 133, 139, 142, 151, 161, 171 vlg., 204,
 230, 231, 251 vlg., 257, 358, 366, 371, 392, 412
 vlg., 423 vlg.
 Patna, 449.
 Pauw, Adriaan, 9, 21, 35, 36, 53, 58, 60, 65, 66,
 71 vlg.
 Pegoe, 449.
 Pels, Andries, 433.
 Pembroke, lord, 170, 248, 415.
 Peñaranda, Markies De, 249.
 Penn, William, 55, 56, 66, 202.
 Pepys, Samuel, 202.
 Pere, Van, 456.
 Perizonius, Jacobus, 438.
 Péronne, 251.
 Perre, Van de, 60, 76, 77, 84, 85.
 Perzië, 447, 450.
 Pestere, De, 327.
 Peter I, Czaar van Rusland, 459.
 Peters, 71.
 Petten, 77.
 Philips III, Koning van Spanje, 420.
 Philips IV, Koning van Spanje, 115, 173, 212.
 Philips V, Koning van Spanje, 423 vlg. Zie Anjou.
 Philipsland, St., 463.
 Piccardt, 345.
 Piemont, 465.
 Piershil, 285.
 Pillau, 15, 443.
 Plassendael, 170, 230.
 Pleskow, 412.
 Plymouth, 67.
 Poeloe Run, Poleroon, 56, 61, 178, 223, 226, 451.
 Poitou, 456.
 Polen, 4, 83, 118 vlg., 167, 333, 425, 443.
 Pommeren, 327, 442.
 Pomponne, Arnauld de, 235, 250, 278, 414, 424.
 Pondichèry, 416, 449.
 Portland. Zie Bentinck.
 Portsmouth, 273.
 Portugal, Portugeezen, 4, 13 vlg., 116, 121, 124,
 vlg., 147, 150, 167, 170, 183, 197, 226, 228, 249,
 408, 422, 429, 446, 448 vlg.
 Pradel, 210, 211.
 Provence, 327.
 Pruisen, 15, 119, 428. Zie Brandenburg.
 Püchler, 122, 123.
 Putten, 93, 224.
 Pyreneën, Vrede der, 115, 124, 125, 167 vlg., 212,
 233, 249, 341 vlg., 389, 413, 421, 423.

R.

Raalte, 101.
 Raubhaupt, Karel van, 299, 309, 320, 323, 332.
 Raesfelt, Heer van, 240 vlg.
 Raleigh, Walter, 140, 144.

Ravestein, 15.
 Recife, 13, 150.
 Rees, 15, 271.
 Regensburg, 365.
 Regius, 158.
 Reiderland, 195.
 Reiniersz, Karel, 146, 147.
 Remonstranten, 109, 110, 155. Zie Arminianen.
 Rembrandt, 102, 164, 435.
 Rengers, Osebrand Jan, 102 vlg., 198, 215, 315.
 Reval, 441.
 Rheede, Godard van, Heer van Amerongen, 357.
 Johan van, Heer van Renswoude, 22, 25,
 107, 324.
 Rheede, Hinckel, Graaf van Athlone, 401, 404, 411.
 Van Mijdrecht, 453.
 Richelieu, Kardinaal, 3, 249, 366, 324.
 Riebeek, Jan van, 149.
 Riga, 442.
 Rinteln, 334.
 Ripperda, Heer van, 97, 177.
 Rochelle, La, 237, 445.
 Rocroy, 3.
 Roëll, 463.
 Roermond, 318, 423.
 Rome, 6, 263, 385, 465, 466.
 Rooke, 408.
 Roomschen, 44. Zie Katholieken.
 Roorda, 243, 215.
 Roozeboom, 319.
 Rosette, 447.
 Røskild, 121, 123.
 Rothé, Johannes, 111, 342.
 Rotterdam, 21, 71, 77, 110, 129, 131, 163, 191, 243,
 253, 304, 325, 354, 381, 439, 460.
 Rouaan, 415, 456.
 Roussillon, 249.
 Rouveen, 210, 323.
 Rovenius, 108.
 Rozendaal, 302, 318.
 Ruysch, 248, 288.
 Rachel, 435.
 Ruysdael, Jacob van, 163.
 Ruyter, Engel de, 339.
 Michiel de, 4, 67 vlg., 70, 75, 77, 80, 81,
 114, 116, 119, 123, 133, 164, 186, 187, 190, 191, 203,
 206, 207, 213, 214 vlg., 311 vlg., 317, 335 vlg.
 Rügen, 339.
 Rumphius, 453.
 Rupelmonde, 170.
 Rusland, 61, 425, 429, 441, 442, 459. Zie Moscovijé.
 Russell, lord, 403.
 Ruyl, Albert, 23, 32.
 Ruyven, Van, 99.
 Rijn, de, 15, 117, 161, 229, 270 vlg., 300 vlg., 317,
 319, 323, 326, 334 vlg., 359 vlg., 376, 439.
 Rijn, Van. Zie Rembrandt.
 Rijnberk, 15, 259, 270, 281, 308, 320, 429.
 Rijsburg, Rijsburgers, 110, 112, 462. Zie Col-
 legianten.
 Rijssel, 230, 234.
 Rijswijk, 391, 415, 421 vlg., 446, 460.

S.

Saksen, 4, 385, 425.
 Salee, 4, 190.
 Salisbury, 387.
 Salland, 96, 210, 240.
 Salm, Rijngraaf van, 235.
 Salmasius, 158.
 Sambre, 406.
 Sardan, De, 327.
 Saszbach, 334.
 Sasburch, 94.
 Savoye, 181, 370, 413, 414, 422, 423.
 Eugenius, Prins van, 430.
 Schaep, Gerard, 11, 54, 60.
 Schagen, 451.
 Schalcken, Godfried, 163, 435.
 Schelde, 234, 235, 300, 413, 420, 444.
 Schele, R. H., 94, 97.
 Schelling, Pieter van der, 439.
 Schenkenschans, 275.
 Schepers, Willem Bastiaensze, 338, 333, 381, 383,
 402, 403.
 Scheveningen, 386.
 Schiedam, 26, 362.
 Schimmelpenninck, Alexander, van der Oye, 394.
 Schkoppe, 150.
 Schomberg, Baron van, 314, 315, 335, 372, 382.
 Schonen, 121.
 Schoneveld, 312, 313.
 Schoonhoven, 21, 275.
 Schooten, Frans van, 58, 92, 159.
 Schotland, Schotten, 50, 53, 56, 125, 206 vgl., 223,
 314, 386, 412, 431.
 Schram, 205, 213.
 Schulenborgh, Johan, 103, 125, 197 vlg., 299.
 Schurman, Anna Maria van, 160, 462.
 Scilly's, 54, 56.
 Sédan, 270.
 Seeland, 121, 425, 442.
 Selidah, 450.
 Seneffe, 327.
 Sevilla, 446.
 Shaftesbury, lord, 311, 316, 342.
 Sheerness, 224, 226, 274, 387.
 Shetland, 57.
 Siam, 449.
 Sichem, 170.
 Sicilië, 335, 337, 447.
 Silvius, Sylvius, 219, 220, 283, 284, 287.
 Slangenburg, 401.
 Slingelandt, Govert van, 93, 119, 123, 405.
 Sluis, 172, 195, 233, 284.
 Smyrna, 258, 447.
 Sneek, 244.
 Sobieski, Johan, Koning van Polen, 419.
 Soerapati, 453.
 Soenda, 451.
 Soeratte, 448.
 Sokatora, 448.
 Solebay, 274, 310, 312.
 Solms, Rijngraaf van, 209.

Sont, de, 11, 12, 61, 71, 83, 122, 123, 254.
 Souches, De, 326.
 Spa, 105.
 Spaarooog, 399.
 Spanheim, Frederik, 438.
 Spanjaardsgat, 206.
 Spanje, Spanjaarden, 3, 4, 6 vlg., 17, 18, 20 vlg.,
 171, 275, 335 vlg.
 Speelman, Cornelis, 147, 450, 452.
 Spitsbergen, 460.
 Spinoza, 112, 292, 464.
 Spragg, 225, 314.
 Stad en Lande, 44, 73, 96, 101, 125, 197, 199, 240,
 244, 245, 307, 332, 345. Zie Groningen.
 Stanhope, lord, 426.
 Statenland, 320.
 Staphorst, 210, 309.
 Steen, Jan, 163.
 Steenkerke, 409.
 Steenwijk, 93, 100, 273, 299.
 Stell, van der, 452.
 Stellenbosch, 452.
 Stellingwerf, 28, 32, 116, 204, 205.
 Stermont, 21, 69.
 Stevensweerd, 427.
 Stevin, Simon, 159.
 Stewart, lord, 378.
 Stone, 71, 73.
 Straatsburg, 359, 413, 416.
 Strafford, lord, 51.
 Stromboli, 336.
 Strickland, Walter, 10, 53.
 Stuarts, 9, 16, 33, 52 vlg., 65, 74, 116, 126, 175, 388, 425.
 Stuyvesant, Peter, 150, 151, 189, 190.
 Sumatra, 450.
 Suriname, 226, 227, 252, 308, 320, 455, 462.
 Suyderhoef, 164.
 Sweers, 274, 314.
 Sypsteyn, Van, 93.
 Stryum, Van Limburg-, 193.
 Van, 265.
 Syracuse, 338.

T.

Tabago, 227, 339.
 Tallard, Graaf De, 421, 424.
 Tarente, Prins van, 251.
 Teelinck, 24, 462.
 Telvooren, 100.
 Temple, sir William, 133 vlg., 151, 212, 218, 232
 vlg., 239, 253 vlg., 319, 327, 332 vlg., 341 vlg., 347.
 Ternate, 451.
 Terschelling, 246.
 Texel, 76, 77, 205, 206, 224, 300.
 Theems, de, 69, 204, 207, 223 vlg., 235, 273, 312,
 313, 387.
 Thibaut, 41.
 Tholen, 104, 463.
 Thomé, St., 448.
 Thou, De, 115, 169.
 Thurloe, 116.
 Thurn en Taxis, 195.

Thynen, Meindert van, 303.
 Tichelaer, 285, 286, 292.
 Tidor, 451.
 Tiel, 40.
 Tilly, Graaf, 290.
 Timor, 147.
 Tjassens, 103.
 Tocht, Van der, 279.
 Tolhuis, 271, 277.
 Tongeren, 302.
 Tonkin, 448, 449.
 Torbay, 387.
 Torcy, Graaf De, 424.
 Torre, Jacobus de la, 108, 154, 156, 268, 269.
 Torrington, lord, 404. Zie Herbert.
 Toulon, 406.
 Tours, 456.
 Tourville, De, 404, 406 vlg.
 Travendahl, 425.
 Trevor, lord, 234.
 Trigland, Jacobus, 181, 438.
 Trip, 93, 248.
 Tromp, Cornelis, 203 vlg., 213 vlg., 220 vlg., 291,
 292 vlg., 312 vlg., 336, 339, 381, 402, 403.
 Marten Harpertz., 4, 45, 54, 62 vlg., 75
 vlg., 164, 338.
 Tunis, 4.
 Turenne, Graaf De, 114, 210, 258, 230, 255, 270 vlg.,
 299 vlg., 308, 310, 318, 334, 424.
 Turken, Turkije, 4, 14, 167, 254, 359, 364, 370,
 375, 448.
 Twente, 97, 100, 210, 240.
 Twiller, Van, 150.

U.

Ubes, St., 447.
 Udinck, 225.
 Ulefeld, Corfritz, 12.
 Utrecht, 22, 24 vlg., 42 vlg., 128, 134, 154, 240, 268,
 272, 273, 301, 310, 322 vlg., 369, 436, 457, 462, 465.

V.

Valenciennes, 340, 349.
 Valkenburg, 302.
 Valckenier, Gilles, 91, 237, 246, 248, 280, 282, 304,
 305, 322, 344, 354, 357.
 Vane, 55, 70.
 Vauban, 255, 310, 335, 401, 409, 411.
 Vaudemont, Prins van, 411.
 Vecht, de, 110, 272, 309, 436.
 Veer, De, 93.
 Veere, 49, 79, 104, 200, 444.
 Velasco, 249.
 Velde, Adriaan van de, 164, 435.
 Willem van de, 164, 435.
 Veluwe, de, 154, 457.
 Vendôme, Hertog van, 424.
 Venetië, 4, 81, 443.
 Venloo, 3, 18, 426.
 Venne, Adriaan van der, 164.
 Verd. kaap, 183, 455.
 Verhoeff, 250 vlg.

Verhulst, Rombout, 164, 333.
 Vermeer, Johannes, 163.
 Versailles, 231.
 Verschoor, 462.
 Veth, Adriaan, 42, 179, 236.
 Veurne, 172.
 Villars, De, 424, 428.
 Villeroy, De, 410, 411.
 Virginia, 140, 157, 227.
 Visé, 270.
 Visscher, Roemer, 165.
 Vitringa, Campegius, 438, 461, 463.
 Vivien, 93, 207, 221, 239, 278, 280.
 Vlaanderen, Vlamingen, 114, 115, 223, 230, 235,
 257, 270, 300, 308, 345, 359, 364, 410, 419, 451.
 Staats-, 299, 430.
 Vlaardingen, 151, 460.
 Vleuten, 110.
 Vlie, het, 205, 216, 408.
 Vlissingen, 40, 79, 104, 200, 402.
 Vlugh, David, 312, 339.
 Voet, Johannes, 438.
 Voetius, Gijsbertus, Voetianen, 156, 158, 240,
 263, 334, 344, 400, 401, 438, 461.
 Paulus, 158.
 Vollenhove, 165, 437.
 Vondel, Joost van den, 165, 166, 228, 435, 437.
 Voorland, Noord, 214.
 Voorne, 76, 283.
 Vos, Jan, 166, 437.
 Vossius, 433.
 Vries, Tjerk Hiddes de, 203, 213 vlg.
 Vriezenveen, 211.

W.

Waal, de, 281, 326.
 Waddingsveen, 195.
 Wael, Jan de, 28.
 Waes, land van, 419.
 Waeyen, Van der, 345, 400, 461 vlg.
 Walcheren, 253, 283.
 Walcourt, 403.
 Waldeck, George Frederik, Vorst van, 209, 211,
 301, 303, 318 vlg., 326, 333, 335, 340, 357 vlg.,
 375 vlg., 384, 386, 391, 401 vlg., 409, 410.
 Waldenzen, 184, 370, 465.
 Walten, Ericus, 355, 397.
 Warendorp, Gerrit, 101, 103, 198 vlg.
 Wassenaer, Jacob van, Heer van Obdam, 45, 80,
 116, 119, 122, 123, 189, 203 vlg.
 Wedde, 211.
 Weede, Van. Zie Dijkveld.
 Weenen, 195, 277, 305, 306, 333, 364, 375, 384, 388,
 389, 395, 398, 413, 422, 428, 459.
 Weesp, 463.
 Welden, Van, 265.
 Werff, Adriaan van der, 164.
 Westergoo, 243, 244.
 Westervijk, Van, 398, 399.
 Westfalen, 369.
 Westminster, 320, 356.
 Wezel, 15, 270, 271.

Wezer, de, 15, 16, 222, 380.
 Wibbenum, Heer van, 404.
 Wicquefort, Abraham de, 5, 42, 333, 352.
 Wielingen, de, 75, 77, 214.
 Wieuwerd, 462.
 Wight, 258.
 Wildervanck, Adriaan, 130.
 Wildt, Job De, 381, 394, 402.
 Willemstad, 408.
 With, Witte Cornelisz, De, 13, 14, 20, 67 vlg.,
 75, 80, 81, 122.
 Witsen, Nicolaas, 203, 358, 360, 374, 382, 394 vlg.,
 402, 459.
 Witsius, Hermanus, 438, 461.
 Witt, De,
 Cornelis, 58 vlg., 203, 209, 216, 278, 285.
 Jacob, 21, 28, 36, 58, 59, 286.
 Johan, 46, 49, 58 vlg., 72 vlg., 82 vlg.,
 145, 167 vlg.
 Witte, Adriaan, Heer van Wittenstein, 97.
 Woerden, 276, 301, 303.
 Wolfenbittel, 384.
 Worcester, 56.
 Wouwerman, Philip, 163, 435.
 Wrangel, 122.
 Wurtemberg, 384.
 Wurtz, Paulus, 234, 264, 271, 275, 301, 309.
 Wijchgel, 198.
 Wynoxbergen, 172.

Y.

Y, het, 30.
 Yarmouth, 207.
 York, Hertog van, 183 vlg., 189 vlg., 202, 205, 224,
 253, 273 vlg., 311, 315, 316, 343, 360, 361, 365,
 370. Zie Jacobus II.
 New-, 446. Zie Nieuw-Nederland.
 Yperen, 345, 349.
 Ysel, de, 210, 234, 265, 270 vlg., 319, 323.
 Yvica, 446.

Z.

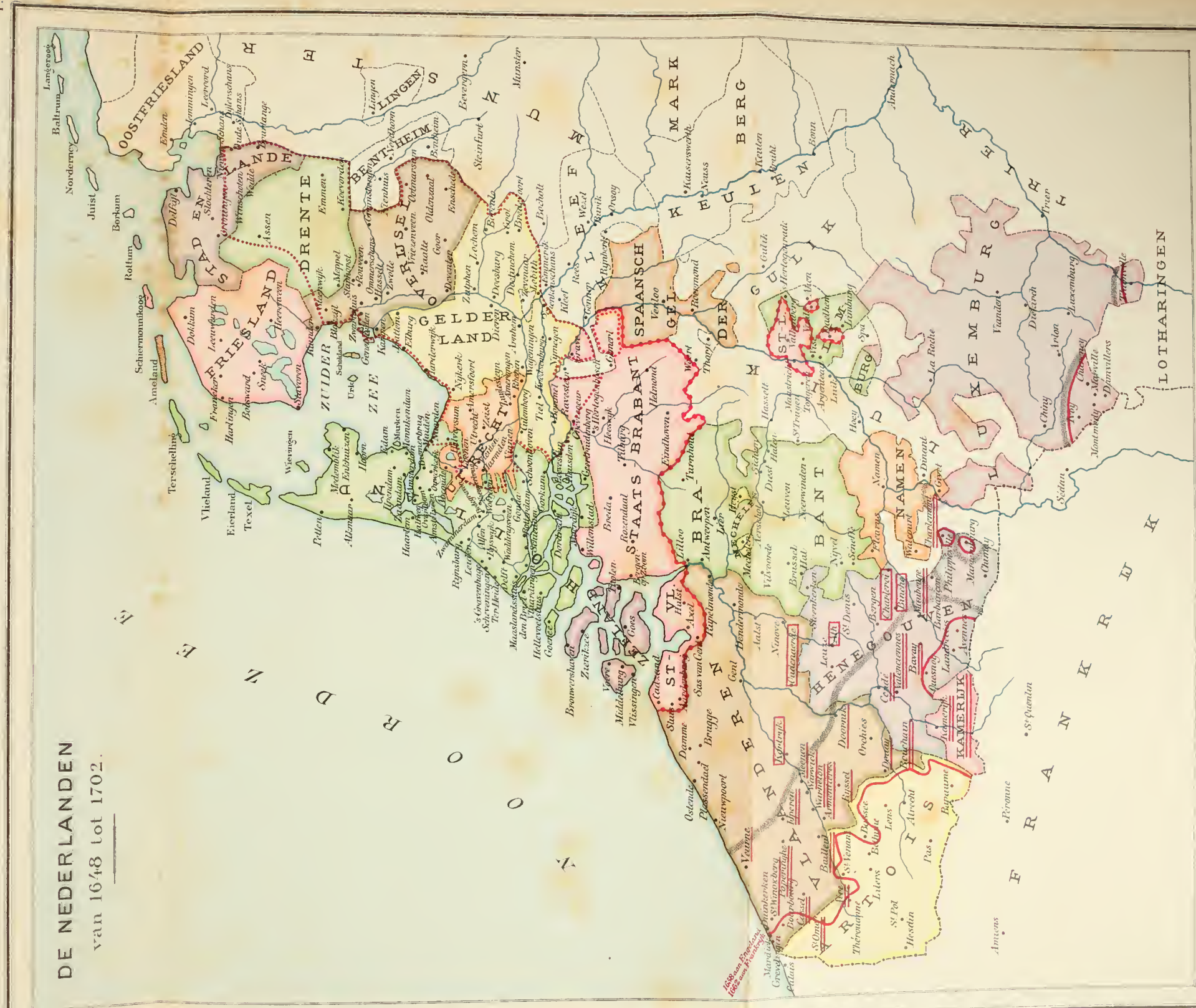
Zaan, de, 152, 457, 459.
 Zaen, Van der, 64.
 Zeeland, Zeeuwen, 6, 13, 25, 32, 40 vlg., 60, 78,
 128, 203, 215, 219, 226, 236, 238, 241, 247, 266,
 268, 307, 325, 329, 353, 364, 369.
 Zeist, 275, 283.
 Zevenwolden, 244.
 Zierikzee, 104, 364.
 Zoutelande, mad. de, 133.
 Zuiderzee, 78, 300.
 Zutphen, 68, 104, 275, 329, 331.
 Zuylen, Van, 393.
 Zuylesteyn, Frederik van Nassau, Heer van, 180,
 181, 219, 265, 275, 301, 328, 379.
 Zwammerdam, 303.
 Zwartsuis, 242, 300.
 Zweden, 4, 11 vlg., 16, 18, 29, 71, 83, 105, 117 vlg.,
 222 vlg., 265, 338 vlg., 381, 413 vlg.
 Zwitserland, Zwitsers, 254, 263, 367.
 Zwolle, 97, 98, 100, 242, 272.

ERRATUM.

Blz. 292, regel 8 v. o. De woorden: „in den brief . . . was geweest” moeten vervallen.

DE NEDERLANDEN

van 1648 tot 1702.

GETTY RESEARCH INSTITUTE

3 3125 01203 1197

